

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

7010/4

019850070

COBISS •

ZAČETKI
INDUSTRIJE NA SLOVENSKEM

JOŽE ŠORN

JOŽE ŠORN

ZAČETKI INDUSTRIJE NA SLOVENSKEM

0107

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR
1984

IZ OBLASTI
ZAVRŠNI INDIKATORJI
NA SLOVENSKEM

7010

D 29. IV. 1985 / 70

Delo je sofinancirala Kulturna skupnost Slovenije

O AVTORJU IN NJEGOVEM DELU

Dr. Jože Šorn, avtor knjige »Začetki industrije na Slovenskem« je bil eden najboljših poznavalcev gospodarskega razvoja v slovenskih deželah od konca 17. stoletja do druge svetovne vojne. Zanimala ga je predvsem zgodovina neagrarnih gospodarskih panog, ki jim je slovensko zgodovinopisje posvečalo razmeroma malo pozornosti. Večina njegovih razprav se loteva še neraziskanih vprašanj iz zgodovine obrti, manufakturne proizvodnje, prometa, rudarstva in železarstva. Šornovo delo ima značaj sistematičnega in vztrajnega zbiranja gradiva in teži k izoblikovanju zaokrožene podobe o slovenskem gospodarskem razvoju v preteklosti.

Dr. Jože Šorn se je rodil 3. marca 1921 v Ljubljani. Njegova življenska pot je vodila iz proletarske — železničarske — družine na realno gimnazijo in nato na univerzo, kjer se je odločil za študij zgodovine. Vojna se je tudi njemu kot mnogim drugim neusmiljeno zarezala v načrte in študij zgodovine je lahko nadaljeval in dokončal šele po osvoboditvi. Januarja 1948 je diplomiral na oddelku za zgodovino ljubljanske filozofske fakultete. Po končanem študiju se je zaposlil kot arhivar v Mestnem arhivu v Ljubljani in ostal na tem delovnem mestu vse do leta 1964, ko je začel delati v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Kot višji arhivist je bil sprejet v znanstveno-raziskovalni oddelek inštituta z nazivom samostojni raziskovalec, nato je od leta 1967 delal kot znanstveni sodelavec, od leta 1976 višji znanstveni sodelavec, leta 1981 pa je bil imenovan za znanstvenega svetnika. Dr. Jože Šorn je ostal Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja zvest vse do svoje prežgodnje smrti 11. julija 1982.

Dolgoletna zaposlitev v arhivu in tesna povezanost z arhivskim gradivom sta neizbrisno opredelila Šornovo raziskovalno delo, ki ga dobesedno označuje pravilo: *ad fontes*. Vse njegove študije so plod podrobnega in izvrstnega poznavanja arhivskega gradiva. Arhivski viri, med katerimi je preživel dolga leta, so mu vedno določali metodologijo in metodo raziskovalnega dela. V raziskovanju je najraje oral ledino in se je zato le v manjši meri opiral na izsledke literature in predhodno znana dejstva. Ob urejanju arhivskega gradiva so kmalu začele nastajati njegove prve znanstvene razprave. Hkrati pa te razprave že razkrivajo njegovo posebno zanimanje za gospodarsko zgodovino. Pri tem se je s prvo razpravo leta 1953 o suknarni kranjskih deželnih stanov v Ljubljani usmeril k proučevanju razvoja neagrarnih panog, ki je postal glavni predmet njegove raziskovalne pozornosti. Sledile so študije o mlinih za papir in začetkih papirne industrije od 16. stoletja dalje, razprave iz zgodovine rudarstva, premogovništva, železarstva in tekstilne industrije. Z obsežno študijo o premogovništvu na Slovenskem do srede 19. stoletja je leta 1962 doktoriral na oddelku za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani,

pisal pa je tudi o pridobivanju in izkoriščanju svinca, cinka, bakra in antimona ter posegal na področje zgodovine prometa, pomorstva in trgovine. Sorn je bil eden prvih slovenskih zgodovinarjev, ki se je lotil sistematičnega raziskovanja investicij in kapitala na Slovenskem in opozoril na vlogo posameznih tujih finančnikov na slovenskih tleh v 19. stoletju. Ob proučevanju gospodarske problematike se je nujno ustavljal ob razvoju ekonomske misli na Slovenskem, vprašanju o industrijski revoluciji na Slovenskem in v ostalih jugoslovanskih deželah. Širše vzdušje, naklonjeno novostim in spremembam, je poizkusil ilustrirati z orisom izumiteljske dejavnosti. Se bi lahko naštevali. Med slovenskimi gospodarskimi središči ga je med drugim zanimal Trst, pri čemer se je posebej ustavil pri povezavah Trsta z zaledjem v 18. stoletju. Raziskovanje razvoja neagrarnih panog in industrije pa je usmerjalo njegovo pozornost tudi k socialnim razmeram delavstva, cenam, mezdam, pogojem dela in problematiki delavskega gibanja. Čeprav je ostajalo težišče njegovega dela v raziskovanju 18. in 19. stoletja in ga je to obdobje prav posebej zanimalo in zaposlovalo, se je zlasti v zadnjem času posvetil tudi zgodovini 20. stoletja, med drugim problemom razvoja slovenskega gospodarstva ob prevratu in med obema vojnama. Z vrsto razprav je posegal v avstrijski in širši jugoslovanski prostor in razmišljal o stanju proučevanja gospodarske zgodovine na Slovenskem in o prihodnjih nalogah slovenskega zgodovinopisja na tem področju.

Sornovo zanimanje za gospodarsko zgodovino nikakor ni bilo naključno, temveč rezultat zelo jasnega spoznanja, da ni mogoče napisati celovite narodne zgodovine brez natančnejšega poznavanja njene gospodarske osnove. Prav s tem spoznanjem je snoval obsežno monografijo, ki bi v obliki zaokrožene sinteze povzela pglavitne rezultate njegovega dolgoletnega raziskovalnega dela in zajela celotno obdobje nastajanja industrije na Slovenskem od začetkov ob koncu 17. stoletja do razpada Avstro-Ogrske in nastanka nove jugoslovanske države. Na žalost je te njegove načrte pretrgala smrt in jih je uspel le deloma uresničiti: za tisk je uspel pripraviti le prvi del o začetkih industrije na Slovenskem v letih 1720—1870, ki je v nekoliko dopolnjeni obliki pred nami. Za Šornovega življenja žal ni izšel predvsem zaradi premajhnega zanimanja slovenskih založb za izdajanje znanstvenih del. Uspelo mu je izoblikovati tudi besedilo o industriji na Slovenskem v prevratnem času od 1918 pa do leta 1924, ki bi ga bilo prav tako mogoče — z manjšimi dopolnitvami — razmeroma naglo pripraviti za tisk. Nedokončan pa je ostal osrednji del od sedemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne, torej oris moderne industrializacije, ki zajema čas dokončnega oblikovanja meščanske kapitalistične družbe na Slovenskem in ki je v tem pogledu prelomno razdobje v razvoju neagrarnega gospodarstva v slovenskih deželah. Sorn je za oris te dobe sicer že zbral veliko gradiva in celo skiciral glavne probleme in razvojne težnje obdobja, monografska obdelava pa zaradi njegove prezgodnje in nenadne smrti še čaka raziskovalca in dokončnega oblikovalca.

Knjiga, ki je pred nami je zaključena celota in predstavlja torej prvi del obsežno zasnovanega Šornovega načrta. V njej je Sorn zgoščeno in sintetično prikazal 150 let slovenskega gospodarskega razvoja od začetkov industrije v prvih desetletjih 18. stoletja do velikih strukturalnih sprememb v drugi polovici 19. stoletja, ki jih je povzročilo uvajanje pridobitev »industrijske revolucije«. Monografija je napisana na podlagi arhivskega gradiva, hranjenega v domačih in avstrijskih arhivih, odlikuje jo izvirna razporeditev snovi, pri katerih upošteva avtor tudi širše socialne in kulturne pogoje na Sloven-

skem kot so npr. šolstvo, prevladujoča podeželska struktura slovenskih dežel, relativna zaostalost slovenskega prostora in podobno, hkrati pa — ob spoznanju o prevladi podeželja — posebej obravnava tudi neagrarne panoge gospodarstva, ki so bile povezane s proizvodno in trgovsko dejavnostjo kmečkega prebivalstva. Z opozorili na širše značilnosti avstrijske gospodarske politike in avstrijskega gospodarskega razvoja dobiva prikaz razvoja na Slovenskem svoj logični državnopolitični in časovno prostorski okvir.

Sornova monografija je napisana z vso strokovno akribijo in zato seveda ni poljudno branje: to je znanstveno delo, ki s številnimi novimi podatki in v marsičem tudi novim videnjem slika razvoj neagrarnega gospodarstva na Slovenskem v času pred industrijsko revolucijo in v isti sapi dopolnjuje in spreminja do danes znano podobo tega razvoja. Že pred Sornovimi raziskavami je bilo sicer znano, da se proces gospodarskega zaostajanja slovenskih dežel za razvitejšimi deželami monarhije začel že v 18. stoletju, da pa obenem te dežele — kljub izraziti prevladi podeželja — še nadalje ne živijo le od kmetijstva, saj poleg kmetijskih pridelkov in žita prinašajo denar »v dežele« tudi proizvodi neagrarne proizvodnje, zlasti železarstva. Toda Sornu je prvemu uspelo podrobno, s konkretnimi izračuni in podatki prikazati posamezne značilnosti in stopnje razvoja neagrarne proizvodnje v obdobju nastajanja industrije na Slovenskem, pri čemer je prepričljivo razkril, da so imele različne gospodarske panoge marsikdaj večji pomen in pomembnejši obseg kot se je domnevalo doslej. S številnimi podatki o lastnikih podjetij in kapitala omogoča Sornova knjiga natančnejši vpogled v zapletene procese »akumulacije kapitala« na slovenskih tleh in strukturo kapitala glede na njegov izvor in med drugim razkriva, posebno v prvem obdobju, razmeroma močno podjetniško vneto trgovcev in lastnikov kapitala, ki so doma v slovenskih deželah. Čeprav so bili procesi prenašanja težišča z agrarne na neagrarno proizvodnjo na Slovenskem nedvomno počasnejši kot v razvitejših deželah habsburške monarhije in na Češkem, se — kot kaže Sornova knjiga — začelja močnejše zaostajanje šele v prvi polovici 19. stoletja, ko se začne razmerje med domačim in tujim kapitalom odločneje kot v prehodnem obdobju spreminjati v tujo korist.

Sorn je sicer besedilo sam pripravil za tisk, vendar je od tedaj do dne, ko se je za natis odločila založba »Obzorja«, preteklo precej časa, zato sva v besedilo vnesla nekaj manjših popravkov in dodatkov. Ti dodatki se v glavnem nanašajo na različne Sornove objave v strokovnem časopisju, v katerih je Sorn posamezne ugotovitve razširil in dopolnil ali pa opremil z novimi podatki. V vseh teh primerih sva dodatke vnesla že v prej pripravljeno besedilo in hkrati upoštevala nekatere njegove dodatne pripombe k rokopisu. Vsa dopolnila so tako plod Sornovega dela in raziskovanja v času objav posameznih poglavij v obliki sklenjenih razprav, ko je rokopis neuspešno čakal na založnika. Brez dvoma pa rokopis šele kot celota omogoča kompleksno podobo razdobja in problematike in je v tem pogledu temeljno zgodovinsko delo o prvem razdobju nastajanja industrije na slovenskih tleh.

Bibliografija dr. Jožeta Sorna šteje prek 200 različnih znanstvenih in strokovnih objav, obseg njegovega dela pa dodatno ilustrira podatek, da se je s pismenimi in ustnimi prispevki udeležil najmanj 20 domačih in tujih strokovnih srečanj in zborovanj, kjer je včasih nekoliko hudomušno in samosvoje, a vendar z vso vnemo in privrženostjo populariziral spoznanja slovenskega zgodovinopisja in vzpodbujal zanimanje za gospodarsko zgodovino slovenskega prostora. Ves čas svojega znanstvenega dela je bil hkrati aktivni sodelavec

in sourednik vrste zgodovinskih revij in časopisov, med drugim od ustanovitve do smrti član uredništva jugoslovanske strokovne revije za ekonomsko zgodovino *Acta historico economica Iugoslaviae*. Vodil je tudi sekcijo za gospodarsko in družbeno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije in med drugim v sklopu tega svojega dela pripravljala drugo okroglo mizo jugoslovanskih gospodarskih zgodovinarjev v Ljubljani in Postojni leta 1977, ki je obravnavala zgodovino prometa v jugoslovanskih pokrajinah.

Dr. Jože Šorn sicer ni dočakal objave svoje monografije o začetkih industrije na Slovenskem. Vendar je z objavo knjige v zbirki *Documenta et studia historiae recentioris* založbe Obzorja popravljeno pomembno dolgo na eni strani avtorju, ki se je moral za življenje zadovoljiti z objavo posameznih rezultatov svojih raziskav in monografije ni uspel objaviti v celoti, na drugi strani pa vsem, ki jih zanima slovenska preteklost in ki so s Šornovim orisom dobili eno od temeljnih del slovenske gospodarske zgodovine.

dr. Jasna Fischer
dr. Peter Vodopivec

UVODNA POJASNILA

Pričujoča razprava ima namen, podati pregledno podobo o začetni stopnji industrializacije slovenskega prostora, ki po našem mnenju obsega čas pol-drugega stoletja od leta 1720 do leta 1870. Danes že primeroma dobro poznamo splošno gospodarsko zgodovino Slovencev, a nekatere njene specialne panoge še niso podrobneje raziskane. Mednje sodi tudi industrializacija; ta v naši razpravi ni obravnavana samo kot dopolnilo splošne gospodarske zgodovine, temveč tudi kot vodilni, poudarjeni in zato v določenem smislu »samostojni« (v bistvu seveda ne samostojni, izolirani) družbenoekonomski proces v moderni dobi, ki je bistveno prispeval — in še prispeva — k oblikovanju naše družbe v izrazito industrijsko družbo.

Metoda dela je narekovala, da izločimo iz obravnavanja določeno število problemov, na primer nihanje valute v teku desetletij, razvoj prebivalstva, množično izseljevanje v tujino, obsežno agrarno problematiko; stanje v prometu je le nakazano, enako tudi financiranje in kreditiranje industrije in podobno. To nikakor niso obrobni pojavi, le razprava ni smela zaiti v tolikšno širino, da bi njeno jedro, razmah industrije, postalo manj pregledno.

Začetna stopnja industrializacije terja seveda svojo logično nadaljevanje, to je, študijo o industrializaciji med letom 1870 in prevratnim letom 1918, nič manj logično še analizo glede industrializacije v jugoslovanski fazi kapitalizma med prevratom in razsulom 1941. Bolj ko se bližamo našemu času, več je virov in literature o teh vprašanjih. Pojav je sicer razveseljiv, nalaga pa zgodovinarju dodatno odgovornost. Dogajanja v Evropi so se vse bolj medsebojno povezovala, tudi razvoj po svetu je naraščajoče vplival na potek industrializacije v slovenskem prostoru.

Če pričanja ta razprava svoj opis s prvo četrtino 18. stoletja, noče s tem že reči, da pred tem ni bilo nobene sistematično gospodarske dejavnosti, nobene akumulacije kapitala, nobenih omembe vrednih fužin, manufaktur in založnikov. Marsikaj, kar so zasnovali in razvijali v 17. stoletju, se je prav razmahnilo šele več desetletij pozneje, in kar so načrtovali in po malem izvajali v 17. stoletju, se je uveljavilo sredi 18. stoletja. Sleherna aktivnost, tudi razmah gospodarskih sil, je tako povezano in soodvisno dogajanje, da je vsaka ostreje začrtana delitev teksta na obdobja in na sektorje preučevanja opravičljiva zgolj iz metodoloških razlogov. Ne smemo prezreti, da so bili določeni družbenopolitični pojavi v 17. stoletju še dokaj šibko razviti; na primer centralizacija države, pospeševanje gospodarskih sil s pomočjo centralno in centralistično vodene gospodarske politike, da o sistematičnem delu za razmah industrije ne govorimo še posebej. Ta sistematika se je uveljavila pozneje v obliki izključnih privilegijev za »tovarne«, v obliki subvencioniranja manufaktur, v obliki poseganja v cehovske in sploh obrtniške zadeve in tako

naprej. Metoda dela je narekovala, da se prične razprava odvijati časovno »z leti okrog 1720« in da je v ospredju zlasti industrializacija, pri čemer tolmačimo pojem industrija (latin. industrija = delavnost) kot skupek tistih gospodarskih dejavnosti, ki predelujejo surovine oziroma polysurovine v končne izdelke s pomočjo strojev in zlasti delovne sile, ki je vključena v proizvodni postopek na določen način, oboje pa organizira kapital. Pojem industrializacija tolmačimo kot potek, proces, razmah, kjer se večja delež industrije pri družbenem proizvodu. Pri vsem tem mora biti prisoten činitelj, ki je subjektivnega značaja in deluje kot nosilec oziroma izvajalec določene dejavnosti, to je človek. Stavka, da je industrializacija delovanje, ki večja delež pri družbenem proizvodu, seveda ni prav nič težko zapisati. Skoraj nemogoče pa je — kadar govorimo o slovenskem prostoru v času med letom 1720 in 1870 — ugotoviti, izmeriti, kvantificirati ta družbeni proizvod in večanje industrijskega deleža pri njem. Nalogo moramo prepustiti bodočim raziskavam.

Opisovanje stopetdesetih let razmaha industrije v slovenskem prostoru je — pač po značilnostih glede tehnike proizvodnje končnih izdelkov, glede organizacije dela v obratih, glede velikosti osnovnega kapitala, glede vplivov tujih gospodarskih in tehniških dosežkov — razdeljeno v dve obdobji. Prvo obdobje nosi širok naslov »Stoletje pred modernizacijo industrije«. To je bila doba, ko je bil trgovec tako drugje v Evropi kot pri nas vodilna in osrednja oseba gospodarskega življenja, ko je bil trgovec domala »vse«: posredovalec gospodarskih dobrin, organizator tržišča, špediter, akumulator kapitala, posojevalec in menjalec denarja ali bankir, ustanovitelj borz ter zavarovalnic, predvsem pa tisti podjetnik v širokem smislu besede, ki je del svojega trgovskega kapitala preobrazil v industrijski kapital in z njim organiziral založništvo, morda kar manufakturo, prevzel zadolženo fužino, postal lastnik premogovnika; bil je torej — na kratko rečeno — nosilec zgodovinskega pojava, ki ga imenujemo »zgodnji kapitalizem«.

Drugo obdobje nosi enako širok naslov »Pol stoletja modernizacije industrije«. Zaradi vplivov industrijske revolucije v Angliji in pospešene industrializacije v Zahodni Evropi se je primeroma hitro modernizirala tudi industrija in z njo vred splošno gospodarsko življenje v Avstriji. Na trgovčevo mesto je stopal industrialec, ki je znal za industrijo zainteresirati kapital širokega kroga meščanov, dalje bančni kapital, ki je kmalu namestil v svojo tovarno parne in druge stroje ter s tem zrušil nekdanjo premoč klasičnih vodnih pogonov itd. in je postal sčasoma nosilec gospodarskega liberalizma in klasičnega kapitalizma. Njegovo delovanje je zbudilo delavsko osveščenost, medtem ko je trgovec izzval le reakcijo določene skupine obrtnikov in jo tudi likvidiral. Meje med obema obdobjema ne moremo zakoličiti z določeno letnico ali posebnim dogodkom, kajti nekateri pojavi, ki so bili značilni za prvo obdobje, so se obdržali še globoko v drugo dobo, čeprav so njene značilnosti že krepko živele in tudi že močno vplivale na okolje. Če pa je že treba omeniti dobo, ko je bil premik opazen, potem naj navedem desetletje 1830—1840.

Zaključitev razprave s časovno mejo »okoli leta 1870« pomeni, da se tedaj konča le ta tekst, ne pa tudi delo oziroma študij o industrializaciji slovenskega prostora. Vznik novih silnic in vplivi raznih drugih dogajanj so v manj kot pol stoletja pripeljali do povsem drugačnega prestrukturiranja srednjeevropskega prostora od tistega, ki so ga načrtovali določeni družbeni razredi v tej polstoletni dobi. Seči bo pa treba še naprej, kajti čas med obema vojnama je jasno nakazoval, da, celo napovedoval, da se bliža čas novih sprememb.

I.

Stoletje pred modernizacijo industrije

Ko študiramo zgodovino industrializacije na Slovenskem v omenjenem stoletju, se moramo zavedati, da je dogajanje v našem prostoru usmerjala precej neposredno tista dinamika, ki je imela svoj izvor v družbi Zahodne in Srednje Evrope. Navajamo — ne da bi segli v srednji vek — gospodarsko-politične posledice reformacije in protireformacije, merkantilizem kot gospodarsko teorijo in prakso knežjega absolutizma, pozneje razmah in vplive fiziokratizma, uveljavljanje in prevlado gospodarskega liberalizma ter reakcijo nanj.

Po drugi strani ne smemo prezreti, da so Habsburžani uspešno zmanjševali vplive dveh sosednjih velesil, osmanskega ali turškega imperija in beneške republike. Po šestnajstletnem bojevanju je avstrijska armada premagala turško vojsko in jo leta 1699 izrinila iz Podonavja. S tem se je moč habsburške krone razširila na agrarno bogate, a zelo slabo razvite predele Ogrske, Sedmograške, Slavonije in Hrvaške. Po pol stoletja trajajočih gospodarsko-organizacijskih naporih so te dežele že mogle izdatneje izvažati predvsem žito skozi naše kraje prek Trsta in Reke v tujino in prav ta trgovina je občutno prispevala k akumulaciji kapitala na Slovenskem. Z načrtnim koloniziranjem Podonavja v drugi polovici 18. stoletja so njegov gospodarski potencial še povečali. Na jugozahodu so Habsburžani imeli za soseda napredno in še vedno dokaj močno beneško republiko. Benetke niso bile pod konec 17. stoletja že nič več sredozemska gospodarska velesila, toda v območju Jadranskega morja so s svojim neposrednim in posrednim vplivom še vedno bolj ali manj občutno določale smer, obseg in moč trgovskega pa tudi industrijskega razmaha v določenih dednih habsburških deželah, zlasti v tistih, kjer so živeli Slovenci. Za obsežno ozemlje habsburške monarhije je bila manjša beneška republika še vedno gospodarska velesila. Šele po izgonu Osmanov iz Podonavja je dunajski dvor utegnil poseči v pomorsko gospodarsko politiko; leta 1717 je objavil dokument o svobodni plovbi po Jadranu, 1719 pa deklaracijo o tem, da sta Trst in Reka svobodni pristanišči. Nekaj mesecev po deklaraciji je ustanovil še Orientalno kompanijo z namenom, da bo redno trgovala s pristanišči v vzhodnem bazenu Sredozemskega morja. Kompanija si je osnovala v Trstu in na Reki manjše število manufakturnih obratov, da bi se s tem povečala aktivnost. Spričo dokaj hitrega vstopa Avstrije v mednarodno pomorsko trgovanje se je prav kmalu pokazalo, kako neizkušena in šibka je avstrijska trgovina na velike razdalje; spretnih trgovcev na velike razdalje nista imela niti Dunaj niti Trst, da Reke in drugih pristanišč ne omenjamo še posebej. Delno je bil vzrok v tem, da je bila beneška republika s svojo mornarico še vedno močna, delno v tem, da je marsejska trgovska flota že od 17. stoletja dalje vidno obvladovala obale Španije, Afrike, Male Azije in sredozemsko

obalo Italije. Slovenski prostor in sosednji predeli, ki so gravitirali na zgornji Jadran, so imeli na Apeninskem polotoku od srednjega veka dalje odlično naravno tržišče, toda politika Benetk je bila usmerjena tako, da je pri nas zavirala industrializacijo. Beneški trgovci so v imenovanem prostoru kupovali surovine in polsurovine pa tudi izdelke, ter so jih na ozemlju svoje republike predelovali v končne izdelke, oziroma kupljene izdelke apretirali in prodali kupcem. Potreben je bil dobršen čas, da so vplive te politike zmanjšali ali sploh izločili.

Ko sta bila ta dva problema, osmanski in beneški, primerno urejena, je habsburški dvor dobil hudega nasprotnika na severni meji v mladem, a agresivnem pruskem dvoru malo pred sredino 18. stoletja. Prusi so se hoteli gospodarsko okrepiti z osvajanji industrijsko že zelo razvitih provinc. Boj s Prusi in dva občutna poraza sta — mimo drugih vzrokov — prisilila habsburški dvor in njegovo vodilno administracijo, da sta precej dosledno izpeljala vrsto gospodarskih in drugih reform v svoji državni tvorbi. Za razmah industrializacije v habsburških deželah je bil prav neuspeh poskus dunajskega dvora, da ponovno osvoji že izgubljeni del Šlezije s sedemletno vojno (1756—1763), trenutek pomembne odločitve. Ni kazalo drugega kot olajšati razmah industrijskega potenciala v dednih deželah z vrsto državnooblastvenih posegov. Habsburška monarhija je bila politično in gospodarsko še vedno dokaj šibko centralizirana in vsaka izmed dežel je še v precejšnji meri živela po tradicionalno utečenem načinu.

Četrto stoletje po sedemletni vojni je Francija postala republika. Ko je pozneje prišlo do vojn med to republiko in določenimi monarhijami, so v eni izmed vojn Francozi udarili prek Alp, ustvarili v severni Italiji iz tradicionalnih teritorijev dve povsem novi republiki, ozemlje stoletne beneške republike pa prepustili leta 1797 Avstriji. S tem je na območju Jadranskega morja prenehal obstajati glavni gospodarski konkurent za Avstrijo. Tega pa se ni dolgo veselila, ker so zmagoviti Francozi ustanovili leta 1809 iz ozemlja od Tirolske do Dubrovnika znane Ilirske province. S tem ozkim pasom so preostali teritorij Avstrije odrinili od morja, slovenski prostor pa razdvojili; zahodni del so obdržali zase, vzhodni del je ostal Avstriji. Območje francoskega franka je preživljalo svoje težave, območje avstrijskega goldinarja prav tako svoje in je doživelo celo bankrot. Celinska zapora, ki jo je Francija v boju proti Angliji razširila tudi na obale Jadranskega morja, je vnesla v ta del Evrope dokajšnje gospodarsko mrtvilo, saj je slovenski prostor akumuliral kapital zlasti s pomočjo kupčevanja z Apeninskim polotokom. Neugodne gospodarske razmere so sicer trajale le malo časa — Ilirske province je avstrijska armada že leta 1814 likvidirala — vendar so se vsi zavedali, da je z ukinitvijo celinske zapore stoletje klasičnega merkantilizma zašlo v zaton.

1. MERKANTILIZEM

Razlaga nekaterih pojmov. — Merkantilisti teoretiki in praktiki. — Industrijsko rajoniranje države. — Razmah statistične službe. — Fiskalna politika države in poslovanje deželnih stanov

Pojem »merkantilizem« izhaja iz latin. mercantia = trgovina in v osnovi pomeni gospodarsko politiko, po kateri naj država kupčuje s tujino tako, da bo njen izvoz večji od uvoza, češ da obogati državo samo aktivna trgovinska bilanca. Pojem so vpeljali v dnevno rabo šele poznejši gospodarski teoretiki, da bi s tem na kratko okarakterizirali dobo pred lastnim delovanjem.¹

Terminus se je udomačil, toda znanstveno razpravljanje o tem, kaj je merkantilizem, je še vedno zelo živahno.² Nekateri moderni raziskovalci gospodarskih teorij so upravičeno zelo skeptični in zahtevajo, da se oznaka »merkantilizem« izloči iz znanstvene terminologije, češ da ta pojem obsega najrazličnejše gospodarske teorije in praktične gospodarskopolitične ukrepe v določenem časovnem razponu. Zopet drugi teoretiki trdijo, da poskuša pač samo meščanska dogmatska zgodovina spraviti najrazličnejše nauke in teorije pod klobuk merkantilizma, pod klobuk, ki je precej brezobličien. Ne smemo prezreti piscev, ki trdijo, da merkantilizem ni nikoli obstajal tako stvarno in v takšnem smislu, kot sta obstajala na primer v Franciji minister Jean-Baptiste Colbert (1619—1683) in v Angliji lord protektor Oliver Cromwell (1599—1658), da pa je beseda merkantilizem vendarle posrečeno izbrana, ker nam pomaga bolje razumeti določen izsek zgodovinske resničnosti. Znana je še misel, da zajema merkantilizem kot gospodarska politika in teorija zgodnjega kapitalizma prav tisto obdobje zgodovine, ki po eni strani prelomi s srednjeveškim sholastičnim gospodarskim naukom, po drugi strani pa vodi k samostojni ekonomski vedi fiziokratizma in klasične meščanske ekonomije.

Več kot kritikov je zagovornikov pojma merkantilizem, čeprav ga ne razlagajo vsi z istimi besedami. Na primer: Merkantilizem je zgolj sistem

¹ Izmed številnih splošnih del se omejujemo na citiranje le nekaj novejših knjig: Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte — Abriss der universalen Sozial — und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1958³ (o merkantilizmu str. 296—300). — Josif Kulišer, *Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka, II*, Ljubljana 1959 (slovenski prevod napravljen po nemški izdaji še iz let 1928/29), str. 125 sl. — Günter D. Roth, *Kurze Wirtschaftsgeschichte Mitteleuropas — Von den Zünften zur industriellen Revolution*, München 1916, str. 114—135. — Wilhelm Treue, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit — Im Zeitalter der Industriellen Revolution 1700 bis 1960*, Stuttgart (Kröners Taschenausgabe, Bd 208), str. 12 sl., 86 sl., 163sl., 216 sl. Vsa ta dela prilagajajo izdatno bibliografijo. — Izmed jugoslovanskih specializiranih del se omejujemo le na D. Rozenberga, *Istorija političke ekonomije*, Beograd 1949, str. 34—67, in Branislava Soškića, *Razvoj ekonomske misli*, Beograd 1965, str. 27—35.

² Izključno samo merkantilizmu in njegovi problematiki je posvečeno delo: Fritz Blach, *Die Epoche des Merkantilismus*, Wiesbaden 1973 (*Wissenschaftliche Paperbacks, Sozial — und Wirtschaftsgeschichte*). Objavlja obsežno bibliografijo o zadevni tematiki.

javnih financ; — merkantilizem je pritegnitev gospodarstva v politiko države; — merkantilizem je v konkretno smer naravnana gospodarska politika velikih monarhij; — merkantilizem je gospodarska politika zgodnjega kapitalizma sploh; — merkantilizem je drugo ime za praktično gospodarsko politiko evropskih nacionalnih držav v času od 16. do 18. stoletja, ki kaže od dežele do dežele sicer znatne razlike, vendar obstajajo tipični znaki, ki dovoljujejo govoriti o posebnem sistemu gospodarske politike; — merkantilizem je glavna smer gospodarske politike in za njo stoječe gospodarskopolitične misli v obdobju evropskega knežjega absolutizma.

Z navezovanjem merkantilizma na knežji absolutizem trčimo ob vprašanje časovne razmejitev merkantilističnega obdobja v Evropi, saj so ti absolutizmi vladali po raznih državah resnično dolgo. Pri tem nastopi še ta posebnost, da sta bila skoraj ves nemško govoreči prostor in velik del srednjeevropskih Slovanov združena v državnopravno tvorbo, ki se je imenovala Sveto rimsko cesarstvo (nemške narodnosti). V bistvu je Sveto rimsko cesarstvo bilo rahla zveza cele vrste večjih in manjših kneževin, vojvodin, knezoškofij, državnih mest in drugih gospostev. Število tistih teritorialnih držav Svetega rimskega cesarstva, ki so bile sposobne voditi samostojno in širokopotezno gospodarsko politiko, je bilo skromno: Avstrija, Brandenburg-Prusija, Bavarska, Saška, Braunschweig-Lüneburg in še nekaj manjših teritorijev. Nas zanima predvsem Avstrija, to je tista skupina dežel, ki so ji bili gospodarji oziroma dedni knezi Habsburžani; govoriti smemo tudi o deželah habsburške krone. Če se omejimo na avstrijski del Srednje Evrope, potem bo najbrž zadoščalo govoriti o tem, da zanj omejujemo dobo merkantilizma na del 17. stoletja in skoraj na vse 18. stoletje (okoli leta 1660 do okoli 1780). Gre za jedro, kajti določene tendence so obstajale že prej, še bolj počasi pa je po letu 1780 izginjal, oziroma se razkrajal.

Vendar merkantilizem ni bil »prvi«³ gospodarskopolitični nauk v Evropi; imel je svojega predhodnika. Znano je, da so se v Evropi že v 15. stoletju, še veliko bolj pa v 16. stoletju ukvarjali nekateri teoretiki s problemom novcev, plemenitih kovin in mednarodnega trgovanja. Te misli se povezujejo v nauk, ki so ga šele v moderni dobi pričeli imenovati *monetarizem* (moneta = novец, kovanec).³ Nauk je bil tesno povezan s pomembnim dogajanjem v Evropi 16. stoletja, namreč s tako imenovano revolucijo cen. Obtok se je takrat povečal nekaj zaradi vse večje proizvodnje srebra v evropskih deželah, največ pa zaradi uvoza plemenitih kovin, predvsem spet srebra iz dežel novega sveta. Ponudba blaga ni bila več v sorazmerju s povpraševanjem; povpraševanje je naraščalo znatno hitreje kot ponudba blaga. Učinek tega je bil, da so se cene blaga pričele dvigati. Sodobniki so se trudili spoznati vzroke za gibanje cen, vendar se še niso vprašali po vzroku za to, da so nekatere dežele bogate, druge pa siromašne. Enostavno so zahtevali, da se obdrži denar doma v deželi s preprečevanjem izvoza novcev in dragih kovin iz dežele. Najbolje bo, so trdili, da se izvažajo le lastni proizvodi; uvaža naj se predvsem denar, čim manj blago. Monetaristi so se torej zanimali za denar v obliki zaklada; obseg zaklada jim je bil višek bogatstva.⁴

³ Blaich, navedeno delo, str. 12—15.

⁴ Na monetarizem moremo pomisliti v primeru Krištofa Prunnerja, ljubljanskega steklarskega mojstra iz let pred 1563, ki je menda nalagal svoj kapital v kovanice, zlasti v zlatnike (Sergij Vilfan, nekateri rezultati novejših raziskav o meščanskih kapitalih v zgodnjem kapitalizmu, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, XVII, Ljubljana 1969, str. 15—19.).

Sele poznejši teoretiki in opazovalci gospodarskega življenja so prišli do spoznanja, da ni odločilen denar v obliki zaklada, temveč denar v obliki »denarnega kapitala«. Merili so bogastvo že po višini dobička, ki so ga dosegli z vključitvijo denarnega kapitala v konkretni gospodarski proces, na primer v mednarodno trgovino, v proizvodnjo domačih manufaktur in podobno. Sele tem teoretikom so njihovi nasledniki dali ime merkantilisti.

Omenili smo Colberta, ki je bil od leta 1661 dalje do smrti generalni kontrolor financ in s tem glavni usmerjevalec francoske gospodarske politike. Ni bil teoretik, marveč je s sredstvi, ki jih je kot minister imel na voljo, uresničil aktivno trgovinsko bilanco. Povečal je notranje tržišče z ukinitvijo mitnic znotraj državnega ozemlja, dalje z graditvijo cest in kanalov, potem s poenostavitvijo mer, uteži in novcev. Pospeševal je snovanje manufaktur, zaposlovanje tujih strokovnjakov, izgradnjo mornarice. Uredil je davčni sistem, preprečeval dviganje mezd in podobno. *Colbertizem*, kot imenujemo to gospodarskopolično prakso, je bil več kot zgolj merkantilizem sam po sebi; bil je gospodarski aspekt politike moči, ki jo je izvajal in predstavljal kralj Ludvik XIV.⁵ Pripomniti je treba, da je zlasti colbertizem znatno vplival na podobno gospodarskopolično prakso v habsburški monarhiji, le da je moralo preteči nekako 70 let,⁶ ker je monarhija medtem reševala druge probleme, med njimi tudi turškega, kar pa je bilo zahodni Evropi prihranjeno.

Merkantilizem naj bi bilo le skupno ime za določeno dogajanje na področju gospodarske politike. Nemško govoreči svet je namreč kar od srede 17. stoletja dalje zdržema uporabljal terminus *kameralizem* (camera = kneževa zakladnica). V primeri s colbertizmom je kameralizem bil tako v teoriji kot v praksi dokaj širši družbenopolitični pojav.⁷ Po pustošenjih tridesetletne vojne (1618—1648) je dolga vrsta nemških knezov morala obnoviti in gospodarsko dvigniti svoje hudo prizadete kneževine. Zgodovinarji navajajo, da je v nemškem prostoru med Alpami in Severnim morjem živelo ob začetku vojne nekako 15 milijonov ljudi, po njej pa največ okoli 9 milijonov. Knezi so morali obnoviti vse javne dejavnosti od pravosodja prek uprave in finančnih uradov do trgovine, poljedelstva, obrti in industrije. Pri obnovi so jim odločilno pomagali tisti višji uradniki, ki so pripadali posebnemu zboru knežje uprave. Ta zbor se je menoval »Kammerkollegium« in podobno. Tako je beseda kameralist kot oznaka funkcionarja in funkcije postala ne samo popularna označitev visokih kneževih oziroma državnih uradnikov, ampak tudi vsebinsko tehten pojem, saj se je iz te praktične dejavnosti za obnovo kneževine, države, teritorija razvila kameralistika, nauk, ki je — vsaj danes — bližji finančnim vedam kot pa nacionalni ekonomiji. Medtem ko je ostal colbertizem izrazita gospodarskopolična praksa, je kameralizem prešel v novo kvaliteto: združeval je znanje o upravi knežjih posesti in regalov (posebnih vladarjevih pravic, na primer izključna pravica do kopanja rud in rudnin), znanje o davkih in javnem kreditu, načela o finančni upravi in podobno. Kameralizem ali nauk

⁵ Histoire économique et sociale de la France (dirigée par Fernand Braudel et Ernest Labrousse), Tome II: Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660—1780), Paris 1970, zlasti str. 351—359.

⁶ Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, Wien 1965, str. 13—21 (Institut für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, Schriftenreihe Heft 7). — Georg Zwanowitz, Der österreichische Merkantilismus bis 1740 (Die Wirtschaftsgeschichte Österreichs, Wien 1971, str. 87—104; Schriften des Institutes für Österreichkunde).

⁷ Blaich, nav. delo, str. 20 sl.

o državnem gospodarstvu je dosegel stopnjo teorije do tolikšne mere, da so ga pričeli poučevati na univerzah, na primer leta 1723 v Halleju, leta 1727 v Frankfurtu na Odri, leta 1751 na vojaški akademiji Theresianum na Dunaju, leta 1763 na univerzi v istem mestu itd., potem še v Varaždinu kot poseben politično-kameralni študij od leta 1769 do 1772, nato v Zagrebu do leta 1776, ko so študij prenesli na pravno fakulteto v istem mestu.⁸

Današnji nemški zgodovinarji odklanjajo enačenje kameralizem = nemška varianta merkantilizma. Po njihovem mnenju so bile merkantilistične maksime le pomemben sestavni del širše zasnovanega kameralističnega nauka o državnem gospodarstvu. Ne smemo pozabiti, da so vsi nemški gospodarsko-politični teoretiki 17. in 18. stoletja sebe zavestno imenovali kameraliste. Ta oznaka se je tudi v slovenskem prostoru nanašala na kneževe oziroma državne uradnike raznih stopenj, če so le imeli opravka z državnogospodarskimi zadevami, in na pisce kameralističnih spisov.

Ker smo še vedno pri razlaganju nekaterih pojmov iz obdobja merkantilizma, se moramo dotakniti še terminologije, ki so jo v slovenskem prostoru uporabljali sodobniki enako pogosto kot drugje v Evropi. Vsaj od okoli leta 1730 dalje so naši bolj razgledani merkantilisti vsako delo za vzpostavitev »deželnoknežje« blaginje bodisi v deželi bodisi v vsej državi imenovali *policija*;⁹ trdili so, da sta za uspešno policijo potrebni dve stvari: prvič, dobre postave, urejene sistematično, drugič, dobri svetovalci in ministri, ki naj jih vestno izvajajo. Bili so za to, da se izvedejo ostri pregledi pri kameralistih (= komornih uradnikih) glede računov itd., in zahtevali so uvedbo dobre policije tudi v fiskalizem (*fiscus* = državna blagajna). Eden izmed vidnih slovenskih merkantilistov, o katerem bo še govor, je leta 1746 sestavil rokopis, ki ga ni nikoli objavil in ga značilno naslovil »Kako bi uspešno vpeljali ‚Policey- und Commerciën-Wesen‘«. Iz besedila se jasno razbere, da gre za objavo postav, pravil, norm, ki naj po svoje pripomorejo k splošni blaginji.¹⁰ V tem pogledu so bili naši teoretiki docela na liniji kameralizma. Rokopisov, ki to dokazujejo, je sicer razmeroma veliko, ker pa niso izšli v knjižni obliki — morda so krožili med znanci v rokopisni obliki — zveni tako, kot da slovenski prostor ni ničesar prispeval k literaturi o kameralizmu. Vrzal ali pasivnost do dogajanja na področju teorije je seveda le navidezna; vzrok je nekaj v tem, da rokopisi niso našli poti do tiskarne, nekaj v tem, da je krožilo pri nas veliko nemških in francoskih del s tega področja.

Na področju prakse so sodobniki tako pri nas kot v ostali Evropi veliko govorili in pisali o *komerciju*. Besede ne smemo prevesti s pomočjo slovarja (latin. *commercium*, franc. *commerce*) kot trgovina, trgovanje. Pri komerciju je šlo za trgovanje na velike razdalje, za kar so bili potrebni še drugi posli: nakupovalci, faktorji, korespondenti, organizatorji tržišča, špediterji in podobno. Šlo je za povezavo več gospodarskih opravil, včasih dokaj samostojnih, ki so bila osredotočena v eno samo veliko kupčijo. Tej dejavnosti so rekli *komercij*. Ko je šlo po letu 1760 ogrsko žito v velikih količinah v izvoz, so v tej

⁸ Varaždin u XVII stoljeću i političko-kameralni studij, Zagreb-Varaždin 1972 (zbornik vsebuje šest razprav o tem študiju).

⁹ Tako pojem kot vsebina izvirata najmanj iz prve polovice 16. stoletja. Prim. Josip Zontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. Zgodovinski časopis X-XI, Ljubljana 1956—1957, str. 32—121. III, 1955, str. 81—87.

¹⁰ Jože Šorn, Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld (1697—1760), Kronika III, 1955, str. 81—87.

zvezi pogosto omenjali »commercium mare versus« (kupčijski posli proti morju, v smeri morja);¹¹ s tem so ga ločili od trgovanja na velike razdalje po kopnem. Za olajšanje trgovanja na velike razdalje so leta 1731 vzpostavili v Trstu poseben urad, ki so ga imenovali komerčna intendenca (Intendenza commerciale). Prevod teh dveh besed bi povedal zelo malo, ker urad ni bil trgovska uprava, temveč urad, ki naj pospešuje komercij, torej trgovanje na velike razdalje, ki naj dalje pritegne v Trst sposobne trgovce na debelo, ki naj skrbi za razrast trgovskega ladjevja in za podobne kupčije velikega obsega.

Po smislu sta si pojma mercantia in commercium zelo blizu. Bilo bi seveda nesmiselno, če bi hoteli namesto pojma merkantilizem vpeljati besedo komercizem ali kaj podobnega. Več izvažati in manj uvažati, surovine predelati doma s pomočjo novih manufaktur, zgraditi veliko trgovsko mornarico itd. so hoteli tako privrženci colbertizma kot zagovorniki kameralizma; oboji so bili prepričani, da se more to doseči s pomočjo komercija, s pomočjo obsežnega trgovanja na velike razdalje. Kar je drugih pojmov, na primer negocij, trafik, špedicija, so se skoraj vedno nanašali na trgovske posle, ki jih je opravljal en sam človek ali manjša družba. Komercij je torej oznaka za splošen trgovski promet, za kupčevanje na veliko sploh, negociant je pa res bil trgovec v današnjem smislu besede; s trgovino v manjšem obsegu se je ukvarjal trafikant, medtem ko se je kramar ubadal z malo prodajo. Krošnjar je bil tudi v času merkantilizma to, kar je danes: s krošnjo je obiskoval vasi in zaselke.

***

V mejah Svetega rimskega cesarstva je delovalo v 17. in 18. stoletju osem vodilnih kameralističnih piscev. Dela zlasti petih *teoretikov*, ki so delovali tudi na Dunaju,¹² so našla vnete bralce med inteligenco v slovenski družbi. Ko so po sredi 18. stoletja vpeljali študij kameralizma na univerze, so morali določene učbenike v vsakem primeru imeti vsi slušatelji; s tem ta veda ni bila več neznaná, temveč je postala sestavni del javnega življenja.

Izmed teh teoretikov je bil najstarejši Johann Joachim Becher, ki je med leti 1666 in 1677 živel na Dunaju, kjer je bil celo cesarjev svetovalec v gospodarskih zadevah. Leta 1668 je objavil spis z naslovom *Politični pogovor...*, v katerem je zastopal mišljenje, da je obljudenje dežele cilj deželnoknežje politike o blaginji. Razširjevalec Becherjevih idej je bil njegov sorodnik Philipp Wilhelm Hornigk, ki je samega sebe imel predvsem za političnega pisca. Njegov gospodarski spis *Avstrija nad vse*, če le hoče (1684) ima izrazito političen akcent. Za slovenski prostor je zanimiv ne samo zato, ker je bilo njegovo delo tu dobro znano, temveč je leta 1673 zanj izdelal tudi — sicer nepopoln — popis rokodelcev za nekatera mesta in trge; sestavil ga je na potovanju po naših krajih. Popis nam omogoča, da primerjamo stanje v drugi polovici 17. stoletja s poznejšim razmahom obrtništva v omenjenih naseljih. Wilhelm Schröder kot tretji kameralist je prišel leta 1673 v Avstrijo, od koder ga je cesar poslal v Anglijo, da bi študiral angleške gospodarske razmere. Po vrnitvi je spisal knjigo *Knežja zakladna in rentna komora* (1686), ki kaže vse značilnosti angleške šole.

Za naštetimi pisci je nastal daljši premor. Novi avtorji so pokazali širše znanje. Johann Heinrich Gottlob Justi je leta 1751 postal sploh profesor

¹¹ Jože Sorn, *Delovanje komerčnih honsesov*, *Zgodovinski časopis* XXIV, 1970, str. 1—20.

¹² Blaich, nav. delo. str. 88—99.

kameralne vede na Dunaju in še danes velja za najpomembnejšega sistematika te znanosti; obsežna vrsta spisov dokazuje, da je bil zelo plodovit učitelj. Objavil je knjige Finančni sistem, Oris dobre vlade, Politični in finančni spisi, Načela policijske znanosti itd. Joseph Sonnenfels je napisal najboljši opus, po katerem so predavali tudi na univerzah in ga je moral obvladati sleherni jurist ter vsak vodilni uradnik, politik ali ekonomist. Imel je naslov Temeljna načela policijske, trgovske in politične znanosti, izhajati je pričel leta 1765. V monarhiji je ta knjiga ostala uradni učbenik državoiznanstva vse do ukinitve fevdalnega sistema v letu 1848.

Slovenski prostor in njegova širša okolica sta seveda tudi premogla teoretike kameralizma in merkantilizma. Razlika je le v tem, da so vsi ti teoretiki skoraj popolnoma neznani, ker svojih spisov niso tiskali; prebirati je treba njihove rokopise. Philipp Rosenberg, po izvoru iz koroške grofovske družine, je v svojem delu celo zapisal, da je rokopis razmnožil le v zelo omejenem številu in da je devet ali deset izvodov daroval vodilnim ljudem državne administracije, sicer pa da tekst ni namenjen javnosti. Rokopis je kar zajeten, pisan je anonimno, ima naslov Cammeral-Systema, spisan pa je bil okoli leta 1726. Obravnavava valutne in finančne probleme; pričinja sicer s srednjim vekom, vendar je težišče njegovega dela na problemih Avstrije njegovega časa.¹³ Ne kaže, da bi iz spisa povzemali večje in zanimivejše pasuse, saj gre le za to, da spoznamo njegove nazore. Zadoščalo bo, če bomo ponovili njegove sklepe, ki jih je pet: 1. Moč monarha temelji na bogastvu erarja (državnega imetja), bogastvo erarja pa na premožnosti davkoplačevalcev; čim premožnejši so davkoplačevalci, tem bogatejši je erar in tem mogočnejši je monarh. 2. Premožnost davkoplačevalcev obstaja v njihovem bogastvu; bogastvo se more pridobiti edinole s kupčevanjem, torej je premožnost davkoplačevalcev odvisna od kupčije. 3. Kupčevanje obsega nakup in prodajo, proizvodnjo, pošiljanje blaga in efektov ali računskega denarja; torej je obseg kupčevanja ali komercija odvisen od obsega proizvodnje ter razpošiljanja blaga in efektov. 4. Proizvodnjo in razpošiljanje blaga ter efektov morejo ustvariti torej le denar in krediti; potemtakem pomnožujejo trgovino večja ali manjša količina denarja, proizvodnja in fabriciranje ter razpošiljanje blaga. Prav povečanje komercija je tisto, kar ustvarja bogastvo in blaginjo. Bogastvo ustvarja davkoplačevalčevo premožnost, njegova premožnost ustvari bogastvo erarja, bogastvo erarja pa ima za posledico monarhovo moč. 5. Novec in denar zahtevamo zaradi njune potrebnosti in udobnosti, potrebnost in udobnost obstaja v njunem efektu; torej zahtevamo in uporabljamo prav ta efekt, ker ima isto ali še večjo udobnost v primerjavi z denarjem. Peta točka povzema avtorjev predlog z utemeljevanjem, naj Avstrija izdaja bankovce s hipotečnim kritjem.¹⁴

V povzdigo trgovske mornarice in oživitev Orientalne kompanije se je usmeril Tomaso de Gerardi, prav gotovo Tržačan. Okrog leta 1735 je sestavil obsežen rokopis z naslovom Projekt o komerciju (Progetto di Commercio), v katerem zagovarja prednosti prekmorske trgovine in pomen mornarice. V delu je opisal vse zahodnoevropske tako imenovane orientalne kompanije in njihovo aktivnost od 16. stoletja dalje, vse z namenom, da bi na dvoru in v njegovi administraciji zbudil zanimanje za nam že znani commercium

¹³ Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld piše o njem: Filip grof Rosenberg, imenovan modrijan ali belec (der weise oder der weisse genannt). Leta 1721 so ga poslali v Beograd, da bi tam in v vsej Srbiji uredil komorne zadeve Arhiv SR Slovenije, Ljubljana, rokopis št. 81 (I 3d), str. 286.

¹⁴ Arhiv SR Slovenije (dalje navajam AS), Raigersfeldov arhiv, fasc. I.

mare versus.¹⁵ Dodati moramo, da je v tem času avstrijska orientalna kompanija že prešla zenit svojega delovanja in šla počasi v pozabo.

Tako Rosenbergov kot Gerardijev sodobnik je bil Ljubljčan Franc Raigersfeld; izhajal je iz družine, ki je prebivala v okolici Kranja.¹⁶ Njegov oče se je do poplemenitjenja v drugi polovici 17. stoletja podpisoval Rakovic, kot plemič pa Raigersfeld. Franc je študiral v Ljubljani in na Dunaju pa tudi v flamskem Louvainu, nato pa je veliko potoval po zahodni Evropi. Tam in zlasti v Italiji se je seznanil z merkantilizmom v širokem smislu besede. Njegovi samostojni spisi, ki obravnavajo kameralistično teorijo in prakso, so pričeli nastajati okoli leta 1730; sledimo jim lahko skoraj do leta 1760. Vendar svojih nazorov ni strnil v en sam obsežnejši tekst, niti niso njegove misli kaj posebno originalne. Za ilustracijo dobe naj nekaj zapisov citiramo, ker je jasno, da je v pogovorih s sodobniki svoje ideje zagovarjal in tako širil teorijo in prakso merkantilizma. Leta 1732 je zapisal, da za razcvet, obogatitev in moč vsake dežele ni nobenega drugega sredstva kot samo komercij, ker da je brez njega tudi velika država čisto majhna in šibka. Bil je prepričan, da je blaginjo mogoče doseči s pomočjo dobre policije, ki naj tudi sicer poseže v vse veje javnega življenja: v pravosodje, v finance, v vojaške zadeve itd., ne nazadnje v mitninstvo, češ da je treba pojmovati urejene tarife kot mojstrsko delo te policije.

Po svoje je zanimiv tudi štajerski merkantilist Johann Peter Weber, ki se je podpisoval kot merkantilni sekretar grofa Wagensperga.¹⁷ V letih okoli 1765 je v svojih vlogah in spomenicah na široko pisal o splošni koristnosti manufaktur, o tem, kako jih delimo na obrate, ki delajo za izvoz na veliko ali na drobno, ki proizvajajo za domače tržišče na veliko ali na drobno, kako izdelujejo zelo iskano ali manj koristno blago itd. Tudi trgovino kategorizira podobno: trgovina na veliko, na drobno, za izvoz, za domače tržišče, zelo koristna trgovina, udobna trgovina, škodljiva trgovina in podobno. Ponujal se je, da bo organiziral manufakture raznih vrst, ki bodo dovajale v deželo mnogo denarja; kako jih bo opremil z »mašinami«¹⁸ itd. Opisoval je sicer stvari, ki so bile že dolgo znane in prav nič originalno popisane. Omenili smo ga zato, da ilustriramo dobo in ljudi. Od prve četrtine 18. stoletja dalje se je neprimerno več pisalo in govorilo o gospodarski politiki v smislu merkantilističnih gesel kot v desetletjih pred njo. To pa pomeni vsebinsko obogatitev določene gospodarskopolitične aktivnosti, kar seveda ni tako brezpomembno.

Merkantilistov *praktikov*, ki so v kakršni koli obliki že zapisali svoja spoznanja v zvezi s svojo praktično dejavnostjo, je dolga vrsta. Kot nismo našli vseh teoretikov, ki jih ni malo, tako se bomo tudi pri praktikih omejili na nekaj vzorcev. Na vprašanje dunajskega dvora, kaj je treba ukreniti za uspešno trgovanje, je februarja 1715 med drugimi tudi ljubljanski trgovec na velike razdalje in bankir Peter Anton Codelli napisal svoje zamisli: Za uspešno trgovanje je potrebno troje: prvič, mir, drugič, določitev zmernih mitnin, carin in drugih naklad, tretjič, izboljšanje cest, razglasitev Trsta in Reke za svobodni pristanišči ter ureditev trgovskega prava.¹⁸

¹⁵ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. III.

¹⁶ Prim. opombo 10.

¹⁷ Arhiv dvorne komore (nadalje navajam ADK), Dunaj Innerösterreichisches Kommerz, fascikel rdeča št. 437.

¹⁸ Jože Šorn, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja, Kronika VII, 1959, str. 148—161.

Omeniti je treba tudi spis nekega nepodpisanega tržaškega trgovca na velike razdalje, ki ga je leta 1764 posredoval dvorni administraciji na Dunaju.¹⁹ Besedilo je nastalo kmalu po tistem, ko je Avstrija za vedno izgubila bogato provinco Šlezijo po koncu sedemletne vojne. Ne glede na vprašanje, ali je pisec vedel, da so na dvoru prav takrat državo gospodarsko rajonirali, in ali je delo izvirna avtorjeva zamisel, je spis dokaz več za to, kako zelo si je tržaški poslovni svet prizadeval, da bi speljal čim več komercija iz zaledja skozi svoje pristanišče. Trgovec je pritegnil v spis populacijsko politiko, gospodarsko načrtovanje in podobne elemente, tudi statistiko.

Ko govorimo o statistiki, moramo pričeti s Francem Rakovcem-Raigersfeldom. Ne zato, ker bi hoteli reči, da je prav on uvajal pri nas statistično metodo (z njo se je seznanil na potovanjih po Franciji, Nizozemski in drugod, kjer so že v 17. stoletju spoznali prednosti statistike), temveč zato, da se prepričamo, kako ni bila nekako deset let pred sredo 18. stoletja statistika tudi v Avstriji nič več nežnana zadeva. Leta 1742 je Rakovec-Raigersfeld predlagal, — najbrž ne prvič — naj bi določen urad vsako leto sestavil s pomočjo izvlečkov iz vseh mitninskih in carinskih knjig pregleda, ki bi pokazali, koliko se določenega blaga potroši doma, koliko se ga izvozi in koliko prepelje skozi deželo ali državo. Pregledi bi opozorili na to, katere kanale bi bilo treba zapreti, da ne bi odtekal denar iz dežele, in katere odpreti, da bi čim več denarja prišlo v deželo. Prav tako bi pregledi pokazali, katere manufakture naj bi se ustanovile, da bi bile res rentabilne. Ni naključju, da so v Trstu najpozneje od leta 1748 dalje sestavljali sezname priplulih in odplulih ladij, dalje razpredelnice o izvozu in uvozu prek Trsta za razne dežele vsaj od leta 1756 dalje, zlasti od leta 1760 dalje »bilance za aktivni in pasivni komercij« za vsako deželo posebej glede na uvoz in izvoz skozi Trst in podobno.²⁰

Neznan tržaški trgovec pritrjuje: Bilance za Trst in Reko izdelujemo z namenom, da ugotovimo, koliko denarja priteka skozi ti dve pristanišči v posamezne dežele in koliko ga odteka iz njih. Posebna taksa se plačuje od teže blaga, ki gre v izvoz ali prihaja kot uvoz. V letu 1755 so v Trstu s takso pridobili 3485 goldinarjev 56 krajcarjev, v letu 1763 pa že celih 8633 goldinarjev 34 krajcarjev. Vendar promet ne napreduje tako, kot si želimo. Treba je pritisniti na vse vzvode, da bo razmah večji. Časniška poročila pišejo, dodaja avtor, da je London pridobil na mitninah okoli 1,000.000 funtov šterlingov, kar je skoraj 9,000.000 avstrijskih goldinarjev, in pribija, da se iz tega vidi pravilnost trditve, da samó komercij napravi države mogočne in obogati vladarjevo blagajno.

Pred tem, leta 1750, si je Rakovec-Raigersfeld zapisal v svoj dnevnik, da ima trgovsko pomembni Amsterdam kar 50.000 hiš in 200.000 prebivalcev in da si pred leti mogel videti v pristanišču po 500 ali po 600, tudi 700 do 800 ladij, leta 1750 pa samo 300 ladij. Tehtnica, kjer so tehtali vse uvoženo in izvoženo blago in so ji za to le nekaj malega plačali, je pred leti vrgla 1,300.000 do 1,400.000 gld, leta 1749 le še okoli 500.000 gld.²¹

Trst se še zdaleč ni mogel primerjati s tradicionalnimi pristanišči ob atlantski obali, saj je komaj pričenal svojo kariero ob Jadranskem morju,

¹⁹ ADK, Litorale Kommerz, fasc, rd. št. 585.

²⁰ ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 14 in 33. — Bilance za ladje, blago, vrednost tečejo od leta 1748 dalje.

²¹ AS, rokopis št. I/47 r, str. 289. — Te vesti je Rakovcu sporočil Arnold, direktor reške čistilnice sladkorja (število hiš je najbrž pretirano).

toda ves poslovni svet je pozorno primerjal številke in ocenjeval porast in tudi padec trgovskega prometa. Vsi so se trudili, da bi pritegnili v svoj komercij čim širše in globlje zaledje.

Tržaški anonim je obdelal vsako deželo oziroma pokrajino posebej in jo označil glede na trgovanje. O Slavoniji je zapisal, da Trstu ne pošilja drugega kot vosek. Benetke odkupijo od Trsta skoraj ves vosek, ga očistijo, obelijo in prodajo dalje z okoli tridesetodstotnim dobičkom. Sedaj je na vso srečo Trst dobil dve tovarni za vosek. Obe delata tako dobro kot podobne beneške fabrike. Preprodavanje je do sedaj znano v glavnem le v Italiji. Sedaj se je ta oblika komercija zelo razširila tudi v Franciji, zlasti okoli Marseilla. Francija kupi letno prek 560 ton voska na Poljskem, v Rusiji, v berberskih deželah (Alžir, Tunis), v Smirni, Carigradu, Aleksandriji in na grškem otočju. Španija kupi letno ogromne količine voska na Holandskem, torej že iz druge roke. Kaj ovira avstrijski vosek pri tem, da ne more konkurirati tujemu vosku v Franciji in Španiji? Vsak dan poskušamo skleniti z Marseillem neposredno trgovanje, kajti vosek in žito sta dve važni panogi. Morda se bo obrnilo na bolje, kajti poleti 1764 je ladja neke nove španske trgovske družbe vzela nekaj voska za poskušnjo. Potrebna je, trdi avtor, sposobnost, ločiti pravo od nepravega in duha preprostega ljudstva na spreten način napeljati na to, da bo spoznalo svojo lastno prednost.

Kraljevina Hrvatska bi več izvažala, če ne bi imela toliko pustot. Ogrska je Amerika naše države. Izvoza žita pred nekaj leti sploh ni bilo. Nasprotno, leta 1758 smo ga morali zaradi lakote uvoziti za več kot milijon goldinarjev skozi Trst. Kmetijske družbe zelo skrbijo za napredek poljedelstva, toda pravega razmaha ni. Šele leta 1764 je izvoz žita prek Trsta šel v milijone goldinarjev. Ker ni kanalov in rek, pride žito zelo drago. Ko so v preteklem letu objavili oprostitev mitnine, se je izvoz povečal, prej pa ni bil omembe vreden. Erar je pri tem sicer precej izgubil, toda zaradi izvoza je dobilo delo več ljudi in na ta način se je poživila notranja dejavnost. Erar je z ukinitvijo mitnine izgubil okoli 3000 gld, toda ob tej žrtvi se je pokazal na drugi strani velik plus. Zaradi izvoza se žito ni prav nič podražilo. Rusija na primer je v preteklem letu žrtvovala milijon rubljev, da je pospešila izvoz žita. Ko je Avstrija leta 1762 uvedla premijo 7 krajcarjev za star* izvoženega žita, je ta malenkost pokazala silen uspeh.

Potem je anonimni pisec predlagal, naj bi v Mariboru in Ljubljani zgradili skladišče za žito. V Mariboru naj bi zbrala svoje žito Štajerska, v Ljubljani Koroška in Kranjska; tudi Trst naj bi imel svoje skladišče za žito. Mariborsko in ljubljansko skladišče naj bi imela prostora za najmanj 640 ton žita. Zaloga žita v pristaniščih pomeni zelo veliko. Če bi Trst imel v preteklem letu takšno zalogo, bi lahko zelo obogatel, tako pa mu je priložnost ušla iz rok. Drugo važno izvozno blago Ogrske je tobak. Leta 1760 ga še niso izvažali, sedaj ga izvozijo za 60.000 do 70.000 gld. Zato se moramo — ironizira trgovec — zahvaliti Turkom, ki so v Albaniji nabili na tobak visoko carino. Pomembna je tudi pepelika. V Sedmogrški naj poskrbijo za plovnost rek, glede Temišvara pa tole: v Trstu so šele leta 1764 nastavili posebno rubriko za temišvarsko blago, da se bo videlo, kolikšne korake je napravila temišvarska trgovska kompanija. Za Češko sta značilna dva artikla, platno in steklo. Češko je treba bolj navezati na Trst, saj Hamburg samo v Španijo proda letno za prek sedem milijonov goldinarjev šlezjskega platna. Če tu ne bomo napeli vse sile, —

* Stara žitna mera, ki ima v različnih krajih različno količinsko vrednost.

pravi pisec — ne bo iz vsega nič. Glavni izdelek Moravske je sukno. Suknarna v celjski četrti bi prišla kot nalašč, tudi prehranjevalne dobrine so kot naročene. V Avstriji ima veljavo medenina in kramarsko blago, deloma tudi klobuki. Benetke kupujejo to blago v Nürnbergu. Če bi znižali carino, bi vse to blago v Benetkah zlahka prodali. Sedanji trgovci v Trstu so začetrniki, ki si bodo kapital napravili šele čez deset ali dvajset let. Vedeti je treba, da je izvoz vedno tvegan posel. Nujno moramo v dednih deželah organizirati kompanijo, ki bo z dovolj kapitala vzdrževala v Trstu veliko skladišče za blago. Štajerska ima medenino, žito, steklo, železo in usnje; z vsem tem marljivo trguje. Usnjarna na Hrvaškem, kjer je veliko surovin, bi se imenitno obnesla. Železo imata tudi Koroška in Kranjska. Toda prav pri teh dveh deželah se sprašujemo, kako to, da sta sedaj postala v Mediteranu tako znana švedsko in rusko železo, ki ju pred dvajsetimi leti ni še nihče poznal. Veliko medenine ima tudi Tirolska, medtem ko Trst ne more zaradi obdajajočega ga skalovja imeti svoje lastne velike industrije, pač pa lahko odlično pospešuje komercij zaledja. Tudi položaj Reke je podoben. Furlanija (= Goriška in Gradiščanska?) goji svilarstvo.

Ta goli opis bi nas morda razočaral, češ da sta bila izbor in količina trgovskega blaga, namenjena za izvoz, zelo skromna. Ko bomo pozneje citirali konkretne številke, bomo videli bolj optimistično podobo. Če so nekako sredi 18. stoletja izvozili 10.000 ton blaga prek Trsta, je uspeh bil že kar zadovoljiv. Pred očmi moramo imeti dejstvo, da se dolžina morske meje Avstrije nikakor ni mogla meriti z dolžino kopenske meje Avstrije, to je dednih habsburških dežel. Zato je bila trgovska politika Dunaja veliko bolj pod vplivom kopenskih poti kot pa pomorskih linij. »Češko« pristanišče je bil Hamburg, ki so ga dosegli po Labi, veliko blaga je šlo po Donavi navzgor ali v Nemčijo po kopnem ali proti Renu in potem po reki navzdol. Pri vsem tem si velja zapomniti, da je še v času nastajanja omenjenega tržaškega poročila celotna proizvodnja Avstrije komaj zmogla kriti vse domače potrebe. Potreben je bil uvoz, kar je pomenilo znaten odtok denarja v tujino. Šele kakšnih deset ali petnajst let pozneje se je položaj obrnil na boljše.

***

K uspehu je najbrž veliko pripomogla sistematika, ki se je kazala v gospodarski politiki države. V obseg sistematike je spadalo tudi načelo, da je treba dedne dežele *industrijsko rajonirati*. To je pomenilo, da je izguba Šlezije dunajsko vlado tako prizadela, da se je odločila pospeševati v vsaki deželi tisto panogo, ki se je že do tedaj pokazala za najbolj uspešno.²² Ko je vodstvo države dobilo leta 1764 po poprejšnjih študijah pregled nad industrijo po posameznih deželah, so za Spodnjo Avstrijo določili, da je zanjo odločilna proizvodnja volnenega blaga in bombaža ter precej obsežna kovinska industrija. Posebno so ji priporočili negovanje svilarске industrije, ki je imela svoje središče prav na Dunaju. Tu je bila enako močno razvejena še izdelava papirja, usnja, svinčnikov in klobukov. V Zgornji Avstriji sta bili najvažnejši panogi izdelovanje platna in predelava ovčje volne. Najodličnejše podjetje je bila tovarna volnenih izdelkov v Linzu. Ta je imela predilniška področja tudi po drugih dednih deželah. V Zgornji Avstriji je bila večjega pomena še

²² N. pr. Karl Příbram, *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860* — Erster Band, 1740 bis 1798, Leipzig 1907, str. 125 sl. (cit. Příbram, *Geschichte*).

železarska industrija. Prav posebne pozornosti je bila deležna industrija Češke. Ta dežela naj bi izrecno fungirala kot nadomestilo za izgubljeno Šlezijo. Češka naj bi postala resničen sedež tekstilne industrije. Tradicionalnim tovarnarjem so se v petdesetih letih 18. stoletja pridružili tudi češki zemljiški aristokrati. To toliko laže, ker je prenekateri češki aristokrat zasedal vodilno mesto v državni administraciji, da o domačih izpostavljenih uradih ne govorimo še posebej. Predsednik češkega komerčnega konsesa Jožef grof Kinsky je leta 1756 ustanovil na svojem gospostvu kar vrsto manufaktur: platnarno, obrat za povoščeno platno, obrat za izdelavo zrcal, belilnico preje, v naslednjih 6 letih še belilnico platna, barvarno, obrate za izdelavo barhanta, prtov itd., skupaj šest novih obratov. Brez predic in tistih tkalcev platna, ki so delali zanj na založniški način, je zaposloval blizu 800 ljudi. Sledili so mu še drugi aristokrati: leta 1762 je grof Bolza ustanovil svojo tovarno za bombažne tkanine, knez Lobkowitz in baron Krechtler pa tudi vsak svojo. Za Moravsko in preostali košček Šlezije so veljale iste vodilne misli kot za Češko. Manj ugoden položaj so imele notranjeavstrijske in prednje avstrijske dežele. Ugotavljali so, da tu še ni prave obrtne marljivosti in da manjka podjetniškega duha. Posebno je menda zaostajala Tirolska. Še najprimernejša dežela za razmah jeklarstva se jim je zdela Koroška. To panogo naj bi tu še bolj razvili, enako tudi suknarstvo. Bolj neugodne so bile razmere na Štajerskem in na Kranjskem. Štajerska je imela železarstvo, proizvodnjo medenine in platna, Kranjska pa suknarstvo in drobne obrti kot čipkarstvo, nogavičarstvo in svilene tkanine ter nekaj mlinov za papir, medtem ko je svilarstvo dominiralo na Goriškem in na Gradiščanskem.

Danes ne vemo, od kod je dvorna administracija črpala svoje informacije, vidi pa se, da je dobro poznala razmere na Češkem, Moravskem, v obeh Avstrijah in na Koroškem, pa še tu je suknarstvo bilo omejeno na eno samo večjo firmo. Štajersko železo so nekako podcenjevali, kranjskega platna, najbrž glavnega stebra proizvodnje, pa sploh ne poznajo; mlini za papir so bili le trije, od tega samo dva nekoliko večja. Proizvodnja svilenih tkanin je bila tedaj že preteklost, medtem ko se je na Goriškem in Gradiščanskem res hitro vzpenjala.

Dvajset let pozneje (1785) so ponovno prav živahno priporočali,²³ naj Češka pospešuje industrijo kvalitetnih suken in industrijo stekla ter ogledal, Moravska naj se osredotoči na sukno in platno, Spodnja Avstrija naj se še krepkeje loti proizvodnje krasotnega in umetniškega blaga. Napotki za Zgornjo Avstrijo, češ naj podpira pletilstvo, železno kovaštvo in jeklarstvo, so veljali tudi za notranjeavstrijsko skupino dežel. Goriška z Gradiščansko naj še naprej skrbno neguje svilarstvo.

Nobenega dvoma ni, da je bila v dolgih desetletjih pred uvajanjem parnih strojev in pred pritegnitvijo znanosti (kemije, fizike) v proizvodnjo odvisna struktura industrije od naravnih činiteljev, na primer od bližine morja, od geološke sestave tal, od vodnatosti rečic in potokov, od cestnega omrežja in podobno. Takrat so ljudje kaj malo mogli spreminjati okolje, v katerem so živeli, razen tega še ni bilo nobenih potreb po določenih kovinah (aluminij, mangan) in celo mineralih, kot so črni premog, lignit, nafta, zemeljski plini. Zato je razumljivo, da se je geslo o pospeševanju industrije nanašalo le na povečanje števila določenih obratov tekstilne, železarske, steklarske in drugih strok, znatno manj na uvajanje novih panog, na primer na kovinsko ali ke-

²³ Prav tam, str. 393 sl.

mično industrijo in podobno. Industrialcem so vodni pogoni kar zadoščali, les in oglje sta bila nepogrešljiva zaveznika, bombaž so tako rekoč komaj dobro uvajali. Če smo pri merkantilistični teoriji in praksi rekli, da sta se v Avstriji zasadrali približno 70 let po uveljavitvi colbertizma, pa pri tehničnem napredku še ne moremo ponuditi skoraj nobenih primerjav. V Angliji so poskušali že v prvi polovici 18. stoletja vpeljati koks v plavže, nato so prišle na vrsto novitete v tekstilni industriji in poskusi s praktično uporabo parnih strojev. Avstrija celo ob ponovitvi rajonizacije o vsem tem ni kaj dosti vedela. Res je, da je bil premog že znan in da so ga nekateri industrijci (na primer češki) uvajali v proizvodnjo nekako od srede 18. stoletja dalje, vendar je zanimivo, da ga pri nobenem rajoniranju in pri nobenih državnih planiranjih niso omenjali, češ Češka naj odpira premogovnike in podobno. Agitacija za premog v šestdesetih letih 18. stoletja je — bilca živa, ni pa kaj dosti preseгла meje o dokazovanju njegove koristnosti.

***

V začetku šestdesetih let je dunajsko vodstvo gospodarskih poslov zahtevalo od podrejenih instanc, naj *bilancirajo* izvoz in uvoz ter vse tiste operacije gospodarskega značaja, ki jih je mogoče zajeti s števkami.²⁴ Bilanciranje je kmalu postalo takšna navada, da so določeni organi bilancirali prav vse: promet skozi Trst tako po teži kot po vrednosti, ločeni dekret je naročil komerčnim komisarjem, naj za svoje okrožje izdelajo »neke vrste bilanco«, kjer naj se zlasti vidi, v kakšnem razmerju sta si predenje in tkanje, komerčni uradi so bilancirali dohodke in izdatke, Reka je bilancirala promet z avstrijskimi deželami posebej in z ogrskimi pokrajinami posebej. V množici bilanc so se bilance o izvozu določenih vrst usnja, tkanin in kovin že kar izgubile. Že prvi bežni pregled pa nedvoumno pove, da gre pri ogromni večini teh bilanc za statistično in ne za knjigovodsko operacijo. Ker so statistično službo komaj uvajali, pojmov niso precizirali in podrobnih navodil niso dali; zato so bili statistični operati izpeljani neenotno, kajti uradnik je bilanciral, kakor je vedel in znal: tu je bilanciral ali zapisoval število zabojev in ne teže, puške je štel po kosih, žito po mernikih in drugih votlih merah, tam spet je zapisoval vrednost določenega blaga v goldinarjih in bal ni preštel (sicer pa bale niso vedno imele enake dolžine tkanine), drugje spet je količino le ocenil. Vzrok ni bil v tem, da je tehtnic bilo daleč premalo, temveč v tem, da so nekateri trgovci blago pripeljali na vozovih, drugi so ga še vedno tovorili, tretji pripeljali s čolni pa še mere in uteži dolgo časa niso bile poenotene.

Statistična služba je bila v začetku močno decentralizirana. »Bilancirali« so organi komerčnih konsesov (uradov), okrožni glavarji, carinski uradi. Tako se je primerilo, da je komerčni konses Kranjske zapisal, da so izvozili iz dežele prek Trsta določeno število klobukov, tržaški uradnik pa je ugotovil znatno manjše število kranjskih klobukov. Še najboljše statistično službo je imela v Trstu komerčna intendantca za izvoz, uvoz in pasiranje mesta (prevoz blaga na primer iz Nabrežine v Žavljje). Iz obilice »bilanc« smo povzeli intendantčno za leta 1761, 1763 in 1765. Izvoz ali aktiva je pokazala, da so

²⁴ Navodila za sestavljanje in bilance so v ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 14 in 33, dalje Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 588, 590, 591 in 592, potem Innerösterr. Kommerz, fasc. rd. št. 317, 318, 319 in 320. — Ostale fascikle bomo citirali sproti. — Na osnovi teh bilanc je izšlo delo Ivana Ercega, Trst i bivše habsburške zemlje u medjunarodnom prometu (Merkantilizam u drugoj polovini 18. stoljeća), Zagreb 1970. Gradja za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 15.

skozi Trst največ izvozile vse dežele ogrske krone skupaj, s skromno razliko jim sledi Kranjska sama; precej zaostajao po vrsti Koroška, Zgornja in Spodnja Avstrija, Štajerska itd. Preračunavanja pokažejo, da je sama Kranjska izvozila v prvem navedenem letu (1761) 33 % blaga, potem 23 %, končno 24 % skupne vrednosti blaga. Pri uvozu je bila Kranjska veliko bolj skromna: v vsakem zgoraj citiranem letu po okoli 5 % skupne vrednosti. Vse naštete dežele so veliko več izvozile kot uvozile; suficiti so si sledili takole: 2.282.203 gld — 980.170 gld — 464.869 gld. Zapisali smo suficit, v originalu namreč piše kar nekako z zadovoljstvom: »Torej je prišlo v deželo več tujega denarja za ... goldinarjev«. Tega zadovoljstva ne zmanjšuje niti dejstvo, da se je suficit v štirih letih zmanjšal za okoli 80 odstotkov!²⁵

Ni naloga te razprave, da strne vse bilance tržaške intendance v zaokroženo enoto in jih obdela po določenem sistemu, čeprav bi bilo to zelo koristno delo. Gradiva je toliko, da bi z obdelavo zabrisali jedro razprave, to je opis industrializacije. Povzeli bomo samo eno bilanco, s tem da si bomo ogledali strukturo izvoza ali aktivnega komercija Kranjske v letu 1762:

Namembni kraj	Blago	Vrednost (gld)
Italija, Amsterdam, Rotterdam	Živo srebro	668.250
Levanta	Platno	207.559
Levanta, Malta	Železo:	
	žebli	95.954
	jeklo	78.799
	komerc. železo	12.198
		186.951
Levanta	Sita	11.253
Razno	Razno	46.838
		<u>1,120.851</u>

Pisec te bilance je kar nekam nostalgичno pripomnil, da je od prodaje živega srebra ostalo na Kranjskem le borih 40.000 goldinarjev (= 6 % skupne vrednosti pošiljke), kolikor je znašalo plačilo za rudarske mezde, za nakup žita in podobno; pravega kranjskega blaga da je bilo za 397.243 gld — drugo blago je Kranjsko samo pasiralo — in da je po odtegnitvi vseh dajatev ostalo Kranjcem le 220.000 gld. Za protiutež temu 'čistemu dobičku' postavlja avtor nakup soli, za kar da izda Kranjska letno prek 350.000 gld.

Seveda gre tu le za izvoz prek Trsta in za citirano leto. Nekoliko smo se že spoznali z dejstvom, da je izvozna trgovina zelo nihala, tudi struktura je bila bolj pestra v nekaterih letih, zlasti v tistih, ko je letina dobro obrodila.

Se teže je analizirati podatek iz leta 1750, češ da je tedaj zaslužila Koroška s prodajo blaga 1,154.823 gld, istočasno pa potrošila za razne potrebščine 1,189.321 gld, od česar je šlo za prehrano in podobno 754.680 gld in da so razliko požrli davki ter razni drugi namenski stroški.²⁶ V bistvu imamo tu nekaj števil, ki v grobem povedo nekaj o trgovanju, kaj zanesljivejšega ni

²⁵ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 585. — Tudi iz drugih podatkov se vidi, da je leta 1765 pritislila recesija.

²⁶ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397.

mogoče trditi o tej prodaji in nakupu. Podoben, še starejši drobec sega v leto 1722 in ima naslov »Korist štajerske dežele, posebno celjske grofije, od Kranjcev«. Trdi, da so tod zaslužili v desetletju 1712—1722 za dobrine, ki so jih prodali na Kranjsko, skupno nekako 527.450 gld, letno pa 16.000 gld za rogato živino, nekako 14.372 gld za vino, dalje za usnje in surove kože 9.252 gld, za pšenico 6.365 gld, za svinje 5.000 gld, za baker 1.440 gld, za črno pločevino 318 gld (letno 52.743 gld 43 kr). Razen bakra in črne pločevine je ostalo blago res skoraj v celoti izhajalo iz celjskega okrožja (= citirana grofija Celje).²⁷

Prav gotovo nam tudi te navedbe govorijo o dovolj živahni notranji trgovini, ki se je seveda večala iz desetletja v desetletje, toda ker niso vpeljali bilanciranja ali statistične službe že prej in niso objavili točnih navodil o vodenju rubrik za meddeželno trgovino, za izvoz iz države prek morja oziroma prek kopenskih meja in podobno, so vsi ti drobci le zanimivi utrinki, ki bodo dobili večjo vrednost šele takrat, ko bomo imeli pred seboj obilico podobnega gradiva; tedaj bomo mogli izluščiti iz njega vsaj neka sorazmerja, neke tendence razvoja ali trend.

Če se za hip vrnemo k zgornji tabeli, vidimo, da je bil državni rudnik živega srebra v Idriji udeležen pri aktivnem komerciju Kranjske v tem letu kar skoraj s 60 odstotki, da pa ga moramo pravzaprav izločiti iz razpredelnice; čeprav je bil del slovenskega prostora, je gospodarsko bil z gozdovi vred državna enklava. Z uvedbo bilanciranja in drugih statističnih opravil smo vsekakor bliže skici o proizvodnem potencialu, kot pa bi kaj takega mogli trditi za večji del prve polovice 18. stoletja.

* * *

Kameralizem naj bi obsegal tudi vedo o financah in o vpeljavi dobre policije v državne finance. Dunajski dvor je cenil kameraliste in jih je vabil k sebi, vedel je za Colbertovo davčno reformo in za njegovo politiko ukinjanja notranjih mitnic zaradi povečanja trgovine, kar je spet po svoji strani povečalo dohodke, vendar je bil v tako težki finančni situaciji, da se vse do srede 18. stoletja, torej kar približno sto let, ni mogel opredeliti za radikalnejše reforme. Vse kaže, da je bil kameralizem precej akademska in dvorna zadeva. Ne bi se mogli spuščati v opis že dobro znanih dejstev, kako si je dvor sposojal pri nizozemskih kapitalistih ogromne vsote in jim na račun posojil dajal v izključno prodajo idrijsko živo srebro; tudi baker iz ogrskih rudnikov je imel podobno funkcijo. Vse to bi nas oddaljilo od opisa *notranje finančne politike* dvora in finančnega poslovanja kranjskih deželnih stanov. Deželni stanovi so bili avtonomna korporacija privilegiranih oseb v deželi. Do detronizacije vodilnega položaja deželnih stanov sredi 18. stoletja so ti »dovoljevali« vladarju pobiranje davkov in čeprav so bili direktni upravljalci dežele, so mogli bore malo storiti za razgibano gospodarsko in siceršnje drugo javno delovanje. V času protestantizma so stanovi res dovoljevali pobiranje davkov, po zmagi knežjega absolutizma so pa izgubili precej avtonomije in dovoljevanje se je zreduciralo na golo formalnost.²⁸

Kmalu po začetku 17. stoletja je finančno poslovanje zlasti koroških in kranjskih deželnih stanov postajalo vse bolj neredno, medtem ko so štajerski deželni stanovi bili veliko bolj v redu. K poslabšanju gospodarjenja je pripomoglo tudi dejstvo, da so leta 1625 morali tako koroški kot kranjski deželni

²⁸ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 324—329.

²⁷ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XX.

stanovi — štajerski že pred tem — prevzeti na svoj račun oskrbovanje graničarjev in nekaj let nato pričeti še z odplačevanjem obresti od postavke, ki jo je diktiral dvor in se je imenovala »vojni in dvorni dolg«. Štajerski je pripadla v odplačevanje glavnica 1,600.000 gld, Kranjski pa glavnica 800.000 gld. V Ljubljani so takoj izračunali, da bi jim morala v sorazmerju s štajersko gosposko imenjsko rento, ki je fungirala kot osnova za odmero glavnice, pripasti v odplačilo le glavnica 488.889 gld. Protesti niso zalegli, čeprav je Kranjska v splošnem veljala kot manj razvita in donosna dežela.²⁹

Z letom 1632, ko so nekateri deli Avstrije močno trpeli zaradi tridesetletne vojne, je Kranjska pričela plačevati kontribucijo; tako so imenovali delež pri kritju omenjenega dolga. Ker so se računi plačevali ‚za nazaj‘, naletimo od leta 1633, ko je že bilo treba zbrati finančna sredstva za prvi obrok, vse pogosteje na pritožbe, da kontribucijski računi ‚vise v zraku‘. Zaradi izgubljanja pregleda nad dohodki in izdatki se je stanovsko poslovanje vse hitreje bližalo improvizaciji, prepleteni z elementi korupcije. Sicer pa so nam na voljo kar za dve stoletji precej točni podatki o raznih darilih, nagradah, novoletnih regalijah in podobnih izdatkih, vendar bi se v to ne spuščali. Kljub visokim številkam so bile to skromne vsote v primeri s celotnim proračunom. Sicer pa vsaj pri darilih ni šlo vedno za skrite posle. Knjigovodja kranjskih deželnih stanov ni kar tjavdan zapisal leta 1715: »Nekdaj so se dajala darila iz častnih razlogov, sedaj pa iz finančne nuje«. Izjavo moramo razlagati tudi tako, da zemljiška renta vsaj v določenih obdobjih ni sama po sebi že nič več zadoščala za stanu primerno življenje. Ker zgodnja oblika kameralizma še ni poznala ali ni izvajala učinkovitejše kontrole, so mogli deželni stanovi gospodariti precej po svoje, netankovestno in neurejeno. Od časa do časa so se prestrašili Turkov in kmečkih uporov, tako na primer leta 1670, in »ugotovili«, da je za obrambo pred Turki potrebno veliko denarja, dežela pa da je z letom 1663 tako globoko zabredla, da s finančnega stališča ni sposobna niti za najrahljšo obrambo; vrh vsega so postali podložniki tako zelo nedisciplinirani, da so dali jasno razumeti vsem, kako bodo potegnili s Turki in pobili vse plemstvo. V takšnem položaju so stanovi kratko malo svetovali dvoru, naj podložnikom začasno odpusti plačevanje kontribucije.³⁰

Učinek sugestije je bil ta, da so nekaj let pozneje (1674) sklicali v Gradcu konferenco z nalogo, da se pregleda finančno poslovanje kranjskih deželnih stanov. Tu iz previdnosti niso sprejeli in potrdili nobenih sklepov, temveč so poročilo o delu konference poslali na dvor. Centrala je po več posvetovanjih res opravičila ali justificirala vse stanovske račune do konca leta 1674. Stanovsko knjigovodstvo v Ljubljani se je takega razpleta prav gotovo razveselilo, saj mu za stare račune ni bilo treba več skrbeti. Pričelo je leto 1675 poslovati tako rekoč s čistimi rokami, vendar po navodilih — to dunajsko kameralistično potezo moramo podčrtati — prvega tako imenovanega *ekonomskega statuta* iz tega leta. Vidimo, da se je centrala le pričela ravnat po določenih kameralističnih načelih. Koliko je bil tu soudeležen kameralist Hornigk, ki je leta 1673 tudi osebno potoval po naših krajih,³¹ bo treba še ugotoviti, izključeno pa ni. Dežela je bila daleč od Dunaja in je nemoteno delovala po svoji ustaljeni

²⁹ Vir v opombi 27.

³⁰ AS, Carl Seyfrid von Perizhoffen, Carnioliae Pragmatica, I, protokol 30, točka 41, ter prot. 25, t. 90.

³¹ Josip Zontar, F. V. Hörnigkova statistika obrtnikov slovenskih mest in trgov iz leta 1673, Kronika XVIII, 1970, str. 80.

praksi. Še leta 1692 so stanovi sklenili, da bodo vsekakor upoštevali ekonomski statut, »... toda s pridržkom, da se jim s tem ne zvežejo roke«.³²

Poleti 1694 so kranjski deželni stanovi razpravljali o plačilu davčnih obveznosti za preteklo leto in o kontribuciji za tekoče leto. Da bi le prišli do potrebnih denarnih sredstev, so nabili tržaškemu mitninskemu uradu v plačilo novih 20.000 gld doklad, ljubljanskemu enako vsoto, premski in drugim kraškimi mitnicam 13.000 gld. Tako se je ta zgodnja oblika kameralistične politike znašla v znanem začaranem krogu: da se zadosti fiskalnim obveznostim, naj se obtežijo mitninski in carinski uradi; ti naj vzdržijo pritisk tako, da bodo dvignili plačilo na uvoženo in izvoženo blago; trgovina mestnih trgovcev bo morda nekoliko zastala, da pa splošno kupčevanje le ne bo preveč prizadeto, naj se pusti kmečkim trgovcem (= gayhandl) prosta pot. Da povečane carine in mitnine ne delujejo spodbudno, je bilo jasno vsem, toda klobčiča odmotati v tem času ni bila volja nikogar. Šele približno 25 let po omenjenem razpravljanju se je zaradi pritiska novih merkantilističnih strujanj pričelo delo »za dvig komercija in ublažitev mitnin«.

Istega leta 1694 je nastopil vodilno knjigovodsko mesto v Ljubljani nov človek, ki je takoj ugotovil, da so v zaostanku s plačilom mnogi uradni računi: računi urada za oskrbo graničarjev od leta 1670 dalje, računi mitninskega urada od leta 1675 dalje. To pomeni, da je graška konferenca takrat sicer knjigovodsko odpisala vse terjatve, a so kreditorji terjali še dalje kritje za svoje račune. Računski uradniki niso mogli računov likvidirati tja do leta 1697. Na pritisk z Dunaja so kranjski deželni stanovi napravili tega leta ‚ekonomsko preiskavo‘ in komisija z dvora je v smislu kameralističnih načel vse dohodke in izdatke preverila. Centrali je poslala poročilo, od tam pa je leta 1700 prišel v Ljubljano *drugi ekonomski statut*, v bistvu vrsta knjigovodskih navodil in splošnih priporočil, naj zmanjšajo nepotrebne izdatke. Za stanove so bili nepotrebni izdatki na primer miloščine domačim samostanom (ki niso bile nikoli prav znatne), denar za podpiranje ubožcev in podobno, nikdar pa ne darovi svojemu plemstvu, velike vsote kot poročna darila nadvojvodinjam in podobno. Pri tem ni bil barok prav nič tankovesten. Da bi stanovi prišli z manj napora do denarja, so leta 1698 privolili v to, da je postal eden izmed vodilnih trgovcev na velike razdalje in menjalec Peter Anton Codelli član deželnih stanov (torej plemič) tako, da jim je posodil 12.000 gld, in v to, da je dobil menjalec Jakob Schell pl. Schellenburg v zakup vrhovni mitninski urad v Trstu s tem, da jim je posodil 70.000 gld. Zakupništvo je bilo ena izmed popularnih oblik akumulacije kapitala, kajti podvrženo ni bilo nobeni kontroli, nobenemu nadzorstvu. Kljub vsemu ni prišlo gospodarjenje stanov iz slepe ulice. Dvor je leta 1717 ponovno pregledal račune in s pomočjo *tretjega ekonomskega statuta* so upali, da bodo poslovanje uredili, kakor je prav. Za ureditev je statut določil šestletni rok! Po tem letu so pregledi poslovanja postali pogostejši, toda gordijski voz je državna oblast presekala šele po sredi 18. stoletja, ko se je kameralistična služba okrepila in je vrsta reform ustvarila drugačno osnovo za fiskalno politiko.

Zagrešili bi hudo napako, če bi vse slabo prevrgli le na ramena stanov. Veliko dejavnikov je bilo sploh zunaj njihove moči. Naj omenimo slabšanje valute v prvi polovici 17. stoletja (»obrezovanje denarja«), dolgotrajne vojne Habsburžanov proti Turkom v tem in naslednjem stoletju in podobno. Res je, da je bila prihranjena slovenskemu prostoru tako tridesetletna vojna kot boj

³² Vir v opombi 30, prot. 33, t. 51.

proti Osmanskemu imperiju, toda to se je poznalo pri odtekanju denarja iz dežele v obliki davkov; ta teža je vedno padla na kmeta, le v manjši meri na gospoda. Če so štajerski deželni stanovi mogli gospodariti bolje kot njihovi koroški in kranjski kolegi, je delno vzrok v tem, da je bila dežela naravno bogatejša in večja po obsegu ter številu prebivalstva; breme, preračunano na eno posestvo, je bilo manjše.

V knjigah kranjskih deželnih stanov je obstajala rubrika ‚kritje deželnih potreb‘. Zelo dolgo časa so v to rubriko vpisovali samo prejeme deželnega glavarja in drugih vodilnih funkcionarjev. Postavke, ki so kakor koli v stvarni zvezi z deželnimi potrebami, na primer s popravilom cest, izgradnjo manufaktur in podobno, so se pojavile dokaj pozno. Tudi ti podatki nam morejo služiti za ugotavljanje, kdaj in kako je pronical merkantilistični trend v poslovanje dežele. Postavki ‚obnova cest‘ sledimo od leta 1717 dalje, novi postavki ‚gradnja mostov‘ celo šele od leta 1724 dalje, ‚stroškom za stanovsko sukarno‘ od leta 1725 dalje. Pred temi datumi so stroške za ceste in mostove — ki so bili vedno zelo skromni — pritaknili drugim rubrikam.

Če bi po vsem povedanem iskali v deželnih stanovih nekakšnega kolektivnega akumulatorja kapitala, bi se zelo motili. Deželna blagajna je bila — rečeno po domače — vedno prazna. Vsak zase so že bili akumulatorji, toda v organiziranje manufaktur so se ti zemljiški gospodje spuščali v šestdesetih letih 18. stoletja, ko je bila dežela že uradniško vodena, ne več stanovsko, bolje rečeno, kameralistično-uradniško. Kranjski deželni stanovi kot kolektiven organ so se lotili leta 1724 organiziranja suknarne na pritisk dvora, ne iz lastne iniciative. Če so se koroški deželni stanovi na samem začetku 18. stoletja odločili za vzpostavitev suknarne (ki je vsekakor moral biti zelo skromen obrat) morda res samoiniciativno, še ne vemo.

2. TRGOVEC — GIBALNA SILA

Vzdrževanje cest in rek. — Kmečki trgovci. — Mestni trgovci. — Gremij grosistov. — Apaltatorji. — Knjigovodski problemi

Za dosego enotnega gospodarskega prostora in povečanja zunanje trgovine je bilo vsem merkantilistom jasno, da je treba izboljšati kopenske in vodne poti. Dunajski dvor je v gradnji cest imel zadovoljive uspehe, ne pa takih kot na primer francoski dvor. Dunaj je izdelal oziroma nadaljeval program o izgradnji državnega cestnega omrežja v Svetem rimskem cesarstvu in imel v mislih predvsem ceste, ki so težile k atlantski obali. Leta 1770 so končali načrt, po katerem bi se tranzitni promet odvijal iz Hamburga na Češko in od tod prek Plzna v Zgornjo Avstrijo in ne več — kot dotlej — iz Hamburga prek Regensburga. Lotili so se tudi popravila oziroma gradnje cest, ki so vodile iz Češke in Moravske skozi naše kraje v Trst. Manj uspeha je imel Dunaj v izgradnji vodnih poti. Tu se niti od daleč niso mogli primerjati Angliji ali Franciji. Pričeli so pač z regulacijo raznih rek in načrtovali so kanale, toda vse je v glavnem ostalo bolj pri začetnih stopnjah obdelave. Vzroke je vsekakor treba iskati v finančnem položaju habsburške monarhije, najbrž pa še veliko bolj v težavah gradbenotehničnega značaja. Ni se uresničil načrt o povezavi Odre z Moravo in Donavo, niso izkopali kanalov od Vltave do Donave in od Save na Jadransko morje, so pa izpeljali nekaj lažjih in manj obsežnih del na Donavi in tudi na Savi.

Če se osredotočimo na naše ozemlje in na novo dobo, moramo ponovno navesti dokaze, da so popravljali ceste tako v 16. kot v 17. stoletju, v njegovi drugi polovici pogosteje kot v prvi, da pa vztrajnosti in sistematičnosti pri prepotrebni cestnih delih takrat še ni bilo.³³ Za popravila vseh cest na Kranjskem so potrošili v petnajstletju 1637—1652 komaj 4887 gld, torej manj, kot so stanovi potrošili za poročna darila v desetletju 1632—1642 (5084 gld).³⁴ Ko so isti stanovi sezidali leta 1668 manjši zidan most namesto prejšnjega lesenega prek Pšate pri Dragomlju, so poskrbeli za široko publiciteto o tem dogodku. Po drugi strani so vozniki in tovorniki vedeli veliko povedati o tem, da so ceste še marsikje tako razbite, da ne morejo neprekinjeno voziti; na nekaterih mestih morajo blago dobesedno prenašati prek nevarnih škrbin. Tako je bilo leta 1680 v Mostah pri Žirovnici, kjer je bila cesta pri kamnitem mostu praktično neprevozna. Okrog leta 1660 se je zrušil most pri Razdrtem na Notranjskem; približno 60 let ga ni nihče popravil in šele leta 1723 so zgradili novega na državne stroške. Še leta 1709 so pisali, kako se je dve leti poprej zaradi visoke vode sesedel neki most pri Žirovnici, ki je kar 100 let dobro opravljal svojo nalogo. Dotrajal je in spet so morali vozniki blago prenašati

³³ Ludovik Modest Golia, Razvoj cestnega omrežja na Kranjskem in Primorskem v 16. in 17. stoletju, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 612—618.

³⁴ Vir v opombi 27.

prek ruševin. Prav marca 1709 je zapadel izredno visok sneg in mnoge ceste so dolgo časa ostale zaprte; neprevozen je bil v tem pomladanskem času celo sektor Medvode—Kranj. Iz Mehovega (sredi poti med Novim mestom in Metliko) so prav takrat podobnemu poročilu dodali še vest, da se v gozdovih skrivajo roparji in da se tudi zato nihče ne upa na cesto. Da so bile po takšnih ujmah ceste razrite, zatrpane s plazovi, mostovi majavi ali porušeni, je razumljivo. Promet so hromile tudi pogostne živinske kuge; kmetje so morali dati priprago za vojaške transporte, dajati svojemu zemljiškemu gospodu vozno tlako itd. Za naše razpravljanje o cestah bo zadoščal podatek, da so ostale zanemarjene vse tja do približno leta 1720.³⁵

Eden izmed pomembnih vzrokov je bil ta, da ni bila skrb za ceste dolgo časa osredotočena niti v nekakšni osrednji strokovni direkciji niti v določenem političnoupravnem uradu. Do srede 18. stoletja je bila centralna državna oblast še sorazmerno šibka, zemljiške gosposke in deželni stanovi pa tudi niso sistematično skrbeli za popravilo cest. Zamotanost so pričeli razvozlavati takole: Uradno je veljal po izjavi stanov samih kot prvi dekret o izboljšanju cest na Kranjskem tisti z datumom 21. julija 1713, ko so vsi vodilni funkcionarji v deželi (glavar, upravitelj, vicedom itd.) skupaj in istočasno podpisali patent, ki ga je obravnaval stanovski odbor in je zadeval načrt o cestah v vsej deželi, ne samo — kot dotlej — v posameznih njenih delih.³⁶ V to veliko delo jih je primoral dvor. V patentu je stanovski odbor postavil tudi inšpektorje cestnih del, vsakega za določen distrikt. To je bila novost, ki je do takrat niso izvajali. Priložili so kompleten seznam vseh cest na Kranjskem, ki jih je bilo treba brez odlašanja popraviti, našteli so vse mostove, tako zidane kot lesene, in zapisali, kdo je dolžan skrbeti zanje. Inšpektorjev je bilo prvotno dvanajst, so pa kmalu ostali le štirje. Odpadla sta na primer stiški in kostanjeviški opat, Janez Krst. Kastelic, baron Smledniški itd. Kolikor nam je doslej znano, se je na dela profesionalno spoznal le Franc Anton Steinberg, ki je absolvirал dunajsko geodetsko šolo; prav zato je tudi postal komisar za vse kraško ozemlje.

Tako domači kot dunajski patenti o popravljanju cest so za imenovanim prvim pričeli dobesedno deževati, kar je pomenilo, da gre delo le težko od rok. Cesarjev patent iz decembra 1717 je pomemben toliko, ker je potrdil, naj delujejo na Kranjskem le štirje komisarji, in ker je istočasno določil, da fungira vsakokratni deželni glavar kot nadinšpektor in kot direktor vseh cestnih del.

Stanje se ni spremenilo vseh naslednjih 28 let, dokler niso — že v okviru modernih reform države — dne 18. junija 1746 imenovali specialnega nad-direktorja za ceste Leopolda grofa Lamberga. Leta 1752 so se na njegov pred-log odločili, da bodo zgradili novo cesto od Logatca do Postojne. Do traktat je šla cesta kar po sredi Planinskega polja. Ker je tu redno nastajalo jezero, so čolnarji visoko zaračunali za prevoz, kdor pa ni hotel plačati, je moral po obvozni poti, ki je bila za uro hoda daljša. Včasih je bila jezerska cesta

³⁵ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 527. — Prim. še Majda Žontar, Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh, Kranjski zbornik 1975, Kranj 1975, str. 177—184.

³⁶ Vir v opombi 30, prot. 43, t. 31, in Starejši stanovski arhiv, fasc. 527.

³⁷ AS, Gallenbergov arhiv, fasc. III; podatki o poplavah imajo letnici 1728 in 1730. O odločitvi iz leta 1752 glede nove ceste prim. še ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 365.

z mostom vred pod vodo kar vso zimo.³⁷ Lambergova cesta je tekla nad severnim bregom polja oziroma jezera in ni nikoli prišla pod vodo.³⁸

Nadaljnji korak k sistematični skrbi za ceste že sega v sedemdeseta leta 18. stoletja, ko prične država ustanavljati posebne gradbene direkcije. Vodili so jih izučeni inženirji, tudi organizacija cestnih del je bila povsem moderna. Seveda je bilo odvisno od finančnih sredstev, koliko modernih cest so zgradili v določenem desetletju. Tudi francoska uprava Ilirskih provinc ni zanemarjala cest, to še toliko bolj, ker so veljale kot nadomestilo za zelo reducirano pomorsko plovbo. Po ukinitvi celinske zapore so se cestna dela še posebej močno razmahnila.

Praden spregovorimo o delovni sili za ceste, moramo nekaj zapisati še o stroških za gradnjo cest in mostov. Že v 17. stoletju so določili, da bo dvorna komora (torej državna blagajna) letno plačevala po 400 gld za vzdrževanje cest prek Krasa proti morju iz blagajne vicedomskega urada kranjskim deželnim stanovom. Nekako 1718. leta pa je stanovski knjigovodja ugotovil, da je vicedomska blagajna v nekajletnem zaostanku, saj znaša dolg že več kot 20.000 gld. Zlahka se prepričamo, da je ta nekajletni zaostanek trajal kar 50 let. Ko so nekaj tega denarja dobili, so se lotili del na cestah in v dveh letih in pol (september 1718 — marec 1721) potrošili kar 5880 gld, polovico od tega so potrošili za popravilo cest na Krasu.

Ukaz za popravilo ceste na Ljubelj s kranjske strani nosi datum 4. aprila 1724. Tlako je dajalo 184 hub in 319 kočarjev iz vasi Zapuže, Lesce, Vrba, Zirovnica, Moste itd. Leta 1729 so za popravilo cest na Kranjskem izdali največ: 20.200 gld. Postavka za mostove pa je dosegla kulminacijo dve leti prej z vsoto 23.600 gld. Tu so računani tudi mostovi od Ljubljane proti trojanskemu klancu. Za gradnjo mostu prek Save med Ježico in Črnučami so se stanovi pripravili v oktobru 1723 in po enem letu že sporočili, da bo most dolg 313 metrov. Zidarjem in tesarjem seveda ni uspelo, da bi tako hitro gradili, saj so načrtovanje in začetna zemeljska dela pokazala, da bo treba premagati to razdaljo med obema savskima ježema. Pogosto narasla voda je zavirala hiter potek del; zlasti avgusta 1724 so morali delavci dolgo čakati, da se je Sava unesla.³⁹ Most so odprli za promet šele v letu 1727.

Največje breme za popravilo cest je nosila Kranjska, ker so vse komercialne in druge pomembnejše ceste tekle prav prek njenega ozemlja. Šlo je za komercialno cesto Trojane—Ljubljana—Trst z odcepom Postojna—Reka, za komercialno cesto proti Gorenjski s tremi prelazi; pomembna je bila tudi via regia Ljubljana—Novo mesto—Metlika z odcepom Novo mesto—Kostanjevica—Brezice. Zato nas ne preseneča predvidena višina stroškov: leta 1736 so v Ljubljani izračunali, da bi za popravilo vseh cest potrebovali 80.000 gld, da pa jih »trenutno ne morejo najti«.⁴⁰ Ko so ceste za silo popravili in se je

³⁸ Rafael Ogrin, Nova cesta od Vrhnike do Planine, Kronika VII, 1959, str. 74—76.

³⁹ Pred tem je prevažal brod, ki ob izrazito visokem ali nizkem stanju vode ni obratoval; tovorna živina in ljudje so morali čakati v bližnjih gostilnah. Za prevoz je sicer obstajala tarifa, vendar so brodarji prevoz pogosto zaračunali »po oceni«.
— Za naraslo Savo leta 1724 prim. AS, Gallenbergov arhiv, fasc. III.

⁴⁰ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 527 c in Raigersfeldov arhiv, fasc. XX. — Oglasili so se tudi nekateri podjetniki, naj bi dežela izboljšala ceste, po katerih vozijo svoje blago, na primer: leta 1725 se je oglasil Franc de Pitoni bohinjski fužinar s prošnjo, naj bi razširili cesto iz Bohinja. Trdil je namreč, da mu vozijo železove izdelke iz Bohinja v Ljubljano bohinjski podložniki in vozniki kar z dvojno vprego. Zanj da bi bilo ceneje, če bi cesto popravili tako dobro, da bi zadoščala ena vprega. Želji so res ustregli in se kmalu nato lotili popravil na relaciji Bohinj—Bled (Starejši stan. arhiv, fasc. 527 c).

Cesta skozi sotesko Kokre. J. V. Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, 1689, I.d., II.k., str. 136

povečal promet na njih, se je pojavil drugačen problem. Vsevprek so ugotavljali, na primer tudi leta 1748, da ob cestah ni dovolj gostiln ali gostišč, da pa tudi te, kar jih je, nimajo dovolj lop in kolnic; blago da se močno kvari, če mora prenočevati pod milim nebom.⁴¹

Štajerski deželni stanovi so v bistvu skrbeli le za komercialno cesto Vransko—Maribor z odcepom proti Ptujju, goriški za cesto Trst—Gorica—Trbiž. Korošci so navedli leta 1726 kot komercialni cesti (v bistvu sta to bila le dva sektorja) pot Korensko sedlo—Beljak—Spittal—Kremsbrücke—Katschberg in dalje na salzburško ozemlje, potem še pot Ljubelj—Celovec—Št. Vid—Friesach (Breže)—Dürnstein in dalje na štajersko ozemlje.⁴² Druge ceste so bile sicer tudi potrebne popravila, čeprav niso bile komercialne. Izmed njih so navajali cesto iz Celovca prek Velikovca in Dravograda proti slovenski Štajerski kot zelo potrebno prav zaradi trgovine z vinom.

Vse kaže, da so manj pomembne ceste v slovenskem delu Štajerske popravljali nekoliko pozneje. Leta 1764 so popravili cesto od Ptujja prek Sv. Antona v Slovenskih goricah do Radgone, ker so po njej vozili vino, živino in žito v zgornje predele Štajerske. Leta 1768 so končali popravila na cesti od Dravograda do Slovenj Gradca in od Slovenske Bistrice do Brežic.⁴³ O gradnji ceste Laško—Zidani most po desnem bregu Savinje so govorili že leta 1778, a so jo odprli šele 1816, podaljšek Zidani most—Loka celo šele leta 1823, medtem ko so kamniti most prek Savinje v Zidanem mostu izročili prometu leta 1826.⁴⁴

Delo na cestah je tudi še v velikem delu 18. stoletja potekalo s tlačanskim delom. Cestna tlaka je bila ročna in vozna. Ker je bila podložnikom precej nadležno opravilo, so se ga otepali tako, da so na cestno tlako, kolikor se je dalo, pogosto pošiljali tudi ostarele ženske in še ne doraslo mladino. K organizaciji cestnih del je spadalo tudi to, da so sli ali objezdniki (znameniti »ibljatarji«) opravljali funkcijo nekakšnih glasnikov, ki so zbirali tlačansko delovno silo in jo potem razporejali na delovišča. Tesarji in zidarji so bili profesionalci in je zanjo veljal vsak dan kot normalni delovni dan, medtem ko so se podložniki vrstili po določenem redu.

Enostavno popravljanje cest s pomočjo tlake je morda teklo še kolikor toliko zadovoljivo, toda modernizaciji starih in gradnji novih cest takšno delo ni bilo več kos. Že vsaj od leta 1718 dalje so uporabljali smodnik za razstreljevanje skal (tudi tu so bili potrebni profesionalci), pri gradnji povsem novih cest pa je to bilo dnevno opravilo. Zato se ne smemo čuditi, če so kranjski deželni stanovi sporočili leta 1743 na Dunaj svoje spoznanje, da tlaka ni najprimernejši način dela in da so prav tedaj nameravali vsa cestna dela oddati v zakup. Namesto tlake bi stanovi raje dajali zakupniku kar denarna sredstva. Dunaj je vlogo odbil z utemeljitvijo, da bo pobiranje cestnega davka postalo podložnikom še težje breme kot jim je sedaj tlaka.⁴⁵ Morda je motiv za oddajanje cestnih del v zakup ta, da bi zemljiški gospod obdržal čim več tlačanskih dni zase. S tem smo trčili ob enega izmed bistvenih elementov problema: Kolikšen

⁴¹ ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 14.

⁴² ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 365.

⁴³ ADK, Iö Kommerz, rd. št. 391. — Glavar mariborskega okrožja je poleti 1766 pri pregledovanju okrožja sporočil dvorni administraciji, da so ceste na spodnjem Štajerskem dobre in okrožni oblasti v veliko čast (ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 385).

⁴⁴ Ivan Mlinar, Zidani most v zgodovini, Kronika IV, 1956, str. 67—76.

⁴⁵ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. I.

del dežele je moral na tak primitiven tehničen in nekvalificiran način izboljševati cestno omrežje, na način, ki ga še ne moremo imenovati »podjetniški način gradnje«? Leta 1735 so zapisali, da ima Kranjska 24.182 kmetij »na deželi«, nadaljnih 910 kmetij je pripadalo deželno knežjim imetjem, medtem ko so za 616 kmetij ugotovili, da so neredno plačujoče in izgubljene.⁴⁶ Kočarjev in novakov* sèm niso šteli. Po oceni iz nekoliko poznejšega časa so pritegnili k cestni tlaki okoli 13.000 kmetij. To pomeni, da je morala kar polovica kmetij opravljati neplačano delo in da so zemljiški gospodje resnično želeli zakupniški način gradnje vpeljati zaradi izgube tlaških dni.

To je veljalo vse do leta 1782, ko so z dekretom določili, da so odtlej podložniki osebno svobodni. Ker so cestne direkcije, ki so sicer bile uprave, a so imele močno potezo podjetja, delovale že nekaj let pred objavo dekreta, cestna tlaka ni bila več aktualna. Od 1782. leta dalje bi pa tudi ob hudi prisili ne imela prav nobenega efekta več. Sicer pa opazimo, da so že približno 20 let pred razglasitvijo osebne svobode opravljali cestno tlako v zelo omiljeni obliki; vse bolj so k delu pritegovali mezдно delovno silo. Na taki osnovi so bile direkcije elastičnejše in so v bistvu predstavljale predstopnjo za poznejša prava cestna podjetja.

Pri cestnih delih se ni odlikoval samo Steinberg, temveč tudi oba Šemerla (delovala v 70. letih)⁴⁷ in stotnik inž. Struppi, po rodu iz Kranjske. Ko je 12. januarja 1769 umrl vodilni inženir Römer, je dvor določil prav Struppija, da zasede njegovo mesto.⁴⁸ Jožef Šemerl pa je v zgodovini cestne gradnje pomemben zato, ker je leta 1793 izdelal načrt za novo cesto Vrhnika—Planina, ki so jo leta 1802 pričeli graditi in leta 1806 dokončali. To delo pomeni za naš prostor znatno zarezo, kar začetek modernega načrtovanja in sodobne tehnike v gradnji cest.⁴⁹

Če je že Francija veljala v sedemnajstem stoletju za prvo deželo v gradnji dobrih cest, potem so v Angliji vsi videli klasično deželo za regulacijo rek in gradnjo kanalov. Temzo so leta 1624 usposobili za plovbo do Oxforda; do konca 17. stoletja so zregulirali osem rek, nadaljnjih šest pa priredili za plovbo. Kanale so sicer kopali že v 16. stoletju, toda prava doba za gradnjo kanalov se je pričela sredi 18. stoletja. Trdijo, da je leta 1838 imela Anglija skupaj prek 7000 km plovnih vodnih poti, Nemčija pa približno ob istem času 650 km kanalov in okoli 120 km reguliranih rek; Francija je imela štirideset let pred tem 800—1000 km kanalov.⁵⁰

* Naseljenci na neobdelani, neizkrčeni, zlasti hribovski zemlji.

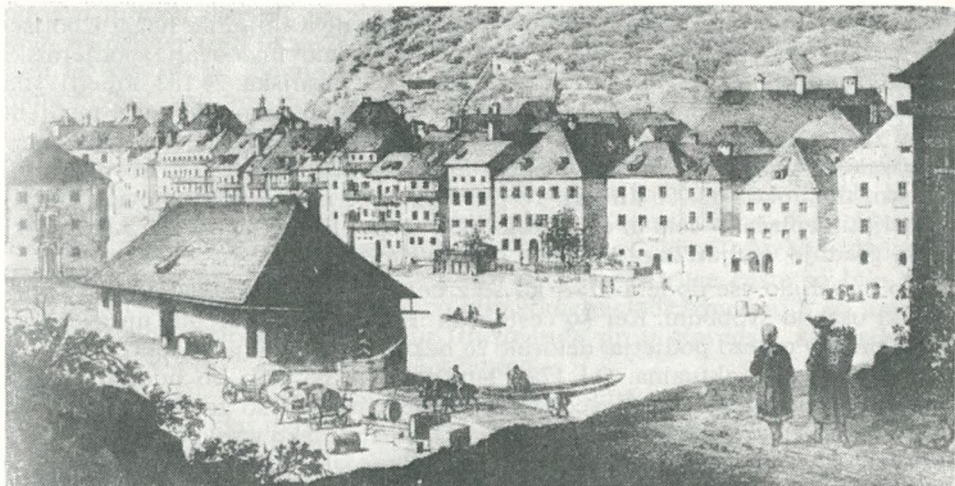
⁴⁶ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XVIII. — V svojem dnevniku (prav tam, Diaria 1751—1756, podatek pod datumom 16. IV. 1752) citira Rakovec za hube številko 25.708, kar pa je le seštevek vseh spredaj citiranih navedb. Pri istem datumu piše, da jih je približno polovica dajala cestno tlako.

⁴⁷ Steinberg je leta 1720 zrisal zemljevid cest na Notranjskem, objavljen v Kroniki VII, 1959, str. 157. — O njegovem življenju in delu prim. Branko Korošec, Beseda, dve o Steinbergovem in drugih opisih Cerknškega jezera, Kronika XV, 1967, str. 11—22.

⁴⁸ ADK, zbirka Rokopisi (Handschriften), rokopis št. 292, fol. I; rokopis ima naslov Mariae Theresiens allerhöchste Entschliessungen vom 12. Jänner 1769 bis 9. Fäber 1771 zur Belegung der Industrie, des Handels, der Fabriken und Manufakturen in den k. k. österr. Erbstaaten.

⁴⁹ Rafael Ogrin, Nova cesta od Vrhnike do Planine, Kronika VII, 1959, str. 74—76. — Tu so tudi podatki o obeh Šemerlih.

⁵⁰ Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus, II/2, München und Leipzig, 1924°, str. 251—253.

Pristanišče na Bregu v Ljubljani v začetku 19. stoletja. Hubert Maurer, litografija. Narodni muzej v Ljubljani

V deželah habsburške krone so uspehi v regulaciji rek in gradnji kanalov močno zaostajali za naštetimi uspehi. Dunajska vlada se je še mogla pohvaliti s cestami, z reguliranimi vodnimi potmi pa že ne več. Sava je bila plovna od Beograda navzgor vse do bližine Zaloga. Tu je bilo treba blago pretovoriti na vozove ali pa so čolni zapluli kar v Ljubljanico in po njej pluli do Vrhnike. Največ težav za promet po Savi je ustvarjala soteska med Hrastnikom in Renkami. O regulaciji struge v soteski so govorili že leta 1732, a so z večjimi deli pričeli štiri leta pozneje. Dela so bila tehnično zahtevnejša od del na cestah, saj so prav leta 1736 potrošili za regulacijo Save 20.000 gld. Prednost plovbe po Savi se je pokazala na primer v letih 1733—1735, ko je v Zalogu pod Ljubljano pristalo vsak dan povprečno po 20—24 čolnov, ki so pripeljali žito za oskrbo vojaštva, kar je predstavljalo težo 80—85 ton dnevno. Temišvarska trgovska kompanija je po Savi pripeljala vsaj leta 1765 okoli 3300 ton blaga, še največ žita. Navaja se, da so med leti 1760—1778 prepeljali letno povprečno od 2300 do 5000 ton blaga. Za zavarovanje tolikšnih količin blaga so leta 1767 zgradili skladišče v Zalogu, tri leta pozneje še v Krškem. Za stalna dela na Savi od Siska do Zaloga je med leti 1772—1781 delovala posebna navigacijska komisija, ki je imela sedež v Ljubljani.⁵¹ Za dela, ki so se jih lotili v teh letih, je izrisal načrte in karte Jožef Semerl; nekatere je le zasnoval, zrisal pa Andrej Semerl.⁵²

Sočo so pričeli urejati leta 1765, da je bila plovna približno od Gorice navzdol.⁵³ Mure so se lotili še pozneje, saj prav za leto 1770 zvemo, da bo

⁵¹ Ema Umek, Trgovski promet po Savi v XVIII. stoletju, Kronika XII, 1964, str. 194—200.

⁵² ADK, Zbirka kart (Kartensammlung), karti s signaturama F 31/2 in F 31/3 o regulaciji Save med Zagorjem in Trbovljami iz leta 1779 je zrisal Jožef Sam; načrt o regulaciji Save med Krškim in Catežem iz istega leta (signatura F 31/4) sta delala oba skupaj, enako tudi pristajalni kanal na Ljubljanici pri Zalogu iz istega leta (sign. F 31/1).

⁵³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 394 ter Zbirka kart, načrt s signaturo H 65/1 iz leta 1765; načrt kaže dela blizu Stražic oziroma okoli izliva potoka Koren v Sočo (načrtoval Mich. Bonn).

Murino strugo pregledala posebna komisija; nato so res pričeli z manjšimi deli. Ta reka je imela več meandrov kot Drava, poleg tega je še kar dobro povezovala Štajersko v smeri sever-jug (na primer transportiranje soli iz rudnika v Ausseeju!); zato so se z njo bolj ukvarjali kot z Dravo. Sicer je res, da so po Dravi tudi splavarili,⁵⁴ toda še neprimerno več so splavarili po Savinji vse od zgornje Savinjske doline do Zidanega mosta in potem po Savi do Beograda pa tudi dlje. Tako so prepeljali ogromne količine lesa ob zelo nizkih transportnih stroških.

Ljubljanica je delala preglavice zaradi plovodnji na Barju. Ko so leta 1772 zasadili lopate za izkop Gruberjevega prekopa in so ga deset let pozneje dokončali, se je stanje močno izboljšalo. Kanale za plovbo na Ljubljanici v višini Štepanje vasi so res končali že leta 1737,⁵⁵ pozneje so še večkrat delali izboljšave, vendar se te niso obnesle in že leta 1742 so pričele propadati.⁵⁶ Predvsem zaradi poplav in manj zaradi splavarstva so z več zaporednimi regulacijskimi deli uredili tudi strugo Savinje v širšem območju Celja.⁵⁷

V zvezi z urejanjem prometa in prometnih naprav v Trstu, na Reki, na Vrhniki in v Zalogu omenjajo viri kaj pogosto fakine. To so bili poklicni težaški delavci. Takratna terminologija je enačila fachini = dvigatelji in nakladači (Zoll-amtliche Pack- und Hebknechte). Vendar so — to moramo poudariti — uradno potrdili, da je fakin samo tisti, ki natovarja velike ladje. V praksi so naziv razširili na vse nakladače, pa naj so že delali v uradnem skladišču, na primer na carini, na mitnici, ali pa iztovarjali iz čolnov za privatnike. Tak privatnik je bil na primer tudi ljubljanski špediter Rudolph, ki je proti koncu 18. stoletja že imel svoje fakine, čeprav ni povedal, koliko jih je delalo zanj.

Zdi se, da so fakini služili po dogovoru s stranko vse do srede 18. stoletja. Okoli leta 1730 je fakin v Ljubljani prejel za tehtanje in vkrcavanje centa ali 56 kg blaga 3/4 krajcarja, na Vrhniki za izkrcanje iste teže le pol krajcarja. Tržaški glasovi iz leta 1748 so pa že terjali ureditev tarife zanje.⁵⁸ Rakovcu-Raigersfeldu so leta 1756 pretovarjali v Zalogu sode s premogom iz čolnov na vozove še po dogovoru; delali so s pomočjo »mašine« (škipca?), ki je bila last barona Apfaltrerja.⁵⁹ Podobna mašina je stala tudi blizu brzc nedaleč od Zagorja ob Savi.

Prvi patent za fakine so objavili poleti leta 1756 in tu so prepovedali, da bi se fakini »ukvarjali« z majhnimi ladjami, zato so v patentu enačili Grosse Schiffleuthe = fachini = Pack- und Hebknechte. Dve leti pozneje so pri popisu zaposlenih v Trstu naštel 119 fakinov.⁶⁰

⁵⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 385. — Neko poročilo iz septembra 1766 pravi, da se prek Ptuja po Dravi dobavlja tanko rezan les (furnirtes Holz) in deske, ki se vozijo celo v Banat na nove plantaže ali kolonije; pred kratkim da so na splavih (Brammen von Bauholz) poslali za naselitev 500 invalidov. — Za splavarstvo prim. še Jože Koropec, Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, str. 159, ter Angelos Baš, Savinjski splavarji, Ljubljana 1974, str. 27—52.

⁵⁵ ADK, rokopis št. 292, fol. 228.

⁵⁶ Ema Umek, Gradnja kanalov na Ljubljanici v prvi polovici XVIII. stoletja, Kronika IV, 1956, str. 82—86.

⁵⁷ Janko Orožen, Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov, Kronika IV, 1956, str. 15—20.

⁵⁸ ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 14.

⁵⁹ AS, Raigersfeldov arhiv, Diaria 1751—1756, podatek pod datumom 8. II. 1756.

⁶⁰ To število navaja Ivan Erceg, Trst i bivše habsburške zemlje u medjunarodnom prometu, str. 10.

Tista tarifa za fakine, ki je veljala vsaj za čas od leta 1788 do 1792, je določala, da fakin zasluži za vtovarjanje in iztovarjanje na ladjo od centa tovara pol krajcarja, za razkladanje in nakladanje na voz od iste teže v prvem primeru četrť krajcarja, v drugem primeru tri četrť krajcarja, od prinosa na tehtnico in odnosa z nje četrť krajcarja, od nalaganja navadnega mlinskega kamna 13 krajcarjev, itd. Potemtakem je moral fakin znesti na ladjo 35 vreč, da je zaslužil dnevno mezdo povprečnega zidarja na Kranjskem, ki je sredi 18. stoletja znašala 17 krajcarjev.

Za uradne carinske oziroma mitninske fakine v Ljubljani in na Vrhniki je veljala ista tarifa kot zgoraj. Bankalna administracija v Ljubljani je imela vsaj leta 1792 kar 46 fakinov, na Vrhniki le 35 takšnih težakov. Vendar bi v Ljubljani že potrebovala osem novih fakinov, ker je promet pač naraščal.⁶¹ Koliko težakov so imeli drugi privatni špediterji, še ne vemo.

Promet po Savi in Ljubljanici so opravljali čolnarji, ki jih v Zasavju ni manjkalo. Vrhnika je pri svojih 1400 prebivalcih leta 1753 imela 39 čolnarjev (3 odstotke prebivalstva).⁶²

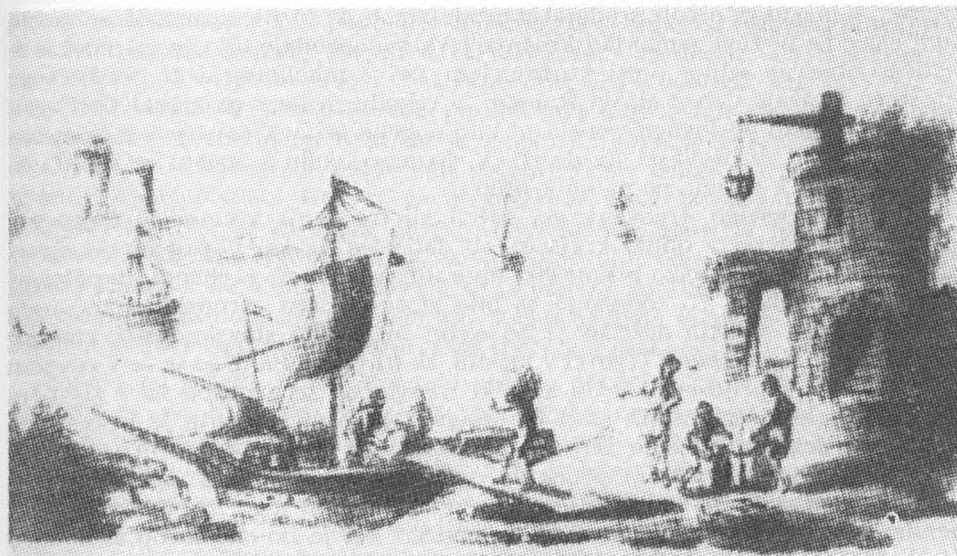
• • •

Ker je jedro razprave posvečeno industriji in industrializaciji, bi pričakovali naslov za to drugo poglavje z geslom »Trgovec — organizator proizvodnje«. Vendar smo še vedno pri uvodnih poglavjih, zato moramo biti nekoliko širši in se spoznati najprej s štirimi zvrstmi kupčevalcev, značilnimi tako za Zahodno kot za Srednjo Evropo. Že daleč pred 18. stoletjem je bil trgovec v pretežni večini primerov organizator dela v neagrarnih panogah proizvodnje. In če se citirajo recimo kar v 17. in 18. stoletju kapitalisti, ne gre za sodobni pojem, temveč za široko poslovne ljudi omenjenih stoletij, ki so si pridobili kapital s kupčevanjem na velike in manjše razdalje, s komisijsko prodajo, z zakupništvom, z dobaviteljstvom, — tudi z vojnim dobaviteljstvom — z apaltom ali specialno privilegiranim zakupom, s špedicijo, in ki so si ga pomnožili s posojanjem na obresti, z menjalništvom in podobnimi bančnimi posli. Bil bi popoln nesmisel, če bi takrat iskali »čisto« obliko trgovca, »čisto« obliko špediterja, »čisto« obliko dobavitelja, »čisto« obliko bankirja. Trgovec je bil takrat vse, bil je motor splošne gospodarske razgibanosti, merilo za razmah ekonomskih sil par excellence. Do diferenciacije poslovanja je prišlo pozneje, v našem prostoru — gledano časovno — okoli srede 19. stoletja. Kot povsod, se je tudi pri nas diferenciacija ujemala z drugimi pomembnimi dogodki, ki pomenijo novo modernejšo fazo v zgodovini kapitalizma.

Odstavke pričenjamo s *kmečkimi trgovci*, nadaljujemo z mestnimi trgovci ali bolje rečeno s trgovci v mestih, opišemo grosiste in končamo z apaltatorji, ne da bi hoteli te družbeno opredeljene sektorje kupčevalcev spraviti v kakršno koli šablono. Spoznali bomo namreč, da je kazal kmečki trgovec podobne ambicije kot trgovec v mestu, da se je določeno število kmečkih trgovcev, ki so obogateli, enostavno naselilo v mestih in po nekaj letih uspešnega delovanja težilo za tem, da bi jih sprejeli v gremij grosistov. Videli bomo, da je prenekateri mestni trgovec za vedno ostal trgovec ali celo nazadoval na stopnjo trgovčiča, da pa je temu nasproti dokaj kmečkih trgovcev še precej pred naselitvijo v mestu organiziralo v svojem okolju založniški način proizvodnje, da so svoj akcijski radij tako zelo povečali.

⁶¹ ADK, Bancale, Krain, fasc. rd. št. 1292.

⁶² Za čolnarje na Savi prim. razpravo Eme Umekove v opombi 51, za čolnarje na Vrhniki Rafael Ogrin, Nekdanji Vrhničani, Kronika XI, 1963, str. 23—26.

Fakini v Tržaškem pristanišču. Arhiv dvorne komore na Dunaju, ilustracija rokopisa v zbirki Rokopisi

Iz razpravljanja o trgovcih smo seveda izločili krošnjarje ali tisto skupino drobnih prodajalcev, ki je ni nikoli nihče poskušal statistično zajeti ali sploh prišteti k poslovnim ljudem, čeprav gre za več tisoč ljudi. Ta skupina je bila povsod prisotna, tako v mestih kot na deželi. Vse kaže, da so poleg domačinov bili krošnjarji v zahodnih delih slovenskega prostora zlasti še alpski Romani. Dokumenti navajajo Savojarde, Francoze, Benečane. Včasih sodobni popisi zamenjajo splošne Benečane s čisto konkretnimi Karnijci in Rezijani. To nam zelo koristi, ker moremo med njimi slutiti tudi Slovence. Oboji, Karnijci in Rezijani, so bili doma v tako imenovani terri fermi, v podalpskem delu beneške republike; bili so sosedi avstrijske Furlanije. Viri trdijo, da so Karnijci ali Karnieli krošnjarili z nogavicami, prti in prtički, s svilenimi in polsvilenimi tkaninami, torej s tekstilnim blagom. Rezijani so prodajali limone in pomaranče, fige, riž, itd., skratka le prehranjevalne artikle.⁶³ Tudi v vzhodni polovici slovenske zemlje, točneje rečeno, v vsej štajerski deželi, je bilo polno tujih krošnjarjev. Leta 1768 so konkretno zahtevali, da se od tam odstranijo vsi Salzburžani in Nürnberžani.⁶⁴ Izgon so seveda zahtevali mestni trgovci, češ da jim tudi ta potujoči kramar odžira dobiček. Da je oblast nastopila proti tujim krošnjarjem z motivacijo, da nosijo denar iz dežele, je razumljivo, proti domačim je morala biti skrajno tolerantna vsaj iz dveh razlogov: prvič, krošnjar je prinesel blago dobesedno na hišni prag; za oddaljene vasi ter zaselke je bilo to zelo praktično, drugič, šlo je za socialno vprašanje, za vprašanje, kako preživljati ljudi, če se jim vzame krošnjarsko dovoljenje. Krošnjarji niso motili kmečke trgovine; ta je imela svoje zaokroženo kupčevanje in se s prodajo v obliki krošnjarstva ni ukvarjala. Grosist je kupčeval s tujino le na debelo. Prizadet se je čutil mestni trgovec, a neupravičeno. Zakaj? Noben

⁶³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 414.

⁶⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 385.

trговец v mestu ni nikoli prodajal v prodajalnah, ki bi jih razmestil po vaseh, tudi sicer ne bi znal zamenjati krošnjarjeve maloprodaje. Šlo je za merkantilistično obarvan odpor proti krošnjarjem, češ v zahodnem delu slovenskega prostora izvažajo denar alpski Romani, v vzhodnem delu pa alpski Germani; za odpor v čisto poslovnem smislu ni bilo nobene osnove, saj trgovec iz mesta ali trga nikoli ni prodajal na deželi. V svojem lokalu v mestu je čakal, da pridejo kupci k njemu, ne pa on k njim.

Kmečko trgovino, trgovanje na deželi ali trgovanje kmetov je težko pojasniti z definicijo v obliki krajšega ali daljšega stavka. Potrebni je nekaj odstavkov opisa. Nemško pisani viri uporabljajo besede *gayhandl*, *handl* und *wandl* in podobno. To trgovanje je bilo sicer splošen evropski pojav, toda v habsburških alpskih deželah je po širini in globini slovelo zlasti kmečko trgovanje na Kranjskem. Trgovci v mestih, zlasti v Ljubljani, so se že v poznem srednjem veku pritoževali proti kmečki trgovini in te pritožbe so v glavnem pojenjale šele v šestdesetih letih 18. stoletja. Trgovci v mestih je niso mogli nikdar na dekretiran način zatreti, za ekonomske ukrepe — izriniti jo z razširitvijo lastne nakupne in prodajne organizacije — so bili daleč premalo učinkoviti. Kmetje so kupčevali tudi s soljo, ki so jo tvorili od morja sem, vendar te dejavnosti v razpravi ne upoštevamo, ker je šlo enostavno za dobavo elementarne dobrine.⁶⁵ Seveda ne zanikamo, da je bil to ekonomski posel, zlasti še, kadar so jo zamenjevali za žito, toda kmečka trgovina je kupčevala predvsem s proizvodi lastnih domačij, kar pa sol ni bila.

Začeti moramo z letom 1552, ko so pravno prepovedali kmečko trgovino.⁶⁶ Praksa je pokazala, da je niso odpravili, temveč kvečjemu utesnili.⁶⁷ Ni preostalo drugega, kot da so naslednjega leta določbe proti kmečki trgovini omilili. In kolikokrat so pozneje kmečko trgovino na Kranjskem utesnili, tolikokrat so morali popustiti: leta 1568 prepoved in takoj nato še v istem

⁶⁵ Sergij Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo, *Kronika X*, 1962, str. 129—144, in *Kronika XI*, 1963, str. 1—12.

⁶⁶ Pregled daje Ferdo Gestrin, *Gospodarske in družbene razmere v 16. stoletju na Slovenskem (Oris razvoja)*, *Zgodovinski časopis XVI*, 1962, str. 5—26. — Specialne študije so: Josip Zontar (razprava iz opombe 9). — Ferdo Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965 (SAZU, Dela 15, sekcija za občo in narod. zgodovino, 4). — Vlado Valenčič, *Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju*. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971, str. 97—154 (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave, zv. 2). — Ferdo Gestrin, *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem (Viri za zgodovino Slovencev, SAZU, knj. 57)*, Ljubljana 1972. — Ferdo Gestrin, *Kmečka trgovina in upori*, *Kronika XXI*, 1973, str. 1—4.

⁶⁷ Kmečko trgovanje so ovirale tudi naravne katastrofe, kot poplave, visok sneg, pezebe, kužne bolezni ljudi in živine, občasni vpadi Turkov, dajanje priprege za vojaške transporte in podobno; o tem je veliko podatkov iz 17. in 18. stoletja v zapisnikih z zasedanj kranjskih deželnih stanov, in sicer zato, ker so s takim citiranjem hoteli na dvoru izsiliti manj strogo pobiranje davkov in davščin. Fasciklov ne citiramo, ker jih je veliko. Za študij o nihanju dobrih in slabih letin ter vrstitev naravnih katastrof so ti zapisniki odlično gradivo. — Za Evropo prim. Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, Hamburg und Berlin 1974 (obsega čas od 16. stoletja do leta 1860 in še čez). — Za domače razmere: prim. Josip Zontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 201 (za kugo v mestu in okolici leta 1624). — Isti, *Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716*, ponatis iz *Tržiškega vestnika*, Tržič 1957. — Ema Umek, *Kuga na Štajerskem v letih 1679 do 1683*, *Kronika VI*, 1958, str. 80—84. — Za lakoto v začetku 18. stoletja Jože Šorn, *Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713*, *Zgodovinski časopis IV*, 1950, str. 169—183. — Poleti 1736 so »turški Vlahi« napadli in okradli Kostonjefov; pogoste so pritožbe, da ceste ob Kolpi tudi sicer niso varne (AS, Raigersfeldov rokopis I 47 r, str. 316.)

letu popuščanje, leta 1602 ponovitev določbe, da se kmečka trgovina dovoljuje; dve leti pozneje najprej prepoved in takoj nato omiljenje, zlasti glasno so dovolili kmečko trgovanje leta 1661 in to dovoljenje ponovili leta 1691. Ko so leta 1717 razglasili prosto plovbo po Jadranu in dve leti pozneje svobodni pristanišči v Trstu in na Reki, se je kmečko trgovanje okrepilo. Vendar so leta 1721 na Štajerskem publicirali patent, ki je kmečko trgovanje precej utesnjeval; meščanski trgovci na Kranjskem so v zvezi s tem patentom dosegli leta 1725, da so odnos do trgovanja kmetov zaostrili tudi tu. Vendar so leta 1737 kmečko trgovanje spet na široko dovolili, odločbo pa leta 1745 prav glasno ponovili. Po sredi 18. stoletja se je ostrina konflikta zaradi spremenjenih ekonomskih odnosov v komerciju počasi skrhala in ni več dajala pečata klasičnega boja trgovcev v mestih proti trgovcem na kmetih.⁶⁸

Kmalu po tistem, ko so štajerski patent, naperjen proti kmečki trgovini, razširili še na Kranjsko, so dobri poznavalci razmer ugotovili, da imajo cesarske mitnice letno najmanj za 12.000 gld nižje dohodke, ker se platno ni več dobro prodajalo. To pa je bila vsota, ki je bila vredna pozornosti! Trgovci v mestih so privlekli na dan številne dokaze o »škodljivosti« kmečke trgovine. Trdili so, da jim ta trgovina zmanjšuje promet v tolikšni meri, da so mesta oziroma njihove mitnice prikrajšane za dobiček v višini okoli 70.000 gld in da s tem, ko tujci prodajajo domačemu kmečkemu trgovcu blago z napako ali sploh defektno blago kot dobro in kvalitetno, prigrboljufa tujina svojih 120.000 dukatov, kar pa prav gotovo ne gre v dobro domače merkantilistične politike. In prav v tem vidimo jedro problema. Visoke številke o izgubljeni mitnini in o prigrboljufanih dukatih in istočasno sklicevanje na merkantilistično politiko samo dokazujejo, da trgovci v mestih vse do srede 18. stoletja nikakor niso obvladali položaja na tržišču do take mere, da bi se mogli čutiti gospodarje položaja. Kmalu po razglasitvi Trsta in Reke za svobodni pristanišči je na neki poslovni konferenci v Ljubljani izjavil loški meščan, trgovec in založnik Ivan Tomaž Jugovic, ki je pripadal vodilni skupini slovenskih trgovcev (Loka ni bila deželno knežje mesto in takrat ni imela 1500 prebivalcev), da dosega trgovanje s platnom, enim izmed glavnih artiklov kmečke trgovine, višino okoli 500.000 gld (vrednost letnega prometa?). Oporo za to, da bi utegnile biti njegove trditve precej realne, najdemo v knjigi iz leta 1782, kjer je njen avtor zapisal, da je sedež vseh notranjeavstrijskih platnarskih manufaktur prav Kranjska in da računajo, kako tu zaslužijo s platnom in čipkami letno do

---

⁶⁸ Največ podatkov o gayhandlu v AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 33 in 78. — Kako se je v drugi polovici 18. stoletja spreminjala struktura klasične kmečke trgovine zaradi novih elementov (tudi zaradi vplivov fiziokratizma), naj pokažemo z naslednjimi primeri: Prav leta 1770 so iz Auerspergove grofije Kočevje sporočili, da so se lotili izdelovanja berchtoldsgadenskega blaga, to je, lesene robe; tri leta pozneje je oblast kar nekako ukazala, naj se na Dolenjskem in Notranjskem močnejše ukvarjajo z izdelovanjem lesenih izdelkov (ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419). Proizvodnja se je najbrž res povečala, le da do danes še nismo naleteli na količinske podatke. Toliko bolj zgovorni so zato drugačni dokumenti. Eden izmed njih, ki ima datum Dunaj, dne 4. junija 1787, pravi: Krošnarjenje z domačim blagom je dovoljeno vsem domačim (sc. Kranjcem), dovoljeno tudi v mestih, ki imajo svoje trgovce. Podložnikom gospošte v Kočevje in Ribnica se razen tega dovoljuje krošnarstvo z nekaterimi tujimi sadeži in ribami. Krošnar mora dobiti dovoljenje od okrožnega urada. Tujci ne smejo krošnariti (AS, Gubernijski arhiv, 1787—1794, fasc. 55—57). Verjetno pripada sedemdesetim letom 18. stoletja tudi začetek slamenikarstva v okolici Domžal (Vlado Valenčič, O slamenikarski domači obrti, Kamniški zbornik V, 1959, str. 165—193).

400.000 gld (na čipke odpade od te vsote le 12.000 gld).⁶⁹ Jugovic je pristavil — ne brez ironije — da trgovski stan na Kranjskem ni sposoben iztržiti niti stotega dela v deželi proizvedenega platna! Kljub temu, da so vse številke sumljivo visoke, ker so v službi določene politike, so zanimive že po tem, da so sploh visoke. Sklicevali smo se na avtorja iz leta 1782, toda če je blizu resnice trditev nekega kupčevalca iz leta 1730, da je 27 tovorov platna vredno 4000 gld,⁷⁰ potem bi se Jugovicev izračun nanašal na prek 3000 tovorov platna letno, torej na kar realno količino te dobrine. Računa se, da je med leti 1712 in 1722 šlo na tuja tržišča prek 1000 tovorov platna letno. Če k temu prištejemo domačo potrošnjo in povečan promet s platnom po letu 1719, pa tudi armado kot velikega kupca platna, potem bi v kupčevalčevem času proizvodnja res bila blizu navedenega števila tovorov. In če je ironija loškega trgovca utemeljena, potem spoznamo, da so proizvodnjo na deželi znali zajeti, organizirati in se z njo okoristiti predvsem poslovni ljudje s podeželja in iz najbližjih urbanskih naselij; ljubljanski mestni trgovci so bili daleč od tega. Nekateri meščani so opustili trgovino, ko so močno obogateli, na primer Edenburg, Janežič, Hueber, Weber in drugi, nasprotno je Mulc opustil trgovanje s suknom in se lotil kupčevanja s platnom. V tem trenutku je nehal zagovarjati misel drugih mestnih trgovcev, da kmečka proizvodja ne pospešuje komercija. Loški trgovec Mrcina je okoli leta 1730 umrl čisto obubožan, ne da bi zvedeli za vzrok propada. Jakob Schell pl. Schellenburg, ki je živel v Ljubljani od okoli leta 1684 do smrti leta 1715, sicer pa je bil trgovec na velike razdalje in bankir, je res kupčeval s platnom, toda kljub velikim kapitalom najbrž ni poskušal kupčije s platnom monopolizirati tako, kot je pozneje Codelli, predvsem pa Michelangelo Zois monopoliziral trgovino z železom; pri vsem tem je Schell umrl brez potomcev ali tesnih poslovnih prijateljev in njegovo premoženje se je razpršilo.

Pozneje bomo spoznali vrsto podeželskih trgovcev, ki so se po okretnosti, organizacijski sposobnosti in kapitalni moči kosali z marsikom izmed ljubljanskih trgovcev na velike razdalje. Prav kmalu po tistem, ko so leta 1726 zaplenili loškim podložnikom 27 tovorov platna, se je odpravilo na pot v furlanski Videm celo 54 tovorov platna,⁷¹ kar vse bi utegnilo biti vredno 8000 gld. Kdo je bil organizator tega kmečko-trgovskega pohoda in koliko je pri prejšnjem izgubil ter pri sedanjem profitiral, še ne vemo. O podjetnosti gorenjskih kmečkih tkalcev priča tudi citat, da je »iz trgovske korespondence Demšarjev razvidno, da so trgovali mnogi nepismeni kmetje loškega gospostva s platnom na sejnih v jadranskih primorskih mestih in celo v Italiji.«⁷²

Spor okrog trgovanja kmetov so leta 1733 obravnavali na posebni konferenci v Gradcu in rezultat — nam že znan — je bil, da je Dunaj objavil leta 1737 patent o kmečkem trgovanju, ki ga je sicer dovolil, a podrobno naštel dobrine oziroma blago, s katerim so kmetje smeli trgovati. Ob analizi patentovih določb se bomo mogli podrobneje seznaniti s tem, kaj je pojem kmečka trgovina v resnici obsegal. Navedli bomo vse glavne proizvode, ki so bili predmet kmečke trgovine, so pa v bistvu bili končni produkti tako imenovane

⁶⁹ Hermann, Ritter Benedikt Franz Johann von —, *Abriss der physikalischen Beschaffenheit der österreichischen Staaten und des gegenwärtigen Zustandes der Landwirtschaft, Gewerbe etc.*, Petersburg und Leipzig, 1782, str. 83 (cit. Hermann, *Abriss*).

⁷⁰ Josip Žontar, *Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju*, Loški razgledi III, Škofja Loka 1956, str. 89—102 (cit. Josip Žontar, *Platnarstvo*).

⁷¹ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 78.

⁷² Josip Žontar, *Platnarstvo*.

kmečke proizvodnje, produkti »Baurenfabriquen«, kot jo imenujejo nemško pisani viri. To so bili: platno, loden, dvonitnik, konjske ponjave, sita in rešeta, usnje, žagane deske, leseni izdelki, lonci, itd. Trgovati so smeli tudi z železom in jeklom, s solitrom in smodnikom, z oblekami iz grobega sukna, z izdelanimi škornji in čevlji, sploh z vsem, pravi patent, kar je proizvedel kmet sam. In tega ni bilo malo, saj je patent naštel okoli 40 artiklov! Izbor kmečkih proizvajalcev nikakor ni bil skromen in je vsakega sposobnega kupčevalca kar vabil k temu, da organizira in poveže delo teh »Baurenfabriquen« v založniški sistem dela oziroma v založniški sistem proizvodnje. Kako je bilo s solitrom in smodnikom, bomo še videli, pri železu pa najbrž ne gre več za lastno kmečko proizvodnjo v večji meri, temveč res za to, da je vaški kovač izročil kmečkemu trgovcu svoje podkve in žeblje, da mu jih je vnovčil. Pozneje bomo videli, kako so ti kmečki trgovci tovorili proti Mariboru južno sadje z namenom, da bodo od tam tovorili v Trst usnje; tovorjenje soli smo že omenili. Torej moramo zelo širok pojem kmečko trgovanje specificirati in reči: O pravi kmečki trgovini, o kmečki trgovini v ožjem smislu besede smemo govoriti, kadar je kmet vnovčeval svoje lastne izdelke; kadar je kupčeval z južnim sadjem, rižem in podobnimi dobrinami, v nasprotno smer pa dobavljal drugačno blago, potem je posnematel trgovca na velike razdalje in se nekvalificirano vsiljeval v te posle; pri soli gre za oskrbo z elementarno dobrino. Da je bilo vse opravljeno z željo po dobičku, z voljo po tem, da pokažejo svoje sposobnosti trgovskega tveganja (zaplembe dobrin) in tako dalje, se razume samo po sebi in ni treba dokazovati posebej.

V čem je bila razlika med mestnim in kmečkim trgovcem v smislu citirane patenta? V tem, da ta slednji ni smel imeti svoje prodajalne, svoje ladje, svojega skladišča. Prepovedani so mu bili menični in drugi kreditni posli. Patent je kmečkim trgovcem izrecno prepovedal na primer preprodajo blaga ter organizacijo nakupa in prodaje; z drugimi besedami se pravi, da so jim prepovedali razvoj v smer trgovca na velike razdalje in v smer založništva. Prepoved je veljala seveda za ves tisti čas, ko je prebival zunaj mestnega obzidja in je bil še podložnik. V trenutku, ko se je naselil v mestu ali trgu, ovire ni bilo več. Našteli bomo krajšo vrsto takih primerov, manjši del za 17. stoletje, večji del za 18. stoletje.

Dalje niso kmetje smeli zalagati rudnikov s hrano. Ni jim bilo dovoljeno razpredati trgovsko mrežo; niso smeli posegati v trgovinsko špekulacijo; prepovedano jim je bilo, da bi fungirali kot dobavitelji za katero koli trgovsko firmo. Vse to je bila domena trgovcev v mestih, njihovih faktorjev, korespondentov in špediterjev. Opravka imamo torej z elementarno proizvodnjo in z direktnim prodajanjem dobrin, proizvedenih v lastni režiji. Da so se v kmečki trgovini prepletali vsi elementi trgovanja, tudi poklicnega, je jasno. Opisane meje so potegnili v času forsiranja komercija; v dolgi vrsti desetletij pred tem so bile te meje še bolj zabrisane, zlasti še, če pomislimo, kako so trgovci iz beneške republike v 17. stoletju nakupovali blago po Kranjskem in Koroškem. Takrat je bil kmečki trgovec kaj hitro še preprodajalec, nakupovalec na večjem ozemlju in podobno.

Kmečko trgovanje s proizvodi kmečkih rok so seveda poznali tudi v vzhodni polovici slovenske zemlje. Pregledano gradivo nas utrjuje v prepričanju, da je bil akcijski radij kmečkih trgovcev manjši, da so manj težili na jug k morju in bolj proti severu. O tem bomo še spregovorili. Ni dvoma, da je bila intenzivnost v zahodni polovici večja prav zaradi bližine Trsta in Reke, zaradi

ugodnega vpliva prekmorskega trgovanja, medtem ko je bila vzhodna polovica bolj kontinentalna in je trgovala zlasti z živino, žitom in vinom.

Medtem ko bomo o trgovanju z žitom in živino še spregovorili, moramo o vinu že tu dodati nekaj stavkov. Največ vinske trte je seveda imel slovenski del Štajerske. Nimamo strnjjenih podatkov za daljše obdobje; določeno podobo nam dajejo že odlomki. Vsaj sredi 18. stoletja je ta del dežele pridelal letno okoli 880.000 hl vina. Leta 1749, ko je kazalo na slabo letino, so upali pridelati vsaj 440.000 hl vina; sama ljutomerska okolica bo, tako so računali, v tem primeru pridelala okoli 73.000 hl ali šestino pričakovane letine. Metliška in črnomaljska tla so predstavljala petino vinskega ozemlja na Kranjskem. Tu so leta 1748 pridelali nekako 56.000 hl vina.⁷³ Štajerskih vin niso pili samo na vsem slovenskem prostoru, ampak so ga tudi izvažali; kot uvozniki se navajajo salzburško ozemlje, Bavarska, avstrijska Nizozemska in celo Anglija. Tja kmečki trgovci pač niso vozili, kupčevali pa so s svojim vinom na slovenskem prostoru in njegovi sosesčini. Vino so pridelovali tudi na Goriškem in Gradiščanskem.⁷⁴ Da je kmet (na Gradiščanskem kolon) sam kupčeval z viškom svojega vina, ni treba dokazovati posebej.

Spričo živahne kmečke trgovine nismo presenečeni, ko beremo, da je na primer leta 1737 bilo splošno znano, kako imata Sodražica in Cerknica skrivne tedenske sejme, kjer je bilo prav živahno.⁷⁵ Iz istega leta je vest, da v Železnih uvajajo tedenski sejem, kar sicer ni bilo dovoljeno.⁷⁶

* * *

⁷³ AS, rokopis sign. I 47 r, str. 56 in 185. To so zapiski Rakovca-Raigersfelda, ki je vesti za Štajersko prejel od znanca Stupana. Podatki za slovensko Štajersko so citirani v startinih. Po Jožetu Koropcu, Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, str. 105—106, je startin meril 439,6 litrov vina. Za Belo krajino navaja Rakovec pridelek v vedrih (približno 56,6 litrov vina).

⁷⁴ AS, rokopis sign. I 47 r, str. 334, 337—338. Tu nam Rakovec-Raigersfeld o Goriški in Gradiščanski sporoča tole: Na Gradiščanskem je enota orne zemlje (Ein Campo arrativo avitato) vredna okoli 50, 70 in tudi 100 gld. Na en campo se more posejati 1 star pšenice. Od takšnega campa plača kolon patronu od najema star pšenice. In ker se iz posejanega starja pridobi 3,5 do 4 starje, ostane 2,5 do 3 starje kolonu za prehrano. Od vina dobi patron polovico trgatve; druga polovica ostane kolonu. Sadeži, kurivo itd. pripadejo samo kolonu. Na Gradiščanskem se pridelava povprečno letno 26.000 starjev pšenice in okoli 30.000 kancev vina (...). — Te stare mere je težko preračunati na današnje, ker so od pokrajine do pokrajine zelo variirale; samo za ilustracijo navajamo, da je star žita na Gradiščanskem pa tudi v Ogleju in Devinu, meril 6 pisinalov (tudi: pesenalov), poldrugi star žita gradiščanske mere pa 5 pesenalov goriške mere; podobno je pri vinu 72 bokalov ali 5 sekij gradiščanske mere šlo v enoto z imenom kanc, medtem ko je 72 bokalov ali 6 sekij goriške mere (prav sekije so različne) dalo enoto, ki se sicer imenuje urna goriške mere. — Več o merah Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim oziroma na ljubljansko mero (XVI.—XIX. stoletje), Zgodovinski časopis VIII, 1954, str. 41 in 52; avtor navaja pri žitu, da bi star mogel meriti okoli 80 litrov, pri vinu pa kanc 70—100 litrov. Po tem izračunu so pridelali na Gradiščanskem okoli 1700 ton žita in okoli 30.000 hl vina, pri čemer so možni veliki odkloni navzgor in navzdol. Zanimiv je tudi podatek iz leta 1769 (ADK, Banca, Krain, rd. št. 1376), da živi v glavarstvu Bovec 801 družina ali 3943 ljudi. (potemtakem skoraj 5 ljudi v družini). Ena družina potrebuje tedensko »ein Land-Pesenal« žita, pri čemer podatek enači: 3 Pesenal = 1 koroški Vierling. Za 801 družino se letno potrebuje 13.884 Vierlingov; ker znaša lastni pridelek samo 3148 $\frac{1}{3}$ Vierlinga, vedno zmanjka žita za 10.735 $\frac{2}{3}$ Vierlinga.

⁷⁵ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 28.

⁷⁶ Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973—1803), Škofja Loka 1973, str. 288 (cit. Blaznik, Škofja Loka). — Za tedenska sejme na Hujah in v Stražišču prim. Josip Zontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 199.

Kmečko trgovanje so urejali — da tako rečemo — s patenti ad hoc; sedaj so ga dovolili, sedaj spet prepovedali, ukrepe poostrili ali ublažili, pristajali na kompromise in podobno. S trgovanjem *mestnih trgovcev* seveda niso ravnali tako. Tu je šlo za poseben stan profesionalcev, za lastnike manjših ali večjih kapitalov, za organizatorje uvoza in izvoza, za dobavitelje, za posojevalce. Za takšno obliko trgovine pa je že bilo treba uveljaviti poseben sistem uradov, trgovskih sodišč in razsodišč, objaviti je bilo treba menično pravo, predpisati poslovne knjige, urediti borzo za blago in tako dalje.

Vse kaže, da so mesta, zlasti seveda Ljubljana, pričela dobivati velike in kapitalno močne trgovce spet šele od srede 17. stoletja dalje. Pred tem je vladal zastoj velike trgovine več desetletij, morda kar celo stoletje. Eden izmed prvih trgovcev na velike razdalje in bankir je bil od srede 17. stoletja dalje Caharija Waldtreich, ki pa je umrl še v tem stoletju. Njegovi sodobniki so bili podobni trgovci Franc Zergoll, Franc Rigoni (umrl 1705), Franc Domino in še nekateri.⁷⁷ Že večjemu delu prve polovice 18. stoletja je pripadala veletrgovska in bankirska dejavnost Jakoba Schella pl. Schellenburga in Petra Antona Codellija, nato pa so jima sledili Avguštin Codelli, Michelangelo Zois in drugi. Nekateri so prišli v prometno vozlišče Ljubljano iz nemških dežel (Waldtreich, Schell), drugi iz italijanskih pokrajin (Codelli, Zois), tretji iz sosednjih dežel (Zergoll iz Goriške). To so bili najvidnejši in najvplivnejši trgovci na velike razdalje in bankirji; za njimi se je zvrstila sorazmerno dolga vrsta manj vplivnih trgovcev. Bolj ko se je čas odmikal od srede 18. stoletja, daljša je bila vrsta. To gre pripisati vplivu tržaškega pristanišča, kjer so opravljali svoje kupčije vsi naštetih trgovci. Codelli je leta 1689 prejel cesarsko diplomo, s katero mu je bila podeljena pravica, da opravlja v dednih deželah menjalniške posle ter trgovino na velike razdalje (torej tranzitno trgovino); Schell je leta 1697 prejel podobno diplomo; postal je menjalec za Ljubljano in notranjeavstrijske dežele, njegova družba (Schell-Codelli-Domino) pa je smela opravljati veliko in tranzitno trgovino ter menjalniške posle.⁷⁸ Ker so vsi navedeni trgovci vedeli za vrednost Trsta kot pristanišča, so večkrat — kot že njihovi predniki v 16. stoletju — sugerirali, naj se mesto razglasi za svobodno pristanišče.⁷⁹

Naštetih trgovci so kupčevali individualno ali v ožje zaključeni družbi. Vrsta manjših trgovcev, ki so bili meščani, to se pravi, ki so spadali pod mestno jurisdikcijo (v nasprotju z njimi so zgoraj naštetih veletrgovci spadali pod jurisdikcijo deželnega kneza), so seveda tudi kazali grosistične težnje. Trgovska bratovščina, ki je po takratnem običaju poslednjič dala potrditi svoje privilegije leta 1705, je kmalu po razglasitvi Trsta in Reke za svobodni pristanišči, pokazala velike ambicije. Dne 30. aprila 1724 je sestavila in podpisala dokument, ki ima dolg baročen naslov z začetkom »Proiect vnd Conditiones...« (Prosto skrajšan prevod: Načrt in pogoji, po katerih bi hoteli v deželi bivajoči trgovci pripraviti in ustanoviti tu v Ljubljani trgovsko kompanijo, ki naj ji njegovo veličanstvo — če mu to gōdi — podeli privilegij, stanovi vojvodine Kranjske pa naj jo izvolijo v največji meri upoštevati). Dokument, ki se poteguje za privilegij — za izključni privilegij, o katerem

⁷⁷ Vlado Valenčič, Ljubljanski trgovec in bankir Caharija Waldtreich (1623—1682), Zgodovinski časopis XXVI, 1972, str. 317—347.

⁷⁸ Vlado Valenčič, Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju, Ljubljana 1971 (Publikacije Mestnega arhiva Ljubljanskega, Razprave, 2), str. 97—154.

⁷⁹ Jože Sorn, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja, Kronika VII, 1959, str. 148—161.

bomo še govorili — ima sicer 18 točk zahtev, želja in predlogov, vendar se bomo dotaknili le tistih, ki imajo zvezo s proizvodnjo in njeno organizacijo. Ost je bila zlasti naperjena — kar je bila tudi sicer že tradicija — proti kmečki trgovini, ki da je v zagonu. Predlagali so, naj bi zaradi uspevanja kmečke platnarske proizvodnje bila naloga kompanije, fungirati kot založnik. Glede stanovske suknarne v Ljubljani, ki je prav tedaj nastajala, so predlagali, naj bi jo kompanija zalagala s surovinami in drugimi potrebščinami in bi po drugi strani prevzela letno 100 kosov njenega sukna ter ga prodajala po primerni ceni. Želela je kupčevati z vsem kranjskim in koroškim surovim železom, jeklom in železnimi izdelki. Izjema bi bilo le železo, ki ga je predelovala ali dala predelati privilegirana Orientalna kompanija. Trgovska kompanija ljubljanskih trgovcev je želela kupčevati tudi z drugim blagom.⁸⁰

Prav nobeno naključje ni, da je kompanija tako vneto omenjala platno in železo, čeprav že zdavnaj prepozno. To sta bila dva proizvoda, ki sta donášala veliko dobička, in prav zato so imeli svojo roko nad njima že drugi trgovci. S platnom je med drugimi kupčeval že Schell in glede železa nam je tudi znano, da so nakup in prodajo v prvi polovici 18. stoletja obvladovali trgovci na velike razdalje Tomšič, Codelli, po letu 1737 skoraj izključno Michelangelo Zois sam. Kompanija se ni lotila organizacije usnjarstva, ki je bilo močno razvito, prezrla je predelavo lesa, proizvodnja papirja se ji ni zdela interesantna in tako dalje. Pač pa je zahtevala — šla je že po uhojeni poti — da ji dajo možnost izvoziti iz Idrije v Italijo toliko živega srebra, kolikor bi ga mogla prodati. Če ne bi poznali že drugih domačih in tujih družb ter kompanij tega časa, bi v prvem hipu mislili, da gre za nekaj širokopoteznega. V bistvu je šlo le za poskus, da bi se klasična bratovščina prelevila kar s privilegijem v kompanijo, ki naj bi imela monopol nad kupčevanjem z določenimi dobrinami. Iz projekta nikakor ni razvidno, da se ustanavlja delniški družbi podobna družba, temveč razberemo samo željo, kako naj bi se trgovski ceh prelevil v kompanijo s pomočjo privilegija. Da podpisniki ne bi imeli kapitala, tega ne moremo trditi, saj je ‚načrt in pogoje‘ podpisalo petnajst najvidnejših ljubljanskih meščanskih (ne plemiških) trgovcev, na primer predstojnik te bratovščine Matija Christian, trgovec na velike razdalje Matija Warnus, dalje enako dobro znani in veljavni Franc Obreza, nato Franc Huber, Peter Lianni, Ivan Franc Rephun in drugi, končno in ne nazadnje dva prišleka z dežele, dva srednje močna trgovca, ki sta se kmalu uveljavila kot utemeljitelja poznejše ugledne svilarske manufakture v Ljubljani, namreč Ludvik Anton Reja in Jernej Čebul.

Trgovci v mestih so smeli prevzemati posle, ki so bili — kot smo zapisali — kmečkim trgovcem načelno prepovedani. Na primer dobaviteljstvo za armado. Že v 17., še bolj pa v naslednjem stoletju se pogosto navaja trgovec Hans Hingerle v Ljubljani, kako je iz Salzburškega dobavljal smodnik in svinec za vojsko v granicah. Za njim je Dominik Hingerle, trgovec v istem mestu, dobavljal skoraj neprekinjeno obe vrsti blaga vsaj v času od 1685 do 1721. Vsaj v letih okoli 1720 je bil tu tudi poštni upravitelj z letno nagrado 200 gld; v teh letih je tovoril opremo za rekrute iz raznih habsburških dežel, pripeljal juhto,* usnje ali bajonete, iz Moravskega sukno in puške za vojake in častnike, po Savi je iz zagrebške smeri vozil proviant, za kranjske deželne

* Na poseben ruski način strojeno telečje in kravje usnje.

⁸⁰ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 28. — Dopisi iz Gradca so že leta 1718 priporočali snovanje trgovskih kompanij.

stanove je — preden so ti utemeljili svojo suknarno — dovažal iz benečanskega suknarskega kraja Ceneda grobo sukno za graničarje. Pred njim je cenedsko sukno dovažal Schell, in kot je Schell nameraval zgraditi takšno suknarno, tako je leta 1718 na to mislil tudi Hingerle. Le-tega so leta 1721 poplemenitili; najbrž zato, ker je dvoru posodil večjo vsoto denarja. V tem času se je zaradi pogostih vojn dalo dobro zaslužiti, zato se poleg njega citirajo kot vojni dobavitelji Franc Anton Obreza leta 1728, pred tem Matija Warnus, za tem Matevž Demšar in drugi.⁸¹

Trgovci so oskrbovali z živili tudi rudnike in fužine. Ti obrati so bili za hitro in pošteno dobavo zelo občutljivi. V mislih imamo idrijski rudnik živega srebra, ki je leta 1781 odpovedal dobaviteljsko pogodbo s celjskim trgovcem Francem Schwarzem, ker je zlorabil dovolilnice za živila.⁸² Privatne rudnike in fužine so oskrbovali kar podjetniki sami, na primer Ruard, ki je dovažal hrano tudi z ozemlja beneške republike. Preden je postal Michelangelo Zois lastnik nekaterih glavnih rudnikov in fužin na Gorenjskem, je bil njihov oskrbovalec in založnik (o pojmu ‚založništvo‘ bomo govorili pozneje). S tem v zvezi beremo, kako je izvažal žito prek Senja — morda za italijanske poslovne prijatelje? — saj je bil lastnik vsaj ene ladje.

Zaradi ugodnosti in olajšav, ki so jih uživali ogrski agrarni produkti od začetka šestdesetih let 18. stoletja dalje pri izvozu v tujino, se je promet skozi naše kraje zelo povečal in z njim vred so se razrasli vsi posli, vse dejavnosti, ki so bile povezane z znanim pojmom komercij: špediterstvo, organizacija nakupovalnih rajonov, menjalništvo. Tu, sredi 18. stoletja, zlasti še v njegovih šestdesetih letih, se pričinja nekoliko vidnejša delitev dela, vendar izrazite delitve v smislu specializacije še več desetletij ni bilo. V citiranih letih ima svoj začetek še skupina trgovcev, ki se je — seveda v slovenskem prostoru — proti koncu stoletja in v začetku 19. stoletja močno uveljavila v veletrgovstvu, manufakturi in menjalništvu, in se s tem močno približala obliki in vsebini grosistične firme.

Računamo, da je v šestdesetih letih 18. stoletja delovalo v slovenskem prostoru okoli 200 trgovcev. Mislimo na ljudi, ki so kupčevali na večje ali manjše razdalje, ki so imeli svoje prodajalne, ali pa tudi ne; bili so plemiči ali meščani, ki so stanovali na Ptujju ali v Trstu. Trst, ki ga moramo gospodarsko nujno vključiti v slovenski gospodarski prostor, saj je bil njegov emporij, je leta 1758 štel 54 trgovcev, leta 1775 celo že 129;⁸³ Kranjska — predvsem ozemlje od vključno Ljubljane do Radovljice ali še više — je leta 1764 računala, da ima 80—90 trgovcev; slovenski del mariborskega okrožja je leta 1765 imel 30 trgovcev, približno toliko tudi celjsko okrožje, slovenski del Koroške znatno manj.⁸⁴ Popisi ne ločijo trgovcev plemičev od trgovcev meščanov; ločijo le člane gremija grosistov in kramarje. Če bo kdaj uspelo ugotoviti število trgovcev plemičev in trgovcev meščanov v določenem krajšem časovnem obdobju, najbrž ne bo vsota obeh bistveno drugačna, ne izključujemo pa seveda možnosti, da se pokažejo drugačne številke. Vsekakor pa je znatna razlika med številkami iz srede 17. stoletja in med tistimi iz srede 18. stoletja.

⁸¹ Prim. mojo oceno Ivana Slokarjevega članka *Zgodovina solitrarn in smodnišnici v Ljubljani in njeni okolici*, objavljeno v *Zgodovinskem časopisu* XVI, 1962, str. 261—262.

⁸² ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1594.

⁸³ ADK, rokopis št. 736.

⁸⁴ Literatura v op. 11.

Pri tej različni gostoti trgovcev naj opozorimo na nekaj zanimivih primerjav. Najprej povedo številke, da je bil Trst pravi magnet za trgovce vseh narodnosti, vseh kategorij in vseh panog: leta 1758 je bil vsak stodvajseti Tržačan trgovec, leta 1775 že vsak enainosemdeseti. Drugi ugodni teren je bila Gorenjska; ni samo naravno bogastvo navajalo ljudi na gospodarski način razmišljanja in kalkuliranja, pomembna je bila tudi gostota delovnih rok. Sredi 18. stoletja je imela vsa Kranjska nekako 24.000 kmetij; skoraj polovica ali 11.131 $\frac{1}{4}$ kmetije je pripadalo Gorenjski,⁸⁵ ki je bila po obsegu precej manjša od polovice dežele. Pa vendar so glede na samo število tržaški trgovci dohajali vse svoje gorenjske stanovske tovariše. Kvalitetne razlike so bile znatne: tržaški trgovci — v mislih imamo samo mesto prebivanja — so bili izvozniki in uvozniki na veliko, nekateri nekaj časa tudi lastniki fužin na Gorenjskem, dalje seveda lastniki ladij, zelo hitri akumulatorji kapitala, tudi bankirji in podobno; gorenjski so v tem času že delovali kot uspešni založniki in špediterji. Razume se, da so bili tržaški trgovci dostikrat le lastniki prodajalne in kupčevalci na drobno in ne kar vsi deležniki v komerciju itd. Nekateri kupčevalci iz slovenskega zaledja so se res za vedno naselili v Trstu, nekateri pa so bili dvoživke: prebivali so v Trstu, kadar so tu opravljali večjo kupčijo, prebivali pa na Gorenjskem, kadar so organizirali kak gospodarski posel. Poznavalci gospodarske moči Trsta iz let okoli 1728 so trdili, da je tržaški komercij še vedno sorazmerno skromen in da je le malo trgovcev, ki bi mogli na primer ustanoviti podjetje z 10.000—20.000 gld. Tudi direktor avstrijske Orientalne kompanije Schubert je priznal, da v Trstu še ni velikih trgovcev in kapitalistov ter da glede tega tudi kompanija stoji na šibkih nogah.⁸⁶ Začetek je bil skromen, a 30—40 let pozneje je bil Trst tudi že v vseavstrijskem merilu močno gospodarsko mesto. Po letu 1720 so vabili v svobodno pristanišče trgovce vseh narodnosti ne glede na veroizpoved. Gre torej za tuja priseljevanja v znatnem številu, kar pa ni bil primer v drugih slovenskih mestih: Franc Tomaž Grošelj je prišel v Ljubljano iz Kroke, loški Oblaki, poznejši pl. Wolkenspergi, so izšli iz Lučen v loškem gospostvu, loški Demšarji so iz poljanske Žetine, Jenki pl. Jenkensheim verjetno s Sorškega polja. Od kod so prišli v Loko Jugovici in Lukanciči, še ne vemo točno,⁸⁷ medtem ko se je Ludvik Anton Reja preselil v Ljubljano iz nekega naselja z imenom Hocken; Jernej Čebul je bil po rodu Šentjernejčan, Matevž Franc Perr, ki je prišel v Ljubljano za Čebulom, je bil Braslovčan,⁸⁸ itd., itd. Nekateri izmed kupče-

⁸⁵ AS, Raigersfeldov arhiv Diaria 1746—1750, podatki pod datumom 19. 12. 1750. — Prav tu je tudi podatek, da je imelo ozemlje loškega gospostva 1638 kmetij (potemtakem približno sedmi del).

⁸⁶ Franz Martin Meyer, Zur Geschichte der österreichischen Handelspolitik unter Kaiser Karl VI, Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung XVIII, 1897, str. 129 sl. objavlja potopis nekega neznanca iz leta 1728, ki govori tudi o kompaniji. — Poročilo ali izvleček iz poročila direktorja Orientalne kompanije Kristijan Schuberta je ohranil tudi Rakovec- Raigersfeld (AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXVII); pripoveduje, da je imela kompanija štiri ladje, največji promet je bil v desetletju 1720—1730, potem je pričel padati, konča pa z naslednjimi tremi ugotovitvami: »Iz tega sledi, da je, prvič, bila kompanija zgolj institucija, drugič, kar je ukrenila, se je zgodilo z vednostjo in privolitvijo dvorne komerčne komisije, tretjič, povzročila je samo stroške.« Tudi general inženir Smettau se je leta 1722 pritoževal, da Avstrija še nima sposobnih trgovcev, ki bi znali voditi širokopotezno kupčijo.

⁸⁷ Pavle Blaznik, Škofja Loka, str. 226, 289, 326, 337.

⁸⁸ Josip Zontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957 (SAZU, Dela 11, sekcija za občo in narod. zgodovino, 3), str. 36 sl., 42 sl.

valcev na Kranjskem so postali tudi svobodniki, to se pravi, da so od zemljiškega gospoda, od fevdalca, kupili del posesti, postali zaradi nje odvisni od kranjskih deželnih stanov, niso pa s tem postali podložniki (tlake niso dajali). V bistvu pomeni poteza, da so del svojega kapitala hote vložili v nakup zemlje. Leta 1736 so bili svobodniki: v Kropi Boštjan Žigan, v Kamniku Franc Jožef Žigan (oba sicer fužinarja), v Loki Ivan Tomaž Jugovic (trgovec), na Vrhniki Jurij Jelovšek (gostilničar in kupčevalec), v Stražišču Luka Dolenc (založnik), v Trstu Ludvika Solanin (Selanin ?, prišla iz Kranjske).⁸⁹

* * *

Politika merkantilizma je znana: omejiti uvoz z okrepitevijo prepovedanega ali prohibitivnega sistema, preiti z vsem sposobnim trgovskim in industrijskim potencialom v izvoz, najmočnejše in najkvalitetnejše trgovce na velike razdalje povezati in organizirati v nekakšno elitno skupino kapitalistov. Povezovanju teh poslovnih ljudi naj bi služil *gremij grosistov*, ki so ga ustanovili na Dunaju sredi druge polovice 18. stoletja.⁹⁰ Ima zelo dolgo predzgodovino, ki sega nazaj v prvo četrtino 16. stoletja. Takrat je že delovala na Dunaju in še v nekaterih mestih Spodnje in Zgornje Avstrije skupina tujih trgovcev na velike razdalje. Taka trgovina se je takrat imenovala tudi posredovalna trgovina (Commerce d'Économie, Zwischenhandel). Takratni trgovci na velike razdalje so smeli trgovati zdržema ne glede na tržne ali netržne dni. Šlo je namreč za organizacijska, špedicijska in druga pomembna opravila, ki so bila v zvezi z trgovino na velike razdalje, ne pa za prodajanje v lokalni, v prodajalni. Pripeljanega blaga niso prodajali na drobno, temveč so ga uskladiščili in ga potem prodajali trgovcem z lokalom, s prodajalno. Ker so bili ti trgovci na velike razdalje privilegirani in je bilo tudi skladišče privilegirano, se je za to skupino širokopoteznih kupčevalcev s privilegiranim skladiščem vpeljal terminus *Niederlagsverwandter*, kar bi mogli prevesti tudi z besedo privilegirani skladiščnik. Gre vedno za pomembnega grosista, za organizatorja posredovalne trgovine v velikem obsegu, ne za lastnika skladišča. Pri nas so to funkcijo imeli grosisti Schell, Codelli in drugi, čeprav se je prvotno nanašal terminus privilegirani skladiščnik na tujce. S tem, da je dunajski dvor leta 1728 zaostрил carinsko politiko, je v tej trgovini na velike razdalje povzročil določen nemir in tudi spremembe. Zaradi povečanih carin je posredovalna trgovina privilegiranih tujcev precej upadla in v zvezi s tem je upadel tudi pomen tržišč na Dunaju, v Linzu in v Kremsu. Dvor je upal, da bo njegova orientalna kompanija nadomestila upad, toda že nekako leta 1730 so se očitno pokazala znamenja, da samostojna zunanjetrgovinska dejavnost dvora še ni čisto na trdnih nogah. O tem je govoril omenjeni Schubert, so nakazovale druge vidne osebnosti in so obravnavali domači trgovci na velike razdalje. Leta 1732 je zapisal Franc Rakovec-Raigersfeld, da Avstrija še nič ne ve o velikopoteznem trgovanju. Komerčna intendantca je bila ustanovljena tudi z namenom, da privabi v Trst sposobne tuje veletrgovce. Že prej, leta 1722, je dvor ustanovil v avstrijski Nizozemski posebno kompanijo, ki se je ime-

⁸⁹ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XVIII (Našteva samo to šesterico pod naslovom Ansaäg deren landschaftl. Freisassen oder sogenanten Burger oder gemeinen Leüth). — Za Jelovške prim. Rafael Ogrin, Vrhnški mitničarji, Kronika X, 1962, str. 50—54, dalje Nekdanji Vrhnčani, Kronika XI, 1963, str. 23—26. — Za Franca Jožefa Žigana prim. Ivan Mohorič, Zgodovina fužin ob Bistrici pri Kamniku, Kronika III, 1955, str. 25—32, 93—99.

⁹⁰ Pribram, Geschichte, str. 239 sl.

novala Ostendska trgovska kompanija. Anglija in Holandija — ta se je takrat imenovala Združene province — sta ostendski konkurenčni kompaniji močno nasprotovali. Ker je prav tedaj vladajočemu Habsburžanu bilo veliko do tega, da bi obe državi priznali tako imenovano pragmatično sankcijo, sta obe državi pristali na priznanje s pogojem, da se razpusti Ostendska trgovska kompanija. To se je res zgodilo leta 1731. Ker so angleški in holadski trgovci poznali še šibko razvito mednarodno trgovino Avstrije, so prešli celo v protiofenzivo in so v deželah habsburške krone želeli sami organizirati trgovino velikih dimenzij pa tudi industrijo. Poleti 1732 so nastopili na dunajskem dvoru s predlogom, da bi jim že propadajoča avstrijska Orientalna kompanija prodala za gotovino vse privilegije in vse manufakture. Nato bi oni ustanovili novo kompanijo, ki naj bi ji bilo dovoljeno, da bi deset let uvažala v habsburško monarhijo bombažne tkanine, platno, raševino, barhant itd. Tudi naj bi smela čistiti sladkor na Reki in sama kuhati žganje na Ogrskem in Hrvaškem ter ga izvažati prek morja. Družba bi plačala za vse proizvedeno in izvoženo blago mitnine in carino v obliki letnega pavšala v višini 600.000 gld; kot jamstvo bi vložila v Dunajsko mestno banko štiri milijone goldinarjev.⁹¹ Vsekakor omamne vsote, ki bi dvoru prišle zelo prav, če ne bi ponudba spremenila dežel habsburške krone v eksploataranca omenjene anglo-holandske kompanije. Nikakor ne gre zanikati, da bi založniška in manufakturna dejavnost povečala dotedanjo proizvodno zmogljivost tudi v znatnem delu slovenskega in hrvaškega prostora pa tudi še marsikje drugje, toda dvor je ta kolonialistični poskus zavrnil, saj se je komaj nekaj let pred tem otresel apalta ali privilegiranelega zakupa pri idrijskem živem srebru in ogrskem bakru, apalta, ki je bil v rokah firme Deutz — tudi drugih — v Amsterdamu. Pozneje je v drugačni obliki pristal na to, da Holandci ustanovijo na Reki čistilnico sladkorja (1750), organizirajo nekaj drugih obratov in prično kopati premog na slovenskem Krasu.

Vsi viri govore vzdržema do druge polovice 18. stoletja o Niederlagsverwandte, o privilegiranih skladiščnikih. Ko so pa leta 1774 utemeljili gremij, je prejšnji terminus izginil iz rabe; govorili so samo še o članih gremija. Kadar bomo še govorili o privilegiranih skladiščnikih, bomo imeli v mislih seveda klasične trgovce na velike razdalje in skladišča bodo »privilegirani prostori«. Kadar bomo omenjali magazine, se bosta pojem in prostor magazin — v primerjavi s skladiščem — vedno nanašala na trgovcev ali fabriški magazin v današnjem smislu besede. Ko je leta 1742 Ivan Ruard, ki je prišel na Dunaj iz avstrijske Nizozemske, izkazal dovolj osnovnega kapitala, je postal Niederlagsverwandter, privilegirani skladiščnik.⁹² Ko je pa nekaj podobnega poskušal celjski meščanski trgovec Jožef Pichler, s prošnjo seveda ni uspel.

Težnja, preiti v nove organizacijske oblike višje stopnje, je potemtakem bila živa tudi v našem prostoru. Pichler je bil celjski špecerijski trgovec,

⁹¹ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXIV. Ovoj 9 ima značilen naslov *Orientalische Compaigne privilegia, wie solche abzulösen anno 1732 auf den Tappet war*; neki drug spis ima na hrbtni strani opombo *Project wegen Verpachtung der Kay. Maute; Rakovec- Raigersfeld sam je spisal dva elaborata, prvega z naslovom *Schädlichkeit der Englischen wollenen Zeug einfuhr concession betörfend*, drugega z naslovom *Reflexiones über den commerc. Tractat Österreich-England*. Kaže, da je oba poslal na dvor. Vse to obilno gradivo nam priča, da je omenjeno dogajanje Rakovca-Raigersfelda zelo vznemirjalo, z njim vred tudi ostali naš poslovni svet.*

⁹² Jože Šorn, Bucelleniji in Ruardi na Savi pri Jesenicah, *Kronika* 24, 1976, str. 69—74.

ki je leta 1768 sporočil dvornemu komerčnemu svetu, da je v svojem mestu zgradil velik magazin, ki služi tranzitni trgovini večjega obsega. Z motivacijo, da so ga magistrat in cehi pri gradnji ovirali in šikanirali, je prosil, naj njega osebno povišajo v plemiški stan in mu istočasno podelijo skladiščni privilegij. Plemič ni postal, glede magazina pa so našli srednjo pot: dovolili so mu naslov »Javno skladišče za pospeševanje komercija«.⁹³ Čeprav mu niso dovolili privilegiranega skladišča, je že javno skladišče bilo dovolj, da so ga odtegnili magistratovi kompetenci in ga podredili direktno domačemu komerčnemu konsesu. Kljub temu, da je z neko tržaško kompanijo, ki je delala za izvoz (najbrž s Temišvarsko trgovsko kompanijo), sklenil dolgoročno dobaviteljsko pogodbo, ni mogel izkazati večje osnovne glavnice. Tudi Ptuj kot znano veliko tranzitno mesto je poznal podoben pojav. Imel je carinski magazin, katerega postavitve je leta 1789 zelo pospeševal predstojnik ptujskega trgovskega stanu Tadej Stigeler, znan trgovec na velike razdalje. Ne vemo še, če se je potegoval tudi on za privilegij, ker je še naprej ostal predstojnik bratovščine.

Dogovarjanje in pogajanja o tem, da bi iz dunajskih skladiščnikov ustvarili izrazit domač gremij, so potekala v letu 1773, torej po tem, ko so v dedne dežele, še največ na Dunaj in v Trst, privabili primerno dolgo vrsto trgovcev na velike razdalje in industrialcev. Vabili so torej posameznike, da se naselijo tu, organiziranih družb, ki bi še naprej imele centralo zunaj meja, niso klicali. Nekako sredi 18. stoletja so se naselili v Avstriji kapitalisti, ki so postali pomembni tudi za naš prostor: Rosthorni iz Anglije, brata Ruarda iz avstrijske Nizozemske, Brentano iz Italije, itd. Praksa je pokazala, da je bila zamisel pravilna, saj so spoznali, da so organizirane tuje kompanije nevarne, samo domače sile so pa še prešibke, da bi v kratkem času akumulirale dovolj kapitala za izgradnjo industrije. Oblast je na omenjenih pogajanjih po svoji strani predlagala, naj bi privilegiranim skladiščnikom — od nekdanjega števila 36 je živel le še malo članov — dovolili še dalje uživati njihov privilegij in da bi pri novi organizaciji števila 36 ne prekoračili; novi gremij naj bi se ustanovil le tedaj, če bi se zanj prijavilo najmanj 12 dunajskih trgovcev na velike razdalje. Rezultat dogovarjanja je bil več kot kompromis, pomenil je sprejem skoraj vseh sugestij, ki so jih dali trgovci. To so bili moderni ljudje z drugačnimi kriteriji; niso hoteli govoriti o trgovcih na velike razdalje in podobno, temveč so predlagali kot merilo za sprejem v gremij izkaz o dovolj veliki osnovni glavnici. Na tej osnovi je 23. maja 1774 izšel patent, ki je določil, da je mogoče doseči članstvo v gremiju s tem, da se izpolnijo običajni pogoji (predvsem redna izučitev v trgovski stroki) in da se izkaže osnovni fond v višini najmanj 30.000 gld. Patent je dovoljeval članom gremija, da so opravljali vse komisijske in menjalne posle ter da so prodajali blago na debelo (torej kamorkoli, ne samo v tujino); zajamčil je tudi vrsto posebnih pravic, na primer dednost veletrgovstva, oprostitev vseh obrtnih davkov za plačilo določenega zmernega zneska, itd. Z dednostjo so hoteli preprečiti razpršitev kapitala po lastnikovi smrti.

Tuji trgovci, ki so prihajali v Avstrijo, na Dunaj, v Trst in drugam, so izvirali iz dežel, ki so bile glede na Avstrijo zelo napredne in poslovnih ljudi niso ovirale pri velikopoteznih kupčijskih poslih. Zahtevali so, naj vsak član gremija dokaže dovolj veliko glavnico in izšolanost v trgovski stroki, vse drugo naj bo prepuščeno poslovnim ljudem samim, na primer panoga, v kateri se želi udeleževati, oblika firme itd. Sicer so v Avstriji že leta 1693 predpisali

⁹³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 414.

trgovcem na velike razdalje, da morajo voditi določene poslovne knjige, toda predpis je verjetno veljal bolj za domače trgovce kot za tuje. Za te, ki so prišli v Avstrijo sredi 18. stoletja in pozneje, ne bi bil tak predpis umesten, ker so v tujini že dolgo časa poučevali trgovsko poslovanje v posebnih šolah.

Organiziranje gremija grosistov je bilo za industrializacijo v habsburških deželah pomemben dogodek. Ta korpus vodilnih kapitalistov je imel na voljo ogromen kapital že v začetku delovanja in si ga je v nekaj letih delovanja v Avstriji še povečal. Ruard si je moral leta 1742 sposoditi nekaj sto goldinarjev, da je lahko izkazal predpisano vsoto 30.000 gld; naslednjega leta je posojilo že mogel vrniti — in leta 1762 je v družbi z Desselbrunnerjem, tudi trgovcem, kupil ljubljansko suknarno, štiri leta pozneje še plavž in fužino na Savi pri Jesenicah. Za to je plačal 60.000 gld družbi treh tržaških grosistov Brentanu, Cimaroliju in Veninu, ki je bila lastnik Save pred tem. Z novimi investicijami je Ruard Savo povečal.

Z omenjenim gremijem so rešili vprašanje le za Dunaj. Naslednjega leta 1775 so dovolili ustanavljanje grosističnih gremijev še v večini glavnih mest drugih dednih dežel. Razlika je bila v tem, da so se zunanji ločili od dunajskih grosistov po manjšem osnovnem kapitalu; zadoščala je glavnicca 20.000 gld. Vsekakor moramo poudariti, da gremija niso ustanovili v Zgornji Avstriji in na Kranjskem. Za velik del slovenskega prostora je to pomenilo znaten zaviralni moment. Določene spremembe so uveljavili šele dokaj pozneje.

Ko se je 20 let po začetku 18. stoletja Trst kot pristanišče zaznavneje vključil v mednarodno trgovino, je zadel ob dve velesili, Benetke in Marseille. Najbrž prav leta 1743 so iz Trsta izvozili 6323 ton blaga,⁹⁴ leta 1780 pa že 36.568 ton; medtem ko v prvem primeru ne vemo za uvoz, je v drugem primeru znašal 45.447 ton.⁹⁵ Številke niso visoke, kljub temu pa dokazujejo porast prometa, torej večanje vseh elementov, ki so bili interesantni za poslovni svet iz zaledja. Kolikšna je bila vplivnost zaledne Kranjske pri tržaškem gospodarskem življenju, se vidi po tem, da je dvor za vodjo ali predsednika že znane gospodčne intendantce imenoval kranjskega deželnega glavarja Galenbergga, gospodarsko kar razgledanega človeka, za njegovega prvega asistenta grofa Arrivabeneja, za drugega asistenta Franca Rakovca-Raigersfelda, ki je bil znan daleč naokoli kot sposoben in uporaben gospodarstvenik. Rakovec je asistentsko mesto zasedel le malo časa, ker ga je dvor določil že januarja 1732 za komisarja pri notranjeavstrijskem mitninstvu.⁹⁶ Ko je bil še v Trstu, se mu je zdelo vredno zapisati, da se trgovina ne more dobro razviti, ker imajo trgovci premalo akumuliranega kapitala. Kolikšen je bil promet leta 1743 smo že videli, ko pa je prišlo v Trst še več tujih trgovcev z že prej akumuliranim kapitalom, se je obseg trgovanja res povečal. Po skoraj 45-letnem delovanju so leta 1776 intendantco ukinili. To se je zgodilo po ustanovitvi gremija grosistov in potem, ko so avstrijski del vse habsburške monarhije združili v enotno carinsko ozemlje. Zunanjo trgovino prek Trsta so pospeševali tudi s tem, da so leta 1779 določili, naj uživajo posebno zaščito trgovci iz avstrijskega primorja (Reko so leta 1776 »vrnili Hrvaški in tako posredno Ogrski«), ki trgujejo z Aleksandrijo v Egiptu.⁹⁷

⁹⁴ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. V, knjiga Relation... Triest den 26. Oktobris 1744.

⁹⁵ Hermann, Abriss, str. 92.

⁹⁶ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXX, in Starejši stanovski arhiv, fasc. 28.

⁹⁷ Peter Gasser, Österreichs Levantehandel über Triest 1740—1790 (Mitteliungen des österreichischen Staatsarchivs,) Bd, Wien 1954, str. 126—127).

Prav kmalu po sredini 18. stoletja, ko na Dunaju še niso govorili o gremiju grosistov, so v Trstu vse glasneje poudarjali koristnost borze za blago. Če pomislimo, da je vsa tržaška izvozno-uvozna trgovina sredi stoletja obsegala nekako 20.000—25.000 ton, potem je želja po borzi kar zgoden pojav. Po večletnem faktučnem sestajanju trgovcev na posebnem mestu so leta 1755 pravno-veljavno ustanovili borzo in komaj enajst let nato je že prišlo do prvega občnega zbora pomorske zavarovalne družbe. Na dan občnega zbora so ustanovitelji izkazali 268.000 gld delniškega kapitala. Leta 1779 je bil ustanovni občni zbor že druge pomorske zavarovalne družbe z osnovno glavnico 500.000 gld.⁹⁸ Če sponiramo, da je imel gremij grosistov ob ustanovitvi res tradicionalnih 36 članov s po najmanj 30.000 gld glavnice, potem so tam imeli na voljo prek milijon goldinarjev kapitala. V Trstu sta zgolj obe pomorski zavarovalni družbi izkazali skoraj 800.000 gld kapitala. Potemtakem bo držalo, da je že v sedemdesetih letih akumulacija kapitala v obeh mestih dosegla zavidljivo višino. Slovenski prostor jo je že nekaj desetletij pozneje otipljivo občutil, saj je v takšni ali drugačni obliki posegla v gospodarsko aktivnost na njegovem področju in zbudila speče sile. To je bilo občutiti še toliko bolj, ker lastnega gremija grosistov niti Kranjska niti druge dežele v sosedstvu niso imele.

Kam se je v takšnem položaju orientiral »slovenski« kapital? Ko so leta 1754 govorili o borzi, so tudi že sestavili seznam bodočih možnih članov in v njem so vsakemu dodali kratko poslovno karakteristiko. Namerno se bomo zaustavili le pri treh poslovnih ljudeh iz zaledja, čeprav bi vrsto lahko zelo podaljšali; šlo je kar za številen pojav. V mislih imamo Franca Tomaža Grošlja, Matevža Demšarja in Jurija Urbasa. Vsak izmed njih je zastopnik določene svojevrstnosti glede uspehov v poslovnem Trstu. Skupno jim je to, da nihče izmed trojice ni prišel v Trst kot že preizkušen in profesionalen mestni trgovec večjega formata. V mesto s svobodnim pristaniščem so prišli zato, ker so jim daljše ali krajše bivanje narekovali posli. Ni brez pomena še dejstvo, da je bil tu odnos do trgovcev precej drugačen kot v zalednih mestih.

Franc Tomaž Grošelj je bil po poreklu iz kroparske fužinarske družine; preselil, bolje rečeno, izselil se je iz Kroke in leta 1723 postal v Ljubljani manjši trgovec. Kmalu po letu 1730 se je izselil v Trst, kjer je hitreje akumuliral kapital kot v Ljubljani. Okoli leta 1740 je kupil ladjo s 70 tonami nosilnosti, kar sicer ni bilo veliko v primerjavi z drugimi, ki so imele 200—300 ton nosilnosti, vendar je bila za obalno plovo in za ladje prek Jadrana dovolj prostorna. Nekako štiri leta pozneje je že bil še z nekim tržaškim trgovcem vodja tržaške trgovske bratovščine. Leta 1754 je imel osnovnega kapitala za 8000 gld.⁹⁹ Pozneje se je menda spet vrnil v Ljubljano. Ko je bil še v Trstu in je kupal ladjo, ni bil edini Ljubljančan, ki je bil lastnik ladje. Tu je bil še trgovec z železom in jeklom ter poznejši lastnik nekaterih gorenjskih fužin Michelangelo Zois, tu je bil tudi trgovec Österreicher. Izmed Korošcev se kot lastnik ladje navaja fužinar Silbernagel, sicer pa je prav značilno, kako njegovih sodeželanov morje ni privlačevalo. Izjema je Rayer iz Kanalske doline.

Da morje podvoji pridobitek (»mare duplicat sortem«, so govorili) je dobro vedel tudi Matevž Demšar. Izhajal je iz družine sitarjev oziroma založnikov

⁹⁸ Literatura v op. 11, dalje Nel primo centenario della Riunione Adriatica di Sicurtà (1838—1938), Trieste 1939, str. 54, 64 ter tabela III med stranema 64—65.

⁹⁹ Literatura v op. 18. — Leta 1750 so v Trstu načrtovali, da bi zemljišče, ki so ga imenovali zemljišče svetih mučencev, spremenili v predmestje, ki bi bilo namenjeno izključno samo trgovcem (ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 21).

sitarstva na ravnini med Loko in Kranjem. Kdaj se je zasedel v Trstu, točneje še ne vemo, bolj znano pa je, da je leta 1754 njegovo podjetje v Trstu že izkazovalo osnovnega kapitala kar 35.000 gld in da je tri leta pozneje že kandidiral za direktorja ali vicedirektorja tržaške borze.¹⁰⁰ Glavnica je bila večja od zahtev poznejšega dunajskega gremija grosistov in še celo večja od zahtev za nedunajske grosiste. Tudi loški Jugovci bi mogli zlahka biti kandidati za člane gremija.

Če je bil Grošelj prej ljubljanski trgovčič in Demšar sitarski založnik, potem so bili Urbasi notranjski vozniki ali po domače furmani. Doma so bili iz Zgornje Planine pri Rakeku. Zgolj za vzorec se bomo omejili le na seznam voznikov iz decembra 1761.¹⁰¹ Tu piše, da je Matevž Urbas vozil v tem mesecu blago v Trst iz (Spodnje?) Avstrije, Štajerske in Kranjske, Matija Urbas iz Štajerske, Koroške in Kranjske, Andrej Urbas iz Štajerske, Koroške in Kranjske. Poleg Urbasov so vozili v Trst še Peter in Andrej Žerjav, Jurij in Franc Tomšič (za Lovrenca Tomšiča, sicer po poreklu iz Ljubljane, ki je imel v Trstu skladišče za olje; hišo in skladišče za olje, platno in podobno blago je imel takrat v Trstu tudi Kranjčan Franc Simon Jugovic); dalje so bili vozniki Jakob in Miha Kokal, Matija Gostiša, Janez Tičar, Blaž Lipovc, Tomaž Prešeren, Anton Kermavner in drugi. Vrsta je dolga, nimamo pa namena, da bi se lotili golega naštevanja. Gre za nekaj pomembnih dejstev: vsi domači špediterji in njihovi vozniki — torej tudi Urbasi — so imeli zelo velik akcijski radij; obvladali so najmanj ves slovenski prostor. To pa nikakor ni tako malo pomembno! Četrti izmed Urbasov, Jurij, je bil v seznamu bodočih možnih članov borze vpisan kot špediter in trgovec za poslovne prijatelje. Osnovni kapital v danem trenutku ni bil velik, le 8000 gld, kar pa še ne pomeni, da ni bil uspešen podjetnik.

Ko so leta 1749 izsušili solino pri Belvederu (blizu današnje tržaške železniške postaje), se je poleg Michelangela Zoisa in drugih oglašil tudi Jurij Urbas, da bo tod gradil; premislil si je, a lastnik parcele je še vseeno ostal.¹⁰²

Še več! Janez Anton Urbas¹⁰³ je bil prevozniški podjetnik ali — kot pravi uradni dokument — Fuhrwesens Entrepreneur. Začel je torej kot furman, sčasoma pa postal že kar špediter. Med drugim je prevažal živo srebro na račun živosrebrnega rudnika v Idriji. S pogodbo se je zavezal, da bo skozi pet let, pričenši s 1. novembrom 1785, ko je bil Janez Krstnik Urbas morda tam že zdravnik, prepeljal vse živo srebro iz Idrije prek Logatca v Trst za tam-

¹⁰⁰ Literatura v op. 11.

¹⁰¹ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 585. — Nekateri obrtniški krogi so v tistem času dajali iz svoje sredine znane nositelje razsvetljenskih idej: Jurij Japelj, rojen leta 1744 v Kamniku, je bil pekov sin in kot bogoslovec je živel v gospodarsko razgibanih krajih Gorica, Trst, Dol pod Ljubljano, Naklo, Celovec itd.; Miha Andrejaš (1762—1821) je bil tkalec v Rožu na Koroškem; Anton Breznik (1737—1793) je bil župnik v prometno živahnem Zalcu in prvi gospodarski koledar, kjer se že čutijo fiziokratski vplivi, so ljudje dobro sprejeli; poznejši Stanko Vraz (1810—1851) je izhajal iz družine premožnih vinogradnikov — in tako dalje. Nekateri drugi, na primer Urbasi in Jugovci, so dali iz svoje sredine pravnike in zdravnike. — Ko bomo imeli pred seboj vse ali skoraj vse sezname furmanov, bomo lažje sledili prepletanju takšnih in podobnih vezi.

¹⁰² ADK, Altas Kommerz, fasc. rd. št. 14. — O tem, da je ostal lastnik parcele, prim. ADK, Zbirka kart, karta s signaturo O 159 (karta je iz leta 1765).

¹⁰³ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1594. — Anton in Matija Urbas sta poleg drugih prevoznikov podpisala septembra 1779 pritožbo proti oviranju transportov (Elio Apih, La società triestina nel secolo XVIII, Torino 1957, str. 151—153).

kajšnjo državno faktorijo, v obratni smeri pa bo vozil sol, olje, bolonjsko konopljo, žveplo, prazne sode od soli ali olja. Nadalje se je obvezal, da bo vozil živo srebro in cinober še na Dunaj. Vsaj leta 1794 je imel ta Urbas v Trstu hišo; najbrž je poleg stanovanjskih imela še poslovne prostore in manjši magazin.¹⁰⁴ Pripominjamo, da smo za vzorec pregledali samo seznam za december 1761. Če bi pregledali še druge podobne sezname, bi odkrili nove entrepreneurje ali podjetnike iz zaledja.

Govorili smo o gremialnem Dunaju in borznem Trstu. Sredi 18. stoletja in še pozneje ni nihče popisoval prebivalstva po nacionalni pripadnosti, ker to takrat ni bilo interesantno. Dunaj je bil sicer prestolnica habsburške monarhije, zaradi načrtovanega priliva tujih trgovcev in podjetnikov pa — v gospodarskem smislu besede — že precej mednarodno mesto. Trst je bil nemara še bolj internacionalno mesto. Popis za Trst iz leta 1758 ugotavlja, da ima mesto 6433 prebivalcev in da je med njimi 6074 katolikov, 221 izraelitov, 93 »Grkov« (= pravoslavni), 34 luteranov in 11 kalvincev, leta 1775 je pa že bilo med 10.664 prebivalci 9728 katoličanov, 404 izraelitov, 361 pravoslavni, 77 kalvincev, 53 luteranov in 41 »Armencev«.¹⁰⁵ Vse te tujce je pripeljala v mesto kupčija; nekateri so se preselili že s kapitalom (na primer Morpurgo, Parente, v prvi polovici 19. stoletja priseljeni Benečan Revoltella) ali pa si ga tu ustvarili.¹⁰⁶ Z manjšim kapitalom je prišel Matevž Demšar iz Loke in še kdo, z velikim pa Michelangelo Zois, najprej trgovec na velike razdalje (še največ z železom in jeklom), potem fužinar na Gorenjskem, ki je v Trstu izkazal 100.000 gld osnovnega kapitala. Ni bil član nobenega gremija, bil pa je član borze in delničar pri obeh pomorskih zavarovalnih družbah (samo pri drugi je imel delnic za 30.000 gld).

V Trstu je imel svoje poslovne prostore in magazin sicer ljubljanski trgovec Perr, po rodu iz Braslovč. Udejstvoval se je v mnogih gospodarskih področjih in ker je deloval precej razpršeno in ne sistematično, kot bi moral, je svoje premoženje v bistvu zapravil, ne pa povečal.

Nekaj pozornosti moramo posvetiti tudi tistim trgovcem, ki so akumulirali kapital na osnovi žitne trgovine iz ogrskih dežel in slovenskega dela Štajerske prek Trsta v tujino. Leta 1766 je Štajerska (beri: slovenski del dežele, ker je samo ta izvažal) zaslužila s prodajo žita 163.850 gld, Kranjska nekaj manj, le 136.365 gld, Koroška (spet verjetno samo slovenski del) komaj 12.345 gld. Če se prodaja res nanaša samo na slovenski prostor brez Prekmurja in Goriške, potem je sèm priteklo za 312.560 gld tujega denarja. Toda komu je priteklo v roke? Izvažali so grofje Attemsi, kostanjeviški opat in drugi zemljiški gospodje. Attemsi so kmalu posegli v industrijo: pri Brežicah so imeli opekarno, bili so lastniki fužin in vsaj ena steklarna je bila njihova. Proti koncu leta 1762 se je v Ptuj ustanovila družba z imenom Ivan Ritter & Co. Družba je imela skladišče v Celju in Trstu. Najprej je prodajala južnoštajersko žito, potem je razširila kupčijo še na ogrsko žito. Ta kompanija za trgovino na velike razdalje je slovela v svojem času kot največja notranjeavstrijska firma za kupčijo z žitom. Ne vemo še, koliko je imela osnovnega kapitala. Morda je družba

¹⁰⁴ Ibidem. — Pregled arhivov v Trstu bi nam vsekakor izdatno spopolnil znanje o gospodarskem delovanju poslovnih ljudi iz ožjega in širšega tržaškega zaledja.

¹⁰⁵ ADK, Rokopisi, rokopis s sign. 736.

¹⁰⁶ Gino Luzzato, *Il porto franco di Trieste e la politica mercantilistica austriaca nel 1770*, str. 16 (*Problemi del Risorgimento triestino*, vol. 11° del Centro studi per la Storia del Risorgimento, Suppl. al Vol. XXIII, sez. 1^a degli »Annali Triestini« a cura dell'Università di Trieste, Trieste 1953).

izvažala tudi vino iz slovenske Štajerske. Ptujčan Franc Turtltaub je takrat deloval kot dobavitelj žita za Janošasško trgovsko kompanijo, ki je sicer kupovala žito pri grofu Attemsju; Primož Gruden je bil ptujski špediter, Jožef Schober pa apaški špediter. Tržačan Simon Ferz je bil agent nekega tržaškega trgovca na velike razdalje in je dobavljal žito iz Ogrske pri mitnicah Nedešlišče, Dokležovje, Kaniža, Varaždin, Tišina itd. To so zgolj faktografski podatki, vendar obstaja upanje, da bomo kdaj pozneje le mogli dati jasnejšo podobo o trgovini z žitom na velike razdalje za vso vzhodno polovico slovenske zemlje.

Skratka, zlasti od srede 18. stoletja dalje je rasla generacija domačih trgovcev oziroma kupčevalcev vseh dimenzij. Akumulacija kapitala ni potekala hitro; učinek se je pokazal šele nekaj desetletij kasneje. Andrej Polaj, ki je pričel svojo trgovsko kariero sredi stoletja, še ni bil opazen. Eden izmed njegovih naslednikov, to je bil Karel Polaj, se je v prvi polovici 19. stoletja in tudi pozneje, živahno udeleževal v stavbnem gradbeništvu in premogovništvu ter je sodil v sam vrh slovenskega podjetništva. Andrejev sodobnik je bil Anton Domian, trgovec v Ljubljani. Njegova sinova sta postala tako izrazito močna trgovca, da sta leta 1804 prosila za sprejem med grosistične firme, ker sta izpolnjevala vse pogoje; vendar so ju zavrnil. Že njun oče je bil bankir in industrijec: leta 1792 je kupil mlin za papir v Goričanah nad Ljubljano in pet let pozneje je posodil železarni na Dvoru 15.000 gld.¹⁰⁷ Prav v letu, ko so odklonili gramialno članstvo obema Domianoma, je oblast ponudila sprejem v isti gremij kapitalistu in železarskemu podjetniku Ivanu Millesiju iz koroškega Št. Vida, potomcu znanih beljaških apaltatorjev na rogato živino iz Notranje Avstrije.¹⁰⁸

* * *

Problem zase so bili *apaltatorji*.^{*} V širšem smislu besede je *apalto*, *apalt* = zakup.¹⁰⁹ Ker je imel *apalt* v avstrijski finančni zgodovini 17. stoletja in še dela 18. stoletja zelo aktualno vlogo, so ga preučevali mnogi zgodovinarji, a vsi so spoznali, da pojma *apalt* skoraj ni mogoče definirati, ker variira. V nekaterih primerih pomeni zakup komornih dohodkov in komornih posesti, včasih le zakup regala ali vladarju pridržane pravice (na primer pravice kopanja in prodaje rud), v drugih primerih spet pomeni zakup monopolov in posrednih dajatev vseh vrst, tudi pravico pridobivanja in prodajanja posebnih naravnih dobrin. Zato še danes veliko pišemo in govorimo o solnem *apaltu*, živosrebrnem *apaltu* (nanaša se na rudnik v Idriji), tobačnem *apaltu*, živinskem *apaltu* in tako dalje. Zanimivo je, da je *apalt* skoraj redno imel značaj privativnega ali izključnega privilegija, o katerem bomo še govorili. Sem in tja so besedo *apalt* enačili z besedo *koncesija*, pri čemer so seveda imeli v mislih specialno trgovsko *koncesijo*. Vendar je *apalt* imel močno potezo monopola, kar je več kot trgovska *koncesija*. Kadar je določena dobrina bila dana v *apalt*, se je kaj pogosto podražila. Solni *apalt* je prizadel vse, ker se je sol podražila za vse kupce, kar seveda pomeni vso množico potrošnikov; ta *apalt* je bil kar družbeni problem. Tobačni *apalt* je prizadel znatno ožji krog potrošnikov, živosrebrni *apalt* se je nanašal le na prodajo te idrijske

* Zakupniki

¹⁰⁷ Jože Šorn, Obdobje grosističnih tvrdk (1820—1870), Kronika XII, 1964, str. 17—37.

¹⁰⁸ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

¹⁰⁹ O *apaltu* zlasti Heinrich Srbik, Der staatliche Exporthandel Osterreichs von Leopold I. bis Maria Theresia, Wien und Leipzig 1907, dalje Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, V Ljubljani 1961, str. 306.

kovine, pridobljene iz državnega rudnika. Za državo ni bil ugoden zato, ker so bili apaltatorji ali zakupniki tuje in je dobiček odtekal v tujino, »ugoden« pa zato, ker je na tej osnovi dvor dobival znatna posojila.

Na tem mestu se želimo zadržati pri apaltu, ki je močno posegal med živinorejce in usnarje. To je bil apalt za izvoz volov tudi iz slovenskega prostora. Že leta 1684 je Simon Millesi iz Bergama, torej iz mesta, ki je dalo slovenskemu prostoru in njegovi soseščini precej podjetnikov, prejel apalt za izvoz volov iz Koroške v beneško republiko in drugim. Pogodbo so leta 1696 razširili na vse dežele Notranje Avstrije in na letno število 4500 volov, od tega 1600 koroških. Poslednjo pogodbo, v kateri so še zajeli Koroško, so podpisali leta 1724;¹¹⁰ poznejše pogodbe se nanjo niso več nanašale. Besedilo pogodbe bomo na kratko povzeli, da bomo bolje spoznali eno izmed oblik apalta, tako imenovani volovski apalt. Dvorna komora in bratje Matija, Izidor in Simon Millesi so sklenili pogodbo glede odгона volov iz Štajerske, Koroške, Kranjske, a tudi iz ogrskih dežel, Valahije in Moldavije skozi notranjeavstrijske dežele v beneško republiko. Določala je, da smejo bratje privativno in z izključitvijo vseh drugih trgovcev v štiriletju 1724—1728 kupovati in izvažati prek Trbiža ali Gorice letno naslednje število volov: iz Zgornje Štajerske 650, iz Spodnje Štajerske in Kranjske 1150, iz Koroške 1600 in tako dalje. Po letu 1728 so Koroško izpustili, medtem ko je za ostale dežele veljal apalt vse do leta 1767 — seveda s to razliko, da so smeli Millesiji izvoziti iz slovenske Štajerske in Kranjske 1800 volov po 7 gld za cent ali 56 kg žive teže. Kupljene vole so morali takoj plačati, nihče jim ni smel dajati oziroma prodajati na kredit.¹¹¹

Ko je že vnaprej določeno število bilo doseženo, so smeli kmetje viške prodajati po svoji presoji in potrebi. Toda že prodana živa teža je odnesla s seboj svojo kožo, z drugimi besedami usnje, kosti za kuhanje kleja, roževino za izdelovanje gumbov, glavnikov in podobno. Apaltna cena za cent žive teže je, tako se zdi, bila za prodajalce še kar ugodna, vendar so po drugi strani morali prodani voli imeti že poprej določeno težo; Millesiji niso kupovali kar vse od kraja.

Poleg bratov so prejeli apalt za nakup rogateg živine še drugi tuji apaltatorji. Ne bi jih naštevali, ker so delovali manj časa; Millesiji so se držali več kot osemdeset let. V vseh primerih volovskega apalta vidimo, da je vedno šlo za nakup naprej določenega števila živine, ne pa za neomejeno število. Pri živem srebru je apalt veljal absolutno za vso proizvodnjo, ne samo za omenjen kvantum. Z apaltom, privilegiranim zakupom, pri volih s privilegiranim nakupom, je državna blagajna mogla že naprej računati z določenimi dohodki. Kameralizem je dolgo čislal apaltne pogodbe, ki so bile zelo pomembne v 17. stoletju, medtem ko so v 18. stoletju spričo merkantalističnih načel pričele zgubljati svojo vlogo. Tu prej, tam pozneje, pri živem srebru sorazmerno zgodaj, kot bomo še brali, pri volovskem apaltu sorazmerno pozno.

* * *

Poslovni svet 17. in 18. stoletja so poleg splošnega trgovskega rizika trle tudi *težave internega trgovskoposlovnega značaja*. Ljudje so izgubili pregled nad investicijami, ker jih je prevzel investicijski pohlep, poslovne knjige so

¹¹⁰ Za volovski apalt, še posebej za Millesije, prim. Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953, str. 176—178 (cit. Kärntens gewerbliche Wirtschaft).

¹¹¹ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 28, snopič 19.

vodili nemarno in neredno, poslovnih dogovorov se niso točno držali, kaj pogosto jih pri transportiranju po takih cestah in rekah, kakršne smo bežno orisali, tudi niso mogli izpolnjevati.

Dvojno knjigovodstvo je bilo eden izmed osnovnih elementov za pregled o uspešnem ali neuspešnem poslovanju firm, družb in posameznikov. Učbenike o knjigovodstvu so že v 16. stoletju dobili Angleži, Francozi, Nemci, sicer pa je bila Italija prva, kjer so prakticirali dvojno knjigovodstvo (že v srednjem veku). Pozneje je zlasti Holandija razvila takšen način računanja. V Franciji sta veliko pripomogla k razširitvi dvojnega knjigovodstva dva Savaryja. Jacques Savary (1622—1690) je napisal učbenik *Le parfait négociant*, katerega izdajo iz leta 1675 (prva 1673) so študirali tudi naši poslovni ljudje: njegov sin Jacques, imenovan Savary des Brulons, tudi des Bruslons (1657 do 1716), pa je napisal *Dictionnaire universel de commerce*; njegovo izdajo iz leta 1723 so uporabljali tudi pri nas.

Vendar nas ti in podobni podatki ne smejo zavesti. Tja do sredine 18. stoletja kljub temu ni bilo v Evropi prav veliko ljudi, ki bi res odlično obvladali dvojno knjigovodstvo, saj sta bila nepismenost in neznanje računstva več kot vsakdanji pojav.¹¹² Splošna šolska obveznost je v nekaterih evropskih deželah, tudi v deželah habsburške krone, bila uvedena šele v drugi polovici 18. stoletja.

Čistilnica kolonialnega sladkorja na Reki, ki jo je leta 1750 ustanovila »C. kr. privilegirana trgovska družba v Trstu in na Reki«, sestavljali so jo trgovci iz Antwerpna (avstrijska Nizozemska), ni — tako vsaj trdijo vsa poročila — poslovala prvih deset let nič kaj dobro in pregledno. Zaradi več zaporednih slabih kupčij direktorji še niso uspeli, da bi predložili redne bilance in druge potrebne račune. Franc Rakovec- Raigersfeld je še leta 1758 zapisal, da je Kennedy, eden izmed rafinerijinih direktorjev, vodil poslovanje tako slabo, da ji je ustvaril za 400.000 renskih goldinarjev dolga in da je zato bila direkcija v hudih medsebojnih sporih.¹¹³ Ker je imela čistilnica veliko poslovnih zvez s trgovci in podjetniki na Slovenskem, si moramo njeno poslovanje ogledati nekoliko bolj podrobno. V začetku je družba investirala v stavbe skoraj petino svoje osnovne glavnice. Zgradila si je tri ladje, ki pa niso prinesle pričakovane koristi; prodala jih je z izgubo. Tudi ni bila dovolj spretna pri nakupu surovega sladkorja v Ameriki. Glede kupčij s pepeliko, glede beljenja voska in izdelovanja rozolje (neke vrste likerja) je šla preveč v širino in vse to ji je prineslo le škodo. Pepelike, ene izmed glavnih surovin za steklarsko industrijo, je imela v zalogi za več kot 300.000 gld (investicije v stavbe so znašale 220.000 gld) in ko je leta 1755 cena pepelike na londonski borzi občutno padla, je kompanija utrpela veliko škodo. Tudi vosek in rozolja nista šla v promet po pričakovanju.¹¹⁴ Zaradi neuspešnega poslovanja tečejo redne bilance šele od leta 1760 dalje. Nova direktorja Werpoorten in Wellens sta jih vestno pregledovala in podpisovala. Prva redna bilanca je še vedno izkazovala čisto izgubo v višini prek 61.000 gld. Družba je izdelala še posebne račune za dobiček in izgubo, za premogovnik, za železarno, za sode, itd. in inventuro za sladkor, železino, kavo, kakao, itd. V tistem trenutku so bili med njenimi

¹¹² Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, II/I München und Leipzig 1924, str. 123, dalje Josif Kulišer, *Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka*, II, Ljubljana 1969, str. 362—367.

¹¹³ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXX, *Diarium 1758—1759*, podatek pod datumom 19. in 26. IX. 1758.

¹¹⁴ ADK, *Litorale Kommerz*, fasc. rd. št. 607.

dolžniki ljubljanski trgovci Matevž Franc Perr, Friderik Weitenhiller, Leopold Bogataj, iz Škofelj Valentin Gollner, med upniki pa Ožbolt Anton Fanzoi, Ambrožič & Lužar iz Sodražice in drugi. Razen čistilniške družbe je morala dunajskemu dvoru mimo drugih predložiti svojo bilanco (vsaj za leto 1764) tudi Temišvarska trgovska kompanija. Povsod je šlo namreč za prav velike kapitale, tako pri privilegiranih skladiščnikih kot pri velikih družbah, pri teh morda še za večje, in državi ni bilo vseeno, kako trgovci poslujejo.¹¹⁵

Velik nered je vladal prvih deset let v poslovanju ljubljanske suknarne kranjskih deželnih stanov. Sele leta 1735 so postavili za direktorja trgovca Jožefa pl. Weberna, ki je potreboval približno dve leti, da je vpeljal red v knjigovodstvu. Termin za izdelavo inventure so določili na konec aprila vsakega koledarskega leta in ne na konec decembra. Naslednji lastnik suknarne od leta 1747 dalje, trgovec Friderik Weitenhiller, je že imel v obratu posebnega knjigovodjo, vsaj od leta 1750 dalje. Organizacija proizvodnje in knjigovodstva je bila še boljša od leta 1762 dalje, ko sta manufakturo prevzela dunajski skladiščnik Valentin Ruard in ljubljanski trgovec Jožef Dessebrunner.¹¹⁶

Slabemu poslovanju v stanovski suknarni je bilo na las podobno magistratovo gospodarjenje v obeh lastnih opekarnah: nista imeli svojih knjig, inventure nista poznali, cene istih izdelkov niso bile enake za vse kupce, blagajna je bila tako za magistratne potrebe kot za obe opekarni samo ena — magistratna.¹¹⁷ Gotovo ni bilo nič bolje v celjski mestni opekarni in še kod.

Za študij zgodovine knjigovodstva ni toliko zanimivo to, da sta eno največjih svilarških manufaktur v Avstriji utemeljila trgovca Anton Reja in Jernej Čebul, kolikor bolj dejstvo, da je manufakturo za fina sukna v Celovcu ustanovil leta 1762 nizozemski trgovec Ivan Thys.¹¹⁸ Več kot samo domneva je, da je knjigovodjo pripeljal s seboj, kolikor ni seveda teh poslov opravljal sam. Ker je bil član koroškega komerčnega konsesa, član raznih komisij in drugih ustanov, je verjetno, da je po svoji moči propagiral izdelavo točnih bilanc, inventure in drugih knjigovodskih operacij.

Tudi v knjigovodstvu so se v slovenskem prostoru križali različni vplivi, različne šole: italijanska (Oblak,¹¹⁹ Codelli, Zois, tržaški žitni trgovci na velike razdalje), holandska (Reka, Celovec), nemška (Shell), francoska (Savaryjev vpliv) in morda še katera. Da bi pripomogli k izboljšanju knjigovodskega poslovanja, so trgovci v Gorici prosili leta 1761 dvorno administracijo, naj jim dovoli ustanoviti trgovsko šolo (scuola mercantile). Prošnjo so jim zavrnili, ker morda niso bili naklonjeni ustanavljanju privatnih poklicnih šol.¹²⁰

¹¹⁵ Tudi velika Temišvarska trgovska kompanija je morala vsaj leta 1764 predložiti svojo bilanco v pretres dvorni administraciji (ADK, Rokopis št. 290).

¹¹⁶ Ivan Slokar, Ljubljanska suknarna, Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 55—79, dalje Jože Šorn, Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 663—685, in nadaljevanje Ljubljanska suknarna, Zgodovinski časopis IX, 1955, str. 62—87.

¹¹⁷ Ivan Slokar, Zgodovina Ljubljanskih opekarn od XVI. stoletja do leta 1731, Kronika IX, 1961, str. 157—160, in Zgodovina Ljubljanskih opekarn od leta 1732 do leta 1860, Kronika VIII, 1960, str. 40—50.

¹¹⁸ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 392. — Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 245—246.

¹¹⁹ Franc Janez Oblak se je v drugi polovici 17. stoletja šolal v beneški trgovski šoli; prim. Josip Zontar, Trgovska računica loškega veletrgovca Franca Oblaka-Wolkensperga iz leta 1677, Loški razgledi VII, 1960, Škofja Loka 1960, str. 88—93, dalje Pavle Blaznik, Škofja Loka, str. 326—327.

¹²⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 414.

Če bi šola odprla svoja vrata, bi najbrž učili knjigovodstvo po italijanskem sistemu (bližina Benetk). Leta 1769 so se oglasili piaristi* v štajerskem Gradcu, da so voljni ustanoviti javno šolo za računanje in dvojno knjigovodstvo.¹²¹ Ker člani tega reda niso opravljali nobenih javnih gospodarskih poslov, je še vprašanje, iz katere šole so prinesli to znanje. Na vse te poskuse se je končno leta 1771 dvorna administracija odločila, naj gre v tisk tekst o trgovskem knjigovodstvu, ki bodi učbenik za rabo v trgovski šoli.¹²² Kot že marsikaj drugega, kar smo opisali, se je tudi sistematično trgovsko šolanje pričelo odvijati v sedmem desetletju 18. stoletja. Na to desetletje v habsburški monarhiji smo namignili že tu, pozneje bomo o njem brali še več.

Manjši trgovci in založniki so poslovali zelo enostavno, saj od njih niso veliko zahtevali niti predpisi. Iz knjige blejskega trgovca in založnika Blaža Terpinca¹²³ smo reproducirali četrti folio, kjer piše, da Tomaž Aljančič dolguje njemu za vrečo volne 77 gld 17 kr, radovljiški tkalci pa bodo dobili od založnika (=Terpinčevi dolgovi) za kos sukna, dolgega 166 pedi (spann) ali 32,2 metra, 25 gld 5 kr, za kos grobega sukna, težkega 19 kg, pa 28 gld 54 kr in tako dalje. Ko so bili posli opravljeni, je Terpinc postavke prečrtal. Vpisi so iz poletja 1793 in je verjetno, da so bili računi poravnani vsaj jeseni istega leta.¹²⁴ Blaž Terpinc se je udejeval tudi v usnjarstvu, torej v enako donosni panogi; leta 1830 je imel svojo usnjarno v Kranju ob Kokri.¹²⁵

Nekateri podjetniki so se zaradi investicijskega pohlepa prekapitalizirali. Leta 1750 je Čebul izračunal, da je investiral v teku 20 let v svojo svilarno 70.000 gld in da se bliža nelikvidnosti, ker ni zanj od nikoder razumevanja in pomoči.¹²⁶ Reševal ga ni nihče in tako je zaprl svoj obrat. Ker je bil Bogataj šibkejši trgovec, ga je nekajmesečno vzpostavljane nogavičarne in pletilnih šol stalo 3000 gld in ga pripeljejo — »na rob propada«. Njegovi nasledniki, tudi trgovci, so kmalu po prevzemu sporočili, da so v to manufakturo investirali kar 20.000 gld in glej! po tem sporočilu iz leta 1772 se nogavičarna ne omenja več, ker so jo lastniki opustili. Po drugi strani nam vse zgornje številke govorijo o tem, da je bilo spriču takratnega ozkega domačega tržišča, šibke kupne moči prebivalstva in sorazmerno dragih tehničnih pripomočkov sleherno organiziranje tovarne kar precej tvegana operacija. Velike težave s proizvodnjo in prodajo ter iskanjem investicijskih sredstev moremo do vseh podrobnosti študirati v primeru stanovske suknarne; tri ali štiri leta po tistem, ko je proizvodnja že stekla, so se stanovi kar na hitro odločili, da bodo obrat ustavili, ker ga niso mogli vzdrževati zaradi prevelikih investicij. Posreden podatek za dobro organizacijo proizvodnje in knjigovodstva pa nam po drugi strani daje poročilo o eni izmed vodilnih čeških sukarn

* Redovniki, ki so se ukvarjali z vzgojo mladine.

¹²¹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 391.

¹²² ADK, rokopis št. 293, fol. 156.

¹²³ O blejskih Terpincah prim. Josip Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1938, str. 248, dalje Peter Ribnikar, Slovenske podložniške prisega patrimonialnega sodišča Bled, Ljubljana 1976, str. 41, 43, 44.

¹²⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Cod XXIV, 6, fol. 4.

¹²⁵ Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, V Kranju 1970, str. 298—314. — Tam so tudi podatki o podjetniku Antonu Terpinu, Blaževem bratu.

¹²⁶ Jože Šorn, Svilarne manufakture v Ljubljani (1725—ok. 1800), Kronika I, 1953, str. 103—111, dalje Josip Zontar, Svilgojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, str. 44 sl.

iz novembra 1770. Neka komisija je v Mladi Boleslavi pregledala obrat, ki je bil last grofa Cosmanosa, in ugotovila, da je manufaktura že zelo popolna in dobro urejena ter da je lastnik do takrat investiral v podjetje 400.000 gld!¹²⁷

Kljub takim in podobnim uspehom pa znanje o poslovanju v Avstriji še vedno ni bilo na primerni višini, ker so več kot enkrat ponovili besedilo dekreta z datumom Dunaj, dne 14. novembra 1785, da naj »glede vodenja knjig trgovci, fabrikanti in rokodelci upoštevajo paragrafe 119, 120 in 121 splošnega sodnega reda«. Trda vsakdanja praksa je naučila podjetnika, da je razmišljal in deloval po zahtevah rentabilnega računa. V sedemdesetih letih 18. stoletja je propadlo mnogo obratov prav zaradi logike tega računa. Za čim boljši učinek kapitalističnega podjetja niso bili potrebni samo strokovno dobro izšolani tehniki, strogi delovni režim v podjetju, cenene surovine, boljši stroji in cenena delovna sila, ampak tudi sposobni knjigovodje, računovodje, poslovodje in podobni veščaki. Slovenski prostor je prvo takšno šolo dobil šele dvajset let po ukinitvi celinske zapore!

---

¹²⁷ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 588. — Sicer za češko industrijo najboljše delo Arnošt Klíma, Manufakturni období v Čechách, Praha 1955.

3. KMEČKA PROIZVODNJA

Shema proizvodjalnih sektorjev. — Kmečke statve. — Vprašanje obsega kmečke proizvodnje

Prehajamo k jedru našega razpravljanja, to je, k obravnavanju tistih sektorjev proizvodnje, ki so bili ustvarjalci družbenega produkta v stoletju pred modernizacijo industrije. Ustvarjalci družbenega produkta so seveda obstajali, le da sedaj še ne moremo niti približno ugotoviti, izmeriti ali izračunati količine ali vrednost družbenega produkta za ves slovenski prostor. To bi še najlaže ugotovili na primer za Kranjsko in Goriško, neprimerno teže je računanje za slovenski del Štajerske in Koroške. Na prejšnjih straneh smo navedli nekaj številčnih podatkov, s katerimi si moremo približno predstaviti možen obseg družbenega produkta. Trenutno je vse še zelo hipotetično, nekaj zato, ker v 18. stoletju statistika šele pričinja dobivati določeno vrednost in uporabnost, nekaj pa zato, ker naše sedanje zgodovinopisje še nima na voljo zadostnega števila študij o rasti družbenega produkta za daljša, zlasti za starejša obdobja.

Nekaj podobnega je s shemo proizvodjalnih sektorjev. Izseki temeljijo na naši oceni dejanskega stanja, ki ga še ne poznamo dobro. Besedo ocena bi morali podčrtati, ker kljub pregledanemu arhivskemu gradivu še nismo izsledili stvarnih podatkov, ki bi pomagali zaokrožiti podobo do verjetnosti. Dalje pripominjamo, da je shema nekoliko nenavadna kombinacija tako *načina* proizvodjanja industrijskih dobrin kot razvejenosti po *panogah*. Da ne bi narisali dveh ali treh shem, smo vse združili v eno samo, ki jo je treba brati takole: Glede na družbeno strukturo je bila najosnovnejša prav *kmečka proizvodnja*. Ta je proizvodjala najprej za kritje lastnih potreb; te proizvodnje v shemi ne upoštevamo. Dalje je proizvodjala za kritje potreb na domačem in tujem tržišču. Vnovčevalci tega viška so bili tako kmečki kot drugi trgovci. Če ves družbeni produkt orišemo s polnim krogom in označimo z indeksom 100, potem je bila kmečka proizvodnja udeležena pri njem po naši oceni z 29 enotami. Z naslednjim sektorjem smo zajeli *obrt*, ki so jo od sredine 18. stoletja pričeli deliti v policijsko in komerčno obrt, kot bomo še brali. V shemi nismo niti prve niti druge veje specificirali po strokah, ker bi to najbrž ne imelo nobenega smisla. Domnevamo, da je bila obrt kot celota udeležena pri družbenem produktu s 25 enotami (od tega s 14 enotami komerčna obrt, z 11 enotami policijska obrt). Z besedama *„samostojni obrati“* smo opredelili vse obrate, ki so pričeli svoje delovanje kot še manj ali pa že kot bolj osredotočena manufaktura. Niso bili obrt v obrtniškem smislu, niso pa tudi spadali v montanisticum (= rudarstvo in fužinarstvo). Spadali so v kategorijo lahke industrije. Ustanovili so jih ljudje, ki v družbeni strukturi niso pripadali niti kmečkemu niti obrtniškem krogu, na primer kranjski

deželni stanovni, zakupniki, trgovci, uradniki raznih stopenj in podobno. Dostikrat so steklarne utemeljili ljudje, ki so bili nekoč prej mojstri, so se pa osamosvojili v tem smislu, da so obrat postavili kot podjetniki; opekarne so gradili zemljiški gospodje, magistrati in pozneje gradbene direkcije; obrate za smodnik je v Ljubljani osnoval uradnik oziroma zakupnik, itd. Računamo, da je bil tudi ta sektor zastopan pri družbenem produktu s 25 enotami. *Montanisticum* je bil v nekem smislu separaten del proizvodnje že nekaj stoletij, saj je imel poseben državni nadzor (posledica regala), specialne rudarske sodnike, svoje lastno podeljevanje koncesij in podobno. Zato in še zaradi tega, ker štejejo montanistikum ali rudarstvo in fužinarstvo k težki industriji, smo njegovo posebnost obdržali tudi v shemi. Vzrok za to, da smo montanistikumu hipotetično izračunali samo 21 enot, je izločitev idrijskega rudnika živega srebra in njegove talilnice; bil je last erarja, državnega premoženja in razen mezd — kot smo videli — ni nič pripadalo domačim podjetnikom. Delež svinca je sorazmerno zelo skromen, še bolj delež premoga, antimona ter drugih metalov in mineralov.

Navadno razporedimo sheme, ki so ilustracija teksta ali njegovo pojasnilo, v sredino ali proti koncu razprave. Tu smo shemo vstavili v začetek poglavja, ker hočemo olajšati razumevanje vse razprave od tod dalje, kajti vznik in razmah industrije nista tako enoten in enostaven pojav, kot bi mislili. Ta gozd se ni razvil iz ene same korenine. Izrečena misel velja za ves čas od okoli leta 1720 do okoli leta 1870. Shema sama je le idealno zamišljen prerez skozi historično dogajanje v letih okoli 1760—1775. Gre za petnajstletje, ko zaznamo stvarnejše premike k modernemu ali kapitalističnemu tretiranju industrije: nič več državnih subvencij in specialnih privilegijev, nič več notranjih mitnin, politika glede gozdov se spremeni (udarec za fužine), pravne formulacije so preciznejše in podobno. To je čas, ko se uveljavlja fiziokratizem in principi, ki črpajo ideje iz njegove teorije.

Domnevamo, da so v petnajstletju, za katerega velja shema, večji del kmečke proizvodnje in večji del proizvodnje komercialnih obrti že povezovali založniki v posebno organizacijo, ki jo imenujemo *založništvo*: trgovec na manjše razdalje, trgovec na velike razdalje, član gremija in član borze dajejo proizvajalcu surovine in orodje, mu plačajo dogovorjeno vsoto denarja, prevzamejo izdelke in kupčujejo z njimi po svoji volji. V določenih proizvodjalnih sektorjih je tem kupčevalcem uspelo vsaj delno centralizirati proizvodnjo do take mere, da so jim tudi komercialni konsesi priznali ime *manufakture*. Pripominjamo, da so osredotočenim manufakturam, ki so imele vsaj del proizvodjalnega postopka pod eno streho, dostikrat rekli fabrika, čeprav ni operirala z ognjem v takšnem smislu kot fužina ali plavž. Stanovska suknarna je bila fabrika, Thysova suknarna v Celovcu je bila fabrika in tako dalje. Čeprav takrat še niso dobro ločili vseh pojmov, se vendarle vidi, da kdor je prejel privativni ali izključni privilegij za svojo manufakuro, je imel fabriko, na deželi pa je vse bilo založništvo, čeprav je komercialni konses določenemu založniku, ki je postal podjetnik in je kazal to ambicijo, priznal ime manufakture (nikdar pa ne fabrike). Obe omenjeni suknarni pa še prenekateri obrat smo uvrstili med ‚samostojne obrate‘, čeprav so se samo nekateri imenovali fabrike. Steklarn niso tako imenovali, papirnicam so skoraj redno rekli mlin za papir, podobno je tudi z mlini za smodnik. Ne samo faktično, tudi pravno še ni bilo zadovoljujočega razčiščevanja pojmov. Nejasnost in nepreciznost sta se vlekli tja do dvajsetih let 19. stoletja, v nekaterih primerih še dlje.

Zunaj sheme smo vpisali še gesli ‚promet‘ in ‚splošno in strokovno šolstvo‘. S tem smo hoteli reči, da je bil promet kot samostojna pridobitna panoga dokaj šibko razvit. Večji del prometa je opravljala špediter v sklopu večje trgovske firme, kompanije ali pa je — če je bil samostojen — opravljala še druge kupčijske posle. Morda so bili čolnarji na Savi samostojni prevozniki, kajti poskusi, da bi jih vključili v ceh ali poseben sistem voženj »rolo«, niso uspeli. Verjetno se je še kdo razen Janeza Antona Urbasa povzpela do tolikšne neodvisnosti, da so ga imenovali prevozniki podjetnik (Fuhrwesens Entrepreneur). Vsekakor je večji del 18. stoletja imel promet kot samostojna pridobitna dejavnost podrejeno vlogo. Promet po morju so opravljale ladje, ki so bile last posameznikov ali družb. Ladijske družbe kot firme, ki so opravljale prevoz za kogar koli izmed naročnikov, so se razvile šele sredi prve polovice 19. stoletja.

Glede splošnega in strokovnega šolstva v stoletju pred modernizacijo industrije ne moremo reči drugega kot to, da je bilo v deželah, ki so priznavale Habsburžane za vladarje, stanje še veliko slabše kot v Zahodni Evropi in v delu Srednje Evrope. V habsburških dednih deželah so se sistematičneje lotili dela za dvig šolstva po letu 1760.

* * *

Komerčni konses v Ljubljani je veliko množico *kmečkih proizvajalcev* imenoval kratko malo Bauernfabriquen, pri čemer ni imel v mislih samo statev in tkalcev, ampak tudi usnjarje, obdelovalce lesa in podobno. In ko je Franc Rakovec-Raigersfeld še pred letom 1750 uporabil v nekem svojem spisu termin ‚der arme Industriose‘, ki se je nanašal na proizvajalce skromnejšega obsega, je najbrž imel v mislih vse mestne in obmestne proizvajalce v založništvu in zunaj njega, ne pa tudi cehovskih rokodelcev (o njih govori posebej), in ko je govoril o ‚entrepreneurju‘, ki da nima nobene protekcije, je zagotovo mislil na ambicioznejšega podjetnika z večjo proizvajalno zmogljivostjo. Presenetljivo malo se je naš merkantilist ukvarjal s kmečkimi proizvajalci ali kmečkimi fabrikami;¹²⁸ ‚revni proizvajalec‘ je po njegovem vsak, ki se nekvalificirano ukvarja z nekim obrtnim delom, ni pa to kmečki proizvajalec, o katerem bomo govorili v naslednjih odstavkih.

V resnici so nemški termin Bauernfabriquen uporabljali predvsem na Kranjskem (doslej ga v drugih delih slovenskega prostora nismo zasledili) in se je še največkrat vezal na kmečke statve. Te so bile tod tako množičen proizvajalec, da se nobena druga notranjeavstrijska dežela ni mogla meriti z osrednjeslovenskim ozemljem. Ker je bilo tkanje komerčna dejavnost, so jih zaradi številnosti posebej preštevali. V slovenskem delu Štajerske so jih še pogosto omenjali, na Koroškem pa citirali le kdaj pa kdaj. Goriška je imela popolno evidenco le nad svilarskimi statvami, ker so samo te bile za deželo prave komerčne statve. Štajerci so kmečke statve vnašali v druge splošne rubrike, zato jih bomo obravnavali v naslednjem poglavju, vendar bomo nekajkrat omenili, da je govor najbrž o kmečkih statvah.

Pri prebiranju števil v vsej naši razpravi, ne samo v odstavkih o kmečkih statvah, velja opozorilo, da je bila statistična služba sredi 18. stoletja komaj na začetni stopnji delovanja in zato zelo nezanesljiva. Površnost, neenotni kriteriji, napake in druge pomanjkljivosti so bile povsem normalen pojav.

¹²⁸ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXVI.

Objektivna težava je bila v tem, da je bilo skrajno težko ločiti še kmečkega tkalca od krepko založniško povezanega delavca, ki mu je bilo polje postransko delo, na primer domačega tkalca s kmetije in kočarskega tkalca. Prodajala sta oba, socialna diferenca je pa očitna. Podatke citiramo vedno take, kakršne so nam zapustili popisovalci, vendar je očitno, da so številke mnogokrat pre-nizke. Na primer: pri registriranju kmečkih statev na Kranjskem ni šlo za vse statve, temveč samo za tiste, ki so bile vidno, izrazito ali celo izključno delujoče za založniški sistem proizvodnje. Popisovalci sami namreč zdržema pripominjajo, da praktično predejo in tko pri vsaki hiši in da je natančen pregled nemogoč. Podobno je bilo tudi v drugih proizvodjalnih strokah. Zato smo v shemi tudi vrisali sektor, ki ga ni obseglo založništvo, temveč je z njim — tudi v tkalstvu — ravnal kmečki trgovec po svoje.

Statistiki so registrirali kmečke statve za platno, loden in mezlan,* popisali mojstre, pomočnike in vajence, proizvodnjo pa navajali spočetka v kosih, pozneje v vatlih (mi smo jih preračunali v metre). Pri proizvodnji je težava v tem, da je imel kos platna drugačno dolžino kot kos mezlana, pri vsem tem je pa še kos platna meril v določenih krajih več kot v drugih. Ko so popisovalci prešli na vatele, vsekakor na dunajske vatele, ki so merili približno 77,5 cm, so kosom določali dolžino kar po izdelovalčevi ustni izjavi, povedani v lokalni meri. Poročila npr. pravijo, da je kos mezlana meril 40—60—80 vatlov ali 31—46,5—62 metrov. Loden v Begunjah so namreč domačini merili v laktih, od katerih je vsak meril 3,5 dunajskega vatla ali 271 cm, v sosednji Radovljici pa v pedeh, ki so merile 19,4 cm. Tu so nastajale pri merjenju kosov v vatlih velike razlike, če pa vzamemo v poštev vso Kranjsko, so lahko napeke dobesedno neizmerljive.

Na tem mestu se ne moremo spuščati v podrobnosti glede ustanavljanja uradov »za pospeševanje manufaktur in komercija«. Naj zadošča le oris: Leta 1764 so ustanovili za avstrijske dežele organ, ki se je imenoval univerzalni komerčni direktorij; leta 1761 so ga zamenjali z organom, ki je bil dosti bolj učinkovit, s komerčnim dvornim svetom. Pod prvim in pod drugim vodstvom so delovali po deželah uradi, ki so se imenovali komerčni konsesi. Imeli so isto nalogo: pospeševati manufakture in komercij. Leta 1763 so dobili komerčni konsesi bistveno novo dolžnost, morali so od tedaj dalje pošiljati na Dunaj vsako leto pregledne o stanju komerčnih panog, sestavljati komerčne tabele, komentirati svoje delovanje (kaj so napravili koristnega za napredek manufakturnih in komerčnih zadev), nato pa so morali še za vsako naslednje leto izdelati načrt za delo, ki ga bodo izpeljali v zvezi s komercijem in manufakturami. Imenoval se je komerčni operacijski načrt ali v originalu Commercial-Operations-Plan. Leta 1772 so komerčne konsese preimenovali v komerčne komisije; zaradi spremenjene državne gospodarske politike niso komisije več pokazale tolikšne aktivnosti kot prej konsesi.

Prav po zaslugi komerčnih konsesov imamo največ podatkov o razmahu industrijske dejavnosti prav za desetletje približno 1760—1770. Kljub temu je doba prekratka, da bi mogli na osnovi konsesnih podatkov izpeljati že kar določene konkretne izsledke. Moremo dobiti le nekakšno zaokroženo podobo o dogajanju, za veljavnejše sklepe bo pa treba pregledati še dodatno arhivsko gradivo.

---

* Na pol volneno blago.

Komerčni konses za Kranjsko je torej popisal kmečke statve takole:¹²⁹

Leto	Vrsta blaga	Štev. statev	Moj.	Števílo Pom. Vaj.		Skupaj	Proizvodnja skupaj
1762	Platno	1605	1578	19	127	1724	48.000 kosov
	Mezlan	176	158	34		192	1.504 kosov
	Loden	75	41		34	75	3.600 kosov
		1856	1777	53	161	1991	
1764	Platno	710	590	60		650	91.974 metrov
	Mezlan	178	93	89		182	346 kosov
	Loden	156	144	45		189	2.220 kosov
		1044	827	194		1021	
1766	Platno	734	503	38	19	560	184.212 metrov
	Mezlan	185	156	50	17	223	3.953 kosov
	Loden	170	150	48	27	225	3.233 kosov
		1089	809	136	63	1008	
1767	Platno	740	519	40	22	581	191.983 metrov
	Mezlan	186	158	52	20	230	4.515 kosov
	Loden	129	152	50	23	225	4.157 kosov
		1055	829	142	65	1036	
1768	Platno	647	554	40	33	627	210.560 metrov
	Mezlan	219	152	47		199	24.926 metrov
	Loden	125	104	5		109	27.227 metrov
		991	810	92	33	935	
1769	Platno	672	570	42	32	644	222.732 metrov
	Mezlan	221	155	50		205	24.712 metrov
	Loden	127	109	8		117	23.167 metrov
		1020	834	100	32	966	
1770	Platno	675	568	48	35	651	238.111 metrov
	Mezlan	109	151	44	12	207	39.233 metrov
	Loden	130	129	7		136	32.870 metrov
		914	848	99	47	994	

Vidimo, da je število statev za platno absolutno prevladovalo, sicer pa je bilo statev za mezlan redno več kot za loden (izjema je leto 1770). Po tej razpredelnici, ki smo jo sestavili iz vrste drobnih podatkov zaporednih konsesovih poročil, se je število platnarskih statev gibalo med 66—75 % vseh

¹²⁹ Če ni drugače označeno temelje naslednji odstavki na izdatnih podatkih v ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397 (»Generallandesaufnahme und Untersuchung, Kommerzial — und Manufakturstabellen von Steiermark, Kärnten, Krain, Görz und Gradiska, 1759—1813«).

registriranih statev, statev za mezlan je bilo že znatno manj, le 17—21 odstotkov, statev za loden celo le 12—16 odstotkov. Nimamo še nobene konkretne navedbe za število kmečkih statev v ostalem slovenskem prostoru, smemo pa z določeno rezervo vendarle reči, kako viri dopuščajo misel, da vsi ostali predeli skupaj niso dosegli, kaj šele presegali števila kranjskih komerčnih statev.

* * *

Podatki dopuščajo, da se lotimo problema *proizvodnje kmečkih statev*, vprašanja glede količine, kakovosti in vrste blaga. Leta 1764 je vsak tkalec, vključen v navedeno proizvodnjo platna, proizvedel letno okoli 142 m, dve leti pozneje že 330 m in približno isto količino tudi še leto dni pozneje. Proizvodnja se je leta 1768 povzpela na 336 m, nato celo na 346 m in kar na 366 metrov leta 1770. Če je bilo v resnici vsaj približno tako, potem se je intenzivnost tkanja večala; po tej logiki naj bi bila proizvodnja pred letom 1760 manjša. Če bi imeli na voljo podobne podatke za daljšo dobo, potem bi mogli s pomočjo diagrama zasledovati nihanja v tem času in jih primerno komentirati.

Izdelovali so dve vrsti platna, grobega in finega, vendar je grobo platno močno prevladovalo. Seveda niso na primer leta 1770 vsak dan stkali meter platna; prav gotovo so statve tekle v zimskem času, drugače so počivale. Ne samo zaradi poljskih del, ampak tudi zato, ker so spredeni lan ali kopljo hitro podelali.

Proizvodnja mezлана je, če jo preračunamo na posameznega tkalca, za platnom zelo zaostajala: leta 1768 je znašala 250 m, nato je nazadovala na 198 m in se leta 1770 dvignila na skoraj 242 metrov. Mezlan je bil mešanica volne in lanu in so mu v dialektu rekli ‚cajg‘. Izdelovali so dve vrsti mezłana, čisto volnena (? , najbrž je volna le absolutno prevladovala) in polvolnena.

Loden ali v virih tudi Landtuch (domače sukno) je spadal po kvaliteti med čisto volnena sukna, le način proizvodnje je bil drugačen. Proizvajali so grob in fin loden. Leta 1768 so natkali 125 m na tkalca, potem le 121 m, leta 1770 se je proizvodnja dvignila na skoraj 190 metrov. Proizvodnja lodna je bila torej najmanjša.

Pogosto so tkali mezłana tkali tudi blago, ki se je imenovalo raš, dalje so izdelovali polkrepon, loden in druge čisto volnene tkanine. Izdelan je bil iz volnenih in platnenih nitk, polkrepon je bil močno podoben polvolnenu mezłanu. Izrazite specializacije v glavnem še ni bilo; izjema so platnarske statve, saj so ves čas proizvajale samo platno in nobene druge tkanine. Poročevalci so leta 1762 zapisali, da deluje večina platnarskih statev na deželi in da so last kmečkih tkalcev; mojstrov, ki so izučeni, je zelo malo, vsi drugi so priučeni. Gre za lastne, hišne statve in za delavce, priučene po družinski tradiciji. Tu založnik še ni imel nobenega posebnega vpliva; omejil se je na odkup proizvedenega platna, morda pripeljal novo prejo, če so staro že podelali, morda je dobavil polomljen del statev. Priporočati izdelavo morebitnih novih vrst tkanin, po katerih je spraševalo tržišče, že ni mogel več, ker statve niso bile niti prirejene za to, niti ni bil mojster prilagodljiv. Ko je leta 1723 Franc Rakovec-Raigersfeld vodil manjšo flotiljo na Portugalsko, je vozil s seboj tudi osem bal loškega platna. Pozneje je zapisal, da ni šlo dobro v prodajo, »ker je preozko«. ¹³⁰ Štirideset let pozneje najbrž ni bilo nič boljše, ker so po svetu, kot kaže, uporabljali širše statve od gorenjskih.

¹³⁰ AS, Raigersfeldov arhiv, knjiga »Franz Freyher von Raigersfeld Copis lettere I, 1722—1732«, str. 113, 663.

Kar se tiče števila predic in predilcev na Kranjskem, opozarjamo na mnoge glasove, ki so zatrjevali, da zna presti lan in konopljo vsak človek in da to delajo po vsej deželi ter da ima domala vsaka hiša svoje statve, kjer tko za domače potrebe. Zato da praktično ni mogoče navesti števila predic in tkalcev. Toda komerčni konses je le navedel nekaj najvidnejših proizvajalcev platna, lodna in mezlana. Leta 1765 je zapisal, da tkejo platno v mestu in gospostvu Loka Jurij in Jožef Jenko pl. Jenkensheim, Martin in Simon Demšar, Niklas in Jakob Jugovic in Andrej Homan; v grofiji Kočevje Miha Mikič, Hanže Witine in Jurij Korne; v gospostvu Polhov Gradec pa gospod Marko Anton baron Polhograjski. Loden in mezlan v gospostvu Kamen (v vaseh Begunje, Otoče, Goriče) so tkali Hanže Žebot, Matevž Nastran, Gašper Peračnik, Jakob Mihevc. Mezlan, raš, polkrepon in čisto volnene izdelke so v gospostvu Bled proizvajali Nace, Hanže in Jakob Svetina, Matevž in Miha Podlipnik, Miha in Štefan Gogala, Hanže Pušin, Jurij Terpinc, Anton Balant in Jakob Ferjan, medtem ko je v Radovljici samo loden izdeloval meščan Andrej Žebot. Iz vrste priimkov, ki jih poznamo (baron Polhograjski, Jenko, Demšar, Jugovic, Terpinc), nam je takoj jasno, da gre veliko bolj za vidne ali izrazite založnike in veliko manj za neposredne proizvajalce. Omenili smo barona Polhograjskega, pozneje bomo v zvezi s tekstilno stroko naleteli še na nekaj zemljiških gospodov. Ob tem se takoj vprašamo, ali so morali podložniki svojemu zemljiškemu gospodu odrajtati desetino tudi v lanu in konoplji (morda tudi v volni), nato bi jim gospod surovino vrnil z namenom, da jo zanj podelajo v tekstilno blago. Če je res tako, potem ne gre tu za klasično založništvo s surovinami, temveč še za izrazito podložniško obliko dela, podobno tlačanski (brezplačno delo oziroma neplačano delo). Če je bil baron že klasičen založnik, potem je moral plačati mezdo, čeprav v obliki minimalne odškodnine. Na Češkem je bilo v mnogih primerih tako, da so podložniki tkali za svojega zemljiškega gospoda v okviru podložniških opravil; na ta način je fevdalni »delodajalec« veliko profitiral.

Nadalje nam razpredelnica pove, da je bilo mojstrov približno toliko kot statev. V splošnem moramo trditi, da je bil vsak mojster gospodar le nad enim statvami. V letih 1766 in 1767 je bilo mojstrov približno 700 več kot statev. To tolmačimo tako, da so se popisovalcem prijavili kot mojstri ljudje, ki v danem trenutku niso imeli svojih lastnih statev, so pa sicer bili »mojstri«. Ali so statve stale zaradi popravil ali pa so jih sploh odstranili.

Pomembno je tudi vprašanje plasiranja izdelanih kosov platna. Zaradi pozitivnega učinka velike propagande glede razmaha tekstilstva, ki jo je sprožil merkantilizem v tem času, je izvoz nujno moral porasti, ker domnevamo, da so domače potrebe rasle zmerneje. Nimamo podatkov za izmero domačega tržišča, imamo jih le za izvoz platna in dvonitnika prek Trsta. Gre za vsote v goldinarjih in za avstrijsko polovico države:¹³¹

Dežela	1760	1761	1762	1763
Kranjska	199.362	203.649	207.944	227.600
Avstrija	113.327	65.563	87.627	85.200
Češka	25.164	23.314	66.977	20.311
Moravska	25.592	40.155	20.565	19.480

¹³¹ ADK, Litorale Kommerz, fasc. 585.

Dežela	1760	1761	1762	1763
Šlezija	22.232	15.799	2.064	2.903
Koroška	11.009	10.388	9.296	15.125
Tirolska		1.748	3.650	17.778
Štajerska	1.145	921	4.390	4.142

Prej smo omenili napredovanje tkalske storilnosti, sedaj pa moremo dokazati vse večji izvoz kranjskega platna. Tabela je odločilna predvsem zanj; Koroška je uporabljala predvsem cesto skozi Kanalsko dolino, Češka, Moravska in Šlezija so gravitirale na Hamburg. Preseneča skromen izvoz iz Štajerske, pa še pri tem ima verjetno glavni delež slovenski del dežele. Zanimivo je, kako se je Tirolska vse bolj usmerjala na Trst, čeprav je bila sosed beneške republike; morda je k temu vsaj delno pripomogel merkantalistični kurz glede forsiranja Trsta kot izvoznega pristanišča. Trstu so takšne in podobne tabele prišle prav, ker je z njimi dokazoval, kako široko zaledje priteguje k sebi in kako obsežen je promet skozi njegovo svobodno pristanišče.

H gornjim številkam za izvoz Kranjske prek Trsta moramo dodati še izvoz platna skozi reško pristanišče. Leta 1760 so tu izvozili za okoli 109.000 gld te tkanine, naslednjega leta za okoli 112.000 gld, leta 1762 za okoli 113.000 goldinarjev.¹³² Tudi v tem primeru gre za porast izvoza. Najbrž ne pretiravamo, ko trdimo, da so slovenski platnarski predeli vsaj relativno, če že ne absolutno, dominirali v proizvodnji tega blaga na ozemlju med Krasom in Semmeringom, med Sotlo in tirolskimi planinami.

Še v časih, ko je delovala avstrijska orientalna kompanija, je naš Rakovec zapisal, da je velik potrošnik kranjskega platna tudi armada in da ga zlasti veliko kupi, kadar so vojne.¹³³ Teh je pa bilo v 18. stoletju veliko: nekaj vojn proti Turčiji, nekaj proti Prusom itd. Nas bi zanimala predvsem prodaja armadi, a za sedaj še nimamo številke glede teh dobav. Nekaj platna je šlo tudi za izdelavo jader, vendar potrošnja ni bila znatna pa tudi sicer je jadrovin drugače tkana kot navadno platno. V slovenskem prostoru so se izdelovale še druge vrste platna, toda kmečke statve ga niso tkale. Svoj delež pri večanju družbenega bruto produkta so imele seveda še kmečke statve iz ostalih delov slovenske zemlje. Vemo, da so tkali loden na Mozirskem, da je dalje bila tovrstna proizvodnja zelo vidna v okolici žičkega samostana blizu Konjic (od tod so blago prodajali celo na Hrvaško),¹³⁴ da so platno, loden in mežlan izdelovali v Ziljski dolini, v Podjuni, v Rožu in še marsikje, da pa proizvodnja ni bila nikjer drugje tako intenzivna in ekstenzivna kot v dobršnem delu Kranjske, zlasti na Gorenjskem. Tkalskega dela po samostanih, o katerem smo tudi poučeni, ne upoštevamo, ker je bilo blago namenjeno interni rabi. Vsaj za sedaj ne vemo ničesar o prodaji za tržišče.

¹³² Josip Žontar, *Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju*, Loški razgledi III, 1956, str. 89–102, navaja za izvoz prek Trsta podobne številke, le nekoliko višje, in dodaja za leto 1764 vsoto 193.303 gld za leto 1765 pa kar 250.039 gld.

¹³³ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXI.

¹³⁴ ADK, Ió Kommerz, fasc. rd. št. 391.

4. OBRJNIŠKA PROIZVODNJA

Politika države do cehov. — Kategorizacija obrti. — Vprašanje števil obrtnikov. — Obseg obrtniške proizvodnje

Politika dvora in njegove administracije je že od konca 17. stoletja šla za tem, da *razširi sektor svobodnih obrtnikov*. To so bili rokodelci, ki so najprej delali za dvor in drugo pridvorno aristokracijo, so pa sčasoma začeli streči tudi drugim strankam za svoj račun. Nemalo mojstrov si je znalo pridobiti koncesijo od raznih dvornih pisarn. Kot po drugih dednih deželah tudi pri nas ni manjkalo protežiranih obrtnikov. Poleti 1682 so kranjski deželni stanovi celo na svojem zasedanju obravnavali poročilo, da bodo — na pobudo meščanov — cehi motili in vznemirjali vse tiste rokodelce, ki so pod stanovsko zaščito. Da bi aristokracija preprečila vznemirjanje, je hotela kupiti v Ljubljani zemljišče in na njem zgraditi delavnice. Rokodelci bi plačali najemnino za prostore in plemstvo bi jih ščitilo.¹³⁵

Zlasti po deželi so delali številni nekoncesionirani in neprotežirani obrtniki kar po hišah in od vasi do vasi. Za takšno delo se je uveljavilo ime štera (tudi štira; beseda izvira iz nemške *der Störer*, motilec, šušmar). Ker šterovcev ali šušmarjev ni bilo tako malo, so v njihovo korist objavili leta 1725 patent, ki je vsem nepooblaščenim rokodelcem dovoljeval izvajati njihov poklic za plačilo določene zaščitnine. Približno od tega časa dalje so vse pogosteje uporabljali besedo profesija, profesionist za obrt in obrtnika nasploh. Šlo je torej za uvajanje novega termina, ki je imel družbenoekonomsko ozadje: celotni sloj rokodelcev so poimenovali z besedo profesionisti, izvajalci določene oblike in načina proizvodnje (glej shemo), brez ozira na to, ali so bili nekateri povezani cehovsko ali ne. Pojem 'cehovski obrtniki' je bil navezan čisto konkretno le na tiste profesioniste, ki so bili po izrazito internih pravilih, predpisih ali določbah vezani na določen način življenja in dela v delavnici in v cehovski organizaciji.

Vzporedno z drugimi merkantilisti v Zahodni in Srednji Evropi so tudi naši merkantilisti spoznavali, da cehovsko obrtništvo ne bo prav glede na način proizvodnje, prodaje in internoorganizacijske prisile samo iz sebe nikoli sposobno razviti produkcijskih sil in odnosov na svobodnejši in širši osnovi. Podprli so državno oblast, ko je ta leta 1732 vzpostavila svojo kontrolo nad cehi. Enostavno so zahtevali ukinitve vseh cehov. Franc Rakovec-Raigersfeld je v letih okoli 1730 pisal, da so prav cehi cokla za napredek industrije in da naj ne bo usposabljanje mojstrov, pomočnikov in vajencev nič več notranja zadeva cehov samih, temveč skrb oblasti. Ukiniti je treba — je trdil — vse cehe razen pekovskih, mesarskih, čevljarških in podobnih; druge je treba

¹³⁵ AS, Carl Seyfrid von Perizhoffen, Carnioliae pragmatica I, prot. 30, t. 37; podatek ima datum 3. VI. 1682. — Za splošni pregled prim. Příbram, Geschichte, str. 18 sl. — V ljubljanskem primeru gre za motenje le določenih rokodelcev, kajti stanovsko zaščito so uživali na primer tudi tiskar, lekarnar in morda še kdo.

preobraziti v svobodne obrtnike.¹³⁶ Kar je tu želel in predlagal, se je dvajset let pozneje pričelo uresničevati, toda res šele pričelo. Vedeti je namreč treba, da se je cehovski sistem v dednih deželah razvijal historično, to je, vsaka dežela — celo tudi posamezni deli večjih dežel — je imela tudi glede cehovstva svojo specifično tradicijo, ki se je dokaj razlikovala od oblik v sosednji deželi, kaj šele v oddaljenih deželah, na primer med Kranjsko in Češko. Država, ki se je pričela močneje centralizirati šele približno od srede 18. stoletja dalje, ni mogla objaviti dekreta, ki naj bi hitro in učinkovito veljal za vso državo in bi v sorazmerno kratkem času uspel znivelirati velike razlike med deželami. Marsikateri odlok, ki ga je objavila dvorna administracija, so morali kaj kmalu omiliti in ga celo umakniti tako, da ga v praksi niso izvajali, čeprav ga uradno niso preklicali. Izreči zahtevo po ukinitvi cehov je bilo vsekakor napredno dejanje, toda v praksi je šlo vse zelo počasi: še v letih okoli 1830 so oblasti imele nemalo dela z »dokončno« odpravo cehovske tradicije in cehovskih navad, čeprav sta svobodno obrtništvo in industrija predstavljala že absolutno vodilno proizvodjalno silo.

Razume se, da ni bil samo Rakovec nasprotnik cehovstva. Kranjski deželni stanovi, ki so imeli opraviti s cehi že proti koncu 17. stoletja, so tudi pozneje, na primer leta 1720 in 1723, ponovno terjali ukinitve cehov; pri isti zahtevi je vztrajal deželni glavar leta 1722 in pozneje.¹³⁷ Še in še bi mogli naštevati, kdo vse je iz širših »narodnogospodarskih« razlogov nasprotoval ožji »mestno-gospodarski« usmerjenosti cehov. Merkantilistična teorija, da je treba težiti k širši prostorski gospodarski politiki in praktični povezavi, lokalizme pa odpraviti ali vsaj močno utesniti, če se hoče doseči planirani gospodarski razmah in povečan izvoz proizvodov, je bila v ofenzivi in cehovski trdoživosti se ni pisalo dobro. Toda vprašanji, s katerima se je malokdo ubadal, se glasita: Kdo, kako in s čim naj cehe »razkroji« ter kdo, kako in s čim naj nadomesti proizvodnjo, ki še zdaleč ni bila tako malo pomembna, če bi se cehi oprijeli pasivnega odpora, se dogovorili za upočasnitev proizvodnje, če bi uskladiščili surovine in se lotili še drugih nezaželenih ter nepričakovanih ekonomskopolitičnih ukrepov? Eden izmed sorazmerno redkih naših merkantilstov, ki je vnesel v splošno proticehovsko razpoloženje več jasnosti, je bil Rakovec. V bistvu je zahteval razveljavitev notranjih pravil (na primer omejevanje števila pomočnikov in vajencev); s tem bi se uveljavila načela konkurence in konkurenčne sposobnosti. Iz nekaterih misli moremo razbrati, da se je zavedal, kako bodo vsi obrtniki, ki niso konkurenčno sposobni, zdrknili na družbeni lestvici za nekaj klinov navzdol in jih bo treba prišteti k socialno ogroženi skupini proizvajalcev. Dobro je poznal politično moč cehov v mestih in trgih, kjer so njihovi člani zasedali vodilna mesta (župan, sodnik, član notranjega sveta), in znana mu je bila mentaliteta, da so samo cehovski ljudje pošteni obrtniki. To je vedela tudi vodilna dvorna administracija in tamkajšnji kameralisti. Vsi ti so se lotili problema tako, da niso več potrjevali cehovskih statutov v dotedanji obliki, marveč so jih prej »adaptirali« (ta beseda se je močno uveljavila po letu 1770, čeprav je praksa starejša); nadalje so določeno kategorijo obrti razglasili za policijsko obrt, drugo večjo za komerčno obrt. Kontrolo nad prvo kategorijo so prepustili nižjim političnoupravnim oblastem,

¹³⁶ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. II. — Prim. Jože Šorn, Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld (1697—1760), Kronika III, 1955, str. 81—87.

¹³⁷ Jože Šorn, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja, Kronika VII, 1959, str. 148—161.

drugo so podredili kontroli komerčnih organov, jih ščitili in jim s koncesijskimi listinami, ki so jih ti smeli izdajati, omogočali razvoj v industrijsko smer. Poslednji dve besedi takrat nista pomenili, da se bodo komerčni obrtniki kar v najkrajšem možnem času razvili v fabrike, v tovarne, temveč da smejo in da naj teže k množični proizvodnji za širše tržišče in za izvoz.

V praksi je to pregrupiranje, preusmerjanje in prehajanje na merkantilistične principe potekalo počasi, bilo je mnogo nejasnosti, razlikujočih se tolmačenj, nasprotujočih si dekretov ter tudi prisile in odporov, ker se je državna oblast šele krepila, tradicija je pa bila zelo trdoživa. Opisovanje tega težavnega preusmerjanja bi nas zapeljalo predaleč.

* * *

Leta 1751 so v dvornih uradih še posebej živahno razpravljali o usodi cehov.¹³⁸ Rezultat dolgotrajnih pogovorov ni bil presenetljiv: spoznali so, da bi bil dekret, ki naj bi veljal za vso državo, praktično brez vsake moči, ker so imele dežele vsaka svojo cehovsko tradicijo. Kaj torej? Zmagal je ekonomskopolitični princip: razrahljati proizvodno moč cehov s tem, da se forsirajo in ščitijo obrti, ki niso organizirane cehovsko. Pri tem forsiranju naj se upošteva načelo koristnosti za široko tržišče. Nadaljnji korak vodilnih državnih uradov je bil, da so leta 1754 prepovedali razširiti cehovsko prisilo, siljenje obrtnikov v ceh, še na svobodne obrti. S tema dvema korakoma, zlasti s prvim, so zavarovali osnovni koncept: *ločiti obrti v dve skupini, pri čemer naj odloča obseg tržišča*. V tem smislu so komercialne obrti proizvajale za širše tržišče, medtem ko so bile policijske obrti usmerjene le k proizvodnji za porabo domačega kraja in njegove najbližje okolice. Krojače, čevljarje, kovače, kolarje, milarje, peke, mesarje, kramarje in podobne profesionaliste so deklarirali za člane policijskih obrti, kar 48 poklicev pa so uvrstili med komerčne obrti in jih podredili komerčnim instancam, na primer klobučarje, usnjarje, predice, tkalce platna, sukna, svile in trakov, pletilce nogavic, papirničarje, itd. V naslednjih desetletjih oblasti niso nikdar odstopile od tega modernega in odločilnega opredeljevanja obrti. Razumljivo je, da so cehi primerno glasno reagirali na razkrojevalne težnje. Kako počasi so oblasti ukinjale cehovsko ustavo, bomo pokazali samo z dvema primeroma: šele z dekretom iz leta 1787 so ukinili cehovstvo v obdelavi lesa in jo razglasili za svobodno panogo; cirkular vsem deželnim glavarstvom iz istega leta vsebuje stavek, da se deklarira zvonolivarstvo in medeninarstvo za svobodno umetnost in da se s tem ukinja morebitna veljajoča cehovska ustava.

S tem smo na kratko in enostavno pokazali, kako je »nastala« komerčna obrt, torej obrt, ki jo je merkantilizem tako forsiral povsod v Zahodni in Srednji Evropi. S tem je dobila policijska obrt značaj statične obrti, komerčni pa so odprli vrata za razvoj v smeri veleobrata, to se pravi, v smeri velike manufakture ali celo — zlasti pod konec 18. stoletja — tovarne, na primer usnjarne, papirnice, vrvarne, svečarne itd. Zlasti na Češkem se je komerčna obrt dokaj hitro usmerila v manufakture, v našem prostoru opazimo predvsem bolj okrepljeno obliko založništva, večjo centralizacijo v tem načinu proizvodnje. Manufakture so se uveljavljale v času po odpravi zapore v Evropi. Ko so pod konec 18. stoletja »adaptirali« cehom njihova pravila, so jih s tem hoteli preobraziti v nekakšna obrtniška društva. Ta trud je najbolj uspeval

¹³⁸ Naslednji odstavki temelje na delu Přibram, Geschichte, str. 42—63, 289—318, 412—447, 508—569.

na Dunaju, ker je to mesto že živel takšno gospodarsko življenje, kakršnega večji deli habsburških dežel še niso poznali.

Spoznali smo način delitve obrti v policijske in komerčne panoge, kakršnega je vpeljala katedralistična administracija sredi 18. stoletja. Obstajala je pa še drugačna delitev. Starejša je in tudi zapletenejša. Ta delitev je vso obrtno dejavnost, ki je delovala po cehovskih pravilih, enostavno imenovala *cehovska obrt*, vso drugo dejavnost, ki pa ni bila z ničimer vezana, je logično imenovala *necehovska obrt*. Sèm so v začetku šteli dvorne in stanovske protežirance in šušmarje, dalje priučene tkalce itd., skratka vse, ki so proizvajali zunaj cehovske ustave. Ker je bilo šolanje v okviru ceha edino sistematično šolanje s pravico izdajanja učnih spričeval, je morala politična oblast z nečim nadomestiti te dokumente. Tam je učno pismo fungiralo kot dovoljenje za opravljanje obrti, tu je isto vlogo prevzela koncesijska listina. Kdor se ni potegoval za koncesijsko listino, in teh je bilo zelo veliko, je ostal prost necehovski obrtnik. Še pred sredino 18. stoletja je oblast odprla vrata tudi koncesioniranemu necehovskemu obrtniku, dajala je možnost — vsaj teoretično — tudi njemu, da se je sčasoma usmeril v proizvodnjo širokih dimenzij. Če ni želel iti v nakazano smer, ker ni imel dovolj investicijskega kapitala, je prejel le delovno koncesijo, torej res samo obrtni list. Kdaj in zakaj so uvedli dve vrsti fabriških koncesij, enostavno oziroma normalno in „plemenitejšo“ formalno (vezana je bila na neko starejšo formo podeljevanja koncesij), bomo zvedeli pozneje.

Omeniti moramo še tretji način delitve obrti, ki je bil prav tako zelo star. V primerjavi s prejšnjima dvema se je ta nanašal izključno na obrti, ki so za delovanje imele *dokumentarno osnovo*, na primer spričevala, kupoprodajno pogodbo in podobno. Po njem se je obrt delila na eni strani v *osebno obrt*, na drugi strani v *realno obrt*. Zelo širok obseg osebne obrti je temeljil na listini, v kateri je pisalo, da je njen lastnik pravilno izučen mojster in da sme opravljati navedeno obrt. Dokument je izgubil veljavo z dnem lastnikove smrti, ker je bil vezan na osebo. Sicer je smel voditi delavnico še naprej kdorkoli, toda po pravilu vedno samo s ponovno podelitvijo koncesije. Izpolnjevanje pravila so vestno nadzorovali. Realna obrt je imela to posebnost, da jo je smel obrtnik opravljati po pravilu šele tedaj, ko je s koncesijo vred kupil določeno nepremičnino s premičninami vred. Zaradi te materialne osnove so prvo vejo realne obrti imenovali *radicirana obrt* (korenjena ali korena obrt). Kdor je hotel dalje voditi mlin, kovačijo, ključavničarsko delavnico, gostilniški obrat, lekarno in podobno, je moral obvezno kupiti to nepremičnino z orodjem vred. Vrednost mojstrske pravice je v teh primerih stala natančno toliko, kolikor je obrtnik plačal za vse skupaj. Ker je bila nepremičnina vpisana v zemljiško knjigo, je njena skupna vrednost fungirala v času reguliranja davkov v 18. stoletju kot osnova za odmero davka. Posebnost radicirane obrti je bila v tem, da je bila podrejena kar dvema kontrolama, namreč cehu in davčni upravi. S tem je pravzaprav davčna uprava dobila v pest ne samo konkretnega obrtnika, ampak vso obrt in v katerem koli trenutku je vedela, kako obsežna, močna in bogata je ta obrt. Tudi drugo vejo realne obrti, tako imenovano *kupoprodajno obrt*, ki so jo reflektanti mogli kupiti in prodati po potrebi, je kontrolirala politična oblast, kajti od leta 1756 oziroma od leta 1775 dalje so jo smeli opravljati, če so poprej prosili za podelitev koncesije (kramarije, branjarije).

Z namenom, da bi omogočili še boljšo orientacijo v že tako zapleteni cehovski problematiki, smo izdelali shemo, ki jo moremo dodati naslov »Delitev obrti v praksi«. Shema je kombinacija tradicije, prava, panoge, instančne podrejenosti in ekonomskopolitičnih kriterijev.

I. OSEBNA OBRT

REALNA OBRT

radicirana   kupoprodajna

II. CEHOVSKA OBRT

NECEHOVSKA OBRT

prosta

koncesionirana

delovna koncesija

fabriška koncesija

enostavna   formalna

III. POLICIJSKA OBRT

KOMERČNA OBRT

veleobrat

Strukturi pod številčkama I. in II. imata zelo dolgo tradicijo, s pripombo, da sodi sèm še prosta necehovska obrt, medtem ko so druge veje mlajšega datuma (koncesionirana necehovska obrt iz prve polovice 18. stoletja, ostale iz druge polovice stoletja). Struktura pod številko III. se je razvijala vsa v drugi polovici omenjenega stoletja in delno v prvi četrtini 19. stoletja. Obe veji obrti, izpisani v kurzivi, sta od sredine 18. stoletja dalje nosili v sebi elemente, ki so jima omogočali — če je bil na voljo investicijski kapital — razvoj v industrijo širokega obsega (proizvodnja za obsežno tržišče), torej razvoj tudi v proizvodno ali proizvajalno enoto, ki je imela obliko manufakture (z izjemo proste necehovske obrti in obrti z delovno koncesijo).

Prosta necehovska obrt je bila povsod, tudi na Slovenskem, zelo razširjena. To je bila dolga vrsta tkalcev na deželi, so bili nogavičarji, čipkarice in podobno. Rahla chehovska nagnjenja bomo omenili pozneje. Dokument za opravljanje koncesionirane necehovske obrti je bil potreben zaradi specializiranosti stroke, vendar mojstrski izpit ni bil obvezen; kandidat je smel biti tudi samo priučen (na primer precizni mehanik). Če ni zmožl večjega investicijskega kapitala in so zanj delali eden ali dva pomočnika ter kak ožji sorodnik, je ostal pri delovni koncesiji. Večji kapital, več delavcev, razširjanje tržišča in pridobivanje novih možnosti za razširitev obratovanja, ne nazadnje konkretnije ambicije so lastnika napeljale do tega, da je prosil za *fabriško koncesijo*.

Splošna industrijska politika države je omogočila razrast komerčnih obrti do take mere, da je leta 1791 že mogla in tudi morala vse dvome, nepreglednost stanja in nejasnosti pri tolmačenju odpraviti z definicijami in nadaljnjo razvejitvijo uradov in njihovih oddelkov, ki so bili kompetentni za obrtne zadeve. Morali bi zapisati, da je pričela odpravljati nepreglednost stanja, ker še 20—25 let pozneje ni bilo vse tako jasno in nedvoumno.

* * *

Nedognanost, ki je bila vsakdanji pojav, kadar je šlo za analizo stanja v obrtih, je odsevala tudi iz elaboratov, iz *popisov in statistik*, nastalih v 60. letih 18. stoletja in pozneje. Nekateri popisovalci so ločeno popisali policijske obrti in komerčne obrti, nekateri niso doumeli razmejivte in so na primer papirničarje pripisali komerčni obrti, ob drugi priložnosti so jih napravili za samostojne manufakture, popisovalec sosednje dežele pa jih je uvrstil

kar med policijske obrti.¹³⁹ Kmečke statve so na Kranjskem zaradi dvomov registrirali enostavno kar v posebnem popisu, kjer jih je bilo manj, na primer v slovenskem delu Štajerske, jih moramo pa iskati v rubriki profesionistov. Spet drugje, konkretno na Goriškem, predstavljajo komerčno obrt — samo svilarske statve. V Trstu in nikjer drugje so med komerčne poklice in obrti (*arti e mestieri commerciali*) šteli mornarje, slaščičarje, zavijalce steklenic.¹⁴⁰ Najbrž zato, ker je imel Tomaž Kumar v Ajdovščini velik mlin za papir in so ga tako prišteli med manufakturiste, so tudi njegovo ‚fabriko pršuta‘ v Gorici — v bistvu mesarijo — uvrstili med manufakture, in tako naprej. Podoba je pisana, meje med obrtmi zabrisane, številke le zelo približne, marsikaj neregistrirano, a kljub temu se dokopljemo do zaokrožene predstave o tem, koliko obrtnikov je štela določena obrt, koliko pomočnikov in vajencev je prišlo na enega mojstra, kolikšna je bila storilnost obrtniškega dela v slovenskem prostoru in podobno.

Za začetek naj sledi okvirna razpredelnica za notranjeavstrijsko skupino dednih dežel in za mesto Trst.¹⁴¹

Dežela (mesto) in leto popisa	Število poklicev		Število profesionistov				Skupaj
	Moj.	Pom.	Vaj.	Dnin.	Drugi		
Štajerska 1775	27	2474	1787	462	380	320	5423
Koroška 1762	10	1219	750				1969
Kranjska 1762	68	3161	534				3695
Goriška 1768	1	43	172	140	166		522
Trst 1775	56						1960
Skupaj		6879	3243	602	546	320	13.569

Na Kranjskem popisovalec ni ločeno popisal policijskih in komerčnih profesionistov, na Štajerskem so vračunali tudi »fabrike« (na primer steklarne, ki so imele največ dinarjev), na Koroškem so si olajšali delo in popisali le deset najmočnejših skupin obrti, kamor so — vse tako kaže — prišteli tudi kmečke statve oziroma tkalce, Goričanom so se popisa vredni zdeli le svilarski profesionisti in še ti so skoraj vsi delali že v založniški obliki dela in celo že v obliki nekoliko centralizirane manufakture; Tržačani so prišteli trgovce policijski obrti (*arti e mestieri di publico servizio*), zavijalce steklenic pa komerčni obrti. Najbrž so mišljeni le trgovci s prodajalnami (prodajalci in kramarji), v drugem primeru zavijalci, ki so delali v pravih manufakturah, to je, v osredotočenih obratih za proizvodnjo rozolje-likerja, v obratih tipično komerčnega značaja. Torej res pisana podoba, ki dopušča določiti skupni imenovalec le za omejeno število poklicev, kajti na primer zavijalce steklenic bi mirno mogli prišteti prvim mezdnim delavcem. Razlike med citiranimi leti niti ne motijo preveč, ker je bilo nihanje v številu profesionistov določene panoge več let zapovrstjo v neki deželi tako majhno, da smo ga ponekod mogli izračunati celo v promilih.

¹³⁹ Če je imela Ljubljana leta 1754 pri svojih 9000 prebivalcih okoli 680 ljudi, zaposlenih v obrtništvu (manj kot 8 odstotkov), so tu mišljene vse obrti brez kakršne koli razmejitev. — Prim. Vlado Valenčič, *Prebivalstvo Ljubljane pred 200 leti*, Kronika II, 1954, str. 191—200.

¹⁴⁰ ADK, rokopis št. 736.

¹⁴¹ Naslednji odstavki temelje, če ni drugače označeno, na virih v ADK, fasc. rd. št. 385 in 397 ter rokopisu št. 736.

Ta in druge razpredelnice, tudi tekstni podatki in siceršnje navedbe dovoljujejo, da skupno število profesionistov policijske in komerčne veje obrti močno zaokrožimo navzgor in da zapišemo domnevo: Vseh profesionistov v Notranji Avstriji s Trstom vred je bilo v letih okoli 1770 najmanj 15.000 po številu, morda celo več. Obrtniškega naraščaja je primanjkovalo tudi v alpskih deželah Avstrije. Skoraj polovica mojstrov je delala brez pomočnikov, da o vajencih ne govorimo še posebej. Citiranje različnih števil pri številu poklicev nam onemogoča zvedeti, katera dežela je imela največ poklicev in katera najmanj. Kranjska je navedla precej izčrpno število poklicev in vprašanje je, če bi mogle druge dežele navesti bistveno večje število. Izjeme so Dunaj, Praga, oziroma Spodnja Avstrija in Češka.

Mariborski okrožni glavar je 30. januarja 1765 sestavil Poročilo o komerčnem stanju (mariborsko okrožje je takrat obsegalo še znaten del nemško govoreče Štajerske). Poročilo pravi, da v vsem okrožju ni brivcev, ni izdelovalcev igel, ni splavarjev (»flosarjev«), ni izdelovalcev kos, ni izdelovalcev smodnika in tudi ne papirničarjev; okrožje da ima samo dva knjigoveza, dva kleparja, dva kotlarja itd. Zanimivo je, kako zanika obstoj brivcev, čeprav ne moremo verjeti, da bi vse okrožje, ki je takrat štelo morda okoli 160.000 prebivalcev, ne imelo nobenega brivca. Vrsta drugih številnih podatkov priča, da sta tako mariborsko kot celjsko okrožje imela obilo splavarjev, celjsko je morda mariborskega sploh prekašalo. Po Dravi so splavarili vsaj od 13. stoletja dalje, po Savinji vsaj od 15. stoletja dalje, toda po tej reki je splavarjenje verjetno bilo intenzivnejše. Morda splavar res ni bil samostojen poklic, samostojna obrt, in ga je glavar imel za podaljšan opravke kmečkih oziroma gozdnih del; ker se mu ni zdelo primerno, da to zapiše, je raje zanikal obstoj splavarjev. Smodnikarji na Kranjskem so mnogokrat bili kmetje in nimamo razloga dvomiti o tem, da jih v slovenskem delu Štajerske ni bilo. Nasprotno, eden izmed njih se celo navaja z imenom. Če je ljubljanski magistrat kupil smodnik leta 1726 na Koroškem in v Gradcu, nato samo v Gradcu, leta 1732 in 1733 pri izdelovalcu smodnika Janezu Juriju Geyerju v Mariboru,¹⁴² potem je velika verjetnost, da jih je v času pospeševanja obrtnih dejavnosti v drugi polovici 18. stoletja bilo še več. Ne smemo prezreti dejstva, da so popise komerčnih obrtnikov naložili komerčnim konsesom, glavar je pa popis izpeljal samoiniciativno, tako je vsaj trdil v poročilu, po lastnem preudarku in s primerno naglico, samo da bi si povečal ugled pri naročniku popisa.

Sedaj še korak naprej. Podatki popisovalcev nam omogočajo, da — spet na okroglo — ugotovimo število komerčnih profesionistov za ves slovenski prostor. Našteli smo:

Teritorij (mesto) in leto popisa	Število poklicev		Število profesionistov			Skupaj
	Moj.	Pom.	Vaj.	Dnin.		
Kranjska 1769	27	694	199	103		996
Slov. Koroška 1762	10	350	150			500
Sl. maribor. okr. 1765	49	617	338			955
Celj. okrožje 1769	29	284	387	23		694
Goriška 1768	1	43	172	140	166	521
Trst 1758	18					326
Skupaj		1988	1246	266	166	3992

¹⁴² Ivan Slokar, Zgodovina solitram in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici, Kronika IX, 1961, str. 110—113.

V primerjavi s prejšnjo razpredelnico opazimo tu določene — imenujmo jih tako — anomalije. Pri obeh vejah obrti, policijski in komerčni, je zgoraj Štajerska navedla le 27 raznih poklicev, tu pa slovenski del mariborskega okrožja samo v komerčni stroki 49 poklicev, celjsko okrožje 29 poklicev, torej več kot pestrejša Kranjska. Vzrok je verjetno v tem, da je določeni popisovalec na Štajerskem leta 1775 združeval sorodne poklice, tiste pa, ki so imeli po enega, dva, tri mojstre brez pomočnikov in vajencev, enostavno opustil; starejša popisovalca za mariborsko in celjsko okrožje sta bila že samo pri štetju komerčnih obrti veliko bolj vestna kot popisovalec iz leta 1775. Trst je v obeh popisnih letih (1758, 1775) navajal le skupno število profesionistov, to se pravi, popisa ni specificiral po številu mojstrov, pomočnikov in vajencev. Tu smo v obeh razpredelnicah sešteli dane številke za mojstre, pomočnike in vajence brez tržaških zato, da smo vsaj za nekatere teritorije (in skupaj za slovenski prostor brez Trsta, Prekmurja in Beneške Slovenije) dobili določene relacije med mojstri in njihovimi pomočniki ter vajenci. Hoteli smo namreč vsaj v grobem zvedeti, kako je z obrtniškim naraščanjem, so li imeli mojstri vsak svojega pomočnika ali vsaj vajenca.

Ne glede na razlike v letih popisovanja se nam zdi seštevek prenizek. Korigiramo ga lahko tako, da iz drugih podatkov, ki so jih imeli na voljo komerčni konsesi v smislu nam že znanega »bilanciranja«, sestavimo seznam za 16 obrti in njihovo zasedbo v skupnem številu (moj. + pom. + vaj.). Tako je bilo v letih okoli 1765 v slovenskem prostoru s citiranimi omejitvami:

tkalcev	1626	barvarjev	83
svilarjev	525	lončarjev	65
usnjarjev	513	irharjev	49
krznarjev	159	vrvarjev	46
fužin. kovačev	156	pasarjev	35
pletilcev	147	jermerarjev	29
klobučarjev	125	žebjarjev	23
sitarjev	83	rokavičarjev	13

Seštevek se glasi: 3715 profesionistov v tistih 16 strokah, ki so bile skupne okrnjenemu slovenskemu prostoru. Če prištejemo Trst, moramo takoj pripisati, da je mesto imelo obrtnike, ki jih drugje niso poznali, ker jih niso potrebovali, na primer 15 smolarjev (za smolanje ladij), točno 170 mornarjev, dalje 8 zavijalcev steklenic in enega krojača jader. V zgornjo kolono nismo še vstavili 8 tržaških vrvarjev, 12 milarjev in 11 izdelovalcev rozolje ter 9 kotlarjev. S tem smo dosegli skupno število 3949 profesionistov in se približali podatkom iz prejšnje razpredelnice. Ko nam bo uspelo, da bomo seznam komerčnih obrti podaljšali od 16 na 25 panog in ko bomo mogli vključiti vsaj Prekmurje, če že ne vseh delov slovenskega prostora, se bomo morda približali domnevi, da je bilo v slovenskem prostoru v letih okoli 1766 nekako 4500 komerčnih profesionistov.

Zlasti v Trstu je število profesionistov naraščalo kar v skokih: leta 1775 je tu že bilo 191 mornarjev, potem 80 zavijalcev steklenic, namesto prejšnjih 54 trgovcev sedaj že 129, rozoljo je pa proizvajalo 37 delavcev, itd. Ko že govorimo o Trstu in o netočnem »bilanciranju« tistih časov, naj dodamo za ilustracijo dve trditvi. Prva iz leta 1737 pravi, da je v Trstu 49 patronov ali lastnikov ladij in prav toliko ladij, ki imajo skupaj 221 mornarjev; druga

iz leta 1756 zatrjuje, da ima Trst le 19 ladij in 67 pomorščakov.¹⁴³ Ne gre za morebitno recesijo, temveč za dejstvo, da so tokrat seštevali le velike ladje, medtem ko so 20 let prej našteali tudi manjše ladje. Popisovalec ne pove, kje je bila meja za »velike« in »majhne« ladje; tudi statistika iz let 1758 in 1775 ne govori o razmejitvi. Nekaj podobnega se je dogajalo na Kranjskem z usnjarji. Na Slovenskem naj bi leta 1765 bilo 513 usnjarjev, nekako 15 let pozneje (1780) pa samo na Kranjskem zaposlenih v usnjarstvu približno 1700 ljudi.¹⁴⁴ Gre torej za zelo hiter porast usnjarstva ali pa za dejstvo, da je bilo sredi 60. let le 513 mojstrov; pa še ta številka za skoraj ves slovenski prostor je zelo nizka.

Števila tkalcev nismo specificirali na tkalce platna, mezlana, lodna in drugih suken, ker nekatere statistike tega ne dopuščajo. Slovenski del mariborskega okrožja naj bi imel samo 70 tkalcev, kar je prav gotovo prenizko ocenjeno. Svilarški profesionisti so citirani samo za Goriško, drugje naj bi jih ne poznali. Celjsko okrožje ne navaja lončarjev, čeprav jih je gotovo imelo. Pač pa podatki omogočajo, da določimo nekakšna središča komerčnih in policijskih obrti. Tu je območje ali pomerij Gradca z močnima smerema proti Judenburgu in Spilju, tu je pomerij Celovca s smerema proti Vetrinju in Gospe Sveti, dalje Ljubljana z Obsavjem tja do Bleda, zelo široka okolica Gorice in mali teritorij mesta Trsta. Kot ne sodi v okvir te razprave zelo nadroben študij obrtništva, tako se ne moremo ustavljati pri medsebojnih odnosih med cehi proti koncu 17. stoletja in v začetku naslednjega stoletja, čeprav so ta medsebojna prerivanja po svoje poučna, saj nam v mnogih primerih povedo, da so cehi počasi izgubljali svojo nekdanjo neomajnost, avtoriteto in ekonomsko moč.¹⁴⁵

Domneva, da smo morda še kar zadovoljivo ocenili število komerčnih profesionistov na slovenskem ozemlju, se pri ugotavljanju policijskih profesionistov sprevrže glede ocenjevanja spodnje meje njihovega števila komaj v tipanje. Tu lahko operiramo zgolj z desetimi poklici, pa še ti so omejeni na ozemlje Kranjske, slovenskega dela mariborskega okrožja in na mesto Trst:

Poklic	Mesto	Kranjska 1762		Slov. del mariborskega		Skupaj
	Trst 1758	Moj.	Pom.	okrožja 1765 Moj.	Pom.	
Čevljarji	123	344	29	61	29	586
Krojači	98	290	36			424
Kovači	49	181	12	52	20	314
Zidarji	62	56	87	23	20	248
Tesarji		101	46	8	25	180
Mesarji	25	94	14	33	18	184
Peki	27	69	4	23	29	152
Sodarji	54	55	4	29	6	148
Mizarji	78	39	8	23	14	162
Mlinarji				42	17	59
Skupaj	516	1229	240	294	178	2457

¹⁴³ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 621.

¹⁴⁴ Hermann, Abriss, str. 85.

¹⁴⁵ Zelo instruktivni za del Gorenjske so podatki, ki jih navaja Pavle Blaznik, Škofja Loka, str. 274–279.

Del teh obrtnikov je pripadal tako imenovani radicirani obrti (mlinarji, mizarji, peki itd.). Te je bilo lahko pošteti, teže je s profesionisti v obratih, ki so bili last zemljiškega gospoda (posvetnega ali cerkvenega) in so stali na njegovi zemlji. Komu vse je pripadalo naštetih 42 mlinov v slovenskem delu mariborskega okrožja, bo pokazala bodoča podrobna študija. Enako velja za Kranjsko, saj je bilo samo v okolici Ljubljane od Kolezije do Vevč in od Medvod do Zaloga najmanj deset mlinov.

Razpredelnica je zajela nekaj obrti, ki so jih pozneje prišteli h komerčnim obrtim, na primer sodarska in mizarska obrt. V Trstu so do leta 1754 vsa kolarska dela opravljali mizarji, ker mesto ni imelo prav do poletja citiranega leta nobenega kolarskega mojstra. Takrat je Dunaj objavil, da bo tja poslal enega izmed svojih članov te rokodelske organizacije. »Razen njega ne sme biti v Trstu nobenega kolarja«, so poudarili v dopisu. Besede v narekovaju zvene zelo srednjeveško. Čeprav je tržaški kolar deloval brez konkurence, ni pokazal — vsaj tako pričajo pregledni dokumenti — nikoli težnje, da bi se razvil v večji obrat, v večjo delavnico ali manjšo manufakturo. Cehovsko potezo kaže tudi primer, ko so leta 1764 zaposlili v Trstu krojača jader in mu določili letne prejemke na 50 gld; če bi bil svoboden obrtnik, bi živel od zaslužka, ki bi si ga sam ustvaril. Še leta 1788 je bil Ivan Žužek edini livar svinca v Trstu. Ker je moral izdelati nove cevi za mestni vodovod in za druge potrebe, izvoz svinca iz Koroške pa je že bil prepovedan, so mu posebej dovoliti obiti prohibitivni sistem tako, da so mu posebej dovolili prost uvoz svinca v Trst v teži 11.200 kg.¹⁴⁶ Ta dva obrtniška primera sta kar poučna: Oblast je že sredi 18. stoletja vedela, da je samo na papirju enostavno razkrojiti cehe, v praksi jim bo pa morda še sama pomagala pri delovanju; drugič, bilo je jasno, da se ne more noben komerčni obrtnik razviti v smer, ki so jo načelno nakazovali, če tržišče ne povprašuje po izdelkih; tretjič, prohibitivni sistem je sicer po eni strani ščitil obrtnika pred poplavo uvoženega blaga, po drugi mu je mogel utesniti razmah (vsaj v nekaterih primerih). V Žužkovem času so bile vse večje slaščičarne v Trstu že razglašene za manufakture, ker so pač imele široko tržišče, poleg tega so izdelovale čokolado in druge obstojne prehranjevalne artikle, ki jih je kupovala tudi Kranjska.

Zasledovati razmah komerčnih obrti je toliko lažje, ker je del njihovih proizvodov šel v izvoz. Bilanciranje je ta del njihove proizvodnje kvantificiralo. Proizvodnje policijskih obrti ni skoraj nihče obravnaval. Njihovi proizvodi so bili del notranjega konsuma — in kdo naj bi to sistematično registriral? Kdo se je ubadal s čevljarji in s številom izdelanih parov obutve? Mesar je klal in prodajal, ne da bi vedeli, koliko živine je kje kupil in koliko mesa je prodal, noben krojač ni nikoli navedel, kje je kupil blago, iz katerega je potem urezal obleko. In tako dalje. Komerčna stroka je bile neprimerno bolj v središču pozornosti, saj so komerčne konsese utemeljili prav zaradi nje in jim ukazali, da zasledujejo prav njen razmah; policijske obrti so bile v bistvu prepuščene same sebi, navezane na krajevno oblast predvsem glede koncesijske listine, splošnih higienskih predpisov, prave teže in mere. Bilance so primerno vestno zapisovale tudi tkalce-profesioniste in njihove statve, ker so najbrž od njih veliko pričakovali:

---

¹⁴⁶ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 619.

Leto	Ozemlje	Štev. moj.	Štev. pom. *	Skupaj	Štev. statev
1762	Kranjska	750	73	823	800 ?
1762	Slov. Koroška	224	89	313	300 ?
1769	Celj. okrožje	104	29	133	150
1775	Sl. del marib. okr.	105	37	142	160
	Skupaj	1183	228	1411	1410 ?

Trst je leta 1775 imel 32 tkalcev (brez navedbe števila za statve), tako da se mora skupno število tkalcev glasiti 1443. S pomočjo še drugih podatkov, ki so nekakšen komentar popisovalcev k tej razpredelnici, moremo izračunati, da je prišlo približno 60 % popisanih tkalcev-profesionistov in prav tolikšen odstotek statev na gorenjski kot in na mesta, kot so Ljubljana, Novo mesto, Kočevje z okolico, itd. Ostalih 40 % si dele Vetrinj z okolico, pas Celovec—Gospa Sveta, Humperk, Hódiše, Rožek z okolico, Dornava, Radgona, Ptuj, Rogatec, Studence, Laško, Celje z okolico, Maribor z okolico. V primerjavi s številom kmečkih statev na Kranjskem moremo ugotoviti tudi to, da je število popisanih tkalcev-profesionistov vsega slovenskega prostora presegalo število popisanih kmečkih tkalcev na Kranjskem.

S tem v zvezi smo že brali, da so klasična področja za proizvodnjo platna bila Gorenjska, Polhov Gradec z okolico, kočevska grofija, itd. Kaj pa vzhodna polovica Slovenije? Sestavili smo tabelo, ki govori o vrednosti prodanega lanu, konoplje in ovčje volne (v goldinarjih po posameznih štajerskih okrožjih leta 1769). Tabele o količini proizvodnje nismo uspeli sestaviti, ker je daleč premalo podatkov o tem.

Okrožje	Lan	Konoplja	Ovčja volna	Skupaj
Celjsko	12.827	3.566	11.050	27.443
Mariborsko	33.121	7.488	7.122	47.731
Graško	46.478	3.393	3.608	53.479
Bruško	18.942	1.020	7.084	27.046
Judenburško	16.625	54	5.866	22.545
	127.993	15.521	34.730	178.244

Slovenski del mariborskega okrožja je pridelal približno polovico vsega lanu v okrožju. Skupaj s celjskim okrožjem je vzhodna polovica Slovenije (brez Prekmurja) proizvedla nekako 30 % vsega štajerskega lanu. Bolje je bilo citiranega leta pri konoplji in ovčji volni, kjer je prišlo na slovenski del dežele okroglo 50 % obeh surovin. To velja seveda za pridelek, ne pa tudi za predelavo, kajti severni deli dežele so zaradi večjega števila statev kupovali surovine v južnih delih Štajerske. Ne smemo namreč pozabiti, da je bil srednji del Štajerske ali graško okrožje glede tekstilne industrije vseh strok krepko na prvem mestu. Nemški del mariborskega okrožja je bil precej bolj razgiban od slovenskega dela.

Na podlagi popisa statev in profesionistov na Štajerskem leta 1775 smo izračunali, da je delovalo skoraj 53 % štajerskih statev in 54 % profesionistov v graškem okrožju, v slovenskem delu dežele nekako 14 % statev in približno

prav toliko profesionistov. Glede slovenskega dela štajerskega ozemlja moramo naglasiti, da je takrat imelo celjsko okrožje več statev in profesionistov kot slovenski del mariborskega okrožja. Tudi nemški del imenovane kresije je bil bolj razgiban od slovenskega dela. V splošnem smemo trditi, da je graško okrožje prednjačilo ne samo zato, ker je pridelalo relativno največ tekstilnih surovin in jih še nakupovalo v drugih okrožjih, ampak tudi zato, ker je bila potrošnja v glavnem mestu znatna; pozitivno so vplivali njegovi sejmi, kamor so prihajali trgovci iz ogrskih pokrajin, ne nazadnje so na obsežno proizvodnjo vplivali tudi založniki, ki jih je največ bilo v osrednjih delih Štajerske, proti severu in proti jugu vse manj.

Na slovenskem Koroškem je leta 1762 delovalo približno 20 % statev in 23 % profesionistov, ker je premogla vsa dežela ob 809 tkalskih mojstrih in 605 pomočnikih (skupaj 1414 profesionistih) okroglo — tako suponiramo — 1400 statev. S pridržkom, da so popisovalci vsaj približno vestno reproducirali dejansko stanje, moremo zagovarjati misel, da se je slovenski del Koroške intenzivneje ukvarjal s proizvodnjo tekstilov kot pa slovenski del mariborskega okrožja. Če izznamemo svilarstvo, zavzema v proizvodnji ostalega tekstila Goriška zadnje mesto.

Popisovalce šestdesetih in sedemdesetih let 18. stoletja je zanimalo število proizvodnih sredstev in število proizvajalcev; te so tudi specificirali po sektorjih lastništva (kmečke statve, obrtniške statve, itd.) ali po panogah. Prav malo ali nič pa ni nikogar zanimala storilnost dela, organizacija proizvodnega postopka, funkcioniranje založniškega sistema in sploh njegovo izoblikovanje, kvaliteta izdelkov in podobno. Danes vemo, da je izoblikovanje kapitalizma kot vsebine in oblike gospodarjenja bilo direktno odvisno od teh in še drugih elementov, ki so tudi sestavni del rentabilitetnega računa (konkurenčni boj s pomočjo kvalitete izdelkov, itd.). Vsaj do sredine osemdesetih let 18. stoletja se način proizvodjanja dobrin v veliki večini obratov komerčne stroke ni vidneje premaknil v smer kapitalističnega načina gospodarjenja; to velja za založniški tekstil, za usnjarstvo, za celotno lesno gospodarstvo in še za katero panogo. Izjeme so bile vse velike suknarne, velik del ali celo večji del steklarn, fužine, eden ali dva mlina za papir in morda še kaj. Tako je bilo seveda v slovenskem prostoru. Ko se je razmahnila propaganda za zmago merkantilističnih načel po letu 1720 za pomnožitev industrije, za povečanje izvoza, je pri nas imela za rezultat — predvsem povečanje števila komerčnih obrti, znatno manj pa utemeljitev manufaktur in drugih centraliziranih obratov. Sicer se je komerčna dejavnost povečala tudi v drugih habsburških deželah, vendar so podjetniki manufakture in »fabrike« hitreje gradili tam v primerjavi s slovenskim prostorom. Porast števila komerčnih profesionistov naj nakažemo z nekaj številkami: Na Češkem se je od leta 1776 do 1788 število povečalo od skoraj 57.000 na skoraj 122.000 profesionistov (dvakratno povečanje), na Moravskem v istem časovnem obdobju od nekako 22.000 na 31.000 (1,4-kratno povečanje); Šlezija je izkazovala najmanjši porast: le od 3.340 na 3.762 profesionistov. To lahko pomeni, da je Šlezija dosegla že prej tolikšen razmah komerčnih obrti, da je v popisovalnem času skoraj stagnirala, ker se je bližala zasičenosti. Pač pa je večji razmah doživljala še Spodnja Avstrija, kjer je od leta 1783 do 1790 poskočilo število komerčnih profesionistov od 25.000 na 34.000 teh obrtnikov (1,4-kratno povečanje).¹⁴⁷

¹⁴⁷ Pfibram, Geschichte, str. 405—407.

Spomnili se bomo, da smo za Notranjo Avstrijo s Trstom vred za leto 1770 predvideli najmanj 15.000 profesionistov. Torej so se vse alpske dežele, vključno mesto Trst, ki smo jih našeli (skupaj nekako 1,600.000 prebivalcev) komaj mogle meriti z Moravsko pri prvem štetju v letu 1776, ko je dežela imela približno 1,200.000 prebivalcev, že nič več pa ne z Zgornjo Avstrijo (morda 500.000 prebivalcev). Morda bi v zvezi s temi dejstvi smeli reči: Bolj ko si se oddaljeval od Labe, Vltave, Morave in Donave proti jugu, manj je bilo profesionistov, in bolj ko si se približeval Trstu, več jih je bilo; mejo moremo suponirati nekje blizu črte Karavanke—Celje—Varaždin. Izjema so seveda mesta kot Gradec, Celovec in podobno.

* * *

Vsaj pri obrtnikih na slovenskem prostoru, verjetno pa najmanj v vsej Notranji Avstriji, je bila *storilnost dela* zelo skromna.¹⁴⁸ Podatki za 18 poklicev, ki smo jih izbrali iz policijskih in komerčnih obrti na Kranjskem v letih 1762 in 1763, bodo poskušali to domnevo podpreti. Računamo s pogojem, da sta bili obe leti normalni, to je, povprečno konjunkturni; če nista bili, so napeke lahko zelo občutne. Krivca za nizko storilnost iščemo, prvič, v majhni kupni moči domačega prebivalstva, drugič, v še vedno ne dovolj dobri organizaciji nakupnega in prodajnega tržišča, tretjič, v večjem ali manjšem vplivu cehovske tradicije glede omejevanja števila pomočnikov in vajencev.

Razpredelnica za osemnajst poklicev je precej zgovorna, vendar moramo ponovno opozoriti še na površno delo samih popisovalcev in za napačne informacije profesionistov, potem ko smo pogoj za »normalnost«¹⁴⁸ že citirali:

Blago	1762			1763		
	Moj.	Pom.	Količina	Moj.	Pom.	Količina
Pile	1	1	560 kg	1	1	560 kg
Klobuki	23	16	9897 kosov	29	17	12.815 kosov
Kmečke fužine	40	44	900 kosov	39	46	900 kosov
Hlače in rokavice	6	2	65 parov	5	3	35 parov
Sponke	3	0	4200 ducatov	3	0	4500 ducatov
Kmečka kožuhovina	81	19	1492 kosov	81	22	1926 kosov
Kotli	3	2	1500 kg	4	2	800 kg
Klepano blago	4	4	500 kosov	3	1	20 kosov
Glavniki	11	2	180 kosov	14	1	6960 kosov
Koci	3	0	120 kosov	1	1	50 kosov
Igralne karte	1	0	0	1	0	134 ducatov
Navadno usnje	262	38	8791 kosov	211	36	8831 kosov
Žablji	7	0	0	6	0	1000 kg
Papir	2	2	302 rizma	3	4	626 rizmov
Obšivi in našitki	9	3	5400 m	9	5	90.000 m
Vrvi	11	0	336 kg	10	2	364 kg
Sita	80	0	3578 kosov	80	0	1400 kosov
Sveče	10	2	1000 kg	9	2	140 kg

Če poprek izračunamo storilnost za pet poklicev, je rezultat precej skromen: pri *klobučarjih* je vsaka delovna enota (mojster fungira kot njen šef)

¹⁴⁸ Viri v opombi 141.

izdelala letno povprečno 430—440 klobukov, pri *sponkarjih* povprečno okoli 1400 ducatov letno, pri *krznarjih*, ki so v bistvu izdelovali le kmečko kožuhovino, je znašalo letno povprečje nekaj več kot 18 kožuhov, medtem ko je na *usnjarsko* enoto prišlo nekako 34 kosov obdelanih kož ali usnja, končno je še vsak *sitar* letno izdelal 44 sit (če ni pomote; če je treba besedo kos zamenjati z besedo puš oziroma šop, je sitar izdelal letno 396 sit ali povprečno nekaj več kot vsak dan enega).

Pri računanju povprečij moramo biti tudi zelo previdni, kajti v tistih časih je bilo prazničnih dni zelo veliko, delovniki so pa bili namenjeni tudi obdelovanju njiv in vrtov, brez katerih ni bil skoraj noben obrtnik. Pri računanju povprečij se kaj pogosto dogodi, da profesionist, ki veliko proizvede in vse tudi proda, krije s tem profesionista, ki deluje v pasivnem kraju in mu blago ostaja. Rokodelec, ki je še delal po naročilu, je proizvedel včasih zelo malo, če pa je že delal za široko tržišče, je delal z velikim tveganjem, ker ni mogel predvideti, če vlada na tržišču interes za njegove izdelke.

Za več kot vso zahodno polovico slovenskega prostora imamo na voljo drugačne podatke, namreč letni zaslužek določene obrti. Zaradi takratne nepopolne terminologije ne smemo pojma letni zaslužek enačiti s čistim dobičkom. Gre za bruto dohodek ali kosmati dobiček, od katerega moramo odračunati nakup surovin; preostalo vsoto so po določenem ključu razdelili kot nagrado za delo (mezda je še vedno težko zapisati) med mojstre, pomočnike in vajence. Tudi podatki o letnem zaslužku so merilo, s pomočjo katerega se moramo približati jedru problema, ki ga tu imenujemo storilnost dela. Upoštevali smo 22 poklicev, ki smo jih razvrstili po višini letnega zaslužka za leto 1769 (vse v goldinarjih):

Poklic	Maribor. okrožje			Letni zaslužek	Celjsko okrožje			Letni zaslužek
	Moj.	Pom.	Vaj.		Moj.	Pom.	Vaj.	
Tkalci	712	278	182	91.955	104	290	3	26.260
Usnjarji	68	40	15	81.046	106	19	6	28.062
Irharji	9	11	3	17.020	4	6		3.022
Krznarji	28	39	7	13.994	8	15	2	3.350
Klobučarji	18	25	8	11.784	17	17	6	2.835
Črnilci	23	15	10	4.802	13	5	1	1.335
Vrvarji	17	7	9	4.642	5	1	2	1.053
Nogavičarji	13	8	6	2.985	4	2		998
Kositrarji	1	5		2.000	1			40
Rokavičarji	4	2	1	1.927	1	2		529
Zlatarji	1	3	1	1.700		1		50
Kocarji	3	3		1.370	1			112
Žebjarji	5	3	4	1.340	3	7		1.000
Pasarji	5	4	1	1.000	4			500
Glavnikarji	3	1	2	926	2	3		450
Kotlarji	2			900	2			450
Strugarji	4	2	1	870	1			120
Pozamentirji	2	2		685	1	2		483
Kleparji	3	2		640	1			120
Sitarji		2		620				
Urarji	3		2	420		1		50
Pilarji	1	1		200	1			30

148 Za izračun letnega zaslužka na določeno proizvajalno enoto bomo tu obravnavali le šest poklicev. Najprej *tkalce*; v mariborskem okrožju, ki je obsegalo več kot samo slovenski del, je prišlo na enoto 131 gld letnega zaslužka, v celjskem skoraj dvakrat več, namreč 250 gld. To je prvi primer, da so v južnem delu slovenske Štajerske zaslužili več kot v severnem delu. Vzrok seveda ni v večji kupni moči ljudi, temveč v tem, da je bilo na voljo največ surovin; veliko tkanin so izvažali v mariborsko okrožje in drugam. *Usnjarska* enota v mariborskem okrožju je zaslužila kar 1200 gld, v celjskem le 265 gld; velika razlika je bila tudi med *irharji*, saj so zgoraj zaslužili 1700 gld, spodaj 756 gld. Medsebojne razlike so bile manjše v *krznarski* stroki, kajti mojster v mariborskem okrožju je zaslužil 500 gld, v celjskem 420 gld; *klobučarji* v mariborskem okrožju po 655 gld, v celjskem le 167 gld. Pri *črnilcih* ali barvarjih na črno je bilo sorazmerje 208 gld : 100 gld v korist mariborskega okrožja. Končno naj omenimo še *nogavičarje*; njihove delovne enote so imele letnega zaslužka povprečno po 230 gld (mariborsko okrožje) oziroma po 250 gld (celjsko okrožje).

To so seveda enkratni podatki. Ne vemo, ali je to leto bilo konjunktorno za celjsko okrožje, za mariborskega pa ne (in obratno), tudi se ne omenja, kje je bilo založništvo najbolj razvito in podobno. Da bodo ugotovitve zanesljivejše, bo treba dobiti na voljo veliko več podatkov tako za cene posameznih izdelkov kot za količino proizvodnje in letne zaslužke za daljša časovna obdobja. Če pa suponiramo, da so navedene številke kljub vsemu le blizu povprečja določenega števila let, potem je jasno, da se je kapital hitreje akumuliral v mariborskem okrožju oziroma v njegovem nemškem delu, kot pa v celjskem okrožju.

O drugih problemih v obrtnih panogah vemo še zelo malo. Znano nam je na primer, da so nekateri profesionisti pogodbeno delali za velika podjetja, konkretno na primer za idrijski rudnik živega srebra. Leta 1780 je ptujski vrvarski mojster Ivan Weiss izdelal trpežno vrv, ki je bila bolj enakomerno pletena kot siceršnje vrvi; bila je tudi posmolana, to je, prepojena z neko smolnato snovjo, da ni trohnela prehitro. Menda je rudnik zaradi te prednosti porabil letno osem vrvi manj, kar je pomenilo prihranek 3587 gld.¹⁴⁹ Podobno novatorstvo je pozneje pokazal tudi ljubljanski vrvarski mojster Franc Filip Knerler, saj je leta 1799 celo zahteval od rudnika nagrado, češ da je zanj osem let izdeloval tako trpežne vrvi, da je upravi rudnika prihranih ogromne vsote denarja. Nagrade ni prejel z motivacijo, da je za rudnik delal na osnovi medsebojne pogodbe.¹⁵⁰

Končno se moramo pomuditi še pri posebnosti med komerčnimi obrtnimi dejavnostmi, to je pri *klekljanju čipk*. Glede čipkaric naj pripomnimo, da so jih popisovalci na Kranjskem sešteli za vso deželno izjemo Idrije, teritorija erarnega živosrebrnega rudnika, ker ni bil del deželnega ozemlja. Niso jih delili na podeželske in mestne klekljarice, ker je čipkarstvo bilo necehovska prosta obrt. Po drugi strani nimamo trdnih dokazov za to, da bi vse ali vsaj večji del klekljaric organizirali založniki za svoj sistem. Zaradi slabše kvalitete čipke niso bile namenjene izvozu; izdelovale so jih iz navadnega sukanca. Kljub vsemu je komerčna oblast tovrstno delo še kar precej podpirala.

¹⁴⁹ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1584.

¹⁵⁰ ADK, Münz — und Bergwesen fasc. rd. št. 1627.

Načrt iz leta 1752, da bi ustanovili v Idriji manufakturno podjetje, kjer bi izdelovali platno, sukanec, nogavice, čipke in podobne izdelke, se ni uresničil zaradi pomanjkanja investicijskega kapitala.¹⁵¹ To je tudi sicer edini znan primer, da je kdo poskušal proizvajati čipke v obliki zelo razvitega založništva v tem delu Slovenije. V splošnem so klekljarice delovale individualno. Leta 1763 so v Ljubljani registrirali 45 klekljaric, v Kamniku 20, v Radovljici 5 in na Notranjskem dve klekljarici (skupaj 72 proizvajalk brez idrijskih). Sicer je število klekljaric zdržema naraščalo vso prvo polovico, a posebej opazno v šestdesetih letih 18. stoletja. Leta 1762 so našteali na Kranjskem brez Idrije 67 obrtnic, naslednjega leta torej 72, vendar leta 1764 nekaj manj, le 69, potem pa v naslednjih zaporednih letih 1766—1770, kot sledi: 91 — 109 — 115 — 120 — 127. Izmed obeh notranjskih klekljaric je Neža Nagode iz logaškega gospostva napletla letno borih deset metrov čipk in vse prodala v Logatcu, sosedja Uršula Molk je »proizvedla« celo samo šest metrov čipk, medtem ko so ljubljanske obrtnice močnejše. Tistih triindvajset z ozemlja nemške komende je izdelalo letno skoraj 1100 m čipk, kamniške celo 3200 metrov. Vse čipke so bile navadne kmečke čipke. V Borovljah so ženske pričele klekljati z letom 1766; koliko jih je bilo in koliko so proizvedle, še ne vemo.¹⁵²

Če naj verjamemo piscu iz leta 1780, je vrednost vseh v Idriji proizvedenih čipk znašala okoli 12.000 gld.¹⁵³

---

¹⁵¹ Marija Verbič, O začetkih slovenskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo, Kronika XVII, 1969, str. 157—160, dalje vir v opombi 129.

¹⁵² ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 439.

¹⁵³ Hermann, Abriss, str. 83.

5. OKREPITEV ZALOŽNIŠKEGA SISTEMA

Založniška organizacija proizvodnje.
— Sitarstvo. — Nogavičarstvo. —
Svilarstvo. — Usnjarstvo. — Krznar-
stvo. — Klobučarstvo. — Medeninar-
stvo. — Kovaštvo. — Puškarstvo

Zgodovinarji so enotni glede spoznanja, da je bila prav proizvodnja tekstila tisto področje, kjer se je najprej razvila založniška organizacija proizvodnje.¹⁵⁴ Trgovec, ki je poznal razmere na bližnjih in oddaljenejših tržiščih in ki je dobro vedel, po katerih izdelkih tržišče najbolj povprašuje, je znal prodati to blago. Tudi je znal s kapitalom, ki ga je imel na voljo, kupiti surovine za proizvajalca, če mu jih je primanjkovalo. Zalagal je proizvajalca z vsem, kar je ta potreboval. Zlasti je bil proizvajalec odvisen od trgovca pri uvozu in izvozu v tujino. Razvilo se je nekakšno sožitje, ki pa ni ostalo vedno v istih mejah. Trgovec je težil k temu, da bi proizvajalca oziroma proizvajalce obvladal in jih preoblikoval v »svoje« proizvajalce ali kar v »svoje« delavce.

Največ poslovnega uspeha so založniki imeli v tistih panogah, ki so imele *značaj množičnosti* v določeni deželi ali celo samo v delu dežele. Kako izrazito množične so mogle biti določene panoge, dokazujemo s primerom, da je sredi 18. stoletja imelo na primer loško gospostvo od 1048 obrtnikov obeh kategorij skupaj, namreč policijske in komerčne kategorije, kar 397 tkalcev platna (nekako 37 %) in 68 sitarjev (več kot 6 %).¹⁵⁵ Da je občutna gostota proizvajalcev kar klicala založnike k temu, da jih tesneje navežejo nase, ni treba dokazovati še posebej. V takšnih situacijah si je kaj lahko ob spretni organizaciji dela izoblikovala še tesnejša navezava. Sredi stoletja, še bolj pa v njegovi drugi polovici so velikokrat zapisali, da se žima za sitarje uvaža celo iz Holandije in drugih pokrajin. Uvažali so bodisi po kopnem bodisi po morju založniki in ne sitarji-proizvajalci. Nekateri založniki so imeli svoje poslovne prostore tudi v Trstu prav zato, da so lažje prišli do surovin. Zaradi zboljšane ali spopolnjene organizacije založniške proizvodnje so komerčni konsesi v šestdesetih letih in pozneje priznali založniku in njegovi enoti naslov »manufaktura«, pri čemer je seveda mišljena boljša organizacija enote, ki je bila prostorsko še vedno razpršena po več vaseh, ne pa podjetje, ki je že osredotočilo vse ali vsaj veliko večino delavcev pod eno samo streho in jih preoblikovalo v mezdne delavce. Ne vemo še, če je založnik prosil v svojem imenu za tak naslov ali jim ga je pritaknil komerčni konses zato, da je ločil čvrsteje organizirano založništvo od rahleje povezane enote. Vsekakor moramo takoj pripisati, da so nekateri podjetniki prosili oblasti, da jim izdajo dokument, ki je bil v bistvu koncesijska listina, a se je imenoval privatni privilegij. Privilegirano podjetje so takrat zdržema imenovali »fabrika«. Za-

¹⁵⁴ Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1958³, str. 140—148.

¹⁵⁵ Pavle Blaznik, Škofja Loka, str. 280—281, 284.

nimivo je, da so fabrika rekli tudi obratu, ki sicer ni prejel privativnega privilegija, je pa bil situiran v mestu. Tu je bil skoraj ves proizvodjalni postopek ali vsaj njegov večji del skoncentriran pod eno streho. Lastnika fabrike, torej obrata v mestu, so imenovali fabrikant, lastnika manufakture, »obrata«, na deželi, so imenovali založnik. Noben lastnik manufakture ni nikoli zahteval privativnega privilegija; tudi če bi ga prosil, bi ga ne dobil. Zakaj je bilo tako, bomo brali pozneje.

Ko smo že pri fabrikah in manufakturah, se moramo nekoliko pomuditi pri edinem in edinstvenem primeru proizvodjalne enote. Gre za tako imenovano vojaško oblačilnico v Mariboru, ki je delovala od leta 1784 do 1809.¹⁵⁶ Obrat je poleg nekaj vojaških računovodij in pisarjev zaposloval okoli 40 krojačev, kakih 60 čevljarjev, približno po dva krznarja in sodarja. Kadar je bilo posebno veliko naročil, je moral obrat založiti privatne obrtnike s tekstilom, z usnjem in drugimi artikli, da so pomagali zadostiti povpraševanju. V določenih primerih je pomanjkalo potrebnih obrtnikov v Mariboru in njegovi okolici; oblačilnica je morala zalagati celo zelo oddaljene profesionaliste (to nas opozarja na šibko razvitost obrtništva v tem delu slovenskega prostora). Pri vsem tem pa še ne vemo, če so naročila oddajali v delo po sistemu licitacije, po pogodbi ali kako drugače. Oblačilnica jim je plačala le delo; vendar še ne vemo, če so bili plačani od kosa ali po dogovorjenem pavšalu in podobno.

* * *

Medtem ko je bila proizvodnja tekstila zelo razširjena, je *sitarstvo* bilo osredotočeno na majhno ozemlje med Škofjo Loko z okolico in Kranjem z okolico. V Kranju je obstajal ceh platnarjev, sitarjev in trgovcev s tem blagom konec 16. stoletja, v Loki ceh sitarjev že proti sredini 17. stoletja. Popuščanje v škodo mestne in v korist podeželske obrti od prvih desetletij 18. stoletja dalje je naglo usmerjalo tudi to proizvodjalno panogo v založniško smer.¹⁵⁷ Zgoščenost na majhnem ozemlju je takšen proces gotovo pospeševala. Kolikor je bilo založnikov v prvih desetletjih 18. stoletja, so bili bolj uspešni prodajalci sit kot pa organizatorji založniškega sistema proizvodnje. Ivan Tomaž Jugovic je še bil tak uspešnejš. Poleg Jugovica sta v desetletju 1720 do 1730 in še čez delovala Jožef Jenko in Dolenc, toda Jenko je kazal močnejšo ambicijo založnika. Sita so se doma, zlasti pa v tujini izvrstno prodajala. Sredi 18. stoletja je že bila vsa ali skoraj vsa stroka organizirana precej založniško in prav leta 1769 se že citira prva, kmalu nato še druga in tretja manufaktura. Zlasti prvi dve sta bili razširjeni na več naselij.¹⁵⁸

Glede števila proizvodjalcev, višine in vrednosti proizvodnje smo na trdnejših tleh šele od leta 1760 dalje. Ker je sitarstvo proizvodjalo za izvoz, so ga seveda uvrstili med komerčne obrti. Leta 1762 so popisovalci navedli že 80 mojstrov, ki so izdelali 3578 šopov sit. Ker so v šop ali pušelj povezali po devet sit in ta povež šteli za prodajno enoto, so mojstri skoraj gotovo izdelali 32.202 siti. Torej je vsak mojster izdelal letno povprečno 402 siti ali nekao dve siti na dan. Do vključno leta 1765 so izdelovali sita samo mojstri oziroma so popisovalci navajali samo mojstre, kar smemo razlagati tako, da

¹⁵⁶ Antoša Leskovec, Vojaška oblačilnica v Mariboru 1784—1809, Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta 7 (XLII.), Maribor 1971, str. 99—105.

¹⁵⁷ Blaznik, Škofja Loka, str. 274.

¹⁵⁸ ADK, Ió Kommerz, fasc. rd. št. 397, 393 in 319. — Prim. še Blaznik, Škofja Loka, str. 281.

pomagačev niso tretirali kot pomočnike. To je bila kmečka proizvodnja (Bauernfabriquen) in po starem pojmovanju ni bila okarakterizirana kot obrt, namreč kot klasična obrt. Ko pa je prodrlo novo gledanje, novo vrednotenje komerčnih obrti, so se nazori spremenili. Zato se moramo nekoliko pomuditi pri dogajanju v štiriletju 1766—1769. Leta 1766 se ob 81 mojstrih pojavi še 12 vajencev, naslednjega leta poleg 79 mojstrov in 15 vajencev še 10 pomočnikov; v letu 1768 se vsi pomočniki spremene v mojstre, tako da so našeli 90 mojstrov in 13 vajencev. Ko popis leta 1769 poslednjič registrira 95 mojstrov in 5 pomočnikov ter 15 vajencev, že tudi citira »manufakturo v Loki«, ki da ji je lastnik Martin Demšar.

Prehajanje iz rahlejšega v tesneje povezan založniški sistem moremo opazovati že vseh pet ali šest let pred citiranim štiriletjem, kajti prav leta 1764 so popisali založnike: Martina Demšarja v Loki, Simona Demšarja v Dorfarjih, Jožefa Jenka pl. Jenkensheima v Stražišču, v Kranju Simona Jugovica, Matevža Benedičiča in Luko Bodlaja. To pomeni, da so jih kot organizatorje založništva tretirali kot podjetnike; v mestu so to bili lastniki fabrik (na primer svilarnar Čebul, proizvajalec smodnika Kapus, fužinar Zois), na deželi so to bili »lastniki« založniških teritorijev. Seveda ne pravi lastniki, temveč le močni organizatorji založništva. Na njihovo proizvodno zmogljivost nas bo opozorila tale razpredelnica:

Lastnik	Leto	Št. del.	Štev. sit	Trakovi	Pentlje	Surovine
Martin Demšar	1769		137.610	59.534	2000	
Matevž Demšar						
Marija Neža Jenko	1770	107	145.377	15.770		9968 kg žime
»Tretja manufaktura«	1770		160.353	32.467		

Pripisati moramo naslednji komentar: Vir pravi, da ima manufakturo v Loki Martin Demšar, sitarsko manufakturo v Bitnjah in Stražišču Matevž Demšar in Marija Neža Jenko pl. Jenkensheim, pri »tretji sitarski manufakturi na Gorenjskem« podjetnika ne navaja, je pa vsekakor povezovala sitarje okoli Kranja. Morda ji je bil lastnik samo Jugovic, morda pa vsi trije Kranjčani skupaj. Demšar in Jenkova nista bila solastnika ali kompanjona. Nasprotno! Jenkova se je pogosto pritoževala, da ji Demšar odteguje njene proizvajalce; potemtakem sta si bila konkurenta. Proizvodnjo navajajo za oba skupaj pač zato, ker sta imela vsaj svoje mojstre na istem ozemlju, recimo vsak pol v Bitnjah in pol v Stražišču. Popisovalec je seštel vso proizvodnjo v obeh vaseh, ker jih je imel za proizvodjalno enoto, lastnika pa nasilno združil, kot da bi bila kompanjona.

Leta 1769 so poslednjikrat navedeni sitarji kot obrtniki; od tedaj dalje nikdar več ne fungirajo kot »samostojni profesionisti.« Dokaz imamo že v Demšar-Jenkovi manufakturi: 107 »manufakturistov« (tega termina ni vpe-ljal popisovalec; vsaj od leta 1725 ga v virih zdržema citirajo za delavce, ki so delali v manufakturah). Če se smemo zanesti na podatke, kakršne pač navaja razpredelnica, potem moremo ugotoviti, da se je vsaj v omenjeni manufakturi storilnost dela podvojila: vsak manufakturist je dnevno proizvedel štiri sita. Sitarji so bili veliki dobavitelji za armado. Zanja so že nekaj let, če ne že nekaj desetletij izdelovali žimnate trakove za prek ramen in

pentlje za vojaške klobuke. Izdelane trakove so letno šteli v desettisoče kosov. Zato velik uvoz žime, čeprav enkrat samkrat citiranje porabe (skoraj deset ton žime).

Glede lastništva teh založniških manufaktur moramo omeniti naslednje spremembe: okrog leta 1765 je loški Martin Demšar priključil dorfarskega Simona (način prevzema nam še ni znan) in na tem združenem podjetju je dalje gradil Matevž. Delal je predvsem za izvoz, saj sam omenja eksport loških sit v Francijo, Holandijo, Anglijo, Španijo; izvoz v italijanske države je leta 1762 po vrednosti znašal kar 11.253 gld, naslednjega leta 11.385 gld, leta 1764 prek 9473 gld.¹⁵⁹

Konkurenčni boj je prisilil Jenkovo, da je trdneje organizirala svoje proizvodjalce. Ko se je nekoliko pozneje vključil v njeno družino kot zet Natalis Pagliaruzzi, je sitarstvo doživelo nadaljnjo koncentracijo. Ne zato, ker je Pagliaruzzi kupil veliko graščinsko poslopje (v njem najbrž ni namestil nobenega izmed proizvodjalnih postopkov), ampak zato, ker je leta 1804 kupil loško sitarsko manufakturo, ki ji je bil prvotni založnik Martin Demšar. Ko so leta 1807 citirali Pagliaruzzija kot lastnika in založnika sitarske manufakture v Kranju, ne smemo tega razumeti tako, da je posegel tudi v Kranj, temveč da je le stanoval v tem mestu. Kajti kot lastnik »tretje sitarske manufakture na Gorenjskem« nenadoma nastopi Fr. S. Jugovic, veletrgovec v Kranju, kar nekaj let pred tem še ni bilo čisto zanesljivo. Jugovic ni bil tak organizator sitarstva kot pod konec 18. stoletja in v začetku naslednjega stoletja Pagliaruzzi in za njim na primer Simon Lokar iz Kranja. Lokar je svoji enoti dodal še enoto, ki jo je prevzel od založnika Nika Omana iz Stražišča. Leta 1840 je tako povečani Lokar prevzel Pagliaruzzijevo združeno podjetje. Veliko Lokarjevo založniško podjetje se je razkrojilo leta 1857.

Ne vemo še točno, kako je sitarstvo preživelo kratko obdobje celinske zapore, vemo pa, kako se je po deblokadi spet močno okrepilo. Leta 1830 je še vedno bilo v Stražišču več kot 200 sitarjev. Če Stražišču prištejemo še Bitnje, je — podatki so iz leta 1838 — v obeh vaseh delalo na 366 statvah kar 712 delavcev (nekako dva delavca na enih statvah). Razmah je bil gotovo v zvezi s tem, da je ustanovil svoje sitarsko založniško podjetje ljubljanski veletrgovec Gašper Kanduč, torej povsem nov podjetnik. Morda ni nikomur prevzemal sitarjev, ker si je znal organizirati povsem novo skupino delavcev. Kandučevo podjetje je leta 1857 prešlo na Primoža Hudovernika. Nastajanje novih sitarjev potrjujejo tudi številčne navedbe iz teh let: Kanduč je utemeljil svoje založništvo menda prav leta 1838 in šest let pozneje je delalo na 427 statvah kar 852 sitarjev, leta 1875 pa na okoli 700 statvah približno 900 delavcev ter 600 otrok.¹⁶⁰

***

Na založniški način organizirano *nogavičarstvo* sicer ni bilo tako donosno kot proizvodnja sit, je pa bilo zato razprostranjeno na večjem ozemlju.¹⁶¹ Po nekaj nogavičarjev-profesionistov je delovalo v Mariboru, Celju, Ptuj, Vitaju, na Muti, v Celovcu in drugod, toda nikjer niso tako vestno popisali in

¹⁵⁹ Zontar, Platnarstvo in sitarstvo, str. 89—102.

¹⁶⁰ Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Krajski zbornik 1970, str. 298—314.

¹⁶¹ Odstavki temelje na virih v ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397 in 393.

specificirali proizvodnje nogavic kot na Kranjskem. Prav tu moremo brez posebnih težav zasledovati organiziranje kmečkih proizvajalcev pa tudi obrtnikov v založniško obliko. Poleg 84 mojstrov-profesionistov vemo za čas, po letu 1762 tudi za smer gibanja prostih podeželskih nogavičarjev:

Naslov	1762	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	Opomba
	87	89					83	85	Mojstri
Podeželski	22	32							Pomočniki
pletilci	53	46							Vajenci
Založnik Jabornig, Tržič			?						
Manufaktura Jabornig						75	52	57	Mojstri
						16			Pomočniki
Anonim. založnik, Jesenice			?						
Vsota vseh kranjskih nogavičarjev ?				976	968	75			Mojstri
				9	13				Pomočniki
				15	21	16			Vajenci

Razpredelnico moramo brati takole: Ko so leta 1764 prenehali teči podatki o podeželskih ali kmečkih pletilcih, so leta 1765 pričeli popisovalci citirati tržiškega Jaborniga in jeseniškega anonima oba kot založnika. Jabornig je tri leta pozneje že fungiral kot lastnik manufakture, to je kot organizator čvrstejše oblike založništva (na deželi), anonimnik pa se je istočasno razkril kot — Ruard. Jabornig je temeljil na proizvodnji, ki je imela pri Tržiču kar lepo tradicijo. V letih okoli 1730 je v mestu in okolici delovala skupina pletilcev in pletilk, ki je že dolgo slovela zaradi solidnih izdelkov (tudi kratkih nogavic raznih vrst). Valentin Ruard je leta 1766 kupil jeklaro na Savi in kmalu nato je že bolj ali manj organizirano povezane pletilje še tesneje navezal na svoje »podjetje«. Kdo jih je pričel leta 1765 usmerjati založniško, še ne vemo. Morda že Ruard, morda pa je bil organizator kdo drug. Vsekakor dve leti po nakupu jeklarne že pišejo — ne da bi navajali številke pletilcev in pletilk — da je Ruard vpeljal novo ter veliko obetajočo manufakuro za nogavice na angleški in holandski način. Ta podatek je pomemben zato, ker si moremo predstavljati, da pri obeh načinih ni šlo morda samo za nov način pletenja s starim priborom ali orodjem oziroma za nov vzorec glede na stare domače vzorce, temveč za nov pribor ali novo orodje, ki ga tu še niso poznali in ga je moral Ruard uvoziti. Dalje ne smemo prezreti, da se leta 1771 izrecno citira Ruardova »tovarna nogavic na Savi«. To je eden izmed sila redkih nazivov »tovarna« za podeželski založniški način obratovanja. Ali gre za popisovalčev spodrseljaj, ali pa gre — kar je verjetneje — za to, da je Ruard res imel nekje osrednji del proizvodnje in so temu prostoru rekli »tovarna«.

Gornji razpredelnici lahko primaknemo novo o proizvedeni količini nogavic za tri naslove, namreč za podeželske pletilce, za Jabornigovo manufakuro in za tako imenovano vsoto vseh kranjskih nogavičarjev (z vprašajem, ker so podatki v virih zelo nejasni). Torej:

Naslov	1762	1764	1766	1767	1768	1769	1770
Podeželski pletilci	8.700 ducat.	3.210 ducat.				23.200 parov	27.892 parov
Manufaktura Jabornig					25.480 parov	37.998 parov	39.875 parov
Vsi kranjski pletilci ?			20.000 parov	20.000 parov			

Ducate pretvorimo v pare, če število pomnožimo v šest; v prvem primeru dobimo 52.200 parov, v drugem 19.260 parov nogavic. V prvem primeru moremo govoriti ali o dokaj konjunktornem letu ali o tem, da del podeželskih pletilcev ni več proizvajal za svoj račun, temveč že za določnega založnika. Druga varianta je verjetnejša, ker je samo Jabornig proizvedel za toliko več, za kolikor je padla proizvodnja podeželskih pletilcev. Če smo v prejšnji razpredelnici še bili nekoliko skeptični glede domneve, da predstavljajo visoke številke proizvajalcev v letih 1766 in 1767 vsoto vseh kranjskih nogavičarjev, moramo tu pri proizvodnji reči, da je skoraj gotovo res podana proizvodnja podeželskih pletilcev; zato je treba tretji proizvodni naslov črtati, njegovo proizvodnjo pa prenesti v prvi naslov k podeželskim nogavičarjem.

Nogavic niso prodajali v tujino, pač pa je bila odličen kupec teh izdelkov armada. Viri samo na splošno govorijo o tem množičnem kupovanju, a nikjer še nismo izsledili količine ali vrednosti izdelkov prodanih vojski.

Kot mnoge druge manufakture je tudi Bogatajeva nogavičarna na Dolenjskem izšla iz prostih kmečkih pletilcev, ki jih je potem podjetnik izšolal za izdelavo kakovostnejših nogavic in jih istočasno trdneje povezal. Leopold Bogataj je bil ljubljanski trgovec in je postal organizator pletenja na Dolenjskem tako, da je poleti 1764 odprl v Višnji gori, kot je sam rekel, »prосто šolo« za pletenje. Uvodna šolska oblika organizacije proizvodnje je trajala približno sedem mesecev. Kmalu po začetku novega leta je postavil v tem mestu štiri statve za pletenje na hamburški način, še dalje pa so proizvajale pod okriljem Bogatajeve založniške oblike dela kmečke pletilke po domovih, predvsem tiste, ki so prej hodile v šolo. V začetku je proizvodnja znašala 1000 ducatov ali 6000 parov nogavic.

Zaradi nezadostnih investicijskih sredstev je kombinirani način obratovanja začel po treh letih dela propadati. Bogataj si je hotel pomagati tako, da je poskušal leta 1768 privabiti v svojo interesno sfero Ruardove jeseniške predice in pletilje. To mu ni uspelo, ker je komerčni konses na Ruardovo pritožbo takoj rajoniral območja za takšne in podobne obrate.¹⁶² Kazalo je, da bo Bogatajevo nogavičarno prevzel Valentin Ruard, v resnici pa jo je priposestvovala leta 1768 skupina ljubljanskih trgovcev, ki so jo sestavljali Matija Bartolotti, Jožef Desselbrunner in Leopold Petz. Ti so spopolnili obe obliki proizvodnje. Leta 1769 so že imeli predice »po vsej Dolenjski«, to se pravi, vzpostavili so šole (še vedno šole, ker je bilo treba domače pletilke naučiti boljšega načina pletenja) na 17 raznih krajih Dolenjske. V osrednjem obratu v Višnji gori so obdržali prvotne štiri statve za mehanično pletenje boljših nogavic, tokrat na berlinski način.

¹⁶² AS, Kamera in reprezentanca, Commerciale-Miscelanea 1764—1769.

Zelo poučni podatki o organizaciji dela in o storilnosti v višnjegorski nogavičarni izvirajo iz let 1768, 1769 in 1770. Posebnost obrata je bila v tem, da je centrala v mestu pletla nogavice na statvah in imela svoje tkalce, česalce, barvarje in apreterje, po domovih pa so še ročno predle in pletle kmečke ženske. Za prvi dve leti podatki niso kaj prida specificirani: v obeh letih sta bila zaposlena po dva mojstra, pomočnikov je bilo 30 oziroma 29, vajencev 27 oziroma 54; v prvem imenovanem letu so proizvedli bore 1734 parov, v drugem imenovanem letu celo samo 1314 parov nogavic. Podatki za naslednja tri leta so pa že veliko bolj bogati:

Poklic	1768		1769		1770	
	v obratu na domu		v obratu na domu		v obratu na domu	
Mojstri	1	17	1		1	
Pomočniki	12	100	2		3	
Vajenci		96			1	
Predice		186		257		526
Česalci			16		28	
Doplilarji					16	
Apreterji					5	
Predil. mojstrice						30
Pletilje				457		1210
Barvilci					3	
	13	399	19	714	57	1766
Statve:	2		2		5	
Potrošnja:						9072 kg volne
Proizvodnja:						Na stroj stkanih nogavic . . . . . 1428 parov
						Na roko pletenih nogavic . . . . . 10.050 parov

Opiraje se samo na te številke moremo izračunati, da je po domovih delalo 31-krat več delavk kot v osrednjem obratu v Višnji gori. Gre za zanimivo kombinacijo: skromna mehanična tkalnica v mestu z dodatnimi opravili, založniški način ročnega pletenja po obsežnem delu Dolenjske. Če so domače ročne pletilje delale v 17 različnih krajih, povezane v obliki 'šole', potem je bilo v vsaki šoli združenih nekaj več kot sto delavk (vsaj leta 1770). Tudi proizvodnja je kazala podobna sorazmerja: kmečke delavke so proizvedle sedemkrat več ducatov nogavic kot mestna centrala z mojstrom, pomočniki in vajenci na 5 statvah.

O nadaljnjih posebnostih višnjegorske nogavičarne še ne vemo. Niti točnejši datum likvidacije podjetja nam ni znan. Ugotoviti moremo le, da navajajo za leto 1771 proizvodnjo 18.000 parov nogavic, čeprav je bila, kot so trdili in kar radi verjamemo, zmogljivost dosti večja, ter da je maja 1772 podjetje še delovalo. Po tem mesecu ni o nogavičarni nobenega glasu več, vsaj za zdaj ne.

Ko smo že pri nogavičarstvu, naj se dotaknemo še neke krajevne posebnosti. Gre za tisti del tržiških nogavičarjev ali pletilcev nogavic, ki jih Jabornig ni mogel priključiti svojemu obratu. Sredi 18. stoletja je bilo teh rokodelcev 37 po številu. Primerno število jih je moralo biti že leta

1729, ker bi tedaj sicer ne prosili oblasti za odobritev cehovskih pravil.¹⁶³ Kot to prošnjo so jim tudi tisto iz leta 1752 odbili z motivacijo, da se nihče izmed prosilcev ni izučil pletilske večšine v rednem cehovsko-delovnem razmerju. Prevladalo je mnenje, da ljubljanski nogavičarski ceh čisto zadošča, dejavnost zunaj Ljubljane pa da naj se razglasi za kmečko hišno obrt, potem-takem za kmečko proizvodnjo. Težnja, da bi se prvotno kmečki proizvajalci organizirali v ceh, ni uspela niti takrat niti pozneje. To sklepamo po dovoljenju, ki ga je ta skupina nogavičarjev prejela leta 1782: odobrili so ji, da sme krošnjariti s svojimi nogavicami po Koroški; drugega načina prodaje ji niso dovolili. Kot vemo, cehi niso krošnjarili, ker so v glavnem delali po naročilu, kar pa so proizvedli prek naročil, so prodajali na trgu, na semnju ali prodali založniku oziroma trgovcu-posredniku, če so ga imeli. Stanovska čast jim je prepovedovala, da bi s svojo robo krošnjarili.

Hitreje kot sitarji na Gorenjskem so prešli v založniško organizacijo proizvodnje *svilarji* na Goriškem.¹⁶⁴ Prvotno so se ti proizvajalci hoteli organizirati v ceh, a to jim je oblast preprečevala in jim iz načelnih razlogov ni dovolila, oziroma priznala cehovskega statuta. Leta 1726 so cenili število svilarskih statev v tem zahodnem delu slovenskega prostora na komaj 30 statev. V manj kot desetletju je število mojstrov že toliko naraslo, da so se hoteli povezati na način, ki je bil zelo podoben cehovski organizaciji. Stavili so pravila za svojo rokodelsko organizacijo, kjer so zapisali, da noben mojster ne sme imeti več kot šest statev v svoji delavnici in da na vsako statev ne sme imeti več kot po dva vajenca; drugi člani so obravnavali cene proizvodov in mezde pomočnikov, pomoč v bolezni in starosti, primeren pokop in podobno.

Ne bi se zaustavljali pri komentiranju normalnega pojava glede povezave proizvajalcev istega blaga. Smo še v prvi polovici 18. stoletja, ko je bila povezava v obliki ceha vsakdanja stvar. Drugačen način povezave je vključitev v založniški sistem delitve dela, toda tega med svilarje tridesetih let 18. stoletja na Goriškem — tako se nam zdi — še niso vpeljali. Z omenjenimi cehovskimi pravili se je seznanila tudi komerčna intendantca za obalni pas in — jih odobrila! Nikdar in nikoli pa jih ni potrdil vladar, to moramo podčrtati, čeprav so ga v letih 1755 in 1791 svilarji za to prosili. Odgovorov na ti dve prošnji je bilo več in vsi so bili negativni. Komerčni konses v Ljubljani, ki je svilarstvo obravnaval seveda kot komerčno obrt, je bil 1760 proti temu, da bi se mojstri omejevali na šest statev in na po dva vajenca vsake statve, češ da se proizvodnja ne sme utesnjevati, tudi je nasprotoval fiksiranju pomočniških mezd. Dve leti pozneje je dvorna resolucija odklonila odobritev cehovskih svoboščin, ker da je popolnoma jasno, da gre za komerčno obrt, ki proizvaja za izvoz, kar da se svilarjem priporoča, naj se mojstri prilagode dunajskemu redu za pomočnike in učence, itd. Obrtniki so bili po svoje vztrajni in so se leta 1772 potegovali za omejitev na šest statev, čeprav je bilo že vse skupaj anahronizem in bob ob steno. Založniška

¹⁶³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd . št. 397, dalje AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXX, Diarium za leti 1758—1759, podatki pod datumom 22. V. 1758, potem AS, Kamera in reprezentanca, Fabriquewesen, XII, sect. 19. — Prim. Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Trzinu, I, Ljubljana 1957, str. 250—256.

¹⁶⁴ Viri isti, kot v opombi 129. — Prim. Josip Zontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, str. 28—30.

organizacija proizvodnje je svilarje zajela namreč še pred sredino 18. stoletja. Leta 1764 navajajo šest založnikov, od katerih sta dva imela precej več kot šest mojstrov: Dominik Segala je imel 11 mojstrov in je proizvedel okoli 600 kosov svilenih tkanin, bratje Morpurgo 12 mojstrov in proizvodnjo okoli 500 kosov, bratje Luzzatto 6 mojstrov in 200 kosov, Moša Gentile je z neznanim številom mojstrov proizvedel okoli 150 kosov, Mussolin je imel tri mojstre (proizvodnja neznan), Zurman dva mojstra in okoli 100 kosov blaga. Za teh šest založnikov je delalo 34 mojstrov, ki so proizvedli okoli 1550 kosov svilenega blaga. Navaja se, da so vsi ti mojstri imeli skupaj 82 statev. Na vsakega mojstra je povprečno prišlo manj kot 2,5 statev. To bi morda res kazalo na dogovor mojstrov, da prek šest statev ne bodo šli. Ta tihi dogovor je zlasti v šestdesetih letih močno zgubil svoj pomen, ker so šli založniki nezadržno v smer vse močnejše povezave svojih mojstrov. Mojstri so morali na to pristati, ker je bil vsak zase finančno prešibak, da bi mogel nabaviti sviloprejkke, murvine liste in druge priprave; cehovske organizacije, ki bi morda zmogla vse stroške, pa niso smeli imeti. Tihi dogovor je kot prvi prestopil — če je seveda nanj kdaj prej pristal in bil član nepriznane organizacije — mojster Jakob Becker leta 1756 s tem, da je imel več kot šest statev. Prav zaradi tega je bil deležen napadov od drugih članov in naslednjega leta je bil enostavno prisiljen prositi komerčni magistrat v Gorici za zaščito. S tem je bil obroč razbit in že leta 1758 je bilo kar pet mojstrov, ki so imeli več kot šest statev (dva po 13 statev, po eden pa 12, 10 in 7 statev).

V manj kot desetih letih je prišlo še do večje koncentracije proizvodnje. Od nekdanjih šest založnikov se je leta 1757 povzpelo število na 13 podjetnikov, ki so še vedno bili založniki, toda leta 1760 so prvič zapisali izraz drapperia (izdelovalnica svilenega blaga), kar more pomeniti podjetje, podjetniško enoto, firmo, more pa pomeniti velik osreden prostor, kjer je že bil združen večji del glavnih opravil s priborom in raznimi pripravami vred (pečice, navijanje svilenih nitk na motovila, nega kokonov in podobno). Izraz svilarska fabrika, ki so ga vpeljali leta 1765, res potrди domnevo, da gre za osrednji obrat, ki je bil last določenega podjetnika-založnika, pri čemer so pa založnikovi tkalci tkali svileno blago še po svojih domovih, ne pa že v tem osrednjem obratu. Dela za pripravo tkanja so potemtakem potekala v obratu, končna dela, tkanje, pa na domovih. Podatek iz istega leta 1765 še pravi, da ima devet fabrikantov skupaj 20 svilarn. To pomeni, da so tkalci tkali tako hitro, da je moral vsak založnik imeti kar dve pripravljalnici (»fabriki«), da je lahko nemoteno zalagal mojstre s svilenimi nitkami.

Popis statev in proizvajalcev dopušča primerjave z drugimi obrtmi, na primer s sitarstvom, kmečkimi statvami na Kranjskem, itd. Da, ko gre za same številke — ne, ko gre za vrednost proizvedenega blaga. Kajti kos svile je bil neprimerno dražji od kosa platna ali povezava sit. Tudi sicer je bila proizvodnja svilenih tkanin zahtevnejše delo kot pa proizvodnja platna ali sit zaradi boleznih žuželk, zaradi zahtevane kakovosti murvinih listov in podobno. Popis pravi:

Leto	Število statev	Proiz. kosov	Štev. moj.	Štev. pom.	Štev. vaj.	Štev. delavk
1756	124	1325	23	52	36	
1758	124	1575	27	66	37	
1764	168	2897	27	76	56	

Leto	Število statev	Proiz. kosov	Štev. moj.	Štev. pom.	Štev. vaj.	Štev. delavk
1768	333	?	43	172	140	166
1769	333	4841	38	172	140	166
1770	363	3842	43	133	115	189
1772	317	4215	39	181	89	179
1778	336	4290	38	224	115	223

Svilarje je enako trl problem polne zaposlitve vseh statev kot druge proizvajalce: leta 1770 je obratovalo samo 244 statev, a tudi druga leta je mirovalo določeno število statev. Glede zaposlitve je tu podoba prav obratna kot drugje: vsakemu mojstru je stalo ob strani kar precej pomočnikov in vajencev. Takšno sorazmerje je zahtevala narava svilarskega dela; podobne kompliciranosti ni poznalo niti platnarstvo niti usnjarstvo, enako ne sukmarstvo ali sitarstvo.

* * *

Domnevamo, da je bilo *usnjarstvo* tako proizvodna stroka, kjer je bilo cehovstvo v manjšini, v večini pa kmečka proizvodnja in prosta necehovska obrt. Razumljivo: ključavničarjev, zlatarjev, knjigovezov, pasarjev, krojačev in drugih ni bilo toliko, da jih ne bi mogel ceh vključiti v svoje vrste in jih kontrolirati. Obdelovalcev in predelovalcev naravnih dobrin, na primer lanu, govejih kož, volne, lesa in drugih surovin je bilo toliko, da ni imel nihče pregleda nad njimi; bili so razpršeni po vsej deželi in v mestih jih je bilo še najmanj; potrebovali niso nobene stanovske organizacije; nepogrešljiv jim je bil samo — trgovec, trgovec kot prodajalec blaga in založnik.

Sredi 18. stoletja je oblast razglasila usnjarstvo za komerčno obrt, ker so se — kot je izjavila — izvažale prek deželnih in državnih meja v tujino znatne količine usnja. Prav gotovo bi imelo usnjarstvo še večje poslovne uspehe, če ne bi volovski apalt izvažal v tujino kar živo živino. Resnično je mnogo glasov močno kritiziralo škodljivi apalt. Toda nas tu zanima le dejansko stanje in stvarno gibanje v določeno smer. Iz okrnjenih podatkov, ki jih imamo na voljo, vidimo ali celo samo predvidevamo, da se v stoletju približno od leta 1660 do 1760 število mojstrov in pomočnikov v določenih mestnih in trških naselbinah ni bistveno spreminjalo:¹⁶⁵

Naselbina	1662	1673	1756	1762	1765	1775	1788
Maribor		9—5			7—5	7—9—1	
Celje		5—1				7—5—4	
Ptuj					8—4	7—5—2	
Sl. Bistrica		4—3				4—3—1	
Laško						7—1—5	
Konjice		3—2					
Ormož						4—0—1	
Tržič	23—		16—				14—
Celovec				8—6			
Velikovec				4—3			

¹⁶⁵ Viri isti, kot v opombi 129. — Prim. Josip Žontar, F. V. Hörnigkova statistika obrtnikov slovenskih mest in trgov iz leta 1673, Kronika XVIII, 1970, str. 80—82, dalje Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču, I, Ljubljana 1957, str. 257—276.

Kjer je samo ena številka, je to število mojstrov (npr. Tržič), kjer sta dve številki (Celovec, Velikovec), so s prvo zajeti mojstri, z drugo pomočniki; pri treh številkah (na primer leto 1775) se prva nanaša na mojstre, druga na pomočnike, tretja na vajence. Samo mimogrede naj opozorimo na mali Tržič z veliko usnjarsko tradicijo in na splošne trditve brez dokumentacije, da je usnjarstvo na Kranjskem močno razvito.

To so bili mestni organizirani usnjarji. Kako je bilo s to obrtjo na deželi? V šestdesetih letih 18. stoletja se nam s pomočjo že znanega zaukazanega bilanciranja podoba nenadoma razbistri: usnjarji na podeželju so tako številčno kot proizvodno krepko prevladovali nad vezanimi mestnimi obrtniki. Če gledamo dogajanje retrospektivno, moramo priznati, da ima prosta usnjarska proizvodnja svoj razrast vsaj v 17. stoletju, da pa je sledil nov razmah nekako s sredino 18. stoletja, ko so pričeli sistematičneje propagirati povečanje usnjarske proizvodnje. Na Kranjskem so leta 1762 besede poprijeli in trdili, da je zmogljivost usnjarskih delavnic sicer zelo velika, da pa bi bila še večja, če bi jim olajšali uvoz surovih kož iz Hrvaške; ker se to ne dogaja, so Hrvati sami povečali svojo proizvodnjo usnja. Ugodne vesti so se kar vrstile: leta 1764 je oblast izposlovala, da so regimenti v večji meri posegli po domačem usnju; naslednjega leta so sporočili iz celjskega okrožja, da zaradi propagiranja narašča število usnjarjev povsod, zlasti še v Konjicah in njihovi okolici (1766). Razmah je šel že toliko v širino, da so okoli leta 1770 usnjarski mojstri v Ptuj in Ormožu prosili oblast, naj prepove hrvaškemu usnjarjem prodajo tostran meje in odpravi šušmarje, ki da so se že naselili v Zavrču. Čeprav uradnega odgovora nismo brali, ker ga ni, je popolnoma jasno, da v tem času nihče več ni branil cehov, ampak je vsem šlo za to, da bi bila zaposlenost čim bolj množična in cene čim bolj konkurenčne. Prav na ta način je cehovska proizvodnja zgubljala svojo moč in svoj vpliv.¹⁶⁶

Cehovske in necehovske usnjarje sta popisala samo dva komerčna konsesa: ljubljanski za vso Kranjsko in celjski za svoje okrožje. Ostali konsesi so popisali samo mestne ali cehovske, ker so usnjarske Bauernfabriken imeli za hišno obrt in za šušmarje; ne prvo ne drugo ni bil po njihovem noben poklic, pač pa zgolj proizvodnja. To sklepamo iz številk, ki so jih navajali:

Območje in leto	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Proizvodnja
Kranjska 1762	262	38		300	8791 kosov kož
Sl. Koroška 1762	27	13		40	
Sl. del marib. okrožja 1765	31	11		42	
Celjsko okrožje 1769	106	19	6	131	
Skupaj najmanj	426	81	6	513	

Goriška in mesto Trst ne izkazujeta usnjarjev. Iz drugih virov zvemo le, da so sredi 18. stoletja dobili na Goriškem letno po 1500 kosov volovskih kož, na Gradiščanskem po 1000 kosov, in da so bile te kože uporabne le za podplatno usnje (ker so ga tehtali, se je imenoval Pfundleder, funtno usnje).¹⁶⁷ Vsa koroška dežela je leta 1762 imela 119 mojstrov in 39 pomočnikov, njen slovenski del torej četrtnino mojstrov in tretjino pomočnikov; mariborsko

¹⁶⁶ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315 in 397.

¹⁶⁷ AS, rokopis št. I 47 r, str. 260.

okrožje je v obeh delih, bolje razvitem nemškem in v šibkejšem, a zato večjem slovenskem, imelo skupaj 68 mojstrov, 40 pomočnikov in 15 vajencev (1769), tako da je na slovenski del prišlo manj kot polovica mojstrov in komaj četrtnina pomočnikov ter noben vajenec. Zlasti zaskrbljujoče je bilo nizko število naraščaja; tudi sorazmerja so problematična: na Kranjskem je bilo mojstrov sedemkrat več kot pomočnikov, na slovenskem Koroškem le dvakrat več. Krivda za taka nesorazmerja zadene tudi popisovalce, ker so površno ‚bilancirali‘ mojstre, pomočnike, vajence in dninarje v komerčnih obrtih.

Usnjarstvo je imelo svoj delež tudi pri izvozu iz države. Morda bodo podatki o eksportu skozi Trst po svoje pripomogli približati se odgovoru na vprašanje, kako je bilo z založništvom v usnjarstvu. V Trstu izdelana tabela ‚Izvoz surovih kož, obdelanih kož, usnja, jermenov in krzna‘, ki je računana v goldinarjih, nam pove, da so največ izvažali po morju srednji in zgornji deli Štajerske, Koroška je transportirala po kopnem skozi Trbiž, Kranjska pa je iz še ne docela pojasnjenih razlogov prav slabo zastopana:

Dežela	1760	1761	1762	1763
Štajerska	27.907	22.595	25.986	27.804
Avstrija	2.260	7.064	13.460	5.263
Ogrska	1.900	1.025	1.977	675
Koroška	936	925	1.340	1.032
Kranjska	1.147	665	1.218	180
Hrvaška	50	25	30	570
Slavonija		100		
Češka	37			

Nizke številke za Ogrsko, Hrvaško in Slavonijo ne presenečajo, ker so tamkajšnji proizvajalci rajši izvažali prek Reke, Senja in drugih pristanišč; obe Avstriji sta izvažali po kopnem ali po Donavi, Češka prek Hamburga. Koliko usnja je pokupila vojaška uprava, še ne vemo. Zdi se, da je usnjarstvo težko prodiralo na tuja tržišča, kajti številke iz razpredelnice niso prav visoke. Sicer so pa imeli usnjarji celo doma veliko težav s prodajo. Tako je bil za druge domače usnjarje zaprt Ptuj. Leta 1770 so odvzeli kupčevalcu (vir: »kramarju«) z usnjem Matiji Brolihu 69 kosov kordovanskega usnja in se pri tem sklicevali na določeni člen ptujskih rokodelskih svoboščin. Šest let pozneje je prav tam poskušal prodati 82 kosov podobnega usnja »kramar« Tomaž Zupan iz Tržiča na Gorenjskem. Tudi njemu so blago odvzeli na pritisk ptujskih usnjarjev, čeprav se je upravitelj tržiškega gospodstva Ivan Peter Kumerdej skliceval na to, da mu jih ne smejo vzeti zato, ker je ptujski trg svoboden trg.

Za prepariranje usnja so uporabljali štajerski, koroški, kranjski in hrvaški usnjarji in irharji ribjo mast ali tran. Letno so kupili okrog 30.000 kg trana, ki so ga k nam pripeljali iz Holandije in Norveške prek Regensburga. Ribja mast je bila draga, saj je vsa pošiljka stala blizu 11.000 gld.¹⁶⁸

***

¹⁶⁸ Ibidem. — Podatki so iz leta 1730. Morda se za tem dobaviteljstvom trana skriva založništvo, založniški sistem v usnjarstvu?

Videli smo, da je razpredelnica navedla kot izvoznike tudi *krznarje*.¹⁶⁹ V letih okoli 1765 je bilo teh profesionistov na slovenskem ozemlju prek 160 po številu, od tega dokaj več kot polovica na Kranjskem:

Ozemlje in leto	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Proizvodnja
Kranjska 1762	81	19		100	1492 kosov
Slov. Koroška 1762	12	8		20	
Celj. okrožje 1769	8	15	2	25	
Sl. del maribor. okrožja 1765	8	6		14	
Trst 1758				7	
Skupaj najmanj	109	48	2	166	

Slovenski del Koroške je po ‚bilancah‘ popisovalcev imel 20 % mojstrov in 32 % pomočnikov vse dežele (skupaj nekaj več kot 25 % profesionistov te stroke), medtem ko je imel slovenski del mariborskega okrožja 28 % mojstrov in le 16 % pomočnikov (skupaj skoraj 20 % usnjarskih profesionistov mariborskega okrožja kot celote). Sorazmerje med mojstri in pomočniki je bilo slabše na Kranjskem, kjer je bilo mojstrov štirikrat več kot pomočnikov, a skoraj idealno v celjskem okrožju, kjer je vsak mojster imel dva pomočnika.

Sistem založništva je tu še bolj zabrisan kot pri usnjarjih. Za založnike krznarstvo najbrž ni bilo zelo interesantno. Kljub izvažanju v tujino se vmesni člen, to je, trgovec ali založnik, ne omenja posebej.

***

Skozi Trst so v tujino izvažali tudi *klobučarji*, čeprav vrednost, zapisana v goldinarjih, ni bila znatna.¹⁷⁰ Ker pa so v Trstu vodili za izvoz klobučarskih izdelkov posebno rubriko, pomeni to dejstvo, da so jih imeli za stalen izvozni artikel. Da bomo dobili določeno podobo o tej komerčni obrti, bomo najprej navedli število klobučarjev, potem tudi še obseg izvoza skozi Trst. Najprej število klobučarjev:

Ozemlje in leto	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Proizvodnja
Kranjska 1762	23	16		39	9897 kosov
Slov. Koroška 1762	17	6		23	
Celjsko okrožje 1769	17	17	6	40	
Slov. del maribor. okrožja 1765	8	18		26	
Trst 1758				3	
Skupaj najmanj	65	57	6	131	

Slovenska Koroška je imela skoraj četrtno vseh klobučarjev v deželi, slovenski del mariborskega okrožja kar 52 % teh obrtnikov. Zanimivo je, da je celjsko okrožje imelo toliko klobučarjev kot vsa kranjska dežela, toda samo po številu delavcev, po izvozu prek Trsta se pa ni moglo meriti z njo. Ta izvoz

¹⁶⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. 397.

¹⁷⁰ Prav tam.

je bil sicer precej skromen, toda za nas toliko dragocenejši, ker nam dokazuje, da kolikor je Štajerska izvažala klobuke prek svobodnega pristanišča, je predvsem izvažal njen južni ali slovenski del. Kvaliteta je morala biti na primerni ravni, ker bi sicer izvoz ne uspeval.

Izvoz, ocenjen v goldinarjih, je bil naslednji:

Dežela	1760	1761	1762	1763
Avstrija	7.730	6.688	10.115	10.551
Kranjska	1.014	1.930	369	2.144
Štajerska	447	319	633	279

Pri izvozu klobukov iz slovenskega prostora prek Trsta je zanimivo še pripomniti, da so usnjarstvo zelo propagirali in o njem veliko govorili, da pa so klobuki zlahka konkurirali usnju. To velja za vrednost, ne pa tudi za količino; količina dokazuje, da je bila zaposlenost morda večja, ne pa tudi kvaliteta izdelkov. Izvoz usnja se je povečal šele proti koncu 18. stoletja, ko je tržišče terjalo dodatne količine te gospodarske dobrine.

Za konec naj dodamo še izvoz *medenine, izdelkov iz medenine in kramarskih artiklov* prek Trsta v svet. Pri tem nam ne gre za to, da podaljšamo vrsto razpredelnic za novo tabelo, temveč za to, da opozorimo, kako je Trst pritegoval v svoje območje nove dežele (na primer Tirolsko) in kako je slovenski prostor izvažal prek Trsta, prek svojega emporija, tako rekoč prav vse, s čimer se je dalo zaslužiti. Samo medenino sta izvažali Štajerska in Tirolska, nato tudi Koroška, medtem ko je Kranjska izvažala izdelke iz medenine; pojem »kramarija« se najbrž omejuje na razne sponke, igle, okraske in podobne drobne izdelke. Razpredelnica podaja vrednost blaga v goldinarjih:

Dežela	1760	1761	1762	1763
Tirolska	94.054	96.540	65.315	72.878
Štajerska	35.188	41.744	46.051	45.273
Koroška	2.506	111	33.397	44.521
Avstrija	2.627	6.578	10.932	7.382
Kranjska	2.719	4.136	3.805	2.980
Moravska	122	164		
	137.216	149.273	159.500	173.039

Vse do sedaj objavljene razpredelnice nam seveda govore o nihanju vsot ali teže glede izvoženega blaga. Ta razpredelnica dokumentira na primer stalen porast vrednosti za medenino in izdelke iz nje. Vendar moramo vedeti, da so časovni izseki, ki jih zajema katera koli razpredelnica, objavljena v naši razpravi, prekratki, da bi mogli iz njih izluščiti pomembnejše konjunktore in recesije bodisi za določene izvožene dobrine bodisi za celotno tržaško izvozno-uvozno kupčijo, torej za skupni promet tržaškega pristanišča.

* * *

Kot je bila skupina tržiških nogavičarjev določena posebnost, tako je bila tudi skupina tržiških *kovačev* nekakšna svojevrstnost.¹⁷¹ Ne zaradi kos, ki

¹⁷¹ Prav tam. — Prim. Ivan Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Trziču*, I, str. 96—99.

so se vedno dobro prodajale in so bile iskano blago, temveč zato, ker so nogavičarji silili v ceh, a jim oblast tega ni dovolila, kovači pa so bili v cehu in oblasti niso dovolili, da bi jih izrinila iz njega. Šlo je za deset talilnih ognjev in 42 kovaških ognjev, v celem morda za ne več kot 70 do 80 ljudi. Ti kovači so se organizirali v ceh šele leta 1719 in so mu trideset let pozneje (1748) pravila potrdili. Zategadelj niso spadali pod rudarsko oblast, pod montanistikum. Tej oblasti ni bilo vseeno, če je del ognjev in fužin — čeprav so to bile kovačije — proizvajal zunaj njenega nadzorstva (gre za nekakšno šušmarstvo, za določeno cehovsko motenje klasične montanske proizvodnje). Od leta 1795 dalje se je rudarska oblast dolgo ubadala z mislijo, kako bi si kovače podredila. Do tega dejanja je prišlo šele leta 1780, toda dekret o tem ni bil preveč prepričljiv. Končno so ta krajevni problem rešili tako, da so kovače podredili oblasti, odgovorni za komerčne obrti. Založniški sistem je bil precej enostaven: trgovci z železino so kose in srpe vnovčevali, olajšali so jim pa nakup kvalitetnega jekla.

***

V bistveno drugačnem položaju so bili boroveljski *puškarji*.¹⁷² Bili so posebnost v treh pogledih. Prvič, njihova medsebojna ali notranja povezava je bila podobna cehovski organizaciji, vendar za puškarske kovače zase, za oblesarje zase. Način sprejemanja naročil je bil močno podoben združnemu sistemu (predstojniki so naročila sprejeli, delo pa porazdelili med mojstre). Rokodelski red za puškarje so objavili že 1631, potrjevali pa v letih 1749, 1751 in 1779; oblesarji so dobili svoj red leta 1751 in je bil podoben mizar-skemu redu. To niso bila pravila, ki bi jih izdelala cehovska organizacija sama, temveč rokodelski redi, ki jih je predložila državna administracija. Cehovske poteze so se obdržale pri sistemu učne dobe in izdajanju učnih pisem ter glede vandrovtva in socialnega skrbstva. Drugič, ko so sredi 18. stoletja razdelili obrt na policijske in komerčne, niso boroveljskih profesionistov opredelili ne sèm ne tja, ker so bili že od leta 1732 dalje v smislu sklepa dvornega vojnega sveta specialni vojni proizvajalci, nad katerimi je imel določeno kontrolo omenjeni svet. Komerčni obrtniki bi utegnili biti le toliko, kolikor so izdelovali tudi lovsko strelno orožje za privatnike ter ga prodajali doma in v tujini. Vendar je bila izdelava vsega strelnega orožja pod določeno kontrolo. Tretjič, organizacija proizvodnje in prodaje je bila vsaj sto let, od prve polovice 17. stoletja do prve polovice 18. stoletja, res še klasično založniška, od citiranega leta 1732 dalje do leta 1785 ali 1790 so pa vse bolj bili očitni obrisi čvrste diriganosti v proizvodnji. Premožnejši in ambicioznejši puškarski »podjetnik« se je uveljavil kot predstojnik puškarjev, ki je sprejemal naročila in jih tudi razdelil med neposredne proizvajalce, določena naročila pa obdržal za svojo fužino, za svoje puškarske kovače in za svoje oblesarje. Ker je bilo naročil veliko in so bili polno zaposleni tudi mojstri z manjšo proizvajalno zmogljivostjo, niso protestirali, če je predstojnik samega sebe privilegiral z boljšimi ali večjimi naročili. Po letu 1785 ali 1790 se je iz tega sistema izkristalizirala najmanj ena »fabrika«, morda celo dve.

Leta 1732 je dvorni vojni svet odločil, naj se vsi regimenti opremijo z boroveljskim strelnim orožjem. S tem so postala naročila stalna in znatna; ker

¹⁷² Hermann Wiessner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues*, III. Teil, Kärntner Eisen, Klagenfurt 1953 str. 224—235 (Archiv für vaterländ. Geschichte u. Topographie, 41. u. 42. Band), dalje še Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 158, 229—231.

je del tega blaga šel tudi v izvoz, je razumljivo, da nikoli ni manjkalo manjših založnikov in prodajalcev v tujino, da je bilo dela za skromnejše posrednike in liferante vedno dovolj, ker predstojnik pač ni mogel opraviti sam vsega dela. Zato so bili boroveljski puškarji stalno polno zaposleni. Ko so se leta 1768 pritožili, da jim manjka dela, so kaj kmalu dobili naročilo, naj dobavijo državni orožarnici na Dunaju v času od 1772 do 1778 letno približno 38.000 kosov raznega strelnega orožja.

V določenem številu založnikov so bili vidni zlasti štirje kupčevalci. Že v prvi polovici 17. stoletja je Anton Gollimayr, sam puškar iz Podgore pri Borovljah, fungiral kot pomemben trgovec z orožjem, ki je mnogo potoval po tujini. Kakšno desetletje po začetku 18. stoletja je bil Tomaž Hamerlič, ki ga imenujejo tudi predstojnika mojstrov, tista osrednja osebnost, ki je sklepala dobavne pogodbe z oficirji in je naročila razdeljevala med puškarske mojstre. Sredi 18. stoletja pa je bil Martin Scheinigg kar »tisti vsemogočni mož v Borovljah, skozi katerega roke so šle vse dobave«. Imel je zelo žive zveze z vojaškimi ter dvornimi liferanti in agenti. Četrti, ki se je znal uveljaviti v Borovljah, je bil Franc Ks. Šašel, po poreklu iz Slovenjega Plajberka. Bil je trgovec, puškar, kmalu lastnik fužine za izdelovanje cevi za strelno orožje, pozneje tudi lastnik zelo znane železarne v Buchscheidenu. Leta 1784 je postal predstojnik boroveljskih puškarjev, se pravi, sprejemnik naročil in razdeljevalec le-teh med mojstre; to je pomenilo, da je postal kar nekakšen gospodar vseh boroveljskih puškarjev. Da je marno skrbel za polno zaposlenost svojih fužin, ni treba poudarjati še posebej.

S tem smo spoznali štiri veljake, ki so bili organizatorji čvrstega založniškega sistema v Borovljah. Scheinigg je deloval že po letu 1732 in mu je zaslomba v dvornem vojnem svetu okrepila vodilno vlogo, Šašlu pa je povrh vsega še izdatna konjunktura zaradi vojn (1788—1791 protiturška vojna, od leta 1792 dalje protifrancoske koalicijske vojne) omogočila, da je v danem proizvodnem sistemu uveljavil še svojo privatno fužino. Boroveljsko puškarstvo je prosperiralo približno 80 let (1732—1815) in več kot poslednjo tretjino te dobe je oblikoval Šašel po svojih vidikih.

Koliko je bilo proizvajalcev in kolikšna njihova skupna proizvodnja? Leta 1747 je bilo v Borovljah in v okoliških vaseh vključenih v puškarski založniški sistem najmanj 149 puškarskih mojstrov, 59 orožarjev, 44 kovačev za cevi, 43 oblesarskih mojstrov (orehovino so dobivali iz Koroške in Kranjske) in 17 čistilcev, skupaj torej 312 profesionistov. Število se je menda nekoliko povečalo ob koncu 18. stoletja; za leto 1795 namreč navaja neki potopisec 185 mojstrov in kar 400 pomočnikov.¹⁷³ Vsekakor gre za izredno močno koncentracijo proizvajalcev na majhnem prostoru, ker niso vsi drugi puškarji na slovenskem ozemlju predstavljali skoraj nobene kvantitete. V samih Borovljah so imeli le tri kovače za cevi, zato pa 57 puškarjev in 18 oblesarjev, v Resniku devet puškarjev in štiri oblesarje, v Medborovnici tri kovače, 18 puškarjev, šest oblesarjev, v Glinjah in Trati enega kovača, 19 puškarjev in tri oblesarje, v Kožentavri tri kovače za cevi in enega oblesarja in tako dalje. Tržišče je bilo zelo široko: Avstrija, granice, Turčija, Italija, Španija, Portugalska. Za Turčijo na primer so leta 1753 izdelali 6000 pušk, tudi zanjo z motivacijo, »da bo s tem prišlo v deželo več tujega denarja«. V letih 1772—1778 so izdelali po naročilu 2000 cevi za vojaške puške, 2000 arabskih karabink, 4000 vojaških

¹⁷³ France Kotnik, Potovanje po Koroškem leta 1795, Slovenski etnograf III—IV, 1951, str. 363.

pušk, 8000 specialnih karabink, 20.000 samokresov. S tem pa viška proizvodnje še niso dosegli, kajti v letih 1800—1815 so tu izdelali 300.000 vojaških pušk (cevi so izdelovali v 22 fužinah oziroma specialnih kovačijah za cevi) in prav leta 1815 so za armado proizvedli 14.000 vojaških pušk, 6600 samokresov in 3000 karabink, za privatnike, za lovce, gozdarje in podobno pa 6000 kosov strelnega orožja. Thurnova tovarna bajonetov v Spodnjih Borovljah (drugi obrat!) je izdelala 15.000 bajonetov, podobna Šašlova tovarna 8000 kosov tega hladnega orožja.

Po citiranem letu se je konjunktura sprevrgla v recesijo in boroveljsko puškarstvo se je kmalu znašlo v krizi. Leta 1839 so v Borovljah izdelali le še 1600 kosov strelnega orožja, ker so medtem pričeli s proizvodnjo novi obrati, in ko je leta 1842 steklo še delo v dunajski državni puškarni, so se boroveljski profesionisti omejili na proizvodnjo lovskega strelnega orožja.

Šele vojaški poraz v letu 1866 v boju s Prusijo je temeljito spremenil ves sistem proizvodnje strelnega orožja. Množično proizvodnjo modernega strelnega orožja s pomočjo strojev je uvedel šele podjetnik Jožef Werndl s tem, da je kmalu po omenjenem porazu ustanovil moderno tovarno orožja v Steyru.¹⁷⁴

---

¹⁷⁴ Die Habsburgermonarchie 1848—1918, I, Die wirtschaftliche Entwicklung, str. 181—182.

6. PROBLEMI ZAPOSLOTITVE

Populacijska politika. — Popisi prebivalstva. — »Pohajkovalci in delomrzneži«. — Sirotišnice in prisilne delavnice. — Predilske in podobne šole

V 17. in 18. stoletju je bila gostota prebivalstva v Evropi še vedno majhna. Omenimo naj samo nekaj primerov: okoli leta 1600 je imela Anglija približno 6,8 milijona prebivalcev, Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti 15 milijonov, Francija z relativno velikim številom državljanov nekako 18,5 milijona ljudi. Približno pol stoletja pozneje so se številke zelo spremenile. Medtem ko se je prebivalstvo v Angliji in Franciji pomnožilo, so teritorialne države Svetega rimskega cesarstva zaradi posledic 30-letne vojne in kužnih boleznih utrpeli prav znatne izgube.¹⁷⁵ Na nekaterih teritorijih, na primer v Mecklenburgu, Hessnu, Württembergu, Pfalzi in drugod se je število prebivalstva zmanjšalo za šestdeset do sedemdeset odstotkov, v Šleziji in na Češkem za okoli dvajset odstotkov. Drugi predeli so trpeli manj, slovenski prostor in njegova širša okolica na primer zaradi vojne prav nič, zaradi kužnih boleznih pa včasih kar občutno.

Mnogi nemški kameralisti so imeli, ko so pisali o *populacijski politiki*, v mislih prav hudo opustošenje svojih dežel po 30-letni vojni. Habsburški dvor je moral poleg tega misliti še na neki drug problem. Ko je njegova armada leta 1699 pregnala turško vojsko iz panonske nižine, je bilo vsem jasno, da bo treba pripeljati v te predele koloniste, ki naj ne samo pomnožijo število prebivalstva, temveč tudi zemljo intenzivno kultivirajo in pridobijo iz nje čim več dobrin. V duhu kameralistične teorije in prakse je dvor ustanovil dve tako imenovani impopulacijski komisiji, ki naj pripeljeta v panonsko nižino prostovoljne koloniste od koder koli. Še več. Iz Spodnje Avstrije so leta 1769 prepeljali tja vse kmete, ki so se upirali svojim zemljiškim gospodom (ti so hoteli povečati tlako); enaka usoda je čakala upornike v Schwarzwald; protestanti iz Koroške in Zgornje Avstrije, pruski vojni ujetniki, avstrijski invalidi, pohajkovalci in brezdelneži z Dunaja in iz Spodnje Avstrije so pa bili deležni pravega odgona na Ogrsko (viri pravijo »per Wasserschub zur Impopulation nach Ungarn«). Mnoge koloniste so zaposlili v slovaških in sedmograških rudnikih, vendar je bilo težišče na poljedelstvu. Navajajo, da se je število prebivalstva v temišvarskem banatu dvignilo od 25.000 ljudi v letu 1711 na prek 300.000 prebivalcev v letu 1786.¹⁷⁶

Ali so in koliko so na tak način odgnali ljudi iz slovenskega prostora, še ne vemo, vse pa kaže, da je bil to zatišni prostor, kamor omenjena politika ni segla ali pa je posegla v skromni meri.

***

¹⁷⁵ Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte, zv. 3^a, Würzburg 1966 (Bevölkerungs-Ploetz), str. 8—23, 46—58; zv. 4^a, Würzburg 1965, str. 6—13 in 18—28.

¹⁷⁶ Blaich, Epoche des Merkantilismus, str. 121.

Kameralisti so torej veliko govorili in pisali o kolonizaciji, o prepovedi izseljevanja, o pospeševanju priseljevanja, o naravnem porastu števila prebivalcev. Delitev dela, so trdili, narašča le tam, kjer narašča število prebivalstva. To je bilo samo delno res. Naša preračunavanja kažejo npr. za slovenski prostor, da se je delitev dela razraščala hitreje, kot je naraščalo prebivalstvo. Prvi popis prebivalstva so opravili leta 1754; v slovenskem prostoru brez Prekmurja, ki je spadalo k ogrskim deželam, in brez Slovencev, ki so spadali v beneško republiko (Istra, Beneška Slovenija), je živelo približno 725.000 prebivalcev.¹⁷⁷ Po drugih sodobnih preračunavanjih je na ozemlju današnje SR Slovenije morda živelo celo le okoli 700.000 prebivalcev, na širšem slovenskem narodnostnem ozemlju pa nekako 885.000 prebivalcev.¹⁷⁸ Leta 1771 je živelo na ozemlju, ki ga danes obsega SR Slovenija, vendar brez Prekmurja in slovenske Istre, približno 750.000 ljudi, vseh Slovencev skupaj pa bi utegnili biti okoli 900.000. Večji točnosti se ne moremo približati, ker so takrat popisovali prebivalstvo približno tako pomanjkljivo kot profesionalisti, o čemer smo pa že spregovorili. Skromna pomnožitev prebivalstva gre predvsem na račun velike mortalitete ali smrtnosti v prejšnjih stoletjih. Morda nismo v preveliki zmoti, da se je prebivalstvo pomnožilo za največ 4—5 %.

Najlaže je razrast zaposlenih v proizvodnji in prometu študirati na majhnih teritorijih, na primer v mestih ali na določenih gospodstvih, ker so tam napake manjše. Računamo, da je Ljubljana imela leta 1700 pri nekako 7300—7500 prebivalcih približno 184 mojstrov, kar pomeni, da je morda vsak štirideseti prebivalec bil obrtni mojster. Leta 1730 naj bi bil že vsak 32. prebivalec mojster, sredi stoletja celo že vsak 25. prebivalec. Pri tem pa drugih poklicev nismo niti poskušali pritegniti k delitvi dela. Še hitreje se je delitev dela razmahnila v Trstu. Tu je pri 6433 prebivalcih bilo 1013 vseh obrtnikov (torej tako policijskih kot komerčnih obrti), kar pomeni, da je bil kar vsak šesti Tržačan zaposlen v obrti, leta 1775 pa pri 10.664 prebivalcih 1960 vseh obrtnikov, kar pomeni, da je bil sedaj približno vsak peti prebivalec zaposlen v obrti.¹⁷⁹ Kot na primeru Ljubljane nismo šteli delavcev drugih poklicev, tako tudi pri Trstu nismo upoštevali zaposlitev, ki niso spadale v nobeno obrt, na primer težake ali fakine, čolnarje, ribiče, sle in podobno.

¹⁷⁷ Za historiat statistike sploh, dalje za popise prebivalstva in njihovo problematiko v Avstriji je še vedno temeljno delo Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1936. — Kolikor navajajo sodobniki določene podatke, ne izvirajo iz uradnih statističnih popisov. Na primer: Pazinska grofija je leta 1746 imela okoli 17.000 prebivalcev oziroma 4000 družin; torej je družina imela 4,5 ljudi (AS, rokopis I 47 r, str. 130; Rakovec-Raigersfeld ne navaja, od kod ti podatki). Glavarstvo Bovec je okoli leta 1750 imelo nekako 6000 prebivalcev, dalje 21 planin in 129 kmetij (prav tam, str. 307). Tolminsko je leta 1746 imelo okoli 19.000, Kanal pa približno 6000 prebivalcev (AS, Raigersfeldov arhiv, Diaria 1746—1750, podatek pod datumom 7. VI. 1746). — Da so taki privatni zapisi zelo nezanesljivi, vidimo po tem, da so v glavarstvu Bovec našli manj kot 4000 prebivalcev (prim. opombo 74). Večje odseljevanje ali znatnejše spremembe meja omenjenega glavarstva so skoraj toliko kot izključene.

¹⁷⁸ Živko Sifrer, *Pomen statistike za zgodovinska in druga znanstvena raziskovanja*, Prispевki za zgodovino delavskega gibanja VIII—IX, Ljubljana 1968—69, str. 238—255.

¹⁷⁹ Za Ljubljano preračunavanja na osnovi razprave Ivana Slokarja, *Rokodelstvo in industrija v Ljubljani do konca srednjega veka do leta 1732*, objavljeni v zborniku razprav z naslovom *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*, str. 55—113 (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave zv. 3, Ljubljana 1972). Za Trst preračunavanja na osnovi vira v ADK, rokopis št. 736.

Najhitreje se je večalo število prebivalstva v Trstu, za kar gre zasluga močnemu priseljevanju. Mesta v zaledju so se razraščala veliko počasneje. Ljubljana je šele 1809 imela toliko prebivalcev kot Trsta leta 1775. Zanimivo je, da so Ljubljana, Gorica in Celovec imeli dolgo vrsto desetletij približno enako število prebivalcev in da so mesta kot Maribor, Beljak in Celje močno nazadovala. Vrhnika je leta 1753 baje imela okoli 1400 ljudi, Celje pa še leta 1798 prav toliko; Skofja Loka in Kranj sta imela sredi 18. stoletja enako število prebivalcev, namreč okoli 1500, Kropa 1790 menda 1230 ljudi. Drugače je z industrijskimi in rudarskimi mesti. Samo za primer navajamo, da je leta 1832 Idrija štela 3889 ljudi, medtem ko je Beljak v istem letu s svojimi 2828 prebivalci močno zaostajal.¹⁶⁰ Primerov bi seveda mogli navesti še več, toda zadošča naj že znana ugotovitev, da so take relacije prevladovale do tako imenovane revolucije v prometu; železnica je v sorazmerno kratkem času vzpostavila nova razmerja in uveljavila nove silnice.

Pojem »delitev dela« ni bil vezan samo na porast glede števila profesionistov v isti stroki, ampak še veliko bolj na nastajanje novih poklicev. O nastajanju novih poklicev pa govori vsa pričujoča razprava kar precej in ni treba, da podatke ponavljamo. Porast števila profesionistov iste stroke in nastajanje novih poklicev nista bila v prvi vrsti odvisna od večanja števila prebivalcev, temveč predvsem od razraščanja splošne gospodarske aktivnosti. Glede tega pa nekatere datume že poznamo: razglasitev Trsta in Reke za svobodni pristanišči, razrast komerčnih obrti in velik porast žitne trgovine od začetka 60. let 18. stoletja dalje, nastajanje novih samostojnih obratov (ljubljske in celovške suknarne, steklarn, milarn in podobno), v Trstu še posebej izgradnja trgovske mornarice in skladišč, da o novih železarnah in jeklarnah ne govorimo še posebej.

Kameralisti so učili, da se z rastjo števila prebivalcev širi notranje tržišče in da se z vse večjo množico delavcev hkrati povečuje storilnost dela. Ko so govorili o tem, da samo trgovanje ustvarja dobiček, so iz prakse vedeli in so tudi sicer bili trdno prepričani, da morajo biti mezde domačih delavcev nizke, če so hoteli doseči čim večji dobiček zlasti iz zunanje trgovine in so mogla biti podjetja vsak čas konkurenčna. Sicer pa so bili takrat po vsej Evropi mnenja, da je delavcu samo nizka mezda stimulans za večjo storilnost: zelo delaven da je samo takrat, kadar malo zasluži. Zato so vsi trdili, da se morejo izsiliti nizke mezde samo takrat, ko je ponudba delovne sile zelo velika. Da bi to dosegli, so vsi merkantilisti terjali zaposlitev žensk pa tudi otrok, dalje invalidov, siromakov, pohajkovalcev in sodrge. Okrog leta 1700 je potrebovala petčlanska družina v Južni Nemčiji letno 100—150 guldiv za preživljanje. Tkalec letno ni zaslužil več kot 50 guldiv. Torej je bila zaposlitev njegove žene in otrok samo po sebi razumljiva nujnost. In oblast se je rada strinjala z mislijo, da v mezdni politiki tiči pravo in pravilno vzgojno sredstvo.¹⁶¹

* * *

---

¹⁶⁰ Za Celovec in Beljak prim. Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 200 in 201; za Vrhniko Rafael Ogrin, Nekdanji Vrhničani, Kronika XI, 1963, str. 23—26; za Skofjo Loko Blaznik, Skofja Loka, str. 438 (za Loko leta 1780: 1653 prebivalcev); za Kranj Josip Zontar, Zgodovina mesta Kranja, str 257; za Kropo Jože Gašperšič, Vigenjc, Ljubljana 1956, str. 74 (Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije, VII).

¹⁶¹ Günter D. Roth, Kurze Wirtschaftsgeschichte Mitteleuropas, München 1961, str. 132.

Pri vsem tem moramo vendarle vedeti, da je bil tudi že v 18. stoletju pojem *pohajkovalcev in delomrznežev* zelo širok in nejasen. Pohajkovelec je mogel biti tako tisti kmečki človek, ki je prišel v mesto, a ni takoj našel zaposlitve, kot tisti pomočnik, ki si je prihranil skromno vsotico z namenom, da si bo privoščil nekajdnevno brezskrbno življenje. Mnogi zgodovinarji pišejo, da je bil kar množičen pojav, čeprav ne klasično pohajkovaški, to, da so potujoči rokodelski pomočniki odločno branili »plave ponedeljke«, dasi je bilo cerkvenih praznikov več kot dovolj. S tem smo se močno približali problemu delovne discipline. Obdobje merkantilizma je začetek industrializacije, torej razmaha proizvodjalnih sil na takšni stopnji, ko niti podjetnik niti politična ali siceršnja oblast še nista imela na voljo zelo učinkovitih sredstev prisile ali normiranja določene aktivnosti. Opuščanja z dela kot radikalne kazni za nepokornost in neposlušnost so se izogibali, ker po eni strani ni bilo izučениh ali priučenih delavcev na pretek, po drugi strani pa se to ni skladalo s takratno družbeno stvarnostjo in z naukom katedralistov. Šele predilske, tkalske in druge podobne šole so dobile veljavo kot šole za discipliniranje bodočih delavcev. Utrjevanje delovne discipline kot ene izmed osnov kapitalistične organizacije proizvodnje je moralo vzporedno z organizacijskimi, tehničnimi in knjigovodskimi spremembami v podjetjih samih prehoditi dolgo pot, preden je doseglo svoj namen, to je, delavca neločljivo vključiti v proizvodni postopek, ga napraviti za »lastnega« delavca in ga s tem odtujiti od dotedanjega načina vključevanja v proizvodnjo.

Dejstvo, da so meščani in oblasti še daleč v 18. stoletje naravnost s prstom kazali na potrebo, da se pohajkovalci in delomrzneži zaposlijo predvsem s predenjem, ima svoje logično proizvodno ozadje: tekstilni industriji je primanjkovalo preje in to težavo je bilo treba zriniti v ospredje. V gozdovih so zaposlovale vse več delavcev tako steklarne kot fužine, pa ni nihče kar se da glasno reklamiral tovrstne zaposlitve. Število obrtnikov vseh panog in vseh kategorij je naraščalo brez posebne propagande. Potrebe tržišča so izzivale k aktivnosti, k delu, novo množico delavcev. Trgovci so potrebovali vse več voznikov in delavcev, a so si jih pridobili skoraj nezaznavno. Le tekstil kot zelo množična industrija je šumno napeljeval vodo na svoj mlin, na zahtevo po zadostnih količinah preje.

Vprašanje glede zaposlitve sirot in pohajkovalcev smo namenoma navezali na historiat tako imenovanih samostojnih obratov. Že kar krepko organiziranemu založniškemu sistemu in pravi tekstilni »fabriki« ni smelo nikoli zmanjkati preje, ker bi sicer bila prisiljena ustaviti svoje delo. Če so že kmečke statve obstale v trenutku, ko so podelale vso prejo, ni bil dogodek za njihovega lastnika kdovekaj »katastrofalen«, za založnika-podjetnika in za fabriko bi bil dogodek že kar uvod v likvidacijo. To se pa ni smelo zgoditi. Zato smo pač po smislu navezali odstavke o »brezbožni pohajkujoči drhali«, kot pišejo viri, prav na poglavje o tekstilnih manufakturah in fabrikah.

* * *

Že najmanj prvih pet desetletij 18. stoletja so se tudi habsburške dežele ubadale v vprašanem, *kako zaposliti množico ljudi*, ki ni že nič več živela samo od poljedelskega dela, po drugi strani se pa še ni mogla zaposliti niti v obrti niti kako drugače. Povsod so seveda hoteli rešiti zamotano nalogo na najenostavnejši način. Meščani so sestavljali razne načrte, kako bi odpravili

siromaštvo.¹⁶² Prvi tak načrt si je zamislil neznan avtor najbrž v Loki okoli leta 1719 in ima naslov »Načrt (Project), kako bi vpeljali sirotišnico«. Drugega je sestavil anonim v Ljubljani nekako leta 1722 in ga je naslovil »Pripombe (Nota), katera sredstva naj se zberejo za bodočo pomoč sirotišnici«. Tretjega je leta 1723 domnevno napisal Ljubljančan in mu dal naslov »Prava pota v nebesa«. Četrty spis je nastal na Koroškem, peti v štajerskem Gradcu (»Nevsiljiv načrt, kako tu v Gradcu koristno vzpostaviti prisilno delavnico«).

Prvim trem osrednjeslovenskim načrtom so skupne naslednje štiri misli: 1. Zavodi za siromake so koristni in nujno potrebni. Imenujejo jih ubožnica, sirotišnica, vzgojevalnica, prisilna delavnica. Služijo naj kot šola za manufakture in za discipliniranje pohajkujočih. 2. Potrebni denar za zgraditev in vzdrževanje zavodov naj se zbere v obliki miloščin, periodičnih vplačil, daril, volil in podobno. 3. Vso to množico delijo v prave in navidezne siromake. Pravi so tisti, ki si ne morejo služiti kruha sami ali ki so zaradi starosti in bolezni oslabei ter nedorasle zapuščene sirote. Invalidov sem niso šteli, češ da lahko delajo z eno roko ali nogo, celo slepci morajo poganjati samotajna kolesa. Navidezni siromaki so vsi tisti ljudje, ki bi sicer mogli delati, pa nočejo. Te imenujejo pisci v duhu takratne baročne dobe postopače, pohajkovalce, malopridno sodrgo, brezbožno pohajkujočo drhal. 4. Pravi siromaki bi bili v omenjenih zavodih bolje preskrbljeni, navidezne siromake pa bi prisilili k dostojnemu delu. Ti bi mogli po nizki ceni izdelovati vse; zavod bi izdelke prodajal in se tako vzdrževal. Sirote bi najprej poučevali o krščanskem nauku, potem bi jih navadili dostojnega dela. Kasneje bi jih prepustili drugim strankam kot vajence za isto delo. Z ubožnico v Ljubljani bi se mogli okoristiti kranjski deželni stanovi na ta način, da bi ji podelili privilegije.

Prav na kratko naj omenimo še ostala dva načrta. Koroški je v uvodu sugeriral splošen in podroben pretres oziroma pregled dežele s pomočjo vojaštva z namenom, da bi pregnali berače. V nadaljnjem besedilu gre po istem kolovozu kot kranjski načrti. Štajerski projekt je dokaj stvaren in zdi se, da ga je sestavil gospodarsko dokaj razgledan človek. Operira z vsotami osnovnega kapitala, s številom delavcev, z višino produkcije in podobno. Pripomniti moramo, da je rokopis nastal leta 1719 in da se nanaša na fabriko, ustanovljeno kmalu nato v Carlauu pri Gradcu.

Načrte smo tu omenili kot že precej razširjena »sociološka« opozorila na težave, ki jih bo družba vsekakor morala kmalu rešiti. Niso niti prva niti poslednja opozorila. Prva se pojavijo v naši družbi že vsaj deset let pred prvim »projektom«, poslednja pa tudi kakšno desetletje za pravo potjo v nebesa. Leta 1727 so kranjski deželni stanovi na svojem zasedanju, ko so govorili o varnosti v deželi, po koroškem vzorcu sklenili, naj generalno vizitacijo opravi milica, ki biva v deželi; posamezne vizitacije naj bodo vsak mesec. Berači naj se dodelijo domačim faram. Spreobrnjenci, odslovljeni vojaki in tisti, ki nimajo rojstnega kraja, naj delajo v Ljubljani, kjer se nabere več miloščine. Tisti, ki morejo kar koli delati, naj za svoje vzdrževanje delajo. Zanje naj se ustanovi fond ali *cassa pauperum* (ubožna blagajna). Viri zanje naj bi bile mesečne zbirke, puščice in darovanja ali »ofri« v cerkvah, prispevek od mesa, ki ga ljudje jedo v postu in podobno. Na deželi naj se organizira zbiranje žita za reveže. Siromaki na deželi in v mestih naj za vsako faro, kjer prebivajo, *tkejo platno in izdelujejo čevlje*.

¹⁶² Jože Sorn, Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 671 sl.

Po letu 1730 je tudi merkantilist Rakovec zapisal misel, ki je bila takrat v Avstriji že dobro znana, da je namreč treba pohajkovalce in berače spraviti s ceste in jih strpati v prisilne delavnice in vzgojevalnice, češ da je znak lenobe, če kje nimajo prisilnih delavnic in da je znamenje premajhne pozornosti do ljudi, ki so v stiski, kjer nimajo zastavljalnic (*montes pietatis*), kjer pa ni sirotišnic, je to znamenje šibke ljubezni do bližnjega in do lastnih otrok.

Takšnih in podobnih predlogov je bilo veliko, saj je takšno mišljenje prevladovalo v tedanji družbi. Stvarnih podatkov o tem, koliko je bilo postopačev, beračev in pohajkovalcev, tudi ne manjka. Rakovec je istočasno zapisal,¹⁸³ da je v Avstriji nad Anizo prek 18.000 prosjakov, da pa jih je komaj 1500, ki se spoznajo na predenje (torej samo osem odstotkov). Na Kranjskem je bilo leta 1767 baje 3000—4000 beračev ali približno 1—2 % vseh prebivalcev v deželi. Jihlava, mesto na Moravskem, je imelo 6246 prebivalcev; med njimi je bilo 386 prosjakov (okoli 6 %). Preden so Turki pričeli oblegati Dunaj, je oblast izgnala iz mesta 7000 beračev, pri čemer gre seveda za vprašanje prehrane in vojaških sposobnosti »nepotrebnih« in zato neljubih gostov.

Odstotki, ki smo jih navajali, v splošnem niso visoki. Bolj pomembno je dejstvo, da je bil le skromen del teh odstotkov sposoben za kakršno koli delo v tekstilni industriji. Iz tega bi mogli sklepati, da je bila rezervna armada za razvoj industrije do sredine 18. stoletja in še čez dokaj skromna armadica. Proizvodnja tekstila je morala iskati delovno silo drugje.

* * *

V začetku šestdesetih let 18. stoletja je naporom državnih in deželnih oblasti uspelo, da je *proizvodno delo v sirotišnicah in prisilnih delavnicah* le steklo v nekoliko širših okvirih. Toda po nekaj letih dela se je pokazalo, da v splošnem to ni učinkovito uvajanje ljudi v proizvodnjo, da zavodi ne bodo nikoli postali nekakšen stranski ali pomožen obrat določenega založnika, temveč da predstavljajo zgolj vzgojni prijem. Nekateri lastniki tekstilnih manufaktur so pritegnili zavode v proizvodni postopek, toda medznih odnosov, kakršni so veljali za manufakuro, tu niso mogli vzpostaviti, tudi kontrole niso mogli imeti nad tovrstnimi delavci, ker niso bili njihovi delavci, njihovi gojenci. Zato so jih drugega za drugim opustili in jih zalagali z delom bolj iz humanih razlogov. Velika izjema je Koroška.

Že leta 1754 je bilo ljubljanskemu magistratu dovoljeno, da je za vzdrževanje vzgojevalnice in prisilne delavnice pobiral na svojem ozemlju davek od komedij, od biljarda po kavarnah, od kegljanja po gostilnah, od plesalcev po vrvi, od marionet, od plesov, od kvartanja, končno tudi, da smeta dva meniha pobirati miloščino. Tedaj še niso omenjali, da se zavod vsaj delno vzdržuje s predenjem ali s podobnim proizvodnim delom.¹⁸⁴ Tudi vzgojevalnico in prisilno delavnico, ustanovljeno maja 1760 v Gradcu, imajo za zelo koristno ustanovo zgolj zato, ker je povečala varnost v deželi.

Gojenci so bili kaj pisana družčina. Leta 1754 je bilo v ljubljanski vzgojevalnici 30 oseb. Med njimi je morala Mara Iskra ostati v zavodu pol leta. Vsak mesec so ji odmerili deset močnih udarcev s korobačem. Mate Iskra je tam

¹⁸³ Rakovec-Raigersfeld ima pravzaprav dva podatka; po prvem je v Avstriji nad Anizo okoli 20.000 pravih beračev, po drugem prek 18.000, od teh se jih komaj 1500 spozna na predenje (AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXIV).

¹⁸⁴ AS, Komora in reprezentanca, Zuchthaus, fasc. XLIV, 1775—1762, dalje ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 359, končno Zgodovinski arhiv Ljubljana, Cod XXI, 24, fol. 20.

ostal dve leti, bil je vkovan, obsojen na težka dela; mesečno so mu dali 15 udarcev. Marija Mihič si je prislužila šest let; prvi dve leti so ji naložili četrletno po osem udarcev.¹⁸⁵ Poleti 1764 so pregledali graško vzgojevalnico in prisilno delavnico. V protokol so zapisali, da je v lazaretu, ki je do takrat opravljal funkcijo prisilne delavnice, bivalo 25 moških in žensk, »čeprav bi jih mogel sprejeti stopetdeset«; v to hišo so prišli tudi ljudje, ki so tihotapili tobak.¹⁸⁶ Vidimo dokaj nazorno, da so takšni in podobni zavodi imeli močno potezo zapora.

Leta 1762 beremo, da se sirotišnici v Ptuju in Gradcu že ukvarjata s fabrikaturnim delom. Leto dni pozneje so sporočili iz Ljubljane, da že obstaja načrt, kako bi vzgojevalnico uporabili za predilnico. Naslednjega leta se je zavod ponašal s tem, da se je vključil v manufakturno delo. Pri presojanju glede »vključevanja« velja biti previden in zadržan. Vzgojevalnice so za krajši ali daljši čas sprejemale razne obsojence. Januarja 1767 je prišlo v Kostelu ob Kolpi do manjšega kmečkega upora. Oba glavna kolovodja so za tri mesece zaprli v ljubljansko vzgojevalnico. Ob sprejemu in odpustu so jima odmerili po 30 udarcev, dva manj izpostavljen upornika, ki sta bila v istem zavodu samo po en mesec, sta dobila po 15 udarcev.¹⁸⁷

V začetku 60. let 18. stoletja so v Avstriji splošno poudarjali, naj sirotišnice služijo kot gojišča za manufakture in za razne poklice. Omenjeni graški zavod je imel spočetka težave zato, ker ni bilo v bližini nobene manufakture, ki bi zaposlila njegove gojence. Leta 1766, ko je bilo v graški prisilni delavnici 18 ljudi, so vzdrževanci že predli — linško volno! Istočasno je bilo v graški vzgojevalnici 43 oseb, ki so prav tako predle in tkale linško volno.¹⁸⁸

V začetku leta 1763 so vpeljali predenje volne v Ptuju, skoraj sočasno tudi v Voitsbergu, v Laškem »in drugje«. Marca se je oglasil tudi Celovec z mislijo, da se more pripomoči k boljšemu načinu preživljanja ljudi zlasti z organiziranjem več predilnic. In res so dobili maja 3000 gld za zgraditev predilnice v tem mestu. Toda predilnico so si mogli takrat zamišljati le v obliki — sirotišnice! Predračun za delo otrok v teh sirotišnicah-predilnicah je predložil sam Thys, znameniti celovski suknarnar, po rodu iz avstrijske Nizozemske. Pravzaprav so tu govorili leta 1765 o zgraditvi treh sirotišnic; prvo so začeli zidati leta 1767. Thys je spomladi 1764 sestavil »Tabelle des ouvriers qui travaillent à la manufacture des draps fins à Clagenfurt«, kjer trdi, da v celovski sirotišnici dela zanj 70 Korošcev in 4 Kranjci, dalje tudi v posameznih hišah na deželi in v mestih.¹⁸⁹ Prav v tej deželi in prav v zvezi s Thysovo suknarno so se nenavadno močno trudili za ustanovitev predilskih šol in od leta 1765 do 1769 je oblast potrošila letno okoli 2000 gld prav v ta namen, a uspeha ni bilo pravega. Prišlo je tako daleč, da so celo dvoru predstavili predilske težave, na kar so na Dunaju ukazali, da naj se vpeljejo predilske šole tudi s silo, če bo treba.

Leta 1769 je bilo v koroških sirotišnicah skupaj 249 otrok, od tega 90 v Celovcu, 24 v Velikovcu, 17 v Krki, 14 v Himmelbergu, 7 v Beljaku itd. Poročevalec ni pozabil dodati, da je to premalo, da bi zadovoljili potrebe Thysove suknarne po preji, in da tudi privatniki ne napreduje dovolj; zato da ni

¹⁸⁵ AS, Komora in reprezentanca, Zuchthaus, fasc. XLIV, 1755—1762.

¹⁸⁶ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315.

¹⁸⁷ AS, Komora in reprezentanca, PP, K-2-1.

¹⁸⁸ ADK, Iö Kommerz fasc. rd. št. 315, 357, 385.

¹⁸⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 358. — Prim. tudi Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 246—247.

druge pomoči, kot da se ustanovi nova hiša za vojaške sirote, ki da naj bi imela 200—300 mladih gojencev.

Sirotišnice po mestih so predle za manufakture v neposredni bližini, le redkokdaj za oddaljene obrate (na primer v Gradcu za Linz). Ko citira poročilo iz leta 1766, da deluje najmočnejša štajerska tekstilna fabrika v mestu Fridbergu in da ima 40 delavcev, ne omenja, kje povsod ima svoje predice. Vsekakor jih v graških zavodih ni imela.

Vodstvo ljubljanske vzgojevalnice in prisilne delavnice je sredi junija 1769 že zapisalo, da fabrika (sc. Desselbrunnerjeva suknarna na Selu pod Ljubljano) noče dati zavodu v prejo nobene volne več. Zato se je zavod preusmeril na ožje tržišče, na ljubljanske mestne suknarje. Končno je usahnil tudi ta skromni vir zaposlitve in z letom 1771 je ostal zavod brez takšnega in podobnega dela.¹⁹⁰

* * *

Sicer so v vseh takšnih in podobnih zavodih poskušali vpeljati predenje, toda prav sirotišnice in ubožnice za otroke naj bi privzele značaj *predilskih šol*.¹⁹¹ To moramo dobro razlikovati, ker so upali, da bodo prav doraščajočo mladino naučili predenja, s starejšimi ljudmi ali celo s kaznjenci niso uspevali. Na obračanje k otrokom je seveda bistveno vplival dvorni patent iz leta 1765 o predilskih šolah. Idejno izhodišče mu je bila zahteva kameralistov, da je treba vključiti v delo tudi otroke. Pričakovali so, da bo uspeh zelo velik. Septembra 1766 so v Ptujju ukinili invalidski dom; prepustili so ga prisilni delavnici, da bi pripravili vagabunde in za delo sposobne berače za koristna opravila. Istočasno so sirotišnico preimenovali v predilsko šolo; ob septembrskem pregledu so v njej našli 25 invalidnih otrok, toda samo sedem jih je predlo. Istega leta je graška sirotišnica dajala streho 12 študentom, 179 dečkom in 73 deklicam (skupno 264 mladim osebam). Po načrtu naj bi predli, krtačili, rezali sukno in opravljali takšna dela, ki so v pomoč suknarnam. Zanje so načrtovali 7 ur spanja in 10 ur dela. Ostali čas naj bi bil namenjen oddihu, *delno tudi učenju branja in pisanja*. Načrtovalec ni pozabil pripisati, da bi otroci od osmega do šestnajstega leta starosti mogli dnevno zaslužiti z delom tri krajcarje; razliko bi krili s podporami itd. Podrobnejši pogled v pravo stanje je priznal, da niso vsi otroci sposobni za delo. Nekateri so bili neurejeni, še več jih je bilo bolnih. Med bolnimi gojenci sta bila tudi 13-letni Jožek Tič in 11-letni Jožek Kogelnik. Naslednjega leta je bilo v graški sirotišnici le še 13 študentov, 112 dečkov in 51 deklic (skupaj 172 oseb), a leta 1771 je bila graška sirotišnica že v popolnem neredu, ekonomsko povedano, nerentabilna.

Leta 1765 so na Dunaju razpravljali o tem, kako bi pomagali tržaški sirotišnici in prisilni delavnici iz dolgov in kako bi jo preobrazili v nekakšno ustanovo oziroma v kakršen koli inštitut, ki bi ga kdor koli usposobil za koristno delo; do nadaljnjega, so sklenili, pa naj bi si v Trstu pomagali iz zagate s pomočjo blagajne komercialnega urada.¹⁹²

¹⁹⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Cod XXI, 24, Zucht und Arbeitshaus Prothocoll... den 24 ten Feber 1769... is 15 ten Sept. 1771.

¹⁹¹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 393. — Vlado Schmidt, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem, Zgodovinski časopis X—XI, 1956—1957, str. 122—153; isti, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I, Ljubljana 1963, str. 153—159.

¹⁹² ADK, rokopis št. 290, fol. 47.

V slovenskem prostoru so sistematično govorili in pisali o predilskih šolah od leta 1767 dalje. Takrat so ustanovili kar vrsto takih šol, ki so bile v resnici veliko bolj poklicne kot pa vse dotedanje. Imenovanega leta so ustanovili podobne šole v Radgoni, Slovenski Bistrici, v Hertbergu in Feldbachu, dalje v Ljubljani, Zagorici, Kamnu in Novem mestu. Naslednjega leta je bilo na Dolenjskem že 11 predilskih šol (z novomeško vred, ustanovljeno leta 1766), leta 1769 celo 17 takih šol. Ptuj se je leta 1768 ponovno oglasil in se pohvalil, da so resnično osnovali predilsko šolo z otroki vojakov. Vsaj za šole v Slovenski Bistrici, Radgoni in Gradcu vemo, da so imele svoje predilske komisarje, ki so jim pripravili rekvizite in bili sploh faktorji (morda celo založniki v proizvodno-organizacijskem smislu besede); bistriški se je pisal Hülbert, graški pa Klun. Radgonska šola je bila v hiši meščanskega kirurga Ivana Mihaela Denhoferja. Vsekakor ni bila velika; imela je na voljo samo sobo ali dve.

Pri snovanju predilskih šol na Dolenjskem je imel veliko zaslug ljubljanski trgovec Bogataj. Najbolje pa je opisana predilska in tkalska šola v Celju. Ustanovil jo je Jožef baron Gallenfels, adjunkt celjskega okrožnega glavarstva, menda tudi okrožni podglavar. Njegova šola je začela z delom 10. marca 1767. Iz Istre je dobil 12 deklic, vendar je v splošnem imel v njej 30—33 otrok. Do leta 1771 se je izučilo okoli 250 otrok, po drugem podatku 127 predic in predilcev. Za to je skozi poltretje leto vzdrževal dva mojstra za tkanje, a predenja lanu so otroke učile domače učiteljice iz Laškega. Šola je imela osem statev, ki jih je baron kupil iz svojega denarja. Nameščena je bila v hiši mestne občine. Leta 1777 je šola še delovala. Komerčni konses je baronu Gallenfelsu povrnil stroške v višini 957 gld; dodal je še 1000 gld za napredek tkalstva.

Že septembra 1763 so na Dunaju ustanovili tovarno za kölnske trakove. Tja naj bi poslala Kranjska v uk nekaj ambicioznejših tkalskih pomočnikov. Oglasili so se trije kandidati: Matevž Barle iz Vodice, stanovski podložnik, star 26 let, potem Jurij Golob, kolovski podložnik, star 18 let, končno Anton Stržek, star 19 let, iz Šmarja, boštanjski podložnik. Odšel je samo Barle. Da bi se izučila izdelave trakov s pomočjo mule statev, sta odšla na Dunaj Primož Ausenik (tudi: Ostenik) iz begunjskega gospostva, in Primož Reš iz radovljiskega gospostva. Odšla sta spomladi 1764 in naj bi tam ostala tri leta. Ko sta prišla na Dunaj, sta spoznala, da jima je zelo težko, ker ne znata niti pisati niti brati, nista pa tudi obvladala nemškega jezika. Hotela sta se vrniti, vendar je prevladalo mnenje, naj le ostaneta na Dunaju, da se bosta kaj naučila.

Sorazmerno kmalu po letu 1770 so vzgojni zavodi drug za drugim opuščali predenje. Predilske šole so jih preživele, toda v splošnem ne za dolgo; na Koroškem so šle v zaton celo po letu 1773. Tipične strokovne šole so postale sploh del založniške proizvodnje, na primer Bogatajeve na Dolenjskem, Jaborinigova v Trziču, Ruardova na Jesenicah. Kar se tiče vzgojnih zavodov, je treba pripomniti, da že po svoji strukturi šole niso mogle postati del proizvodnega procesa, ker je bilo delo v njih del vzgojnega procesa. Vendar je misel na povezavo vzgojevalnica — proizvodnja živela dalje, saj se je celo leta 1802 oglasil graški knjigovez Hubegg, da želi organizirati usnjarsko manufakturo v bivši kasarni in da bi ta zgradba mogla istočasno uspešno služiti kot vzgojevalnica in sirotišnica. Prosil je tudi za predujem 10.000 gld. Rezultata pa kratko malo ni bilo nobenega.¹⁹³

¹⁹³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

Odstavkov o predilskih in podobnih šolah ne moremo končati brez opisa svojevrstne strokovne šole, ki je vrh vsega bila prva taka šola v slovenskem prostoru. Novembra 1763 naj bi pričela v Ljubljani z delom — čipkarska šola, formalno ustanovljena 16. avgusta. Dejansko je učiteljica Marija Ana Seip »odprla« šolo maja 1764; zaradi premajhne uspešnosti so se njena vrata zaprla jeseni 1768. V začetku se je tu izučilo 30 deklet, pozneje samo še deset. V štirih letih in pol je učiteljica izšolala, po drugih vesteh, menda celo 200 učenk.

7. SAMOSTOJNI OBRATI

Pomanjkanje preje. — Tekstilni obrati. — Subvencioniranje obratov. — Steklarne. — Opekarne. — Majolikarne. — Mlini za papir, tobak in smodnik. — Vitriolnice. — Usnjarne. — Klej in milo

Šolski primer za to, kako zelo je zaradi *pomanjkanja preje* mogla biti določena manufaktura razpršena, je omenjeni primer suknarne v Linzu ob Donavi. Ustanovili so jo že leta 1672. Ker je v teku desetletij izdatno povečala svojo proizvodnjo, je iskala nove predice vsepovsod, tudi v naših krajih. Poleti 1765 so na Dunaju nakazali direkciji linške suknarne rešitev njenih težav tako, da so ji sugerirali ustanovitev podružnice v Ljubljani predvsem zaradi treh prednosti: bolgarsko volno bodo transportirali po Savi, barvila po morju; mezde za prejo so na Kranjskem nižje; mogoč bo izvoz v Italijo.¹⁸⁴ Linz je bil kljub legi ob Donavi oddaljen kraj in zato so bili nekateri transportni stroški višji. Kako so si predstavljali izvoz tekstila v Italijo, ne moremo pojasniti. Apeninski polotok je bil že zelo dolgo časa naravno tržišče širokega tržaškega zaledja za vse proizvode, razen za — sukno. Ne samo Benečani, tudi drugi Italijani so sloveli, da o Francozih in Nizozemcih ne govorimo še posebej, kot izdelovalci izvrstnih suken.

V letih okoli 1766 so predli linško volno v graški prisilni delavnici. Dve leti pozneje so prišli na misel, naj bi si linška suknarne osnovala dve podružnici, glavno v Ptujju, manjšo v Gradcu. Ko so nato ustanovili v Ptujju predilsko šolo, so pooblaščenca linške manufakture res prišli v te kraje, da bi si ogledali razmere. Toda iz vsega tega ni bilo nič in Linz ni ustanovil podružnice niti v naših krajih niti v Gradcu. Če bi vsaj eden izmed teh poskusov uspel, bi bila suknarne še bolj razpršena manufaktura.

Glede preje in predice je bil osrednji del slovenskega prostora daleč najbolje preskrbljen. Znana področja so bila: trikot Dovje—Tržič—Poljane nad Škofjo Loko—Dovje, široka ljubljanska okolica, ribniško—kočevska dolina.¹⁸⁵ Da so bila to področja lanu in konoplje že po tradiciji, nam dokazujejo urbarji, kjer je bila zapisana naturalna dajatev v obliki določenega števila povosmov teh dveh kulturnih rastlin. Iz omenjenega trikotnika se je uveljavil Bled z okolico kot središče volnarstva in volnene preje. Dalje je zelo znano področje za predivo bila Ziljska dolina, vendar se tu in drugje predenje ni razvilo do take mere, da bi poskušalo tekmovali z Gorenjsko. Prav Ziljska dolina je predivo marno izvažala skozi Trbiž in Kanalsko dolino predvsem v beneško republiko. Kranjski deželni stanovi so po letu 1720 vse glasneje in vse pogosteje protestirali proti izvozu surovine pač v imenu merkantilističnega gesla, da s tako trgovino odteka denar v tujino in da se s tem ovira napredek domače industrije; v bistvu je seveda šlo za to, da se zaščitijo in zaposlijo kranjske statve z razširitvijo nakupnega rajona. Stanovi so zahtevali, naj Korošci ponudijo prejo

¹⁸⁴ Viri v opombi 188.

¹⁸⁵ AS, Komora in reprezentanca, XII, Fabriquewesen, sect. 4.

Tekstilna manufaktura v začetku 18. stoletja — Čiščenje in česanje volne

najprej sosedom Kranjcem in Stajercem, razliko pa naj zaslužijo z izvozom že izdelanega blaga. Zdi se, da so protesti zalegli in da so bile odkupne cene za predivo ugodne, kajti četrto stoletje pozneje (1751) so Kranjci uvozili iz Koroške kar 167 ton lanu, količino, ki je bila nekajkrat večja od tiste pred leti. Za tono prediva so plačali od 216 gld do 261 gld, skupaj torej vsoto, ki se je gibala med 36.000 in 43.000 gld.¹⁰⁰ Kolikor vemo do sedaj, je bila glede obeh kulturnih rastlin v slovenskem delu Stajerske na zelo dobrem glasu dolina Savinje približno od Mozirja do Laškega, prezreti tudi ne smemo široke okolice Slovenskih Konjic. Domnevamo, da je bila tu organizacija gojenja lanu in konoplje ter prodaje prediva šibkejša od gorenjske organizacije. Morda ni bilo dovolj založnikov, morda pa so srednji deli Stajerske z Gradcem na čelu pokupili toliko te surovine, da je je primanjkovalo za razmah lastne industrije.

• • •

Rezultat dveh komponent, namreč velike propagande za razmah tekstilstva ter določene višine že akumuliranega kapitala, je bil ta, da je vzniknila primerna vrsta *novih tekstilnih manufaktur*, in to zlasti v šestdesetih letih 18. stoletja. Velik del le-teh je propadel že v naslednjem desetletju, ker jih ni utemeljil ekonomski račun. Eden izmed vzrokov za hitri propad nekaterih obratov je bil tudi v tem, da je bila kupna moč domačega tržišča še zelo skromna. To je izkusil že prej, že leta 1751, Du Tan, v Holandiji in Angliji izučeni mojster (v Leydenu je delal več let v znameniti Clignetovi suknarni). Prišedši v Ljubljano je nameraval tu ustanoviti suknarno za fina sukna, vendar

¹⁰⁰ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 28, dalje Raigersfeldov arhiv, Diaria 1751—1756, podatki pod datumom 2. XI. 1752.

namere ni mogel uresničiti,¹⁹⁷ saj je celo stanovska oziroma že Weittenhilerjeva suknarna za navadno sukno komaj zadovoljivo uspevala. V slovenskem delu Štajerske so se prav tako vsevprek spraševali, kdo bo kupoval manufakturne proizvode, ko je vendar splošno znano, da vsem primanjkuje gotovine.

Sicer pa je bilo poskusov za ustanovitev novih tekstilnih obratov več. Bankir Schellenburg je morda že konec 17. stoletja ali v 18. stoletju do leta 1714 nameraval v Ljubljani utemeljiti suknarno; domnevamo, da mu je smrt v citiranem letu preprečila uresničitev načrta. Naslednji kandidat je bila neformalna družba Ljubljančanov. Njen član Franc Rakovec-Raigersfeld takole popisuje delo za zgraditev suknarne: »Leta 1718 je prišel Dominik Hingerle, ki je providiral (sc. oskrboval) sukno iz Cenede, na misel, da bi napravil pri Ljubljani suknarno. Njegov zet Milpacher je že dal za to kapital in moj oče, ki mu je misel ugajala, me je hotel za polovico zainteresirati, vključiti v posel. Stvar je bila dogovorjena in dogovorjeno tudi, da odpotujem v Foggio (kraljevina Neapelj) in tam kupim volno. Zaprotil sem za izključni ali privatni privilegij (sc. dokument, ki bi obratu zajamčil brezkonkurenčnost). Julija 1719 sem res odpotoval in se oktobra vrnil v Trst. Ker ni bilo s privilegijem nič, sem volno zlahka prodal. Potem sem kupil ladjo. Z njo sem 14. septembra 1720 odpotoval z Reke na Sicilijo.«¹⁹⁸

Direktna prošilca za privilegij Franc Rakovec in Milpacher sta bila odklonjena z motivacijo, naj raje počakata, da se bo pokazal učinek delovanja dveh suknarn, tiste v Celovcu in one v Gradcu. Prav leta 1719 so se namreč v Celovcu izrekli za obnovitev suknarne, ki ni obratovala že dvajset let. Če bi jo obnovili, bi jo konkurenca ljubljanske suknarne mogla še uničiti, kar pa seveda ni bilo zaželeno. Zato so prošnjo obeh Ljubljančanov odklonili. Koroški deželni stanovi, ki naj bi obrat obnovili, so se navsezadnje premislili in suknarno pustili v nemar.

Okrog leta 1725 se je oglasil meščan in trgovec na Reki Anton Bastanzi (po rodu iz Cenede), da je pripravljen postaviti ob Rečini tovarno za cenedsko sukno.¹⁹⁹ Do uresničitve ni prišlo, pač pa so ga manj kot deset let pozneje poklicali v ljubljansko stanovsko suknarno za nekakšnega delovodjo (capo maestro).

Takšnih in podobnih poskusov utemeljevanja tekstilnih obratov bi gotovo mogli naštet še nekaj, vendar nam gre veliko bolj za uresničene zamisli. Obrati, o katerih bomo konkretno govorili v naslednjih odstavkih, so — po časovnem zaporedju nastajanja — naslednji:²⁰⁰

¹⁹⁷ AS, Raigersfeldov arhiv, Diaria 1751—1756, podatki pod datumom 27. III. 1751.

¹⁹⁸ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXXI b, dalje »Copia Lettere Dal 1732 sin al 1737«, str. 114 sl.

¹⁹⁹ Reški državni arhiv, Reka, Capitaneatus fluminense, Commerciale 1690—1776, omot 18, spis št. 122.

²⁰⁰ Kolikor ni drugače označeno, temelje naslednji odstavki na virih v ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397, dalje fasc. rd. št. 437 (Leinwand-, Zwirn-, Garn- und all e Leinwaaren-Manufakturen und Fabriken in Steiermark 1749—1790), potem fasc. rd. št. 438 (detto in Kärnten 1754—1803), nato fasc. rd. št. 439 (detto in Krain 1762—1769). — Literatura: za ljubljansko suknarno prim. opombo 116, za celovško suknarno Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 245—246, za Morojevo suknarno isto delo, str. 248—249; za splošni pregled prim. še Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968 (Publikacije Tehn. muzeja Slovenije, 14), France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem, Kronika XVII, 1969, str. 85—91, in istega avtorja Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji 1918—1941, Ljubljana 1976, str. 26 sl. (Glavni naslov te knjige se glasi Tekstilna industrija v Sloveniji).

Tek. št.	Obrat	Leto ust.	Leto likv.
1.	Stanovska suknarna, Ljubljana	1724	1803
2.	Thysova suknarna, Celovec	1762	1805 ?
3.	Morpurgova platnarna, Zagrad	1765	1770
4.	Fanzoijeva platnarna, Ljubljana	1766	1767
5.	Blagajeva platnarna, Boštanj	1766	1771 ?
6.	Gentilejeva suknarna, Solkan	1767	1768
7.	Lambergova suknarna, Kamen	1767	1771 ?
8.	Müllerjeva suknarna, Ljubljana	1767	1771 ?
9.	Pincherlejeva suknarna, Goričica	1768	1771 ?
10.	Kornerjeva platnarna, Goričica	1769	1770
11.	Jožefa Sticklberger, Celovec	1771	1777 ?
12.	Morojeva suknarna, Vetrinj—Celovec	1788	
13.	Borghijeva platnarna, Kanal	1786	1797 ?
14.	Rössmanova suknarna, Zgoše	1795	1891 ?

Razpredelnica nima obrata, o katerem sicer viri govore, čeprav zelo skromno, vendar ne moremo o njem reči nič določenega. Morda spada v vrsto poskusov, o katerih smo pravkar govorili, morda gre le za predilsko in tkalsko šolo. Govor je namreč o platnarni v celjskem okrožju med leti od okoli 1762 do okoli 1764. Tudi sicer opazimo, da v razpredelnici ni zastopana vsa vzhodna polovica Slovenije. Neki poročevalec je leta 1770 zapisal: »Manufakture se zelo počasi in težko širijo tudi na (Spodnjem) Štajerskem. Ljudje se sprašujejo, kdo bo kupoval njihove izdelke.«²⁰¹ Za to ni bila kriva samo šibka kupna moč tržišča, ampak tudi — kot je štiri leta prej ugotovila komerčna komisija za mariborsko okrožje — pomanjkanje podjetnikov z velikim kapitalom. Podobne razmere so prevladovale tudi v celjskem okrožju. Iz tega sledi, da je potekala akumulacija kapitala v velikem delu vzhodnega slovenskega prostora še vedno dokaj počasi.

1. Na čelu razpredelčne skupine tekstilnih obratov je suknarna v Ljubljani, ki so jo utemeljili kranjski deželni stanovi na osnovi privativnega privilegija. Čeprav so stanovi gospodarili — kot smo videli — z veliko količino družbenih sredstev, tudi finančnih, in so ti zemljiški gospodje imeli v lasti še svoja privatna posestva, niso znali voditi suknarne. Sicer so želeli, da bi jo upravljal merkantilist Rakovec, toda ta je odstopil od namere, da bi jo vodil, ker je zaslutil spletke, ki so jih kovali njegovi nasprotniki. Célo desetletje je bil obrat brez profesionalnega ekonomista in šele leta 1747 je prešel v privatne roke ljubljanskega trgovca in menjalca Friderika Weitenhillerja.²⁰² Še bolje je obrat prosperiral po letu 1762, ko sta ga prevzela družabnika in trgovca Jožef Desselbrunner in Valentin Ruard.

²⁰¹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

²⁰² Weitenhiller je že leta 1734 želel prejeti izključni privilegij za to da bi 15 let smel na Kranjskem izdelovati v svoji tovarni škarje in nože (AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. III). Leta 1766 je nam že znana Temišvarska trgovska kompanija organizirala v Bakru platnarno in jo tri leta pozneje prodala Weitenhillerju. Po njegovi smrti jo je vodil Jožef Zorc do leta 1781, ko se je delo ustavilo (Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća. Izbor gradje priredila dr. Miroslava Despot, Zagreb 1957. Na izvorima historije, sv. 3, str. 17). — Varianto o prevzemu platnarne na račun terjatve do Temišvarske kompanije prim. Ivan Slokar, Ljubljanska suknarna, Zgodovinski časopis XVI, 1962, str. 71. — Pozneje jo je baje Borghi preselil v Kanal.

Dokler je bila suknarna stanovska, ni teklo nikdar več kot osem statev, na katerih je tkalo pač 16 pomočnikov. Leta 1726 so izdelali 101 kos cenedskega sukna v skupni dolžini 2141 metrov. Dve leti pozneje se je proizvodnja dvignila na 656 kosov v skupni dolžini okoli 14.000 metrov. Weitenhillerjeva proizvodnja se je v glavnem sukala okoli številke 1000 kosov v dolžini 25.000 metrov, vendar je šla krivulja proizvodnje v smer navzgor. Taka proizvodnja je seveda dokaz za to, da je tržišče vse bolj povpraševalo po izdelkih, ker se je pač finančno krepilo. Štiri ali pet let po tistem, ko sta suknarno priposestvala Desselbrunner in Ruard (ta je kmalu izstopil iz družbe, ker je leta 1766 kupil jeklarno na Savi pri Jesenicah), se je pokazala naslednja zelo zadovoljiva podoba: pomočnikov 31 po številu, vajencev 12, predic 550 do 600; kar 24 statev je proizvedlo prek 1700 kosov sukna. Pri istem številu statev se je proizvodnja vzpenjala takole: leta 1768 kar 2770 kosov, leta 1769 celo 3053 kosov (število predic 895). Leta 1770 se je pokazal krajši zastoj oziroma padec proizvodnje. Vsaj v desetletju 1780—1790 so povprečno izdelali 3400 kosov sukna v skupni dolžini okoli 80.000 metrov volnenih tkanin.

2. Drugo veliko suknarno, vendar za fina sukna, je ustanovil v Celovcu Ivan pl. Thys, trgovec s suknom, ki ga je dunajski dvor povabil iz Eupena v današnji Belgiji (takratna avstrijska Nizozemska). Ker je bil dvorni protežiranec, je užival bonitete, kakršnih niti ljubljanska suknarna niti drugi podjetniki v Notranji Avstriji niso bili deležni. Proizvodnja je polno stekla leta 1764 kar s 16 holandskimi statvami, z 19 mojstri (od tega 9 Nizozemcev) ter 61 pomočniki (od tega 24 Nizozemcev). S predicami vred je za Thysa delalo 297 mezdnih delavcev. Proizvodnja se je med leti 1764—1770 sukala okoli števila 3720 kosov (ok. 90.000 metrov) finega nizozemskega sukna. Bila je torej večja kot Desselbrunnerjeva proizvodnja. Toda ljubljanski obrat je imel prednost, ki je celovski ni nikoli dosegel: veliko število cenениh predic. In to je bila takrat bistveno pomembna prednost. Če odštejemo pri Thysu vse mojstre, pomočnike in druge profesionalne delavce od skupnega števila, vidimo, da je zanj predlo komaj kaj več kot 200—210 predic, torej več kot štirikrat manj od Desselbrunnerjevega števila predic. Zato bomo razumeli, zakaj je bilo Thysu toliko do tega, da bi predenje steklo v vseh bližnjih sirotišnicah in predilskih šolah. Zanj je predlo 250 sirot po teh zavodih in manjše število predic po deželi, toda njegovih 31 statev (1766) oziroma 42 statev (1773) ni bilo nikoli polno zasedenih; v prvem in drugem primeru je vedno mirovalo 10—12 statev. Pravzaprav ni to bila nobena posebnost. Problem mirujočih statev je težil vse takratne podjetnike, največje in najmanjše. Težave so bile zlasti občutne po letu 1770, ko oblast ni več forsirala sistema sirotišnic kot predilskih središč. Zaradi tega se je predvsem Thys znašel v kritičnem položaju. Proizvajalo je samo še deset statev. V takšni situaciji je leta 1780 angažiral predice z Gorenjskega in ugodni rezultat se je kmalu pokazal: leta 1781 je spet teklo 22 statev. Sicer pa je gorenjske predice zaposlila tudi celovška manufaktura za bombažno tkanino muselin Reyner & Co, ki je pričela delovati zgodaj leta 1788.

3. Anselm Morpurgo iz Gradiške je utemeljil svojo manufakturo za progasto platno ter za volnena in konopljena sukna na skrajnem zahodnem obrobju slovenskega prostora, v Zagradu v začetku leta 1765. Naslednjega leta je že imel štiri statve. Vemo samo še to, da je leta 1769 obrat še deloval. Menimo, da ga je kmalu moral opustiti, ker leta 1770 manufakture ne navajajo več.

4. Oswald Fanzoi oziroma družba Oswaldala in njegovega očeta Jakoba je dobila dovoljenje za obratovanje manufakture, ki naj bi izdelovala platno

boljših vrst, tako imenovanega povoščenege in pečatnega platna, in pa dežnike, vse s pomočjo bolonjskega mojstra. Proizvodnja je stekla v Ljubljani proti koncu poletja 1765. Sodobniki so vedeli, da iz fabrike ne bo nič, ker je celo parcela, kamor sta želela postaviti svoj obrat, predraga zanju, ker pač nimata prav veliko kapitala.²⁰³ Številke o proizvodnji nas presenečajo, saj je z neprimerno manjšim številom delavcev skoraj držal korak s tradicionalno ljubljansko sukarno: leta 1766 je s tremi mojstri in petimi vajenci »proizvedel« 1989 kosov specialnega platna, naslednjega leta skoraj z istim številom delavcev kar 2242 kosov enakega platna. Vse številke nas torej prepričajo, da je Fanzoi drugje izdelane kose platna v svojem obratu le barval, apretiral in sicer plemenitil. Dodatni podatek, da je septembra 1766 prejel tako imenovani prost potni list, ki mu je dovoljeval, brez plačila mitnine uvoziti v Ljubljano letno prek 23.000 metrov raznih vrst platna iz vseh dednih dežel, potrebne surovine in razno orodje, nas dokončno prepriča o tem, da je bil Fanzoi le barvarski in apreterski mojster, nič drugega.

5. Pestrejša je podoba tkalnice platna za jadra ali jadrovine Ivana grofa Ursinija pl. Blagaja v Boštanju pri Grosupljem. Pri Ursinijevi platnarni gre pravzaprav za kombinacijo nekaj grofovih in nekaj tržaških statev, združenih v eno podjetje. Grof je namreč s svojimi statvami izdelal nekaj kosov platna že poleti 1766. Prav takrat sta poskušala podobno platnarno za jadrovino organizirati tudi brata Bozini v Trstu, a nista uspela. Zato sta dala grofu na voljo del mojstrov, potrebno orodje in bolonjsko konopljo. Prav medsebojni dogovor, da si bosta obe strani točno delili na pol dobiček in izgubo ter uradno mišljenje komerčnega konsesa, da sta oba brata prava fabrikanta, nas prepriča, da gre tu za družbo, kjer je grof nosil firmo in dal na voljo predice, tehnične in trgóvske posle pa sta prevzela nase Bozinija. Če je podjetju uspelo uvažati lan in konopljo brez carine, ne vemo, da pa je izdelke nameravalo izvažati v Trst in prek njega v svet ter da je namero uresničilo, to pa vemo. Prav to dejstvo nas navaja na sklep, da sta bila brata trgovca ali vsaj zelo tesno povezana s trgovci na velike razdalje in da bi fungirala kot založnika, kot čista založnika, če ne bi bila z Ursinijem ena družba. Nepričakovano se leta 1785 pojavi vest, da izdelujeta v Trstu platno za jadra dve manufakturi, Sinibaldijeva in Bozinijeva.²⁰⁴ Torej se je vsaj eden izmed bratov obdržal, še več, kar osamosvojil. Osamosvojil se je pač zato, ker je »Blagajevo« podjetje propadlo. Dokler ni razpadlo nekje v letu 1771, je bilo kar opazno podjetje. V letih 1767 do vključno 1770 je imelo 1—2 mojstra, 3—10 pomočnikov in 6—11 statev; vajenec je bil ves čas en sam. Proizvodnja je nihala takole: 230 kosov jadrovine — 140 kosov jadrovine in 21 kosov tronitnika — 136 kosov jadrovine in 16 kosov finega platna — 175 kosov jadrovine in 40 kosov dvonitnika. Vsaj leta 1770 je obrat potrošil 4872 kg lana in konoplje.

6. Solkanska manufaktura sukna in flanele je pričela z delom februarja 1767. Lastništvo nas nekoliko spominja na razmere v Blagajevi boštanjski platnarni: kot idejnega začetnika in nosilca firme navajajo Venturo Menašaja Gentilleja, kmalu nato kot lastnika Franca barona Taccoja, Gentilleja pa le še kot inšpektorja in direktorja. Obrat je pričel s proizvodnjo marca 1767 s 5 statvami.

7. Naslednji grof, ki je vstopil v poslovni svet, je bil Franc Adam Lamberg s Kamna pri Begunjah. Omejil se je na navadno sukno in drugo volneno blago.

²⁰³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 393.

²⁰⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

Ker je bil član komerčnega konsesa v Ljubljani, kjer je gotovo dobil spodbudo za svojo namero, in ker je imel na svojem gospostvu dovolj predic in tkalcev, mu ni bilo težko organizirati ostreje začrtan založniški obrat in ga vzdrževati vsaj nekaj let. Zaposloval je mojstre, pomočnike, vajence, predice, barvarje in česalce. Leta 1768 je pričel z velikim poletom, saj navajajo številke kar 101 zaposlenega (na primer 15 pomočnikov in 76 predic ter 23 statev), potem je šlo vse hitro navzdol: leta 1769 se omenja en sam mojster in 56 pomočnikov (statev 26), leta 1770 komaj 46 delavcev: 22 predic in 15 česalcev ter 6 pomočnikov (statev 8). Temu primerno je nazadovala tudi proizvodnja: 143 kosov sukna srednje kvalitete — 66 kosov volnenega sukna in 66 kosov polvolnenega sukna — 37 kosov raševine in 24 kosov polvolnenega sukna. Prav leta 1770 so potrošili 224 kg preje in 616 kg volne. Vse kaže, da je bila zgolj grofova avtoriteta prešibka, da bi mogla obdržati zase vse kmečke statve in proste necehovske mojstre, ki so delovali na ozemlju njegovega gospostva. V poslovnih zadevah ni šlo več za grofovo avtoriteto, pač pa za ekonomske momente; konkurenca mu je razbila njegovo založniško podjetje že v letu 1771.

8. Ko se je leta 1767 pojavil v Ljubljani Sas Avguštin Henrik Müller, ki je obvladal izdelavo finih volnenih izdelkov ter sukna iz kamelje dlake, je že bilo nekoliko prepozno, ker je celovski Thys že vsaj štiri leta proizvajal fina sukna, ki so zadoščala vsem potrošnikom takega blaga v več kot samo slovenskem prostoru. Tržišče je bilo za Müllerja preozko in kmalu po letu 1770 se je podjetnik odselil. Ves čas je imelo podjetje skromen obseg: enega mojstra in 3—4 pomočnike, 20 predic, po enega vajenca, doplirerja in česalca; na štirih statvah so proizvedli leta 1769 le 22 kosov pliž-žameta in 18 kosov catisa, naslednjega leta 18 kosov pliša in 5 kosov dvostranskega pliša. V tem letu so potrošili komaj 196 kg volne in nekaj kamelje dlake. Ker se je Müller naselil v Ljubljani, je tudi predice našel v Ljubljani ali vsaj v neposredni bližini. Po vsej verjetnosti je moral predice šele naučiti, kako se prede kamelja dlaka. Če bi se delo obneslo, bi obrat bil gotovo znatna novost za naše kraje.

9. Decembra 1768 je pričel z delom v svoji suknarni v Goričici pri Mirnu Izak Rafael Pincherle. O sebi je trdil, da je bil sicer rojen v Gorici, da pa so ga vzgajali v tovarnah v Cenedi, a se je leta 1767 vrnil v Gorico in decembra istega leta pričel na svoje v Goričici. Iz Cenede je pripeljal 60 delavcev, ki jim je tu v Goričici zaradi pomanjkanja dela (problem tržišča) grozil odpust. Leta 1769 — ko je že bil lastnik čistilnice sladkorja — bi skoraj ustavil delo v suknarni, če je ne bi prevzel ambiciozni Franc baron Tacco, ki se leta 1770 citira kot lastnik suknarne v Mirnu. Naslednjega leta že ni nobenega glasu več o imenovanem obratu.²⁰⁵

10. O njegovem sosedu Andreju Kornerju vemo še zelo malo. Znano nam je samo to, da je organiziral svojo platnarno v Goričici aprila 1769 in da je proizvodnja tudi dejansko stekla. Obljubljal je letno produkcijo 200 kosov, a ga statistiki iz leta 1770 ne omenjajo več.

11. Enako slabo smo poučeni o celovski tovarni tiste boljše vrste platna, ki so mu rekli povoščeno platno. Sredi leta 1771 jo je v Celovcu utemeljila Jožefa Sticklberger. Zanj so delali tkalci v Celovcu, pri Gospe Sveti, v Rožeku in Brežah. Vse kaže, da je bil v Celovcu le osrednji obrat (= tovarna) z vod-

²⁰⁵ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 421.

stvom. Podjetnica ni uspevala, zato je zaprosila za podporo, ki pa so jo odklonili.²⁰⁶

12. Thysov obrat je dobil močno konkurenco v sukarni, ki sta jo ustanovila 1788 brata Moro v veliki stavbi opuščenega cistercijskega samostana v Vetrinju, potem ko sta že tri leta po malem proizvajala v Celovcu. Za Moroja so predle predice v Vetrinju in okolici ter v Zgornjem in Spodnjem Rožu. Ker jima to ni zadoščalo, sta zaposlila še predice v bohinjskem kotu; za Vetrinj so le-te predle več kot deset let. V začetku 19. stoletja se je manufaktura povečala za obrat v Celovcu. V letih okoli 1838, ko Thyssa že ni bilo več kot trideset let, je obrat proizvedel povprečno po 1000 kosov finega sukna in nekaj sto kosov kašmira. Okrog leta 1850 je firma zaposlovala nekako po 350 delavcev in je svoja proizvajalna sredstva sproti in neprestano modernizirala, tako da je počasi prešla v tipično fabriško organizacijo proizvodnje.²⁰⁷

13. Tržaški trgovec Franc Borghi je pričel z delom v svoji platnarni v Kanalu ob Soči leta 1786. Domnevali so, da manufaktura v bistvu izhaja iz reške ali pa da je ostanek tistega obrata, ki ga je temišvarska kompanija utemeljila v Bakru, a je pozneje prešel v privatne roke. Poznavalci so trdili, da tovarna ni nova in da tudi bodočnosti nima. Trgovec je namreč že septembra 1786 prejel 10.000 gld predujma na hipoteko.²⁰⁸ Vendar se je platnarna držala več kot deset let in poročila iz leta 1796 trdijo, da še proizvaja, da pa obresti od posojila ne more več plačevati in da lastnik prosi za odlog.

14. Anton Rössman se je zasedel s svojim založniškim podjetjem v Zgošah blizu Radovljice, torej v kraju, ki je bil kar v središču tradicionalne domače tekstilne proizvodnje. Delovne sile mu ni manjkalo; imel je 80 delavcev, za število predic pa še ne vemo. Morda je za naslednjega lastnika, Janeza Rössmana, delalo več sto predic, sicer ne bi mogel založnik že v 40. letih 19. stoletja izdelati 1000—1400 kosov sukna. Navadno volno so mu predle v teh letih predice še na klasičen način, boljše so že predli na strojih. Kaj več o teh strojih nam še ni znano. Tkali so seveda okoliški tkalci, izdelane kose je Rössman v svojem osrednjem obratu le apretiral (barval, kosmatil, stiskal).²⁰⁹

S tem smo končali opis tekstilnih manufaktur, ki so temeljile na predelavi surovin, kot so lan, konoplja in volna. S številkami, ki smo jih navajali o delavcih in proizvodnji, smo se hoteli na neki način približati strukturi teh obratov (delitev dela, šibkejša ali močnejša povezava založniškega obrata, bolj ali manj razpršene manufakture iz sektorja »samostojni obrati«). Z letnicami utemeljitve in likvidacije smo hoteli opozoriti — imenujmo pojav s temi besedami — na umetno ustvarjeno gostoto tekstilnih obratov v letih 1765—1770, z navajanjem krajev, kjer so obrati delovali, pa smo šli za tem, da dobesedno s prstom pokažemo na naravni tekstilni pas v slovenskem prostoru: ne glede na kmečke statve je bilo področje intenzivne proizvodnje tekstila ozki pas osrednje Slovenije (Ljubljana, Zgoše, Vetrinj, Celovec). Kar je prostora vzhodno in zahodno od njega, nima večje industrijskozgodovinske veljave, vsekakor je pa bila zahodna stran razgibanejša od vzhodne.

²⁰⁶ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 250. — Za njene tkalce prim. ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

²⁰⁷ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 248—249.

²⁰⁸ AS, Gubernijski arhiv, fasc. 1787—1795, 43.

²⁰⁹ Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, str. 12—13, potem Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica, Kranjski zbornik 1970, str. 298—314.

Motiv iz tekstilne manufakture (prva polovica 18. stoletja) — barvanje blaga

Tu se za čas od 1762 do 1764 omenja le platnarna v celjskem okrožju in pa poskus iz leta 1801, ki se ga je lotil absolvirani jurist Franc Mulej s tem, da je prosil za dovoljenje za koncesijo, da bi smel v Ptujju utemeljiti suknarno. Razen prošnje ni Mulej napravil ničesar drugega.²¹⁰

Določeno pozornost naj posvetimo samo še izvozu suknenih izdelkov kot nekakšnemu merilu glede intenzivnosti proizvodnje. Po vsem, kar vemo o tekstilni industriji, nismo prav nič presenečeni, ko beremo, da je največ tudi volnenih izdelkov izvažala prav Kranjska, in sicer skoraj vse skozi Trst. Znamenite bilance navajajo naslednje vrednosti (v goldinarjih):

Dežela	1760	1761	1762	1763
Moravska	11.318	18.734	23.686	21.196
Kranjska	10.032	9.925	7.685	10.961
Tirolska		1.529	3.481	11.637
Avstrija		1.231	2.204	4.653
Češka		1.704	3.731	70
Avstr. Šlezija		2.100		
Štajerska	473	801	868	585
Koroška	226	585	390	195
Skupaj	22.049	36.609	44.249	49.297

Če pustimo ob strani Moravsko, vidimo, da je bila Kranjska pri izvozu suknenih izdelkov kar precej ekspanzivna. Preseneča hitri vzpon Tirolske, medtem ko je Koroška verjetno povečala svoj izvoz po utemeljitvi Thysove

²¹⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

suknarne. To bomo mogli prepričljivo dokazati pač takrat, ko bomo k študiju izvoza pritegnili nove dokumente. Sicer moramo pri Koroški vedno poudarjati, da je njen izvoz tekel po Kanalski dolini in da so tržaški podatki zanjo zelo relativni, medtem ko za Kranjsko niso. Izdelki srednje Koroške so resda potovali prek Ljubeljskega prelaza, zlasti tisti, ki so bili namenjeni prek Trsta v vzhodni bazen Sredozemskega morja, toda kar je bilo namenjeno v beneško republiko, je potovalo po Kanalski dolini.

Dolgo časa so bile dolžine izdelanih kosov tkanin različne. Vsaka dežela, da, posamezni deli dežele in celo posamezni obrati, so določali obseg izdelanih kosov po svojih merilih oziroma merah. Šele odredba iz leta 1768 je določila, da mora kos blaga meriti najmanj 20 dunajskih vatlov ali 15,5 metrov in da mora imeti fabriški znak ter pismeno potrdilo od krajevne gosposke.²¹¹ Javnopravno priznane manufakture so se teh norm držale, kmečki tkalci pa so še pod konec 18. stoletja določili dolžino kosa kar po svoje v duhu tradicije.

Večina podjetij — ne glede na industrijsko panogo — ni dovoljevala, da bi delavci spali v obratnih prostorih. Steklarne so postavile posebne lesene hiše za mojstre in druge profesionalce. V rudnikih in fužinah sploh ni bilo mogoče prebivati; rudarji železove rude v gorenjskih hribih so prenočevali v bivališčih, ki so bila bolj podobna lopam kot hišicam.

Izjema so bili le nekateri obrati tekstilne stroke. Leta 1732 je Franc Rakovec-Raigersfeld predlagal svilarni v gradiščanski Fari, v katerih delovnih prostorih naj uredi skupna ležišča; če bi jih bilo še premalo, je svetoval postaviti eno ali več barak kar med obratnimi objekti.²¹² V stanovski suknarni na Selu pod Ljubljano so vsaj od leta 1727 dalje samski kvalificirani delavci, na primer vsi tkalci, spali v sobah, kjer so čez dan delali. Poročeni kvalificirani delavci so imeli v tovarni ločene sobice. Nekateri so imeli kar privilegiran položaj: barvarski mojster, ki je tudi imel stanovanje v fabriki, je smel rediti kokoši, dve kozi in štiri konje; omislil si je dalje skromen vinotoč, ki ga je pa moral kmalu opustiti. Enako je organiziral vinotoč v suknarni tudi inšpektor Kunčnik; po določenem krajšem času je moral prav tako zapreti lokal.²¹³

Vprašanja o finančni moči podjetnikov se ne bomo lotili iz direktne smeri, temveč iz posebnega zornega kota, ki ga tu imenujemo *subvencioniranje manufaktur*. Ta oblika propagande za razmah zlasti tekstilne industrije je bila tipična za šestdeseta leta 18. stoletja, torej za čas, ko so delovali komerčni konsesi najintenzivneje. Kajti ena izmed njihovih osnovnih dolžnosti je bila, deliti podpore, predujme, subvencije vsem, ki so se odločili za utemeljitev manufakture, niso pa imeli dovolj lastnega kapitala. Kolikor je šlo za večje vsote, so bili konsesi dolžni posredovati prošnje na višje instance, tudi na dvor. V navedenem desetletju je bilo podeljevanje subvencij sestavni del merkantilistične ali narodnogospodarske politike državnih oblasti in kdor je znal to obrniti sebi v prid, je bil deležen prav impozantnih vsot. Izraz 'obrniti sebi v prid' je imel dvojni izvor. Prvi je bil subjektivnega značaja: kdor je bil blizu dvora ali funkcionar državne administracije, je laže uveljavil zahteve po subvenciji. Drugi je bil objektivnega značaja: dvor se je odločil,

²¹¹ AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 379 d. — Rakovec-Raigersfeld je že leta 1732 zapisal, naj bi bili izdelki domačih manufaktur vsi opečateni, da bi se razlikovali od tujih izdelkov, ne pozna pa še zahteve o enotni dolžini (AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXVI, ostanek nekega dnevnika, str. 7).

²¹² AS, Raigersfeldov arhiv, knjiga »Copia Lettere Dal 1732 sin'all 1737«, str. 39 sl.

²¹³ Jože Šorn, Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 682—684.

da bo državo rajoniral in pospeševal tisto industrijo, ki je bila za določeno deželo vodilna. Zaradi obeh momentov so levji delež pri subvencijah pobrali prav češki, spodnjeavstrijski in še posebej dunajski podjetniki. Od sredine 60. let so letno potrošili za subvencioniranje industrije 50.000—80.000 gld. Iz dolge vrste podpor bomo tu navedli samo nekaj primerov. Češki grof Waldstein je leta 1764 prejel kot posojilo 10.000 gld, dve leti pozneje neka češka manufaktura isto vsoto, Privotova češka bombažna industrija 30.000 gld, brnski fabrikant Köfiller skupaj 37.000 gld, grof Starhemberg 30.000 gld, leta 1770 Känel 30.000 gld, Clary celo še leta 1772 za čipkarstvo na Češkem 12.000 gld, — itd.²¹⁴

Ne trdimo, da tekstilne in druge industrije v slovenskem prostoru nihče ni podpiral, to ne, samo podpore so bile tu redkejše in manjše, pač v pravem sorazmerju s prošnjami. Politika države je resda temeljila na merkantilističnih maksimah (pomnožiti industrijske obrate, okrepiti izvozno trgovino in podobno), toda rajoniranje je določilo, naj Češka nadomesti izgubo Šlezije, kar je z drugimi besedami pomenilo, naj se forsira industrializacija Češke, Moravske, itd. Notranjeavstrijski komerčni konsesi so podpirali svojo industrijo, da, toda večjih finančnih sredstev niso imeli na voljo; hitro so izčrpali odmerjene vsote in včasih napotili kandidata s prošnjo — na Dunaj, kjer pa je že bilo prosilcev več kot dovolj in vsak je bil »tehtnejši« od prejšnjega.

Politika subvencioniranja je šla v prvi vrsti za tem, da pospešuje tekstilno industrijo. V tem se Avstrija ni prav nič razlikovala od drugih držav v Evropi, kjer so prav tako forsirali tekstilno industrijo kot eno izmed osnovnih industrij, ki je mogla zaposliti velike množice ljudi. Druge panoge so bile še dalje precej navezane na svoje zmogljivosti in svoja finančna sredstva, na primer rudarstvo in fužinarstvo, steklarstvo, papirničarstvo, usnjarstvo, itd. Zato tudi vidimo, da so v 60. letih vznikale tekstilne manufakture najpogosteje, druge fabrike znatno manj ali sploh ne. Zato ne, ker v danih razmerah še ni bilo potrebe po njih, na primer tovarne za klej, fabrike za milo, razne druge kemične tovarne in podobno.

S tem, da smo izbrali 17 primerov prošenj za subvencijo iz slovenskih krajev, smo najbrž zbrali skoraj vse reflektante ali vsaj ogromno večino. Sicer vseh prošnjikov niti ne potrebujemo, ker nam gre le za primerjavo med že navedenimi vsotami in našimi subvencijami in za sklep, ki sledi iz tega: v čeških primerih gre za obrate, ki so že delovali in so bili kar velike manufakture, v naših primerih za komaj nastajajoče manufakture manjšega obsega; izjema je le suknarnar Thys iz Celovca, o katerem smo že zapisali, da je bil dvorni protežiranec. Razpredelnica nam pove naslednje:

Podjetnik	Leto	Kraj	Vsota	+ Odobreno — Odklonjeno ? Neznano
Jernej Čebul	1750	Ljubljana	20—25.000 gld	—
Baron Herbert	1761	Celovec	6.000 gld	+
Kor. dežel. stanovi	1763	Celovec	3.000 gld	+
F. L. Eichhorn & Co	1763	Celovec	30.000 gld	+
Leopold Bogataj	1765	Ljubljana	4.000 gld	+
Jurij Zanetti	1765	Ljubljana	2.000 gld	+

²¹⁴ Pflibram, Geschichte, str. 132, opomba pod črto.

Podjetnik	Leto	Kraj	Vsota	+ Odobreno — Odklonjeno ? Neznano
Anselm Morpurgo	1765	Gradiška	3.500 gld	+
Ventura M. Gentile	1767	Solkan	200 dukat.	?
Izak Raf. Pincherle	1767	Goričica	5.000 gld	—
Jožef Harmann	1769	Ljubljana	1.000 gld	—
Jožefa Sticklberger	1771	Celovec	300 gld	—
Ivan pl. Thys	1775	Celovec	100.000 gld	+
Andrej Marinič	1785	Podravlje	1.500 gld	—
Vdova Cerar	1786	Ljubljana	?	?
Franc Borghi	1786	Kanal o./S.	10.000 gld	+
Anton Silva	1790	Ljubljana	5.000 gld	—
Jurij Hayderer	1808	Celovec	5.000 gld	—

Predvsem ni bilo prosilcev iz vzhodne polovice slovenskega prostora. Iz severnega dela je prejel izrednih 100.000 gld Thys v času, ko se je zaradi pomanjkanja predic znašel v veliki zagati; subvencija naj bi mu omogočila najti predivo za vsako ceno, čeprav je oblast načelno subvencionirala vedno le podjetja, ki so pričela proizvajati tako vrsto blaga, ki se je do takrat ali uvažalo iz tujine ali ga v tisti deželi habsburške krone še ni nihče proizvajal. Denar je prejel »za razširitev obrata«, čeprav je deloval že več kot deset let. Ker niso bila niti nova podjetja niti niso proizvajali nove vrste blaga, so zavrnilo Pincherleja, Harmanna, Mariniča in druge. Harmanna so odklonili z motivacijo, da Ljubljana pač ni primerna za svilo. Čebul je poglavje zase. Za podporo je prosil v času, ko komerčnih konsesov še ni bilo; verjetno so ga pustili pasti že na ljubo politike, ki se je izkristalizirala nekako petnajst let pozneje in ki jo imenujemo politika gospodarskega rajoniranja države: v Čebulovem času so namreč že forsirali proizvodnjo svilenih tkanin na Goriškem in na Dunaju. Kar je bilo svilarstva v vmesnem prostoru, je bilo nezaželena konkurenca, za katero bi bilo bolje, da bi je ne bilo.²¹⁵ Nihče ni rekel dobesedno tako, toda ko je temu res velikemu in imenitnemu svilar-skemu podjetju, ki je bilo znano daleč naokoli, predla trda, so vsi dvignili roke in pri tem obžalovali, da propada.

* * *

Ljudje 17. in 18. stoletja v splošnem v *steklarstvu* niso gledali industrije v ožjem pomenu besede, marveč umetnost, steklarsko umetnost (*ars vitriaria*). Najkvalitetnejše steklarne v Avstriji je imela Češka. Tudi glede organizacije dela in števila zaposlenih je bila ta dežela na prvem mestu v monarhiji. Sredi 18. stoletja je znašalo povprečje na en obrat med 50 in 60 delavci, leta 1785 število delavcev še ni doseglo številke 70, pred koncem stoletja (1792) pa jo je že preseglo. Ko so leta 1793 ustanovili steklarno v Posarju, ki je imela 100 delavcev, je veljala za eno izmed največjih steklarn svojega časa.²¹⁶

Za to industrijsko panogo je v slovenskem prostoru značilnih naslednjih pet momentov: Težišče je bilo v gozdovih vzhodne polovice pokrajine, zlasti

²¹⁵ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 428. — Za Thysovih 100.000 gld prim. še Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 247. — Največ o Čebulu in svilarstvu Josip Zonar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, str. 48—53.

²¹⁶ Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus, II/2, str. 795—796.

na Pohorju in v njegovi okolici; močno se je razširila na sredi 18. stoletja in je proti koncu stoletja po kvantiteti in kvaliteti izdelkov dosegla prav lepe uspehe; zelo viden je bil vpliv čeških mojstrov, ki so s svojim kakovostnim delom dosegli, da je beneško steklo izginilo z naših tržišč; ustanavljanje steklarn ni zahtevalo velikih investicij, ker je bil les v vsem stoletju pred modernizacijo industrije cenena surovina; steklarstvo so sicer prištevali med komerčne obrti, toda ni bilo deležno tolikšne pozornosti kot tekstil ali železarstvo, zato je stalo nekako ob strani.²¹⁷ To, kar sta bila tekstil in železarstvo za zahodno polovico slovenskega prostora, namreč značilni osnovni industrijski panogi, je bilo steklarstvo za vzhodno polovico (z izjemo Prekmurja). Kategorije se med seboj resda razlikujejo, tekstil in steklarstvo kot lahka industrija, montanisticum kot težka industrija, toda dvomimo, da je v gozdovih zahodne Slovenije delalo bistveno več gozdarskih delavcev v primeri z gozdovi vzhodne Slovenije. Poleg nekaj fužin so bile predvsem steklarne delodajalci za gozdne delavce vseh vrst. Še vso prvo polovico 19. stoletja je tod bilo več gozdnih delavcev kot pa rudarjev v premogovnikih. Šele približno v tem času se je zaposlenost prevesila v korist delavcev v rudnikih.

Način koncesioniranja steklarn ni povsem jasen. Približno četrtini teh obratov od skupnega števila 37 steklarn, ustanovljenih v stoletju pred modernizacijo industrije, koncesije pravzaprav niso bile potrebne, ker so jih ustanovili zemljiški gospodje v svojih gozdovih. Zato so jih po tradiciji obravnavali kot sestavni del dominikalnih nepremičnin (dominicus = gospodski), pravico za postavljanje stavb in obratov pa kot dominikalno pravo. Vse to je veljalo seveda le do konca fevdalnega sistema, torej do leta 1848. V večini primerov so zemljiški gospodje dali steklarne interesentom v najem. Šele po sredini 18. stoletja, ko so pričeli deliti obrt na policijsko in komerčno, je postal način koncesioniranja jasnejši. Steklarne so prištevali med fabrike oziroma manufakture komerčnega značaja in vsi neplemeniti ali negospodski prosilci so morali dobiti koncesijo od oblasti, določene za izdajanje takšnih dovoljenj. Zato opazimo, da so nadaljnjo četrtino steklarn ustanovili na osnovi koncesij poklicni steklarski mojstri, ki so si dovolj lesa oziroma gozda zagotovili s posebno pogodbo, sklenjeno z zemljiškim gospodom. Isti postopek je veljal za pet ali šest meščanov, ki so tudi ustanovili steklarne. Tri obrate so ustanovili podjetniki drugih strok (fužinar Anton Bonaczy pl. Bonazza v svojem gradu na Pohorju, državni rudnik živega srebra pri svojem premogovniku v Zagorju ob Savi, lastnik premogovnika Franc Maurer v Trbovljah). Medtem ko je žički samostan kot edini med samostani postavil svojo steklaro na lastni zemlji in koncesije seveda ni potreboval, pa v približno sedmih primerih še ni mogoče ugotoviti prvotnega lastnika steklarne in zato tudi ne postopka za ustanovitev obrata.

Poudariti moramo, da sta v 18. stoletju pričeli z delom le dve steklarni, obe na Pohorju, nadaljnji dve šele v teku prvih štirih desetletij omenjenega stoletja. Približno od leta 1745 dalje se je pričelo število obratov hitro večati

²¹⁷ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 394 in 397. — Literatura: Vlado Valenčič, Steklarni na notranjskem Javorniku, Kronika III, 1955, str. 87—93; isti, Še nekaj steklarn na Kranjskem, Kronika V, 1957, str. 61—68; Ivan Slokar, Zgodovina steklarske industrije na Goriškem, Kronika XII, 1964, str. 64—66; Janko Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, I, Od početka do 1918, Trbovlje 1958, str. 305 sl.; isti, Kratka zgodovina rudarstva in industrije v Spodnji Savinjski dolini (Savinjski zbornik, Celje 1959, str. 214—216); Franc Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966 (v celoti); Marija Verbič, Idrijska steklaro v Zagorju ob Savi (1804—1817), Kronika XXIV, 1976, str. 28—37.

in je od tedaj v nekaj manj kot sto letih (ok. 1745—1840) stekla proizvodnja v najmanj 33 novih obratih. To pomeni, da je povprečno na tri leta vzniknila nova steklarna (medtem jih je 17 ugasnilo svoje peči).

Približno 70 % vseh steklarn je delovalo v vzhodni polovici slovenskega prostora (brez Prekmurja), nekako 16 % v njenih osrednjih predelih in le okoli 14 % v zahodni polovici (brez Beneške Slovenije in slovenske Istre). Ne smemo prezreti, da je kar 43 % vseh slovenskih steklarn — ali 60 % vzhodnoslovenskih — delovalo na Pohorju in v njegovi neposredni bližini. Na slovenskem ozemlju severno od Karavank ni bilo steklarn.

Življenjska doba steklarn je bila v glavnem odvisna od velikosti gozdne parcele, ki ji je bila dana v eksploatacijo. Skoraj 4/5 teh obratov je delovalo okroglo po 25 let, le 17 % je imelo srednjo življenjsko dobo 77 let in komaj 5 % obratov je teklo povprečno 120 let. V največ primerih gre torej za dejstvo, ki smo ga pravkar omenili: steklarna je porabila odkazani les in se preselila v še ne izrabljene gozdove. V nekaj primerih so peči ugasnili, ker se je podjetje namestilo v terensko ali tudi geografsko neustreznem okolju. Poseke je sproti pogozdoval le manjši del podjetnikov; nekaj zato, ker je bilo v 18. stoletju še precej pragozdov in je bilo ceneje, načeti nove zaloge kot pa skrbeti za pogozditev, nekaj zato, ker zaradi industrijske nerazvitosti les še ni imel prave vrednosti in to dejstvo ni navajalo ljudi na umno gospodarstvo z njim. Les je največ služil za kurjavo, stavbnega, pohištvenega in drugega rezanega zziroma industrijsko obdelanega lesa so potrošili še sorazmerno malo. Nekaj let po ukinitvi kontinentalne zapore so se pa razmere močno spremenile; cene lesu so se pričele dvigati, ker je le-ta postal iskana vrednota.

Razvitejša steklarna je porabila v pečeh letno od 1100 do 1300 klafter drv, za izdelavo 36.000 kg pepelike, kolikor je je potrošila letno, pa 12.000 m³ lesa (kremenjaka pa na primer 170 ton). Če si je steklarna zavarovala manjši gozd, se je morala večkrat seliti, v nasprotnem primeru je bila zelo stalna. Vprašanje gozda, cenenega lesa, pogozdovanja, izrabe slabših vrst lesa in podobno je v splošnem steklarje veliko manj trlo v primerjavi s fužinarji, ki svojih obratov seveda niso mogli seliti. Pri steklarjih nekajkrat opazimo misel, da so opravili hvalevredno delo, ko so izkrčili določen pragozd; brez njih da bi les tod še naprej nekoristno trohnel, tako pa da so ga prevrednotili v gospodarsko dobrino.

Steklarne, ki so ustvarjale zgodovino našega steklarstva, so bile naslednje:

Zap. števil.	Kraj	Leto ust.	Leto ugasn.	Štev. peči	Štev. loncev
1.	Spitalič	Pred	1764	1	4—6
2.	Baselišče-Vitanje	1700	1769	1	
3.	Gor. Rogatec, Macelj	? 1708			
4.	Gor. Trebuša I	1722	1741	1	
5.	Hudi kot I, Ribnica	? 1745	1772		
6.	Lobnica pri Rušah	1749	1760	1	2
7.	Olimje				
8.	Boč, južna stran	1753	1760 ?		
9.	Kočno selo, Mrzla plan.	1753	1770	1	
10.	Hudi kot II, Ribnica	? 1755	1778		
11.	Gor. Trebuša II	1759	1777	1	

Zap. števil.	Kraj	Leto ust.	Leto ugasn.	Štev. peči	Štev. loncev
12.	Smolnik	1760	1793	1	5
13.	Areh	1760	1889	1	8
14.	Mrzla draga	1771	1794	2	
15.	Cerknica-Karlovica	1774	1793	1	6
16.	Rakovec-Vitanje	1781	1874	2	16
17.	Sv. Janez-Svibno	? 1782	1795 ?		
18.	Jurklošter-Lisca	1788	1860	1	
19.	Jurklošter-Mišji dol			1	
20.	Recenjok pri Lovrencu	1790	1808 ?		
21.	Mislinjski jarek	1794	1834		
22.	Liboje	1794	1890	2	8
23.	Mojska draga I	1794	1815 ?	1	
24.	Josipdol pri Ribnici	1799	1909	1	8
25.	Zagorje ob Savi	1804	1842		
26.	Langerswald-Recenjok	1808	1864		
27.	Log ob Sotli, Macelj	? 1808	1870 ?	1	
28.	Mojska draga II	? 1815	1830 ?	1	
29.	Cerknica-Staje	1816	1845	1	8
30.	Trbovlje	1824	1873		
31.	Klopni vrh-Činžat	1827	1838		
32.	Sv. Jurij-Tabor	? 1832	1837 ?		
33.	Lovrenc na Pohorju	1833	1887	2	
34.	Ruše	1834	1892	2	20
35.	Dolž pod Gorjanci	1837	1854	1	4
36.	Loka pri Žusmu	1839	1890 ?		
37.	Draga-Glažuta, Kočevsko	1840	1855	2	8

Ko se je naše steklarstvo v drugi polovici 18. stoletja glede kvalitete primerno uveljavilo, se je odločilo za izvoz in za konkuriranje na tujih tržiščih. V tem je tudi uspelo. V začetku šestdesetih let je izvoz skozi Trst, računat v godinarjih, kazal takšnele podobo:

Dežela	1760	1761	1762	1763
Češka	28.017	31.697	43.053	45.865
Štajerska	13.276	9.898	13.581	17.668
Avstrija	950	1.682	6.382	231
Skupaj	42.333	43.277	63.016	63.764

Da je del omenjenih štajerskih izvoznic treba iskati na Pohorju, je dokazano, vprašanje je le, kolikšen del eksporta je odpadel nanje.

Podatki za pet steklarn v vzhodni polovici slovenske zemlje dovoljujejo izračunati število profesionistov v steklarski stroki: leta 1770 so imele steklarne po eno peč s po štiri do osem loncev; vsaki peči je pripadal mojster, pet pomočnikov in eden do dva vajenca. Pomožnih moči je bilo več (kurjači, drvarji, vozniki, zavijalci), toda ti niso sodili k profesionistom. Brusačev stekla, graverjev in drugih strokovnjakov je bilo dokaj skromno število. Tako moremo ugotoviti, da je v dvajsetletju 1760—1780 utegnulo na Sloven-

skem taliti steklovino približno 50 loncev in okrog njih je proizvajalo steklene izdelke nekako 50 pomočnikov, 10 mojstrov in 10 vajencev. Če pa tem prištejemo še nekaj steklorezcev in steklobrusačev, je število vseh profesionistov verjetno doseglo številko sto, ni je pa preseгло. In če je steklarna v povprečju dosegla proizvodnjo 15.000 kop steklenih izdelkov (ena kopa = 60 kosov steklenih izdelkov) v skupni teži približno 168 ton, je bil to že zelo lep uspeh.

Sredi 19. stoletja je šest pohorskih glažut zaposlovalo skupaj 556 ljudi, ena glažuta torej okrog 90 ljudi. Tu so všteti drvarji, zavijalci steklenih izdelkov in drugi delavci. Sposobnejša steklarna je v tem času že iztržila letno za svoje izdelke približno 26.000 gld.

Od sredine tega stoletja dalje so ustanovili le še skromno število novih steklarn, zato so pa bile bolj opremljene. Če obdržimo prejšnje zaporedne številke, potem je razpredelnica takšnale :

Zap. šte.	Kraj	Leto ust.	Leto ugasn.	Štev. peči	Štev. loncev
38.	Koče-Fridrihštajn ?	1848	1848 ?	2 ?	
39.	Šalka vas-Kočevje	1850	1886	1	8
40.	Zagorje ob Savi II	1860	1928		
41.	Hrastnik	1860			
42.	Oplotnica	1871	1894	2	

V vsem 18. stoletju je pričelo z delom nekako 20 steklarn, od tega približno 84 % v njegovi drugi polovici. V naslednji prvi polovici 19. stoletja so lastniki dali v pogon 13 steklarn (tiste v Kočah pri Fridrihštajnu ne prištevamo sèm, ker je njen obstoj še vedno zelo problematičen). Bolj ko se je bližal prehod iz 18 v 19. stoletje, bolj sta se vzpenjali krivulji, ki sta kazali količino in kakovost izdelkov. Količinsko krivuljo je dvigal že sam porast števila steklarn, ker je tržišče vse bolj povpraševalo po steklenih izdelkih. Konkurenčnega boja med steklarnami ne zaznamo. Seveda je teže dokazati porast proizvodnje v vsaki izmed steklarn, ker imamo na voljo potrebne podatke le za nekaj obratov. Tako vemo, da je steklarna Smolnik proti koncu svojega obstoja pričela izdelovati poleg navadnega zelenega stekla še belo steklo in da je namestila že tudi posebnega steklorezca. Njen lastnik je leta 1793 Smolnik opustil in takoj kupil Areh, kjer je povečal število delavcev in še posebej poklical nekaj čeških steklarjev; zaposlil je tudi novega izdelovalca steklenih plošč na primer za ogledala, za navadna in velika izložbena okna in podobno. Okrog leta 1805 so sèm prišli še novi češki delavci, tako da je steklarna vpeljala tudi že brušenje stekla. Napredek steklarne Rakovec pri Vitanju je vezan na Ivana Mihaela Čička, ki je leta 1785 postal lastnik gospostva Vitanje in s tem tudi steklarne (leta 1788 je prejel še koncesijo za napravo fužine ob Hudinji južno od naselja Vitanje). Na delo v steklarno je sprejel Novake, ki so prav kmalu po začetku 19. stoletja bistveno zboljšali in povečali zmogljivost obrata.

Izdelovalnic pepelike je bilo na našem ozemlju tudi nekaj, vendar število ni bilo prav znatno. Nekaj jih je bilo na Pohorju, nekaj v Trnovskem gozdu in morda še kje. Najbrž prva »tovarna« pepelike v Marija Gradcu pri Laškem je prenehala z delom že leta 1764.²¹⁸

* * *

²¹⁸ ADK, Iö Komerz, fasc. rd. št. 315.

Opekarne so spadale v tisto skupino proizvajalnih panog, ki so bile dober kazalec gradbene dejavnosti in s tem splošne gospodarske konjunktore. Čeprav so bile po tehnični in organizacijski strani skrajno slabo in zelo enostavno opremljene ter malomarno vodene in urejane, so bile nepogrešljivi obrati za vsa večja mesta. Za ustanovitev opekarne je zadoščala že primerno velika zaloga dobre glin, zaloga lesa in ena ali dve sušilni peči, pogosto nameščeni v kaj preprosti lopi, kar vse ni zahtevalo kdove kako velikih investicijskih sredstev. Glede lastništva so se razlikovale od drugih manufaktur po tem, da jim zelo dolgo časa vsaj v glavnem niso bili lastniki privatniki, temveč mestni magistrati.

Ljubljana je imela dve mestni opekarni na robu Barja, prvo vsaj že od leta 1524 dalje, in vsaka je imela po eno peč in po sedem do enajst delavcev.²¹⁹ Ljubljanskima stoji ob boku škofjeloška, ki je 1528 že delovala.²²⁰ Enako je v 16. stoletju pekla opeko tudi opekarna pri Brežicah. Celjski magistrat je imel svoj podobni obrat od prve polovice 18. stoletja dalje v Zgornji Hudinji pod Golovcem,²²¹ rotovško opekarno je vsaj že v samem začetku 18. stoletja imelo tudi Novo mesto.²²² Njemu je sledilo gospostvo Soteska na Dolenjskem, saj je zanj izkazana opekarna že v letu 1713. Za Celovec so ustanovili opekarno leta 1735 v Žrelcu vzhodno od mesta. Kako je bilo z Mari-borom, Ptujem in drugimi večjimi mesti, bodo pokazale podrobne raziskave. Kdaj je zgradila opekarno graščina Oplotnica, še ne vemo natančno, čeprav je proti koncu 18. stoletja že pekla opeko.

Ljubljanski opekarni sta imeli po 8—13 pek na leto, torej manj kot vsak mesec eno, in sta verjetno bili najmočnejši opekarni v slovenskem prostoru; letno sta proizvedla po 500.000 zidakov in 170.000 strešnikov. V glavnem sta obratovali obe zdaj z večjim zdaj z manjšim dobičkom, včasih tudi s primanjkljajem, v bistvu pa sta predstavljali edini plodni kapital ljubljanskega magistrata.

Monopol za opekarništvo je pravno trajal do leta 1749, ko je posebna odredba dovolila postaviti nove opekarne. A monopol ljubljanskega magistrata je dejansko trajal do leta 1774, ko sta pričeli z delom dve novi privatni opekarni: Jamnikova (1774—1792) in Pogačnikova (1774—1850). Pogačnikova je bila zelo skromna, saj je imela le dve peki letno. Morda je leta 1774 stekla proizvodnja v začasni opekarni, ki jo je organiziral pater Gabrijel Gruber, da je dobil ceneno opeko za gradnjo svoje palače. Baje je obrat funkcioniral do leta 1790.

Seveda ni nobeno naključje, da so prav leta 1774 izjavili na Koroškem, da primanjkuje opekar, ker zelo hitro narašča potreba po opeki. Da bi pospešili gradnjo opekar, so istočasno predlagali, da bi dali premijo 1000 gld tistim, ki bi postavili opekarne za strešnike, in 500 gld tistim, ki bi postavili opekarne za zidake.²²³

Svoje lastne opekarniške obrate so si omislila tudi podjetja. Idrijski rudnik živega srebra je prav leta 1786 pridobil sedem delavcev, da so postavili

²¹⁹ Prim. literaturo v opombi 117, dalje Janko Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, I. del, Od začetka do leta 1848, Celje 1971, str. 390—391.

²²⁰ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 216.

²²¹ Janko Orožen kot v opombi 219.

²²² AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 527 a. — Podatek je iz leta 1703 in govori v bistvu o reparaciji cest, konkretno ceste od Mirne peči do Novega mesta »(Zidani most pod novomeško opekarno vzdržuje mesto«).

²²³ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

žgalne peči za opeko, medtem ko so lončarno imeli tod že nekaj časa.²²⁴ Leta 1846 je uprava hrastovškega premogovnika kupila za obzidanje rovov opeko v Poljčanah.²²⁵ Štiri leta pozneje je mariborski stavbenik Franc Urban obvestil upravo omenjenega premogovnika, da bo opekarna v tem mestu kmalu gotova in da bo zato zanjo potreboval precejšnje količine drobnega premoga; istočasno da bo prižgal tudi apnenico. Vsaj leta 1860 je imela svojo lastno opekarno tudi železarna v Štorah.

Po začetku 19. stoletja se je torej število opekarn pričelo še hitreje množiti. V Ljubljani je od leta 1801 do 1805 delovala opekarna deželne gradbene direkcije in leta 1818 so dali v pogon opekarno na Črnučah pri Ljubljani. Celje je dobilo naslednjo stalno opekarno v drugi polovici 18. stoletja. Zgradil jo je že znani Jožef Gallenfels, tedaj mestni župan. Poleg tega je zraslo v celjski okolici še nekaj občasnih opekarn. Sicer pa smemo čisto splošno trditi, da so opekarne ustanavljali vzporedno z večajočo se gradbeno dejavnostjo. Ta je pa naraščala v zvezi s potrebami nastopajoče industrializacije v modernem smislu besede.

Glede apnenic naj poglavju o opekarnah na rob pripišemo, da so bile še bolj enostavni »obrati«. Preprosto kopo, kjer so kuhali apno, so mogli postaviti povsod, kjer je bila na voljo primerna kamnina. Te je bilo na Slovenskem več kot dovolj. Enostavno nimamo pregleda, koliko je bilo apnenic; veliko lažje je govoriti o predelih, ki so biti tipični za postavljanje apnenic. V Ljubljani so sredi 18. stoletja na primer zelo cenili kamniško apno, ki povrh vsega niti ni bilo drago. Mera tega apna, ki je tehtala približno 1000 kg, je stala manj kot 2 gld.²²⁶ Da bi bil lastnik vsaj ene apnenice okoli leta 1780 kamniški mestni stavbenik Boštjan Cigler, ni dokazano, je pa precej verjetno. Drugo znamenito in pomembno področje za kuhanje apna je bila zgornja Savinjska dolina. To apno so splavarji po Savinji množično izvažali v Slavonijo in še niže.²²⁷

* * *

Specialno glino so predelovali tisti samostojni obrati, ki jim rečemo *majolikarne*. Vse po vrsti so bile tja do tridesetih let 19. stoletja prav skromna podjetja. Predvsem so pomembne kot obrati, ki so dajali novo vrsto zaposlitve. Že leta 1740 je ljubljanski magistrat ustanavljal svojo majolikarno, vendar je delo steklo šele šest let pozneje, ko je z njo gospodaril Medler. Obratovanje se je ustavilo okrog leta 1770. Za njo je delovalo v začetku 19. stoletja še nekaj šibkejših majolikarn. V Gorici je imel majolikarno od leta 1764 dalje Peter Brautz; za goriško je naslednja nastala leta 1784 v Solkanu in delovala do leta 1793.²²⁸

Pomembnejši obrat je postala majolikarnam podobna tovarna kamninastih posod v Libojah, ki so jo ustanovili leta 1816, torej po likvidaciji kontinentalne zapore. Zanimiva je tudi še zato, ker jo je lastnik zgradil ob premogovniku, kajti premog je že uporabljal v proizvodnem postopku. Tudi po obsegu

²²⁴ ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1594.

²²⁵ Arhiv finančnega ministrstva (dalje navajam AFM), Dunaj, Innerösterreich.-küstenländ. Steinkohlenbau-Direktion in Leoben, 1846, fasc. spisov od števil 1001 do števil 1454.

²²⁶ AS, rokopis št. I 47 r, str. 202. Iz Rakovčevih podatkov sledi, da si se ali za ceno ali za količino mogel pogoditi s proizvajalcem.

²²⁷ Angelos Baš, Savinjski splavarji, Ljubljana, 1974, str. 32—33.

²²⁸ Ivan Slokar, Prva majolikarna v Ljubljani, Kronika II, 1954, str. 183—187, dalje Ranieri Mario Cossar, Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia, Pordenone 1948, str. 272.

proizvodnje je bila libojska tovarna precej večja od majolikarn. Proizvodnja je temeljila na eksploataciji manj specialnih glin, zato so bili njeni produkti cenejši od izdelkov majolikarn.

* * *

Grede številčnosti in količine proizvodnje so bili *mlini za papir* sorazmerno skromni obrati. Za prvo papirnico, ki je obratovala proti koncu 16. stoletja, ni bilo skoraj sto let nobenega resnejšega poskusa za ustanovitev delavnice, ki naj bi izdelovala papir za domače potrebe. Pripomba velja za osrednji slovenski prostor, kajti celovška papirnica je bila aktivna ves čas od srede 16. stoletja dalje skozi tristo let. V začetku 18. stoletja je bilo na Slovenskem nekaj poskusov za utemeljitev novih mlinov za papir, niso se pa uresničili in obstali. Dejansko so proizvajali le tile obrati:²²⁹

Kraj	Leto ust.	Leto likv.	Proizvodnja
Celovec	1563	1872	
Žužemberk	1716	1873 ?	Povpr. 1000 rizmov
Radeče	? 1736		
Sv. Duh pri Šk. Loki	? 1749	1769 ?	
Ajdovščina	1767	1815 ?	Povpr. 6000—7000 rizmov
Goričane	? 1769		
Podgora	1789		
Lobnica	? 1833	1865 ?	

Papir so izdelovali iz cunj, ki jih je pa vedno primanjkovalo. Da niso proizvajalci drug drugemu posegali v nakupna področja, je oblast že pred letom 1745 uvedla sistem rajonov, leta 1768 je pa pričel v Ljubljani funkcionirati magazin, ki naj bi papirničarje oskrboval s cunjami. Ta sistem se ni obnesel in proizvajalci so si pomagali vsak po svoji iznajdljivosti. To še toliko bolj, ker so pod vplivom fiziokratske gospodarske politike ukinili distrikte in razglasili popolno svobodo nakupovanja oziroma nabiranja cunj. Sicer se pa stari način ni obnesel tudi zato, ker so največ tekstila potrošili in zavrgli prebivalci Gorenjske, kjer so pa že od nekdanj kupovali cunje po višjih cenah nabiralci z ozemlja beneške republike. Tu je bilo kar veliko mlinov za papir, ki so izdelovali mednarodno znan kvaliteten papir, in gorenjsko platno jim je prišlo zelo prav.

Če računamo, da je pri nas tehtala pola papirja približno 30 gramov in da je rizem vseboval 479 pol, potem je le-ta tehtal nekako 14 kg. V tem primeru so žužemberški, radeški in loški mlin letno proizvedli — z zelo velikimi nihanji v produkciji — največ po 14 ton papirja letno, Tomaž

²²⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397. — Jože Šorn, Starejši mlini za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis VIII, 1954, str. 87—117 — z dodatki v Zgodovinskem časopisu IX, 1955, str. 189—192 in XII—XIII, 1958—1959, str. 266—272; Ivan Slokar, Nekaj dodatkov k zgodovini mlinov za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis X—XI, 1956—1957, str. 295—298; za Radeče Stanko Majes, Od papirnega mlina do moderne papirnice v Radečah, Radeče 1976, separat iz: Papir, revija slovenske papirne industrije, št. 3, dec. 1975, leto III, Ljubljana 1975 (strani 91—100; ilustr.); za Podgoro pri Gorici Ranieri Mario Cossar, Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia, str. 262; za Celovec Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 165.

Kumar v Ajdovščini pa sam 84—98 ton papirja letno. To je zmogel zato, ker je imel pravo manufakturo, kjer je bila delitev dela zelo razvita, saj je v mlinu delalo 25—30 ljudi, morda tudi manj. Drugi papirničarji so bili komerčni obrtniki, saj so delali mojstri z enim samim pomočnikom, morda še s kakšnim vajencem.

Se največ vemo o Kumarjevi manufakturi. Za dvig drugih mlinov na stopnjo manufaktur moremo le v splošnem reči, da jim je k temu pripomogla splošna konjunktura v letih po ukinitvi kontinentalne zapore. Podgora je vsaj leta 1845 imela že sto delavcev in je dnevno proizvedla 560 kg papirja, letno nekako 150—170 ton.²³⁰ Dobro je uspevala tudi zato, ker ni več imela konkurence v ajdovski manufakturi, ki je zaprla svoja vrata nekako v času obstoja Ilirskih provinc ali takoj ob njihovi likvidaciji. Povečali so se tudi nekdanji mlini za papir v Celovcu, v Žužemberku in Radečah, medtem ko je papirnica v Lobnici ob Dravi ostala manjši obrat. Leta 1853, ko mu je bil lastnik Karel Medič, je en sam nadzornik urejal delo 16 delavcev, ki so proizvedli 84 ton papirja, naslednjega leta že 112 ton papirja.²³¹

V 18. stoletju je imel največji akcijski radij ajdovski Kumar. Papir je prodajal na Kranjskem, Goriškem, v Trstu in na Reki. Žužemberški mlin se je bolj omejeval na Kranjsko in na del Hrvaške, radeški mlin je pa zaradi lege blizu Save razpečeval svoje izdelke po Savi navzdol na Hrvaško in v slovenski del Štajerske.

Bolj kot papir so ljudje konsumirali *tobak*. Prodaja tobaka je bila monopol, ki se je dajal v zakup. V glavnem so ga dovažali in prodajali trgovci, sicer pa dolgo časa ni bilo pravih pogojev za postavitve lastnega tobačnega mлина na Slovenskem. Na Koroškem je obogatel s prodajo monopolnega tobaka po Koroškem in Štajerskem Samuel Franc Ebmer do take mere, da je celo posojal vladarju denar za oskrbo armade in leta 1735 postal plemennitaš.²³² Na Kranjskem ni bilo takega primera. Pač pa so kranjski deželni stanovi uspeli leta 1759 s prošnjo za ustanovitev tobačnega mлина; bil je skromen po obsegu in tudi deloval je le tri leta. Istočasno s stanovi si je omislil tak obrat še trgovec in ljubljanski meščan Franc Matevž Perr, toda moral ga je še istega leta zapreti. Daljšo življenjsko dobo je imel mlin za tobak na Glincah pri Ljubljani, saj je deloval kar 32 let (1772—1804).²³³

Šele v moderni dobi so utemeljili velike tobačne tovarne, ki so delovale prvih nekaj let kot tipične manufakture. Celovec je dobil tobačno tovarno leta 1858,²³⁴ Ljubljana šele leta 1871. Za ljubljansko so priredili prostore nekdanje pogorele čistilnice sladkorja na Poljanskem nasipu.

Omeniti moramo še *mline za smodnik*. Pojavljajo se vsaj od 16. stoletja dalje bodisi v Ljubljani bodisi na deželi. V prvi polovici 18. stoletja sta imela svojega smodnikarja od večjih krajev Maribor in Škofja Loka, od manjših Kamnik, Žužemberk in Mekinje. Na deželi je bilo smodnikarjev več. Vse kaže, da je bila v pridobivanju solitra in smodnika še najbolj aktivna Gorenjska, saj se omenjajo kot izdelovalci smodnika oziroma kot lastniki mlinov za smodnik kmetje okoli Kamnika, v Tuhinjski dolini, v Cerkljah,

²³⁰ Journal des österr. Lloyd X/45 z dne 15. aprila 1845.

²³¹ Bericht der Gratzter Handels- und Gewerbekammer ... in Jahre 1853, Gratz, str. 46—47.

²³² Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 178.

²³³ Ivan Slokar, Začetki tobačne industrije v Ljubljani, Kronika IX, 1961, str. 16—19.

²³⁴ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 394.

v Kranjski gori, na Strmolu, itd.²³⁵ Med leti 1679 in 1688 je imel takšen mlin tudi kmet v Predosljah Jakob Setnik.²³⁶

V drugi polovici 18. stoletja se uveljavita Ljubljana in njena okolica, kjer je imel Anton Avgust Kappus pl. Pichelsteinski, inšpektor za smodnik od leta 1762 do 1775, tri takšne mline. Če je imel vsak od teh obratov po pet delavcev, je bilo to že kar precej.

Tudi v času Ilirskih provinc (1809—1813) so bile v Ljubljani praharne.

• • •

Kot majolikarne in mlini vseh treh kategorij tudi obrati za *proizvodnjo vitriola* niso bili kaj prida pomembni. Predstavljajo tako imenovano predstopnjo industrijske proizvodnje, kakršna se je uveljavila v času, ki zaključuje pričujočo razpravo. Sicer so res sestavni del sektorja, ki smo ga naslovili s »samostojni obrati«, in njihov obstoj dokazuje, da so bili potrebni, toda v organizaciji proizvodnje so bili komaj kaj več kot obrt.

Julija 1783 navajajo vitriolnico v Tržiču na Gorenjskem in njenega lastnika Simona Klandra, o obsegu proizvodnje in o številu delavcev pa še vedno ne vemo ničesar.²³⁷ Za njim je bil veliko bolj znan vitriolničar Jožef Pinhak z obratom v Ljubljani od leta 1799 do 1802 in od tedaj do okoli leta 1810 ob lastnem premogovniku v Šmarjeti blizu Zagorja ob Savi.²³⁸ Medtem ko je Pinhak, kot vidimo, vpeljal v proizvodjalni postopek že premog, je Klander seveda uporabljal les.

• • •

Doslej smo govorili o usnjarstvu kot o delu kmečke proizvodnje in delu komerčne obrti, ne pa tudi o *usnjarnah* kot samostojnih manufakturah. Vse kaže, da so nekatere obrate ustanovili zemljiški gospodje na svoji dominikalni zemlji. Najpozneje sredi 18. stoletja je na primer že delovala usnjarna ob Krki pod Auerspergovim gradom v Žužemberku.²³⁹ Auerspergi, ki so znani tudi iz drugih primerov kot utemeljitelji industrijskih obratov, so jo prvotno morda imeli za svoj dominikalni obrat, in kdaj pozneje so jo verjetno prodali privatnemu poklicnemu usnjarju. Za svoj obrat niso iskali privativnega ali izključnega privilegija. Nasprotno pa opazimo na Goriškem, kako so podjetniki prosili za izdajo takega dokumenta. Leta 1710 je baron Tacco v Podgori pri Gorici organiziral s stroški v višini 12.000 ali 15.000 gld usnjarno na manufakturni način v organizaciji proizvodnje. Trideset let je veljal za edinega tovarnarja tod, vendar je proizvajal še brez izključnega privilegija. Ko so se pričeli oglašati še novi tovrstni fabrikanti, je leta 1748 hitro zaprosil za omenjeni dokument. Menda že leta 1741 je pričel s proizvodnjo usnja Andrej Cech (Ceč ?) na Kornu, za njim leta 1745 Ivan Basso v Mirnu na Vipavi in približno v tem času tudi čevljarški ceh, ki je enako nameraval ustanoviti »privilegirano« tovarno. »Privilegirano« zato, ker se je skliceval na svoj

²³⁵ Ivan Slokar, Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici, Kronika IX, 1961, str. 110—113.

²³⁶ AS, Zbirka urbarjev, I/8, urbar za gospostvo Brdo pri Kranju za citirana leta; podatek mi je posredoval prof. Jože Maček, Ljubljana.

²³⁷ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1591.

²³⁸ Ivan Slokar, Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici, Kronika X, 1962, str. 30—35; Jože Šorn, Premogovništvo na Slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja, Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 31.

²³⁹ Jože Šorn, Starejši mlini za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis VIII, 1954, str. 98; Milan Valant, Zgodovina Žužemberka in Krajine, Ljubljana 1971.²

čevljarški privilegij z dne 3. junija 1645! Zanimivo je, kako so vsi trije ustanovitelji soglasno trdili, da Taccojeva fabrika že ne zadošča več za naraščajoče potrebe po usnju.²⁴⁰

Leta 1766 je pričela z delom v Borovljah Ottenfelsova usnjarna za — novost! — angleško in bruseljsko usnje. Uspevala je dobro, saj je lastnik imel ob sebi dva močna družabnika. Iz te tovarne je izšel mojster Polak, ki se je približno dve leti pozneje osamosvojil z manjšo usnjarsko fabriko.²⁴¹

Ko je Hermann okoli leta 1780 pisal svojo knjigo o avstrijskih deželah, je omenil, da so manufakture usnja na Kranjskem znatne in da so najboljše tiste v Ljubljani, Trziču, Višnji gori in na Jesenicah.²⁴² Precej jasno je, da je prišteval vse večje obrtne delavnice k manufakturam, čeprav so njihovi lastniki imeli obrtne, ne pa že fabriške koncesije. Zanj je bilo odločilno število pomočnikov in obseg proizvodnje, ne pa osnovni dokument, ki je pravno opredeljeval neki obrat kot obrt ali kot fabriko.

Po ukinitvi že večkrat citirane celinske zapore je razlikovanje potekalo še nekaj časa po istih kriterijih: Franc Polsterjeva usnjarna v Celovcu je veljala za manufakturo zato, ker je vsaj v letih 1832—1833 uvedla delitev dela, saj je imela 18 pomočnikov in znatno proizvodnjo, čeprav je glede na ustanovitveno koncesijo bila komerčna obrt.²⁴³

* * *

Klej so pridobivali usnjarji in strojarji kot stranski proizvod pri svojem glavnem opravilu. To pomeni, da sta bili dve proizvodjalni dejavnosti združeni v eni obrti.

Eden izmed prvih podjetnikov, ki je samostojno in brez zveze z usnjarstvom kuhal klej in ga tudi izvažal (vsaj leta 1756, ko se omenja to dejstvo), je bil koroški oziroma celovski fabrikant Ivan Mihael pl. Herbert. Za fabrikanta je veljal zato, ker je imel tudi vrvarno, za katero je prejel privilegij leta 1756, ter tovarno za proizvodnjo svinčevega belila.²⁴⁴

K izvozu kleja v tujino moramo pripisati tole: Leta 1760 ga je izvozila Štajerska za 7235 gld, Koroška za 2696 gld, Kranjska za 1159 gld; druge dežele so ga izvozile znatno manj. Seveda gre tu za izvoz kleja prek Trsta.²⁴⁵

Kljub temu je bila proizvodnja kleja še daleč v drugo polovico 19. stoletja prava komerčna obrt, vendar je bila od ukinitve zapore dalje to že povsem samostojna obrt. Kot samostojni klejarski obrtniki veljajo v teh letih Kamničani Ivan Benkovič, Ivan Bergant in J. Toman. Letno so ti trije proizvedli več kot 33,6 ton kleja, kar je bila znatna količina. Klej so večinoma izvažali v Italijo, kjer so zaradi odlične kakovosti zelo povpraševali po njem.²⁴⁶

Po drugi strani pa je bilo v letih v Trziču nekaj strojarjev, ki so kuhali klej še vedno kot postransko opravilo. Zanimivo je, da v primerjavi s kamniškimi tržiški klej ni veljal za dobro blago.

²⁴⁰ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. V, knjiga Relation in materia Commerciali ..., str. 24 sl. in 167—168, dalje ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 12 in 21.

²⁴¹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397 in 315, dalje Altes Kommerz, fasc. rd. št. 12.

²⁴² Hermann, Abriss, str. 85.

²⁴³ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 252 sl.

²⁴⁴ ADK, Iö Kommerz, rd. št. 419.

²⁴⁵ Ivan Erceg, Trst i bivše habsburške zemlje u medjunarodnom prometu (Merkantilizam u drugoj polovini 18. stoljeća), Zagreb 1970, str. 14—15.

²⁴⁶ AS, Handels-Commission 1789—1848, podatki veljajo za leto 1845.

Sele veliko pozneje, v času, ki je zunaj naše razprave, to je leta 1877, je Hijacint Ribano prosil (in morda prejel) dovoljenje, da postavi v Kamniku pravo tovarno kleja.²⁴⁷ Vsekakor je nekaj let pozneje začela fabriška proizvodnja kleja tudi v Ljubljani.

* * *

V Avstriji so *milo* izdelovali v glavnem obrtniki še v vsej prvi polovici 19. stoletja, v slovenskem prostoru celo še prek polovice tega stoletja. Drugje po Evropi se je milarstvo hitreje povzpelo do fabriške organizacije proizvodnje. V Marseillu, v središču francoske proizvodnje mila, so leta 1760 našli 38 tovarn s skupaj 1000 delavci; to pomeni, da je ena tovarna zaposlovala približno 26 delavcev. Nič večje niso bile francoske izdelovalnice svečave. Največja tamkajšnja tovarna iz začetka 18. stoletja je letno porabila 112 ton voska in je zaposlovala 30—40 delavcev.²⁴⁸

Fabriška organizacija proizvodnje mila ali sveč je bila tako navezana na prostore pod eno streho, dalje na kotle, ki so nujno morali biti nameščeni v eni sami delavnici, na svojevrstno delitev dela in podobno, da so bili ti obrati — če je lastnik istočasno prosil za izključni privilegij (v večjem delu prve in v manjšem delu druge polovice 18. stoletja) ali za deželno fabriško koncesijo, kar ga je tudi pravno opredelilo za tovarnarja — že kmalu po sredi 18. stoletja prave pravcate tovarne v manjšem obsegu. Zlasti viden je ta pojav v Trstu.

Medtem ko so boljše vrste mila uvažali k nam zlasti iz Benetk, so enostavnejše vrste izdelovali nekateri obrtniki tudi v našem prostoru. Kranjska jih je leta 1763 uvrstila v komerčno obrt, točneje rečeno, je tri mojstre in enega pomočnika deklarirala za komerčne profesioniste; mariborsko okrožje je leta 1765 izkazalo po enega mojstra s po enim vajencem za mesti Maribor in Ptuj (torej 4 ljudi), ne da bi jih opredelilo ali za komerčne ali za policijske profesioniste.²⁴⁹ Uveljavil se je seveda Trst, kjer so leta 1758 našli 12 milarjev, leta 1775 kar 22 teh komerčnih obrtnikov.²⁵⁰ V prvem primeru so istočasno citirali, da ima mesto sicer eno tovarno za sveče, zato pa tri tovarne za milo. Prvo je že leta 1739 ustanovil Jakob Balletti. Zdi se, da je proizvodnja te tovarne zadoščala za veliko tržišče. Ko so namreč leta 1752 prosili Michel Angelo Bozzini ter trgovca Ivan Jurij Vögheler in Ivan Merl za izključni privilegij, ki bi jim omogočil skoraj monopolno proizvodnjo mila v Ljubljani, v Trstu in na Reki, so jim prošnjo uslišali, v bistvu pa je izzvenela v prazno, ker jim Ballettijeva konkurenca ni dopustila, da bi se postavili na noge.²⁵¹

Vse kaže, da je bil Trst prav primeren kraj za množično proizvodnjo mila. Tu so se srečevali proizvajalci z vozniki, trgovci in špediterji iz zaledja in ti so pomagali prvim razpečavati milo. Zaradi tega se še nova tovarna za proizvodnjo te dobrine dolgo časa ni mogla razviti v zaledju spričo majhne potrebe po milu. Da je bilo res tako, nam dokazuje podatek za desetletje 1780—1790, češ da deluje v Trstu šest tovarn mila, ki imajo skupaj 35 delavcev, vsaka tovarna torej manj kot šest delavcev.

²⁴⁷ AS, Deželna vlada, fasc. 21, 1—4, 1877—1878.

²⁴⁸ Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, II, 2, str. 744.

²⁴⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397.

²⁵⁰ ADK, rokopis št. 736.

²⁵¹ AS, Kamera in reprezentanca, Fabriquewesen, XII, sect. 19.

Zanimiva je pot tiste izmed šestih milarn, ki jo je prav leta 1780 utemeljil tržaški grosist C. L. Chiozza. Zaradi porasta prebivalstva in zaradi povečane potrošnje mila jo je leta 1798 prestavil v predmestje. Proizvodnja je naraščala vse do leta 1809, ko je zaradi velikih vojaških, političnih in gospodarskih sprememb prodaja močno zastala. Lastnik je raje postavil nov obrat ob Padu in prodajal milo po Apeninskem polotoku. Po odhodu Francozov je tržaški obrat z letom 1814 pričel doživljati novo konjunkturo. Povpraševanje po milu je naraslo do take mere, da je novi lastnik zgradil leta 1844 povsem novo tovarno v Trziču (Monfalcone).²⁵²

Ne moremo reči, da v zaledju ni bilo izdelovalcev mila. Vendar je dejstvo, da je še leta 1835 imel distrikt Trbiž eno samo izdelovalnico mila, dve leti pozneje pa je imela Ljubljana sedem posameznih milarjev; nekaj takšnih obrtnikov je bilo tudi v Kranju. Komaj leta 1860 je v Ljubljani vzpostavil nekoliko znatnejši obrat za proizvodnjo mila Strzelba, naslednjega leta pa Partel in Zescho prvo in pravo tovarno mila z glavnico 14.000 gld.²⁵³

²⁵² Journal des österr. Lloyd, X/14 z dne 12. II. 1845. Elio Apih, La società triestina nel secolo XVIII. (Studi e ricerche 6), Torino 1957, str. 69.

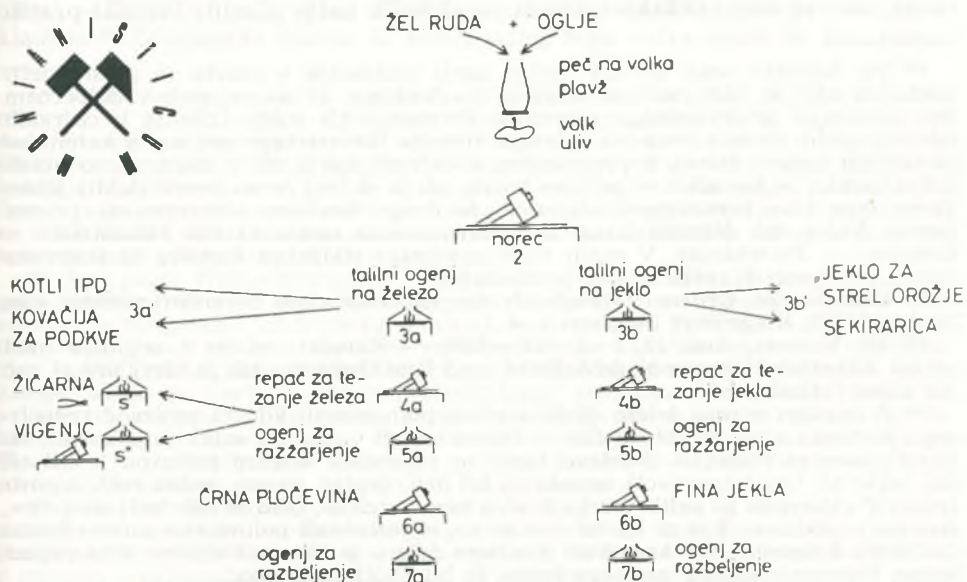
²⁵³ Ivan Slokar, Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici, Kronika X, 1962, str. 30—35; za Kranj prim. Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, str. 298—314.

8. RUDARSTVO IN FUŽINARSTVO

Sistemiziranje železarskih fužin.
 — Struktura fužinske proizvodnje.
 — Fužine in plavži na Slovenskem.
 — Proizvodnja plavžev. — Železarji in rudarji ter njihovi problemi. — Rudnik živega srebra in njegovi delavci. — Svinec. — Premog

Povsod v Evropi je že od srednjega veka dalje bilo rudarstvo s fužinarstvom (montanistikum) tako zelo specialna gospodarska panoga, da so ji namenili posebno zakonodajo, jo vrednotili drugače kot druge sektorje proizvodnje in ji namenili posebno skrb. V slovenskem prostoru seveda ni bilo prav nič drugače. Prvi del — rudarstvo — obsega izkop rude, pranje, odbiranje (tudi sejanje), tesarska dela v jami, dovoz rude do peči; drugi del — fužinarstvo — obsega dela pri peči (praženje, vsipanje, taljenje, plavljenje), obdelovanje surovega železa v presnih ognjih, pod kladivi in potem v raznih drugih ognjih, proizvodnjo finalnih izdelkov v posebnih obratih. K montanistikumu je spadalo tudi ogljarstvo, to je, sekanje lesa in kuhanje oglja, merjenje in dovoz oglja k peči.

Priložena skica poenostavlja sicer zapleten sistem uporabe raznih ognjev in raznih kladiv v fužinah, njihove medsebojne kombinacije, izrazoslovje pa poskuša prilagoditi smislu določene fužinske operacije. Brez skice in samo z opisovanjem bi nam marsikatera »podrobnost« ostala skrivnostna, težko razumljiva, s tem pa bi to poglavje ne doseglo svojega namena glede pojasnjevanja proizvodjalnega procesa, ki je tako zapleten kot pri nobeni drugi produkcijski panogi.

Leva veja ognjev in kladiv ilustrira obdelavo železa, desna obdelavo jekla. Tam in tu so uporabljali za presnanje ali za odvzemanje in dodajanje ogljika surovemu železu istoimenske ognje in istoimenska kladiva; odločilno je bilo le to, v kateri ogenj so dali presnati kose surovega železa: ali v talilni ogenj na železo ali v talilni ogenj na jeklo.²⁵⁴

V desetletjih pred sredo 18. stoletja so se zaradi določene neučinkovitosti rudarskih oblasti, dalje zaradi ugodnih tržnih razmer, končno zaradi konkurence med fužinarji razmahnile samovolja in zlorabe. Da bi okrepljena državna oblast prek rudarskih uradov vzpostavila boljšo disciplino in ustalila določen proizvodni postopek, je objavila tako imenovane fužinske rede. Štajerski fužinski red so publicirali 25. septembra 1748, na njegovi osnovi pa dne 24. aprila 1759 koroškega. Prvi je razumljivo veljal tudi za slovenski del Štajerske, drugi via facti za Kranjsko.²⁵⁵ Za Kranjsko je pričel uradno veljati šele z ukazom dvornega dekreta z dne 16. januarja 1780.²⁵⁶

Oba reda sta razvrstila obrate fužinske dejavnosti v pet skupin. Odločal je finalni proizvod. Ker naše fužine niso bile nikakršna izjema glede nereda in samovolje — saj so še leta 1764 razpravljali o neredu v kranjskem železarstvu — uporabljamo citirana reda za merilo opredeljevanja tudi naših fužin. Imena in karakteristike skupin so bile naslednje:

1. *Fužine za razkosanje ali velike laške fužine* (Grosswällisch — oder Splassenhämmer; splassen = spalten). Te so določeno večjo gmoto pridobljenega surovega železa razbile,²⁵⁷ razcepile, razkosale, razdelile na nekaj manjših kosov. Te kose so smele potem presnati in jih grobo oblikovati v polproizvode. Imeli so obliko zelo debelih krajših drogov, nekakšnih debelc.

Teh fužin je bilo v avstrijskem alpskem svetu v primeri z drugimi fužinami sorazmerno malo. Locirane so bile v neposredni bližini pravih rudnikov železa na severovzhodnem Koroškem (Hüttenberg) in severovzhodnem Štajerskem (Eisenerz). Na področjih tako imenovanega gozdnega železa so delovale vse naše fužine in zato velikih laških fužin pri nas ni bilo (»Gozdno železo« ni bila po strukturi slabša železova ruda, le kopali je niso v obliki jaškov in rovov, temveč so jo nekako nabirali po globelih naših planin; lastniki pravih

²⁵⁴ Vsi fužinski ognji so bili presni ognji (redukcija v plavžu ni presnanje!); imena za njih so bila različna le glede na funkcijo, ki so jo imeli v določenem delu celotnega proizvodnega postopka. Presnanje ali vulgo frišanje v citiranih talilnih ognjih je bila prva ali osnovna stopnja fužinarskega poteka, s katero so plemenitili surovo železo. S presnanjem so odvzeli ogljik ali v celoti, če so hoteli dobiti mehko = kovaško = palično železo, ali le delno, če so hoteli dobiti jeklo. Razen tega so s presnanjem odvezemali še druge škodljive sestavine, na primer žveplo, fosfor itd. Nemški izrazi za osnovnopresne ognje so bili Frischfeuer = Rennfeuer = Zerrenerfeuer. V naših virih nastopajo izključno koroška in štajerska imena, pri čemer koroška močno prevladujejo.

²⁵⁵ Max. Joseph Gritzner, Handbuch der kärntnerischen Hammerordnung vom 24. April 1759, Klagenfurt 1843, str. 1—4.

²⁵⁶ AS, Namest., fasc. 28, 1—2, 1850—1860. — Koroški red je v originalu imel naslov Kärntner Hammer-Nagel-Schmid- und Drat-Ordnung; bil je torej precej več kot samo fužinski red.

²⁵⁷ Z imenom surovo železo (Roheisen) so poimenovali končni proizvod reducirnega postopka v plavžu (Hochofen = Flossofen) ali v peči na volka (Stuckofen), ko je bil goden za nadaljno obdelavo, torej za presnanje. Končni proizvod je bil ali lito jeklo ali lito železo (volk seveda ni bil lit!), čeprav so mu vedno rekli surovo železo. Po barvi so ga delili v belo in sivo surovo železo; belo je bilo bolj »železno«, sivo bolj »jekleno«. Kar ni bil ne ono ne to, so imenovali polovinsko surovo železo (halbirtes Roheisen). Pri koroškem gozdnem železu je bilo polovinstvo zelo pogost pojav. Presnanje takega surovega železa je bilo bolj zapleteno.

rudnikov železa so »nabiranje« prezirali oziroma svojo rudo više vrednotili). Velike laške fužine so morale imeti plavž (nem. Flossofen = Hochofen), norca in talilni ogenj ali na železo ali na jeklo.²⁵⁸ Na skici so ti objekti zaznamovani s številkami 1, 2, 3a — oziroma 1, 2, 3b. Polproizvode so prodajale drugim fužinam za nadaljno obdelavo. Tudi naše fužine so redno dokupovale te polproizvode iz koroških oziroma štajerskih velikih laških fužin. Te fužine so smele zaradi potreb lokalnega tržišča v lastni režiji in pod lastno streho le del svojih polproizvodov podelati v podkve in podobne dnevno potrebne artikle, sicer je pa moralo težišče ostati na pridobivanju surovega železa in na njegovem razkosavanju.

2. *Fužine za presnanje* (Walloschhämmer; v naših dokumentih tudi Wal-laschhämmer, Baloschhämmer in podobno) so se razlikovale od prej omenje-nih fužin po tem, da so smele nadalje obdelovati polproizvode, se pravi, jih razžariti, pod kladivom razbiti v manjše dele in jih presnati. Tudi so se smele še bolj približati izdelavi končnih proizvodov s tem, da so jim dovolili izdelovati zelo grobo pločevino, kotle, jeklo za strelno orožje in druge nepre-gorne velike artikle. Fužine za presnanje so sestavljali objekti št. 3a, 2, 3a' — ali 3b, 2, 3b'.

V celotnem fužinarskem proizvodnem postopku so fužine za presnanje fungirale kot predstopnja obdelovalnih fužin, torej obratov, ki so proizvodili vse končne izdelke za potrebe širokega tržišča. Baloške fužine so bazirale predvsem na talilnem ognju (ali na železo ali na jeklo) in na težkem kladivu norcu ali drugem podobnem težkem kladivu;²⁵⁹ smele so imeti tudi kladivo lažje vrste, na primer repača (težišče torej ni bilo na plavžu ali peči na volka).

3. *Fužine za tezanje ali brešjanske fužine* (Streck — oder Brescianhäm-mer; v naši terminologiji cajnarice, kajti nem. Streckhämmer = Zainhämmer) so bile prave obdelovalne fužine, saj so smele izdelovati tezano, tračno in palično železo, to se pravi, železo, ki je bilo »vlečeno« v obliki traku ali palice, šibike. Težišče brešjanskih fužin je bilo na objektih št. 4a in 5a.

Po tehnični strani sta bistvo cajnarice predstavljala kvalitetnejši presni ogenj — imenoval se je ogenj za razžarjenje — in repač kot hitreje udarjajoče kladivo.²⁶⁰ Brešjanska fužina je smela poleg tega jedra imeti še kot »pred-

²⁵⁸ Talilni ogenj je gorel v posebnem štiristraničnem ognjišču (Frischherd, Zer-renherd), ki je bilo v zvezi s puhalom. Kosu surovega železa, ki se je presnal, so dodajali ogljik s pomočjo v prah zdrobljenega oglja; tako so dobili jeklo, taljeno jeklo (ne zamenjati z litim jeklom!). Takemu ognju so rekli »talilni ogenj na jeklo«, nemško Hartzzerrenfeuer, ker je omogočil železu prehod na jeklovo strukturo. Ognju, v katerem so kosu surovega železa odvzemali ogljik in škodljive primesi, so rekli »talilni ogenj na železo«, nemško Weichzerrenfeuer. Tak ogenj je kosu železa omogočil prehod na železovo strukturo.

²⁵⁹ Zois enači Walloschhammer = Frischschmidten in trdi, da ima vsaka nje-gova balošna fužina po dva talilna ognja, vsak ogenj pa svoj lastni Grobhammer; vsak da je povprečno težak 196 kg (Podatek se nanaša na Boh. Bistrico). — Norec, težko kladivo, je imelo v nemščini različna imena: Grobhammer = Grossham-mer = Wällischhammer = Luppenhammer = Patschhammer; opredeljevala jih je naloga, ki so jo imeli v sklopu proizvodnega postopka. Na primer: železarna v Vitanjah je imela v Florijanovi fužini Wellschhammer, v Jožefovi fužini Zerren-hammerschag; fužina Lovrenc II je imela Grobhammer, valjarna in pudlarna Store je 17. 11. 1850 prejela koncesijo za Patschhammer, sočasna literatura pa ga zdržema imenujeto parno kladivo ali Damhammer.

²⁶⁰ Samo kot informacijo smemo enačiti brešjanska fužina = cajnarica. Pri po-zornejšemu opazovanju tehnološkega postopka vidimo naslednjo razliko: tračne proizvode je tolklo neko drugo in morda tudi sicer nekoliko drugačno kladivo v primeri s proizvodnjo palic ali šibik. Če smo prav doumeli vire, so jeklo pogo-

stopnjo« talilni ogenj na železo (oziroma na jeklo) ali kak drug podoben ogenj ter eno izmed težjih kladiv, da je s tem v lastni režiji olajšala delo osnovnima elementoma, značilnima za cajnarico (objekta št. 2 in 3a).

4. *Fužine za jeklo* (Stahlhämmer) so smele predvsem izdelovati jeklo v debelih drogovih, potem še jeklo za razna orodja in kôse. Zato je imela objekte št. 4b in 5b ter 2 in 3b. Dovoljeno jim je bilo nadalje izdelovati tudi tako imenovana specialna jekla, če so zaprosile za takšno koncesijo.

Cajnarica je specifični izraz za obdelovalnico železa. Obrat, ki je na isti proizvodjalni stopnji obdeloval jeklo, se je pač imenoval fužina za jeklo. Sem ter tja pa zanjo le naletimo na terminus Brescianstahlhammer, torej cajnarica za jeklo. Ta izraz je veljal za obrate, kjer so izdelovali enostavnejše jeklarske proizvode (verige, zobata in druga kolesa).²⁶¹

5. *Fužine za pločevino* (Blehhämmer) so izdelovale tako imenovano črno pločevino. V ta namen so kupile v fužinah za presnanje grobo pločevino in jo obdelale na naročeno debelino ali pa same izkvale iz kupljenih železnih debelc zahtevano kvaliteto in velikost pločevine. Zaradi posebno topega kladiva in močnega ognja za razbeljenje niso kombinaciji obeh elementov nič več rekli cajnarica (čeprav so pločevino tudi tezali), temveč kar fužina za pločevino ali tudi pločevinarna.²⁶² Oba njena osnovna elementa sta oštevilčena s št. 6a in 7a.

Obrat za izdelavo specialnih jekel — kot pendant k pločevinarni — ni imel svojega posebnega imena, čeprav je moralo jeklo iz jeklarske cajnarice tudi prestatiti še posebno obdelavo (na primer peresa za ure, vzmeti in osi za kočije ter — pozneje — lokomotive). Tak obrat bi mogli imenovati na primer fužina za fina jekla.²⁶³ Na skici glej št. 6b in 7b.

Naše fužine so bile v smislu kategorizacije obeh omenjenih redov uvrščene v drugo (2, 3a — ali 2, 3b), tretjo (4a, 5a) in četrto (4b, 5b) skupino. Druga kategorija pri nas po večini ni bila v sebi zaključena enota; na tržišču je s svojimi proizvodi redkeje nastopala samostojno, ker je bila v bistvu v službi tretje kategorije. Tretja kategorija fužin je skoraj po večini speljala delo v stranske nekategorizirane obrate, na primer v žičarno (S' ali žarilni ogenj

---

steje tračili ali »štrekali« kot pa železo, in železo so pogosteje paličili ali »cajnali« kot pa jeklo. Zois je na primer navajal posebej Zainhammer in posebej Streckhammer (govori o kladivih in ne o lopah, fužinah!); Bistrica pod Retno je vendarle imela »Streck- oder Zainhammer«, Muta samo Streckhammer, drugi spet samo Zainhammer. Tržiške fužine so za izdelavo sekir uporabljale tračno jeklo, Kroparji in drugi so kovali žeblje iz paličnega železa. Smemo torej sklepati: cajnarica je brejšjanska fužina, kjer so po pravilu samo cajnali (paličili), štrekarica je brejšjanska fužina, kjer so po pravilu samo štrekali (tračili). Nekaj kladiv — in zato tudi fužin, lop — je pa po sili razmer bilo vendarle tudi dvostavnih.

²⁶¹ Ni bilo nujno potrebno, da je vsaka fužina delovala v svojem lastnem prostoru, lopi. Pojem balošna fužina, brejšjanska fužina se v svojem osnovnem smislu besede nanaša na povsem določen del celotnega proizvodjalnega poteka. Šele v prenesenem pomenu je fužina = lopa, poslopje, Hütte. Zelo pogosto — morda celo v večini primerov? — je pod streho iste obsežnejše stavbe, delavnice, poslopja delovalo več ognjev, več kladiv, ki so bili po namenu različni.

²⁶² Dne 24. 9. 1783 je smel kočevski ključavničar Matevž Gruber postaviti fužino za izkovanje pločevine. Gotovo ni šlo za pločevinarno v smislu pravkar opisane kategorije, temveč le za manjši pomožni obrat. Ker se o Gruberju potem ne piše več, pomeni, da dovoljenja najbrž zaradi prevelikih stroškov ni izkoristil.

²⁶³ Vendar smo le naleteli na izraz rafinirnica jekla. Rafiniranje se nemško imenuje verfeinern, gärben, gerben, proizvod pa Raffinirstahl, gerbstahl. Rafinirali so v pečeh, ki so zmogle dati izredno visoko temperaturo, imenovano varilni sij (Schweisshitze); pečem so rekli varilna peč ali Schweissofen.

Maketa vigenjca, muzejska zbirka v Železnikih

in žične klešče) in še zlasti v vigenjci (S'' ali žarilni ogenj in hitro kladivo). Seveda so dale v naših obratih tem stranskim obratom koncesijo za ognje in kladiva redne rudarske ali montanske oblasti. Odtod izvira terminus montanski ogenj.

Delavci v vigenjcu ali žebļjarski kovačnici, torej žebļjarji, so bili zato dolgo časa *via facti* tudi nekako podrejeni rudarskemu sodišču. Šele jurisdikcijski normativ iz leta 1784 je odločil, da so žebļjarji podrejeni krajevni politični oblasti, ne več omenjenemu sodišču. Žebļjarjem so zato predlagali, naj izdelajo žebļjarski red. Leta 1802 so ga res sestavili in je bil seveda zelo podoben redom drugih notranjeavstrijskih provinc.²⁶⁴ S tem je pravni status kranjskih vigenjških žebļjarjev »nazadoval«. To je potrdil tudi neki dokument iz februarja 1809, ko je zapisal, da velja žebļjarski red tako za cehovske kovače črnih žebļjev na Štajerskem kot za necehovske kovače na Kranjskem in Koroškem.²⁶⁵

²⁶⁴ AS, Gub. arh. 1795—1809, fasc. 111, 1795—1802. — Joža Gašperšič se sprašuje (Vigenjc, str. 68), če pošterovci niso morda Bestandnehmer. Ažmanovo poročilo iz Kamne gorice z dne 22. 12. 1797 enači pošterovci = Posterschmieden in pojasnjuje, da so to ljudje, ki delajo privatno in za svoj račun (als welche auf eigene Hausarbeiten). Ti so dobili šibike šele po tem, ko so bili zadovoljeni podjetnikovi kovači (Gewerken-Schmiede). — Smemo torej navezati na latinski terminus: Poster (Schmied) = posterus? — Tak način pomeni, da je bilo nekaj kovačev toliko premožnih, da so mogli iz svojega kupiti šibike, niso pa več zmogli kapitala za postavitev lastnega vigenjca; zato je si za čas kovanja v obliki domače obrti (kmečka proizvodnja ali Bauernfabriquen v tkalstvu!) enostavno »sposodili«
podjetnikov vigenjc — seveda proti primerni odškodnini — dokler niso podelali svojih šibik, sposodili, ko je bil ta že prazen, že na voljo za naslednjega kovača, to je za pošterovca.

²⁶⁵ AS, Gub. arh. 1795—1809, fasc. 111, 1803—1809.

Bilo je nekaj malega vigenjcev, ki jim je koncesijo za ogenj in kladivo dala že ob ustanovitvi nižja političnoupravna oblast. Tu je po pravilu šlo za večje navadne kovačije, ki so utegnile poleg kovaških izdelkov proizvajati še tipične fužinske artikle, na primer žeblje, sekire, dleta, tanjše železne drogove, okove in podobno.

Pri nas so bile najbolj razširjene brešjanske fužine ali cajnarice in so le-te osnova našega železarstva; torej moremo obravnavati fužine za presnanje kot njihovo »predstopnjo«, peč na volka oziroma plavž in proizvodnjo surovega železa pa kot njihovo »pred-predstopnjo«. Potemtakem moramo pri študiju našega železarstva izhajati iz dveh dejstev: prvič, podjetja so bazirala na eksploataciji gozdnega železa, drugič, najbolj razširjene so bile cajnarice. Lastnik cajnarice, ki je istočasno kopal železovo rudo (ta dejavnost je bila zunaj kategorizacije), je prosil in redno dobil koncesijo za peč na volka ali plavž in norca, toda surovo železo in polproizvod je moral uporabljati izključno za nadaljnjo obdelavo v lastni režiji; prodaja mu je bila prepovedana. Zato je prosil in redno prejel tudi koncesijo za baloško fužino, fužino za presnanje. Iz cajnarice je skoraj redno zavil v žičarno ali v vigenjc.

Fužine za presnanje z lastno pečjo na volka ali z lastnim plavžem so bile Zgornja in Spodnja Kropa, Kamna gorica, Bohinjska Bistrica, Mislinja itd., presne fužine brez peči ali brez plavža so bile Bela peč I (lastnik Ruard), Bistrica-Retna, Zavrstnik, Vitanje itd.

Brešjanske fužine so bile le v manjšem številu samostojni obrati. Večinoma so imele priključeno »predstopnjo«. Tu je šlo torej za kombinacijo dveh fužin, toda baza je bila cajnarica. Samostojne so bile na primer Muta, Oplotnica, Pozabljeno, Bistrica-Retna, tudi Mislinja je imela poleg presne fužine s plavžarsko »predstopnjo« še posebno brešjansko fužino.²⁶⁶

Nekaj cajnaric kot samostojnih oziroma bolj rečeno izoliranih obratov tu nismo zajeli, ker nikakor niso sodile v tisto fužinarsko strukturo, ki smo jo orisali v zgornjih odstavkih. Konkretno gre za pet kroparsko-kamnogoriških fužinic ali cajnaric, ki so nastale kot izrazito stranski, zasebni obrati in zato zunaj omenjene strukture; nekateri podatki dopuščajo možnost, da v njih najbrže niso goreli montanski ognji.²⁶⁷

Fužin za jeklo je bilo pri nas komaj nekaj manj kot železarn. Nekaterе jeklarske fužine so bile samostojni obrati, nekatere pa poseben oddelek železarske fužine. Samostojni jeklarski obrati so bili Radovna, Mojstrana, Bela peč II (lastnik Cavalari), Bela peč III (lastnik Huber), Javornik, Sava. Posebne jeklarske oddelke pod streho železarne sta imeli Bela peč I in Mislinja.

²⁶⁶ Za Oplotnico: AS, Rudar. knj. M 1, str. 345; Posestna knjiga, str. 190, Fevdna in koncesijska knjiga, str. 20. — Oplotniško podjetje sestavljajo tri stavbe: Ferdinandova, Ignacijeva in Antonijeva fužina. Koliko je bilo podjetje vredno, ne omenjajo, le za Muto citirajo leta 1840, da je vredna 30.000 gld (prav gotovo z gozdom vred).

²⁶⁷ AS, Gub. arh. 1795—1809, fasc. 111, 1795—1802 (Podatki so iz leta 1797). — Te cajnarice omenja tudi Joža Gašperšič, Vigenjc, str. 8—9. — Konjunktura v železarstvu konec 18. stoletja je bila tolikšna, da je resnično primanjkovalo domačega cajnanega železa. Kroparji so 1797 zapisali, da že nekaj časa pridobivajo letno 4600 centov (257,6 ton) železa za šibike, da pa ga letno zanesljivo potrebujejo 5300—5400 centov (296,8—802,4 ton); zato bi jim šesta cajnarica prišla prav. — Konjunktura se kaže tudi v tem, da so za izkopavanje šibik iz sleherne enote kovnega železa, ki so ji rekli Pusche, nekoč plačevali postavno določenih 17 kr mezde, da pa je sedaj ta mezda zdržema višja, »stalno prekoračena, vedno presešana«.

Fužin za izdelavo pločevine ali pločevinarn v slovenskem prostoru nismo zelo dolgo časa imeli.

Koncesijo za žičarno so po pravilu imele le cajnarice. Take cajnarice so bile pri nas sestavni del fužine, na primer v Stari fužini, v Pozabljenem, v Beli peči I.

Tudi koncesijo za žebljarno ali vigenjce so imele samo cajnarice. Vigenjcev je v splošnem bilo neprimerno več kot žičarn. Klasične vigenjce so imeli v obeh Kropah, v obeh Železnikih, v Kamni gorici, Bohinjski Bistrici, Zagradcu, ob Bistrici nad Kamnikom itd.²⁶⁸ Nekaj malega vigenjcev je bilo tudi nemontanskih. Da je glavno fužinsko delo naših obratov slonelo na cajnaricah za železo, cajnaricah za jeklo in na vigenjcih, nazorno ilustrirajo tudi naslednji sumarni podatki za Kranjsko.²⁶⁹

Leto	1764	1766	1767	1768	1769	1770
Število kladiv	57	57	57	56	56	56
Lopate, krampi, motike itd.	17.000 kosov	1.608 kosov	5.098 kosov	11 ton	13 ton	14 ton
Kose	40.000 kosov	43.000 kosov	5.700 kosov	23 ton	28 ton	29 ton
Srpi in slamo- rezni noži	4.000 kosov	5.200 kosov	882 kosov	1 tona	1 tona	2 toni
Balošno in tračno železo	37 ton	44 ton	840 ton	131 ton	118 ton	144 ton
Železna žica	63 ton	114 ton	169 ton	48 ton	44 ton	45 ton
Žblji vseh vrst	526 ton	32 ton	184 ton	402 toni	420 ton	471 ton
Cajnano železo	67 ton	131 ton	543 ton	87 ton	96 ton	105 ton
Cajnano jeklo	481 ton	459 ton	117 ton	426 ton	449 ton	460 ton

V razpredelnici na strani 149, ki ugotavlja stanje fužin in plavžev leta 1770 na Slovenskem, smo registrirali 33 težkih kladiv ali norcev in 24 lažjih kladiv ali repačev, skupaj torej 57 kladiv. Pravkar smo videli, da je bilo nekaj časa 57 kladiv težke in srednje kategorije, potem pa 56 teh sredstev za proizvodnjo. Gre za razliko enega kladiva. Ker so podatki iz poznejše razpredelnice zbrani iz uradnih in poluradnih dokumentov (prepisi koncesijskih listin, vpisi v rudarske knjige, podatki fužinarjev samih), je verjetno, da je v citiranih letih eno kladivo stalo ali zaradi popravil ali zaradi načrtovane zamenjave

²⁶⁸ Za Zagradec: AS, Rudar. knj. M 1, str. 109, dalje Bergbuchs Urkunden 1877—1885 (za Kranjsko, št. 565 de 1880, potem M 13, str. 24 in M 27, str. 175. — Za Bistrico-Kamnik Arhiv dvorne komore, Dunaj, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1620, dalje AS, Rudar. knj. M 28 in M13, str. 9.

²⁶⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397.

Izdelki iz železa in jekla

		Črna pločevina	Pocinkana pločevina	Železna žica	Navadno komerčno železo	Obdelano železo	Orožje	Žebli	Motike in sekire	Kose in srpi	Jeklo	Skupaj v gld
1760	Avstrija				56.684	93	63			1.470		58.310
	Stajerska	15.960	1.907		921	6.214			2.457	2.640		30.099
	Koroška	7.398		77.208	180.106	1.087	1.485	73.591	19.999	6.728	140.405	508.007
	Kranjska			14.008	13.125	5.252	30	106.239		6.738	96.632	242.022
1761	Avstrija	936				53.697				1.945		56.578
	Stajerska	17.412	2.505		1.113	5.210		36	3.808	8.895		38.979
	Koroška	6.291		71.084	168.773	762	14.052	69.189	20.450	12.781	169.402	532.784
	Kranjska			8.451	6.884	3.009		95.944	54	3.489	70.673	189.104
1762	Avstrija				65.947		142					66.089
	Stajerska	13.347	1.490		1.526	14.157			3.138	16.091		49.749
	Koroška	7.669		72.141	148.193	1.081	20.324	67.002	19.966	13.762	152.213	502.351
	Kranjska			9.752	12.197	2.347		95.954		7.773	78.799	206.822
1763	Avstrija		26			65.472	660			1.176		67.334
	Stajerska	15.125	2.271			15.422	30		5.665	16.794	225	55.532
	Koroška	6.217		88.816	196.712	943	6.000	90.435	24.041	18.657	191.478	623.299
	Kranjska			13.729	18.084	1.448		87.118	129	6.629	81.475	208.612

z boljšim kladivom in podobno. V vsakem primeru proizvodnja zaradi tega ni utrpela večje škode.

Takoj tudi vidimo, da so nekaj časa šteli izdelana orodja v kosih, potem so prešli na tehtanje. To morda moti enotnost razpredelnice, toda nihanja prodaje ne zasenči. Prej bi mogli trditi, da je tonaža močno zaokrožena in da je štetje kosov nazornejši način za merjenje, za ugotavljanje proizvodnje in njenega obsega.

Strukturo proizvodnje kranjskih fužin moremo dokumentirati in vsaj delno primerjati s koroško strukturo še s pomočjo nekih drugih podatkov. Obravnavajo sicer izvoz železnega in jeklenega blaga prek Trsta v tujino za Avstrijo (morda za obe deželi, Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, zelo verjetno pa le za Spodnjo Avstrijo), dalje za Štajersko, Koroško in Kranjsko. Ker sta gravitirali k Trstu predvsem Koroška in Kranjska, Štajerska in Spodnja Avstrija bistveno manj, so mogoče določene primerjave samo za prvi dve deželi, še zlasti so primerno točni podatki za Kranjsko, ker je ta dežela malo izvažala po kopnem (odprt ji je bil predvsem izvoz v smeri Hrvaške), domača potrošnja pa tudi ni bila posebno znatna. Ker je izvoz preračunan na vrednost železnega in jeklenega blaga, gre razpredelnici v bistvu za to, da ugotovi, kolikšna je trgovina predvsem notranjeavstrijskih dežel s tujino prek Trsta in koliko je potemtakem »prišlo tujega denarja v dežele«. Istočasno nam številke pomenijo donesek za ugotavljanje deleža železarske in jeklarske industrije pri družbenem produktu. Razpredelnica na strani 144 je sestavljena takole (vse v goldinarjih):

Kranjsko železarstvo ni moglo konkurirati koroškemu in štajerskemu glede obeh vrst pločevine, glede komerčnega železa, orožja in sekir; proizvodnja jekla je že bila na boljšem, prav tako obdelano železo in kose; brez konkurence so bile kranjske fužine edinole v žebjarstvu. Nekoliko mlajši podatki (ok. 1780) samo potrjujejo to staro resnico; trdijo, da proizvede Kranjska na leto 450—560 ton žebeljev in da na ta račun zasluži svojih 150.000—200.000 goldinarjev.²⁷⁰

Taka je podoba v proizvodnji, medtem ko je v trgovanju z železom nekoliko drugačna. Zois je imel v zakupu prodajo proizvodnje kar cele vrste koroških fužin, vključno edine koroške fužine za črno pločevino v Wolfsbergu. Pri tej založniški prodaji je Zois seveda primerno dobro zaslužil. Danes vemo za pet ali šest koroških fužin, ki so bile glede prodaje vezane izključno samo na Zoisa, ni pa tako nemogoče, da bomo odkrili še kakšno zvezo.²⁷¹ Pri tem seveda ne mislimo na fužino v Mislinji pod Pohorjem, ki je bila njegova privatna last in je ves čas izvažala delno prek Trsta. Tudi tisti sodčki žebeljev, ki jih je upravitelj Jožef Adam Globočnik poslal leta 1781 iz mislinjske fužine v Ljubljano, niso obtičali tu, temveč so nadaljevali pot v Trst in dalje prek morja.²⁷²

Na prelomu 18. in 19. stoletja so se proizvodne zmogljivosti naših fužin in kupna sposobnost tujih tržišč skoraj podvojile. Glede tega je priložena razpredelnica zelo zgovorna (vse v goldinarjih):²⁷³

²⁷⁰ Hermann, Abriss, str. 80.

²⁷¹ Hermann Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, III. Teil, Kärntner Eisen (Archiv..., 41., 42), Klagenfurt 1953, str. 249; Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 212.

²⁷² AS, Zoisov arhiv, fasc. 7.

²⁷³ AS, Gubernijski arhiv (Reg. III), fasc. 32, 111 — za leta 1795—1809

Leto	Skupna vrednost prodanega blaga	Vrednost v tujino prodanega blaga	Doma prodano	Domača prodaja v %
1798	453.662	393.062	60.598	13
1800	558.971	439.573	119.398	21
1801	656.125	559.519	96.606	15
1802	553.393	472.146	81.248	15
1803	652.942	572.126	80.815	12
1805	700.918	571.995	128.922	19
1808	911.417	771.556	139.860	15

Podatki nedvoumno dokazujejo konjunkturo. Velik delež pri vse boljši prodaji železnih izdelkov imajo prav gotovo takratni vojni dogodki v Evropi: 1799—1802 druga koalicijska vojna proti Franciji; leta 1805 tretja koalicijska vojna; leta 1808 se Avstrija sama pripravlja na vojno proti francoski armadi. Tej konjunkturi je že leta 1809 sledila recesija, ki se je v naslednjih letih samo še poglobljala. Že v letu 1809 je bila vsa prodaja vredna 430.000 gld; v deželi je ostalo blaga za 20 %, to je za nekako 86.000 gld.

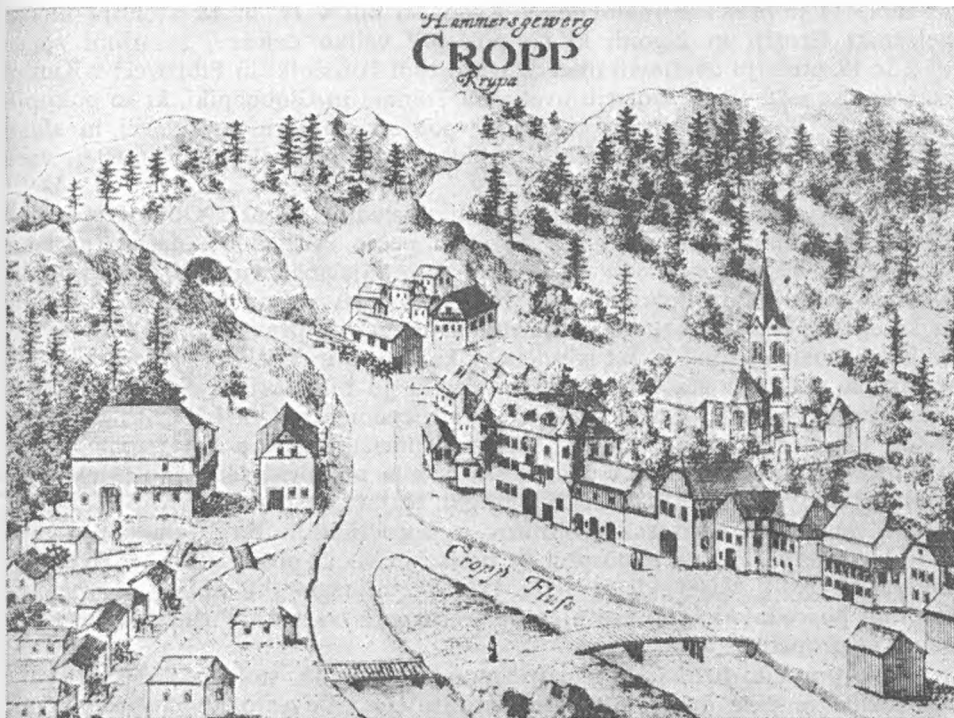
Sicer je res, da že leta 1724 slišimo glasove o tem, da je tudi v območju Jadranskega morja pričelo konkurirati švedsko železo (tudi bosensko železo ni bilo tod neznano) in da so vsaj še leta 1749 v Italiji kupovali prav švedsko železo, toda količinskih podatkov ni navedel nihče. Zato domnevamo, da ni šlo za tolikšne švedske pošiljke, da bi bila zaradi njih proizvodnja koroških in kranjskih fužin občutneje prizadeta. Kolikor so leta 1720 in 1749 ljudje ponavljali trditev, da je »trgovina z jeklom in železom zelo propadla«, gre ta bolj na račun majhne finančne zmogljivosti založnikov železarske industrije in pa tehnične opremljenosti proizvajalcev oziroma njihovih obratov.²⁷⁴ Ko se je takoj po sredi 18. stoletja uveljavil Michelangelo Zois kot glavni trgovec z železom v Ljubljani in kot bistveno pomemben založnik, kaj kmalu tudi kot lastnik nekaterih gorenjskih fužin, se je krizno obdobje končalo in posel je stekel. Stanje na Gorenjskem se je popravilo še bolj, ko je Valentin Ruard kupil iz istih razlogov zanemarjeno jeklaro na Savi pri Jesenicah.

* * *

Predstaviti bo treba obrate, ki so — združeni — ustvarjali proizvodnjo enoto; imenujemo jo montanistikum. Kar na začetku naj dodamo, da štejemo sèm tudi Čabar, ker je pač spadal pod rudarsko oblast v Ljubljani in ker je bil v prodajo njegovega železa in sploh v politiko, ki se je spletala okoli te fužine, močno vpleten Zois.

Razpredelnica nam bo s potrebnimi podatki dovolj nazorno ilustrirala *strukturo posameznih obratov*. Tabela je sicer precej nepopolna, ker nismo mogli zlasti za obrate v slovenskem prostoru severno od Karavank ugotoviti vseh potrebnih podatkov (tekoče številke od 19 do 26). Vidimo, da so prav do konca 18. stoletja sestavljali jedro slovenskega fužinarstva obrati, ki so delovali že pred letom 1700. Teh fužin je bilo najmanj 26 po številu, plavžev in peči na volka pa 12 (oziroma 13, ker je imel Čabar peč na volka in plavž, toda skoraj izključno je bil v pogonu le plavž). Največjo proizvodno zmogljivost tako glede surovega železa kot polfinalnih in finalnih izdelkov so imele

²⁷⁴ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XX; podatki se nanašajo na leto 1720.

Stara fužina v Kropi. J. V. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, 1679

fužine Sava (s plavžem), Plavž (s plavžem), Mojstrana in Radovna. Plavški plavž je nehal taliti leta 1774; bil je samostojna enota in ni imel ob sebi nobene fužine. Oba plavža in vse tri fužine so bile od leta 1700 do 1766 last raznih fužinarjev in njihovih založnikov, od tedaj last dunajskega grosista Valentina Ruarda. Naslednjo skupino starih obratov so predstavljale fužina Bohinjska Bistrica (skoraj do konca 18. stoletja s pečjo na volka), Pozabljeno, Stara fužina (enako skoraj do konca citirane dobe s pečjo na volka), Javornik (s plavžem). Vse štiri fužine s pečmi in plavžem so pripadale približno do sredine 18. stoletja raznim lastnikom, prav kmalu po sredini stoletja pa samo Michelangelu Zoisu. Vseh sedem fužin s 5 pečmi in plavži je sestavljalo obrate prve kategorije, ker so imele največjo proizvodjalno zmogljivost in najkvalitetnejše izdelke.

Drugo kategorijo so sestavljali obrati, ki so imeli manjšo proizvodjalno moč, manjši izbor proizvodov, šibkejšo finančno osnovo in slabšo organizacijo dela. Vsi so bili last domačinov iz tistega kraja in skoraj vsi so bazirali na neelastičnem deležniškem sistemu. Pojem deležniški sistem ne pomeni, da gre za skupno lastništvo v obliki nekakšne sodobne delniške družbe ali tudi sodobne zadruga. Že pred 18. stoletjem je pojem pomenil, da tisti, ki ima v lasti osemindeset del fužine (v ulomku $1/48$), ima tudi pravico taliti lastno rudo z lastnim ognjem šest nezaporednih dni v letu. Tej enoti so rekli delež ali tudi dan. Prek 10 deležev pri plavžu in fužini (ne pa tudi pri kovačiji

za žeblje!) je prišel le malokdo. V Kropi so bili v 17. in 18. stoletju močni deležniki Grošlji in Žigoni, ki so pokupili veliko deležev, za njimi so se v 18. in 19. stoletju uveljavili med drugimi tudi Potočniki in Pibrovci; v Kamni gorici so se v 18. in 19. stoletju uveljavili Tomani in Globočniki, ki so pokupili vse deleže. V Železnikih so bili vidni podjetniki Dermote, Plavci in zlasti Globočniki, ki so sredi 19. stoletja pridobili oziroma pokupili kar 60 % vseh deležev.²⁷⁵

V drugo kategorijo so torej spadali naslednji obrati: Obe Kropi, oba Železnika, Kamna gorica (vsi z delniško pečjo in fužino), dalje Zagradec s pečjo na volka, potem vse tri Bele peči in najslabše zapisani erarni Čabar s samo enim stalno delujočim plavžem. S prvimi petimi pečmi in fužinami te kategorije je bilo gospodarjenje zelo zapleteno in prav nič nismo začudeni, če kaj pogosto slišimo iz ust izvedencev kaj pikre in kritične pripombe. Plavž in fužina v Čabru sta bila edina enota, ki je bila last državnega oziroma montanskega erarja. Deloval je v zelo odročnem kraju in ni bil za fužinarje nikoli kaj prida »interessanten«. Enako siromašna zadeva kot Čabar je bila tudi peč na volka s fužino v Trenti, saj ni bila po štiridesetih letih delovanja (1742—1784) vredna niti ne celih 6400 gld. Najbrž je Jožef Lovro Silbernagel, lastnik nekaterih železarskih obratov v Borovljah in Bajdišah, ob nakupu 1774 upal, da bo fužino usposobil za boljšo in večjo proizvodnjo. V fužino je investiral okoli 20.000 gld, a — že 1784 prosil rudarsko oblast, da nekako kupi ali posreduje nakup vse njegove trentarske lastnine. Fužina pa je ostala sama in propadla.²⁷⁶

Neko poročilo fužinarskega izvedenca iz konca 18. stoletja popisuje, kako vse fužine te naše druge kategorije obratujejo že dvesto let nespremenjeno zastarelo. Ta resnična sodba ni veljala za Zoisove in Ruardove obrate, kajti oba lastnika sta pokazala še največ dinamike glede modernizacije pri tehnični opremi, glede vpeljave drugačnih delovnih odnosov do rudarjev in fužinarjev v primeri s familiarnimi Kroparji in Železnikarji, glede temeljitejše izrabe proizvodnih sredstev, glede iskanja novih tržišč, skratka: pokazala sta še največ elementov kapitalističnega gospodarjenja s podjetjem in v podjetju.

Glede obratov, situiranih v slovenskem prostoru severno od Karavank, nikakor ne moremo trditi, da o njih ni podatkov in da zato o njih ne vemo ničesar. Težava je v tem, da je bila metoda dela pri raziskovalcih, ki so publicirali tekste, nanašajoče se na te fužine, drugačna od naše in si z njihovimi izsledki ne moremo mnogo pomagati pri takem sistemu obravnave, kot ga imamo mi. Zato bo še najprimerneje, da pregledamo vire iz našega zornega kota. Do takrat pa naj zadošča izvleček iz omenjene literature: O Črni se trdi, da se omenja že leta 1620; grofje Thurni so leta 1775 — potek v vmes-

Razpredelnica, o kateri smo govorili že zgoraj, je takšnale:²⁷⁷

²⁷⁵ Jože Gašperšič, Vigenjc, Ljubljana 1956, str. 63—64 (Vodniki Tehn. muzeja Slovenije, VII).

²⁷⁶ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1581, 1584 in 1591.

²⁷⁷ Večina odstavkov temelji na virih, ki jih hranijo Arhiv Slovenije (Rudarske knjige, spisi k rudarskim knjigam, Zoisov arhiv, Ruardov arhiv, arhiv Kranjske industrijske družbe), Arhiv dvorne komore (določeni fascikli v fondu Münz — und Bergwesen, Krain) in Koroški deželni arhiv v Celovcu (zlasti fond »Zbirka Rosthorn«); kot zaradi preobsežnosti citatov glede virov dajemo le sumarni pregled, tako se glede tiskanih virov, uradnih statistik in literature omejujemo na citiranje članka Jože Šorn, Naše zgodovinske o rudarstvu in fužinarstvu na Slovenskem, Zgodovinski časopis XXV, 1971, str. 279—290 (tu navedena literatura je bila prav tako pritegnjena v pričujočo razpravo).

Fužine in peči oziroma plavži (Stanje leta 1770)	Leto ustanovitve	Koncesija za peč/plavž	Talil. ogenj na železo	Talil. ogenj na jeklo	Norec	Ogenj za tezanje	Repač	Ješa ali vigenjc	Ogenj za razžarjenje	Orodni ogenj	Žične klešče	Oblikovalna kladiva		
1. Zgornja Kropa	Ustanovitve pred letom 1700	Pred letom 1700	1	1	2	2	6							
2. Spodnja Kropa			1	1	2	2	6							
3. Zgor. Železniki			1	1	1	1	8							
4. Spod. Železniki			1	1	1	1	8							
5. Kamna gorica			1	1	2	2	8							
6. Boh. Bistrica			2	2	1	1	6		1					
7. Stara fužina			2	2	1	2	2	10	1			1		
8. Javornik					3	3								
9. Sava					5	5		1		2				
10. Plavž														
11. Zagradec					1	1	1	1	4					
12. Čabar					2		1	1	1			1		
13. Pozabljeno								1	1		1		1	
14. Radovna						2			2					
15. Mojstrana						3	3		1		1	1		
16. Bela peč I					2	1	3		1		1		1	2
17. Bela peč II						1	1							2
18. Bela peč III						2	2							2
19. Črna														
20. Področca														
21. Mlinare														
22. Bistrica-Rož														
23. Podljubelj I														
24. Kapla-Rebrca														
25. Lipica														
26. Sp. Borovlje														
27. Mislinja			1724	1762	3	3	3	1	1					
28. Bistrica-Retna			1735		2		2		2					
29. Bistrica-Kamnik			1735	1735	1		1	1	1	7				
30. Podljubelj II			1737											
31. Trenta			1742	1742	1		1	1	1					
Skupaj najmanj	31	15	21	20	33	16	24	63	6	3	3	6		

nem času se ne citira — prosili za koncesijo za postavitev ene peči, dveh kladiv, ene cajnarice, ene kosarne in štirih žičarn; leta 1780 se prenese žeb-ljarna iz Velikovca v Crno. Tako je Crna postala eno najpomembnejših žele-zarskih podjetij Koroške. Fužina v Področji je pričela delovati vsaj v 17. stoletju; leta 1736 jo je zakupil grof Egger, leta 1759 je že propadla, leta 1772 je ponovno vzpostavijo. Mlinare so delovale že v 16. stoletju. Obrati v Bistrici

Pohorje nad Mislinjskim grabnom — pridobivanje železove rude za Zoisovo fužino s plavžem. Slika je tab. 6 v Balthasar Hacquetovi Oryctographiji carniolijske, III, Leipzig 1784

v Rožu so delovali od 16. stoletja dalje. Leta 1752 je tu imel Rauscher tri fužine, tri cajnarice, trinajst žičarn, v Plavžu Koljenc pet žičarn in eno cajnarico; v Grabnu je bila ena fužina, pet žičarn, ena cajnarica; Tobija Hubmershofen je imel šest žičarn in eno cajnarico, Silbernagel pa eno fužino in štiri žičarne. Lipica je obratovala že pred letom 1700, a jo je lastnik kmalu opustil; neznano kdaj po letu 1700 je delo obnovila in leta 1793 so tu že izdelovali črno pločevino, od leta 1807 dalje pa belo ali pocinano pločevino, prvo v Avstriji (leta 1800 zaposlovala 33 delavcev); leta 1791 je kupil Lipico grof Egger. V Spodnjih Borovljah je imel Kulnik eno fužino, štiri žičarne in eno cajnarico; v letih okoli 1760 je vse blago dobavljal Zoisu. Podljubelj je deloval že pred letom 1700, prenehal pa leta 1754; glavni upnik te fužine je bil Zois. Od leta 1732 dalje je kupoval železne izdelke pri Christallniggu Codelli, za njim Zois. Christallnigg je imel že pred letom 1700 fužino v Kapli in na Rebercah. Od leta 1719 dalje je bil njegov glavni odjemalec ljubljanski trgovec z železom Tomšič, ki je letno kupil izdelkov za več kot 20.000 gld.²⁷⁸

Fužinam, ki smo jih našli v razpredelnici in zunaj nje, se je v drugi četrtini 18. stoletja priključilo pet fužin, od katerih je verjetno najvidnejša bila tista ob Bistrici nad Kamnikom.²⁷⁹ Toda samo toliko časa, kolikor je preteklo do trenutka, ko si je Mislinija zgradila svoj plavž. Potem se je ta podpohorska fužina pod Zoisovim vodstvom oziroma v Zoisovem lastništvu hitro povzpela v vodilno skupino slovenskih železarn.²⁸⁰ Glede organizacije proiz-

²⁷⁸ Hermann Wiessner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues*, III. Teil (prim, op. 17), str. 111.

²⁷⁹ AS, Rudar. knj. M 13, str. 16.

²⁸⁰ Njene stavbi ali lope so se imenoval: Antonijev ali Zgornji hamer (= fužina), Zigov ali Srednji hamer, Angelov ali Spodnji hamer, Ernestininin hamer, Maksimilanov hamer, Elizabetin hamer, sedmi pa ni bil hamer ampak Mariae Frischhütte; ta najnovejši objekt je bil največji, zgrajen proti koncu predmarčne dobe; nudil je streho številnim že modernim železarskim napravam. Antonijev

vodnje in splošne prodajne konjunktore, kar je vplivalo na povečanje produkcije, se je pričela bolj razgibana doba za rudarstvo in železarstvo z drugo polovico 18. stoletja. Opazimo namreč večje investicije v nekatere obrate (Bohinjska Bistrica, Javornik, Sava, Mojstrana, Bistrica v Rožu, Mislinja), torej intenzivno gospodarjenje; vse manj je bilo ekstenzivnosti. Poslednja fužina, ki je pričela obratovati povsem na novo, je bila trentarska.

Ta obseg je zadoščal skoraj pol stoletja. Ko ni več zadoščal, se je uveljavil nov razmah fužinarstva, poslednji v stoletju pred modernizacijo industrije, razmah, ki je šel hkrati v širino in globino. V širino v tem smislu, da so podjetniki utemeljili 12 novih fužin in 6 plavžev, v globino pa v tem, da so nekatera podjetja tesneje navezala rudarje na novi interni rudarski in fužinarski red (na primer Zois, Ruard), da so zamenjala peči na volka s plavži (na primer Zois) in da so povečala proizvodnjo surovega železa in izdelkov iz njega. Novi razmah se je uveljavil v letih okoli leta 1785 do okoli leta 1820. Zajel je nove predele slovenske zemlje: šest fužin in dva plavža so zrasi v vzhodni polovici Slovenije,²⁸¹ tri fužine in dva plavža na Dolenjskem, le ena fužina še na Gorenjskem²⁸² in dve na Koroškem; dva koroška plavža so prizidali že obratujočima fužinama. Medtem ko bomo večanje v proizvodnji surovega železa obravnavali pozneje, želimo tu rekapitulirati novi razmah:

Fužine in plavži (Porast med leti 1785 in 1820)	Leto ustanovitve	Koncesija za plavž	Talil. ogenj na železo	Talil. ogenj na jeklo	Norec	Ogenj za tezanje	Repač	Ješa ali vigenjc	Ogenj za razžarjenje	Orodni ogenj	žične klešče	Oblikovalna kladiva
1. Kokra	1785		2	2		1						
2. Muta	1786		2	1								
3. Loče	1787											
4. Oplotnica	1788		2	1	1	1						
5. Vitanje	1788		2	1	2	1						
6. Pasjek	1792	1792	1	1	1	1						
7. Bajdiše		1794										
Bistrica-Rož		1795										
8. Dvor	1795	1795	6	3								
9. Fužina-Bohor	1807	1807	2	1								
10. Lovrenc I	1812		1	1								
11. Lovrenc II	1817	1817										
12. Zavrstnik	1818		1	1								
	12	6	19	12	4	4						

hamer je dajal zavetje 1 talilnemu ognju na železo in 1 talilnemu ognju na jeklo, enako tudi Angelov hamer, Erntinin hamer pa je imel le 1 ogrevalni ogenj, zato pa dve težki kladivi (na eni osi).

²⁸¹ Plavž v Fužini pod Bohorjem je nosil ime Antoni (AS, Fevdna in koncesijska knjiga str. 1; Posestna knjiga, str. 1; Nova posestna knjiga, I, str. 57; Rudar. knj. V A, str. 1).

²⁸² Za Kokro AS, Rudar. knj. M 13, str. L—2, str. 23; dalje M 28, str. 315.

Bistrico v Rožu smo že citirali; tu smo jo ponovili samo zaradi plavža. Zato je nismo oštevilčili. Fužina v Bajdišah je sicer starejša od plavža, toda delovala je sila neredno, to je z mnogimi in dolgotrajnimi presledki. Zaradi tega ne moremo citirati letnice ustanovitve, temveč le leto, ko so koncesionirali plavž. Smiselno je, da pojmujeemo to leto tudi kot moment, ko so utemeljili fužino. Od tega trenutka dalje je bil njen obstoj neprekinjen.

* * *

Redni in izdatni podatki za *proizvodnjo naših peči na volka in plavžev* so — kot je normalno za stoletje pred modernizacijo industrije — pomanjkljivi in netočni prav do zaključka 18. stoletja. Vzrok ni samo v nedodelani statistični službi, ampak precej tudi v tem, da so fužinarji iz davčnih razlogov navajali pogostokrat lažne podatke, končno tudi v tem, da so pri pečeh na volka in pri plavžih prakticirali dve talilni kampanji letno. Spomladanska se je pričela sredi ali konec pomladi, jesenska se je mnogokrat zakasnila zaradi pomanjkanja rude. Taliti so pričeli v pozni jeseni in kampanjo končali celo v januarju, včasih šele v februarju. Tu smo januarsko ali februarsko proizvodnjo vedno priračunali jesenski kampanji, ki naj bi se pričela oktobra-novembra in končala konec decembra. Po smislu je spadala tja, ne pa že k novi spomladanski kampanji. Na račun statistične službe moramo pripisati opombo, da vse do časov deblokade Evrope to ni bila specialna služba z družbenopolitično ali ekonomskopolitično funkcijo. Takšne službe še niso potrebovali. Če so kdaj zapisali določene podatke, je šlo to v prilog že znanega bilanciranja. Zapisovanje proizvodnje zaradi obdavčitve («davek na proizvodnjo») je pa povsem realna zadeva. In prav tu moramo iskati vse potrebne stvarne podatke.

Vsaka talilna kampanja je trajala le nekaj tednov, v drugi polovici 18. stoletja povprečno osem do deset tednov, v letu skupaj največ enaindvajset tednov ali nekako pet mesecev. Ves ostali čas sta peč na volka ali plavž stala hladna. Govorili smo že o veliki neizkoriščenosti proizvodjalnih sredstev v stoletju pred modernizacijo industrije — in prav tu imamo nov dokaz za to dejstvo. Neizkoriščena je bila tudi delovna sila. Najbrž je bila večina rudarjev v večjem delu 18. stoletja v slovenskem prostoru — tudi drugje v Evropi je bil to pogost pojav zlasti v področju gozdnega železa — bolj v kmetijstvu kot pa v rudarstvu zasidrana množica. Mali kmetje in kočarji so kopali ali so pomagali kopati rudo v času, ko ni bilo večjih poljskih opravil. V času kopanja rude jih je podjetnik zalagal z žitom (v tem primeru ni zalaganje isto kot založništvo!), ki ga je potem pri mezdnem obračunu vkalkuliral v plačilo. Ker taki »rudarji« niso vsi delali marno, so na račun žita dolgovali podjetniku včasih kar znatne denarje, so pa pri tem upali, da bodo kdaj le delali tako intenzivno, da bodo dolgove poplačali.

Zmogljivost cajnaric skupaj s »predstopnjo« (baloška fužina) je bila precej velika, saj je delo teklo neprekinjeno v vseh delovnih dneh določenega koldarskega leta. Zato so pomanjkanje lastnega surovega železa nadomestili z nakupom v domačih plavžih in v koroških velikih laških fužinah. Nekatere fužine so včasih dokupile petdeset odstotkov in celo tudi več surovega železa drugje.

Za naše domače peči na volka in plavže so podatki o obsegu proizvodnje v tridesetletju 1746—1775 naslednji (vse v tonah):

Peč na volka oziroma plavž	1746	1757	1762	1765	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	1777
Sava										213	213	
Javornik	157	168		170	193					207		
Plavž				101	168					207		
Zg. in Sp. Kropa						280					2403	
Zg. in Sp. železniki										231		
Kamna gorica			99			108						
Bistrica—Kamnik			99				65					
Zagradec							100	125	45			
Boh. Bistrica												175
Čabar					69							

Na osnovi teh močno nepopolnih podatkov morda že smemo sklepati, da sta bili najmanj leti 1774 in 1775 vsaj na Gorenjskem kar precej ugodni v primerjavi s prejšnjimi leti. Morda celo pomenita uvod v intenzivnejšo plavžarsko in rudarsko dejavnost in v boljše tržne razmere. Vendar ne moremo zapisati te domneve z večjo trdnostjo. Za kaj takega je še vedno premalo podatkov; ko bodo prišli na dan novi, bo podoba popolnejša. Vse kaže, da je bil plavž na Savi naš najmočnejši plavž in da je sam proizvedel približno toliko kolikor obe kroparski ali železnikarski peči na volka. Konkurrirala sta mu lahko le plavža na Javorniku ali na Plavžu. Končno moramo še opozoriti na to, da so za Zgornjo in Spodnjo Kropo v letu 1775 zelo verjetno navedli zmotno številko; prav zato smo ji dodali znak vprašaj. Za 50 % nižja proizvodnja bi bila realnejša, ker je že proizvodnja za leto 1770 izredno visoka.

Medtem ko se navaja za leto 1779, da je znašala skupna proizvodnja surovega železa na Kranjskem 1846 ton, kar je morda spodnja meja povprečja v tej deželi, pričenjajo z letom 1780 teči skoraj skozi vse desetletje bogatejši podatki za devet plavžev in peči na volka (v tonah):

Peč na volka oziroma plavž	1779	1780	1782	1784	1785	1786	1787	1788	1789
Sava		605		767	724	982			
Javornik		480			166	455	285	210	384
Boh. Bistrica			169		162	176	178	172	137
Zg. in Sp. železniki		222		232	190	186			
Zg. in Sp. Kropa					170	181			
Kamna gorica			90		80	73			
Bistrica—Kamnik			103	76	80	88			
Zagradec		37	71	38	44	56			
Stara fužina			140		158	160	197	182	144
Trenta		35							
Mislinja					276	367	227	301	153
Skupaj	1846				2050	2724			

V letih 1785 in 1786 smo uspeli sešteti proizvodnjo skoraj vseh slovenskih peči na volka in plavžev. Morda označujeta sešteti količini skrajno zgornjo mejo povprečja; zlasti za leto 1786 domneva, da je šlo za izjemno ugodno

leto, ki je presegalo zgornjo mejo povprečja. K proizvodnji surovega železa moramo pripisati tole načelno pripombo: dostikrat sta določena peč na volka ali plavža stala vse leto hladna, ker so normalno taljenje preprečevala popravila, prezidave, elementarne nesreče, premajhne zaloge železove rude in podobno. Zlasti pogosto so stali manjši talilni objekti, na primer Bistrica nad Kamnikom, Zagradec, Čabar, Trenta, Kamna gorica. Za mislinjski plavž nimamo za približno prvih dvajset let na voljo nobenih podatkov, vsaj za zdaj ne, ko pa jih lastnik fužine citira, spoznamo, da je imel kar precejšnjo talilno zmogljivost. Leta 1786 so savski, javorniški in mislinjski plavži skupaj proizvedli skoraj 66 % vsega surovega železa v slovenskem prostoru.

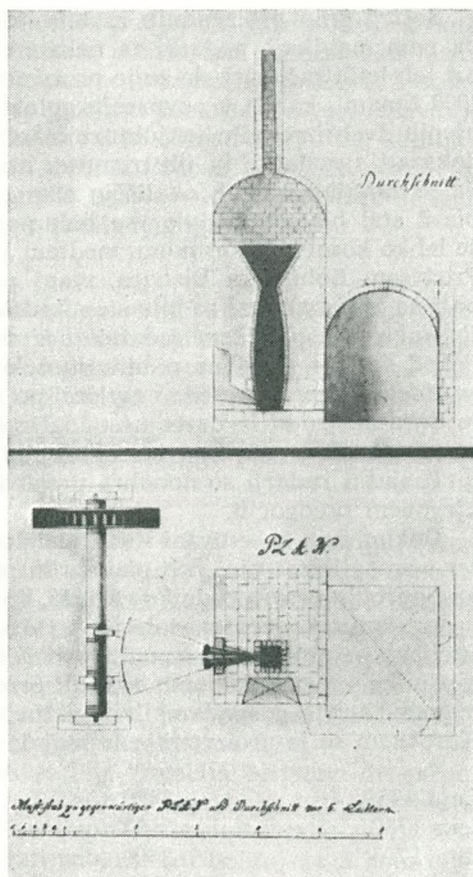
Večina devetdesetih let 18. stoletja je sicer glede števila podatkov nekoliko revnejša, toda to, kar je zapisano, nas opozarja na tri posebnosti: Prvič, novi plavž v Bohinjski Bistrici, ki je pričel redno proizvajati leta 1791 in je nadomestil odpravljeni peči na volka tod in v Stari fužini, se je izkazal prav dobro, drugič, Dvor ob Krki je — vsaj v začetku — zableščal, tretjič, novi manjši plavž v Pasjeku je nadkriljeval zagraškega in kamnogoriškega ter se za nekaj časa postavil ob bok vsaj eni kroparski ali železnikarski peči na volka. V večjem delu devetdesetih let je proizvodnja nihala takole (v tonah):

Obrat	1791	1792	1793	1794	1795	1796	1797
Bohinj. Bistrica		320	335	389			269
Zg. in Sp. Kropa	142						
Zg. in Sp. Železniki					186	127	
Dvor					200	402	
Pasjek				37	50	111	115
Zagradec					100		
Bistrica—Kamnik						50	

Podatki, ki jih navajamo, seveda niso sami sebi namen. So nekakšen kazalec na številčnici družbenega produkta in nas zgovorno poučujejo, da smo v času večanja prosperitete. Če te številke povežemo s podatki iz drugih proizvodnih sektorjev (tekstil, steklo, opekarstvo, usnje in podobno), potem moremo zlahka ugotoviti, da sta se podjetništvo, zlasti seveda industrijsko podjetništvo in njegova proizvodnja intenzivirala. Momentov, ki so omogočali to intenzivnost, je seveda veliko, na primer večja kupna moč domačega in tujega tržišča, vse večja koncentracija ali osredotočanje podjetnikov na en sam gospodarski posel, čvrstejša povezanost proizvajalcev znotraj založniškega sistema, gospodarska politika državne administracije, itd., itd. S tem so dobila načela kapitalističnega gospodarjenja vse večjo možnost predora. Velik delež pri uveljavljanju takšnih načel imajo nekateri fiziokratski nazori, ki so jih vpeljali v sfero industrije, industrijske politike. O tem bomo več spregovorili nekoliko pozneje, tu naj zadošča le pripomba, da se je fiziokratizem pričel uveljavljati v industrijski politiki države v blagi obliki že po letu 1770, veliko bolj pa po letu 1780.

Glede železarstva moramo priznati, da so bili dosežki naših plavžev in peči na volka v letih 1785 in zlasti 1786 nekaj izjemnega. Naslednja razpredelnica nas bo v tej domnevi potrdila. Vendar se je povprečje proizvodnje dvignilo in ostalo na povečani količini vse do znamenitih vojaških, političnih in gospodarskih dogodkov, ki so se pričeli vrstiti z letom 1809. Vzrok za boljše prodajo v tujino utemeljujemo tudi s povečano potrebo v splošnem

Naris in tloris trentarske peči na volka. Avtor risbe Jožef Leitner, Arhiv dvorne komore na Dunaju, zbirka kart, sign. N 265

ter z vplivom dogodkov v Franciji, ki so po letu 1790 opozarjali avstrijske politične in vojaške oblasti, da se je treba oskrbeti z določenimi industrijskimi proizvodi. Razpredelnica, na katero smo se pravkar sklicevali, je naslednja (v tonah):

Obrat	1798	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809
Sava	551		492	531	502	551		456			480	482
Javornik	264		293	207	282	215		220		322	173	168
Boh Bistrica	225	257	172	303	169	276	285	221	161	191	69	140
Zg. in Sp. Kropa	159	130	174	194	157	208		179	213		203	202
Zg. in Sp. Zelezniki	186		173	166	143	159	140	141	162	118	140	161
Kamna gorica	68	66	76	100	52	91		92	53		69	70
Bistrica—Kamnik	47		47	27		51		28		87	47	56
Zagradec	58		46	46	26	37		25			22	22
Dvor	267	253	227	279	198	238		237		168	168	174
Pasjek				67		54		90		76	71	63
Mislinja			149									
Skupaj	1825		1849	1920		1880		1689			1442	1539

Sešteli smo proizvodnjo za leta, ki imajo največ podatkov. Kljub temu, da nam manjkajo podatki za nekatere plavže in peči na volka, smemo vsaj pri teh letih računati, da se je proizvodnja surovega železa gibala med 1600 in 2000 tonami, kar je v povprečju gotovo več kot prejšnja leta (z izjemo omenjenih dveh izrednih konjunktur let). Ta »gotovo več« bo seveda treba še dokazati s podatki, ki jih trenutno nimamo na voljo. Dvom zbuja dejstva, da je zaradi naravnih okoliščin elan v Pasjeku hitro popustil in leta, ko je plavž stal hladen, so bila vse bolj pogosta. Tudi Dvor je popuščal, a se je še lahko kosal z Javornikom, medtem ko je Sava bila praktično nenadkriljiva. Predvsem Bohinjska Bistrica, manj pa obe kroparski ali obe železnikarski peči na volka skupaj so bile standardna sredina. Za vse je glavni problem bil ta, kako nakopati čem več železove rude, kajti tehnika kopanja je bila ponekod še zelo podobna nabiranju železove rude. Dvor se je v iskanju zaloga gozdnega železa dobesedno razlezel po pol Dolenjske, Bistrica nad Kamnikom je dovažala rudo iz deset ur oddaljenih nahajališč, Kroparji in železnikarji so pretaknili že vso Jelovico in sosednje hribe.

Pasješki rudarji so dodobra pregledali vsak hektar gozda na Kumu in na njegovem predgorju.

Dokler smo zaverovani v citirane številke, smo zaverovani v gozdno železo ter v zmogljivost njegovih plavžev in peči na volka. Ko se ozremo okrog sebe na področja pravih rudnikov železa, opazimo po eni strani podobno dinamiko v dogajanju konec 18. stoletja, po drugi strani pa vse večjo razliko v investicijski in proizvodni zmogljivosti železarskih podjetij. Za ilustracijo tako dinamike kot razlik bomo navedli proizvodnjo surovega železa na Koroškem in porast števila gospodarskih objektov v nekaterih severnih dednih deželah. Na Koroškem se je proizvodnja vzpenjala takole:

Leta 1759	4480 ton	Leta 1794	10.864 ton
leta 1780	5600 ton	leta 1808	13.059 ton
leta 1783	8400 ton	leta 1814	4351 ton

Približno dvajset let (1759—1780) je potrebovala proizvodnja, da se je povečala za 20 odstotkov, potem pa se je v breme treh letih (1780—1783) dvignila za 33 %; v celoti je v teku pol stoletja ali v letih od 1759 do 1808 poskočila proizvodnja surovega železa na ozemlju severno od Karavank nekako za 66 %. Takega skoka si proizvodni potencial južno od Karavank ni mogel privoščiti niti v mislih. Opozorimo naj še na to, da se je proizvodnja skrčila od leta 1809 do 1814 kar za približno 66 %!

Pri severnih dednih deželah se bomo omejili na drugačne podatke. Češka je leta 1776 imela 103 plavže in 131 fužin, dvanajst let pozneje (1788) že 135 plavžev in 290 fužin. Moravska je že zaostajala, saj je leta 1776 izkazala 80 plavžev in 21 fužin, leta 1789 pa 81 plavžev in 31 fužin. Tisti skromni ostanek Šlezije, ki je pripadel Avstriji, je v istem letu 1776 naštel 5 plavžev in tri fužine, trinajst let pozneje (1789) sedem plavžev in pet fužin. Avstrija nad Anizo se razlikuje v tem smislu, da je zmanjšala število plavžev od šest na štiri (1783 in 1790), število fužin pa povečala od 251 na 284 objektov.²⁸³

Paralele so naslednje: Vse dežele izpričujejo proti koncu 18. stoletja čedalje večjo širino in globino industrializacije, le da je dinamika v prostoru južno od Karavank umirjenejša od prostora severno od tod. Razlika se je

²⁸³ Příbram, Geschichte, str. 405—407.

nato večala. Glede razlike v višini kapitala med podjetniki južno od Karavank in severno od njih se bomo omejili na en sam pomemben primer: tisti Maks Tadej grof Egger, ki je leta 1791 kupil železarno v Lipici, je pritegnil k sodelovanju v svojih podjetjih 108 deležnikov, ki so mu pomagali ustvariti glavnico v višini 220.000 gld (vračal jih je s štiriodstotnimi obrestmi). Toliko kapitala in toliko družabnikov ni mogel v tistem trenutku zbrati še noben gorenjski fužinar, čeprav ni manjkalo veliko bogatih trgovcev. Nekaj resnice je pač še v tem, da je trgovska mentaliteta prevladovala nad industrijsko.

* * *

Fužine s pripadajočimi plavži in rudniki, če so jih imele, so bile najtipičnejši predstavnik klasičnega pojma o fabriki. Proizvajale so namreč s pomočjo ognja in posebnih sredstev za proizvodnjo, na primer kladiv, klešč za žico in podobno. Tudi *delavstvo* teh fabrik je že dolgo časa imelo posebno mesto med delavstvom raznih industrijskih panog. Podrejeno je bilo rudarskim instancam, po tradiciji je uživalo določene bonitete (na primer oproščenost vojaške službe, reparacijskih del na cestah in podobno), a delo je bilo težje kot v drugih panogah.

Medtem ko so dela v rudnikih, pri plavžih in v fužinah opravljali samo moški, pa v kovačijah že ni bilo več tako. Samo za ilustracijo navajamo podatek iz nekega zapisnika, ki pripada letu 1750, češ da dela v Kropi več kot 40 parov kovačev, med njimi tudi ženske, vdove in otroci (celo 8 let stari otroci).²⁸⁴ V takšnih in podobnih kovačijah v železnikih, Kamni gorici in še kje so delale kar cele družine. Nekakšno družinsko delo ni bilo omejeno samo na kovačije; poznajo ga v steklarstvu, v sitarstvu, pozneje tudi v slamnkarstvu. Tu gre za vprašanje zaslužka in ne za problem delitve dela.

V rudnikih, pri plavžih in v fužinah je bila situacija bistveno drugačna. Bolj so prodirali fiziokratski nazori v industrijsko dejavnost, v tem primeru v tradicionalni fužinarski sistem, bolj so čutili spremembe tako podjetniki kot delavci. Te spremembe bomo študirali na primeru bohinjskega kota enostavno zato, ker je prav Zois o tem še največ zapisal. Seveda so spremembe zaznali že po letu 1770, vendar žgoče šele po letu 1780. Zois na primer je prav leta 1780 izjavil, kako bi bil srečen, ko bi mogel prodati vse svoje fužine za ceno stroškov (Bohinjski fužini, tisto v Bistrici in ono v Stari fužini, je cenil na 100.000 gld ali manj).²⁸⁵ Ni jih prodal, marveč ga v letih 1788—1792 vidimo v Bistrici, na Javorniku in v Mislinji, kako je vneto študiral zagatni položaj in izhod iz njega; odločil se je za modernizacijo obratov in za velike spremembe v organizaciji rudarskega in fužinarskega dela.

V rokopisu z naslovom *Predpis o plačilu za rudo v Bohinju*, ki nosi datum 15. septembra 1788 (na ovitku je napis Rudarski reglement za Bohinj),²⁸⁶ se je pritoževal, da so se razmere zanj pričele slabšati po letu 1780, ko so ukiniteli mesto nižjega rudarskega sodnika za Bohinj. Ta je namreč z rednimi pregledi reševal vse sporne zadeve med podjetjem in delavci, verjetno največkrat v korist podjetja. Tudi stari sistem glede rudarskih opravil, glede nakupa rude od rudarjev in glede njihovega zalaganja z žitom namesto totalnega izplačila mezde v gotovini, kar je veljalo od leta 1743 dalje, se je z novimi uredbami

²⁸⁴ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1574.

²⁸⁵ Jože Žontar, Neznana pisma Žige Zoisa, Kronika II, 1954, str. 188—191.

²⁸⁶ AS, Zoisov arhiv, R u F III. — Marija Verbič, Bohinjsko rudarstvo in fužinarstvo konec 18. stoletja, Kronika IV, 1956, str. 6—14, dalje Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, I, Ljubljana 1969, str. 125—128.

podrl. V boljših jamah so delavci delali samo toliko, da so z delom poplačali žito, ki so ga prejeli iz kašče. Več so delali, da so prejeli mezdo tudi v gotovini, le v primerih izredne stiske. Bogatejši podložniki so prihajali v svoje jame na delo samo toliko, da so odrinili druge reflektante. Zaradi novega stanja po letu 1780 knapi niso kar po več let odpirali novih jam, starih pa niso poglobljali. S tem so spravili plavže v veliko stisko za rudo, Zoisa pa pripravili k reorganizaciji medsebojnih odnosov.

V tem času je Zois imel v Bohinju 170 rudarjev, ki so imeli osemurni šiht. Ta je bil takrat v navadi povsod v deželi. Vsaka kompanija je pričela v gori delati v ponedeljek opoldne, zapustiti pa jo je smela šele v petek popoldne. Zaradi težav, ki so se pojavile v novih razmerah in smo jih že omenili, je podjetnik ukinal z 29. septembrom 1788 vsa stara pravila, staro tradicijo, in izjavil, da bo odslej kopal rudo v lastni režiji, da bo torej vpeljal podjetniški način kopanja rude, to je dogovorjeni, pogodbeni, akordni način izkopa rude. Knapi so bili pravzaprav že od nekdanj zgolj pogodbeni delavci njegovega podjetja, vendar se je sčasoma med njimi zasedrlo mnenje, da imajo lastninsko pravico do rudnih jam. Vse, do česar so leta 1743 dalje imeli pravico, je bilo le to, da je podjetje od njih kupovalo rudo in jim dajalo žito iz kašče. V resnici je prava last rudarjev bil zgolj jamski in drug delovni material, na primer orodje za obtesanje, les, vitel in izpirališča za vodo, kočice za spanje in razno orodje.

Osnovo za reorganizacijo rudarskega dela je dala dvorna resolucija z dne 4. januarja 1787. Le-ta ukazuje, da se ukineta zalaganje z žitom in zastavnina, dva za Gorenjsko tako značilna pojava, in da se delavci odslej plačujejo samo v gotovini (v nemški veljavi). Na tej osnovi je Zois odločil, da bo plačal vsak cent ali 56 kg čiste, oprane in presejane rude po 12 krajcarjev. Vse to delo da morajo rudarji opraviti na svoje stroške. Rudo bodo odtehtali kar na gori. Vsak rudar, ki bo v redu opravljal svoje šihte, bo torej dobil prvega v mesecu 4 gld nemške veljave predujma.

Do takrat so rudarji kopali rudo na dobro srečo. Podjetnik je po novem odredil, da bodo to delali pod nadzorstvom in vodstvom podjetja, konkretno Bohinjske Bistrice, kamor je s to reorganizacijo osredotočil vodstvo vsega bohinjskega rudarstva in fužinarstva. Od tedaj so rudo iz revirjev Jame in Rudno polje začasno še vozili v Staro fužino, iz revirjev Rudna dolina in Gorjuše pa v Bistrico. Lokalni nadzor nad jamami se je poostiril; vodil ga je jamski pisar z dvema faktorjema v glavnem revirju na Gorjušah. Vsi trije so bili podrejeni upravi v Bistrici. Zois je število jaškov in rudarjev zmanjšal; dotlej je v 96 jaških delalo 170 mož posadke, odtlej pa bo delo teklo le v boljših jaških in le z 80 knapi. Njihovo delovno leto se je odtlej pričelo po košnji, to je, na Mihelovo. Rudarjem so tudi povedali, naj nihče ne pride h kašči prej, preden ni faktično pričel delati. Na Mihelovo so tudi prejeli prvi denar za oktober. Določili so, da podjetje ne bo vzelo rude od nobenega rudarja, ki ni v pogodbenem odnosu s podjetjem. To pomeni, da odtlej podjetje ni imelo sebe več za nekakšno nakupovalnico rude, temveč za firmo, ki dela le s svojimi pogodbenimi delavci. V tem vidimo tehten premik v smer modernejšega podjetništva. Sicer so še naprej rudarili v glavnem kmetje, vendar ne več vsak, ki si je to omislil, temveč le tisti, ki so ga vpisali v matični list. Po novem rudarji niso smeli praznovati praznikov, ki jih je odpravila omenjena dvorna resolucija. Določili so, da bo za vsak praznovani dan kaznovan z odtegljajem enega goldinarja nemške veljave, kdor bi se spozabil

in vseeno praznoval. Za košnjo je podjetje določilo čas od Jakoba do Jerneja (od 25. julija do 24. avgusta).

Odslej je morala vsaka kompanija povedati mesec dni prej, kateri jašek bo opustila ali bo sicer nehala delati, sicer bo izgubila pogodbeni denar in matični list. To je pomenilo, da bodo vse člane kompanije črtali iz moštvene knjige. Poostritev delovne discipline je šla še dalje. Določeno je bilo, da bo kompanija izgubila pogodbeni denar in matični list, če je en teden ne bo v določeni jašek (seveda v delovnih mesecih). Podjetje je smelo rudarje predstaviti na drugo delovno mesto, če so to narekovale potrebe. Če bi knapi ne pristali na prestavitev, bodo odpuščeni in bodo prav tako izgubili svoj matični list, ki ga sicer hrani uprava na Bistrici. Isto se bo zgodilo s tistimi, ki bi sejali rudo z goljufivo mrežo, to je, z mrežo, ki se razlikuje od tiste prave in jo hrani uprava, dalje s tistimi, ki bi rudi pozneje dodajali jalovino; te bodo izročili višjemu rudarskemu uradu, da bodo prejeli zaslužno kazen.

Rudo so tehtali dvakrat letno. Zaboje so kot taro odtehtali; pri deževnem vremenu so odbili 5 % teže na račun vlage. Tak odstotek je bil takrat splošno in povsod v rabi. Jamski pisar Anton Žerovnik, ki je stoloval s faktorjema na Gorjušah, je začel voditi potrebne knjige s 1. oktobrom 1788. Glede razpršenih delovišč je podjetje sklenilo, da jih bo opustilo, tudi zategadelj — kot je pripisal Zois — da bo nadzor v manjšem številu revirjev boljši in enotnejši.

Kmetje so že prej, kmalu po letu 1750, pričeli izsekavati listnat gozd. Posek se je povečal do take mere, da okoli leta 1770 fužinskim podjetjem ni preostalo drugega, kot da so za drag denar sekali bukve v teže dostopnih krajih. Oblast je tudi ukinila uredbo o gozdnih rezervatih, ki je bila za fužinarje zelo ugodna. V smislu te uredbe so bili nekateri večji in izdatnejši gozdovi pridržani za fužinarje, da so se mogli nemoteno oskrbovati z lesom oziroma ogljem v korist svojih fužin. Po njeni razveljavitvi se je oglje takoj podražilo. Povrh vsega je še uvedba osebne svobode leta 1782 zmanjšala ponudbo delovne sile²⁸⁷ in prepovedali so siliti otroke, da bi delali za odplačilo dolgov, ki so jih pri podjetju napravili še njihovi starši. Prepoved je izšla pač na osnovi predpisov z dne 20. novembra 1786 in 18. februarja 1787, ki niso dovoljevali zaposliti otroke v fabrikah.²⁸⁸

Ker sta se spremenila ves delovni sistem in delovna disciplina,²⁸⁹ ker se je oglje podražilo in ker razpršeno obratovanje ni bilo več rentabilno, se je Zois odločil, da bo namesto dotedanjih dveh vsaksebi oddaljenih peči na volka (Stara fužina, Bistrica) zgradil en sam primeren plavž v Bistrici. Tako se je tudi zgodilo in stara peč na volka v Bistrici je delovala le še do julija 1790, nato je podjetnik prižgal plavž. Z vsemi naštetimi novostmi in spremembami se je zaključila le prva stopnja modernizacije v smer kapitalizma.

---

²⁸⁷ Zois je prvotno zapisal v svoje besedilo »... weil die Konkurrenz zum Arbeitsverdienste in der arbeitenden Classe verminderet werden muste«, a je besedico 'arbeitenden' prečrtal in pustil samo tekst »in der Classe« (podčrtal J. Š.).

²⁸⁸ Zois je ob tem zapisal: Endlich kam eine für Krain auf einseitige Vorstellungen eines Advokaten (sc. to bi utegnil biti dr. Jožef Luckmann) eigens geschöpfte Resolution, die das seit 1550 im Lande üblich geweste Verlagsystem gänzlich umwarf, da es verboten ward, die Kinder der Arbeiter um die Schulden der Eltern in Haftung zu nehmen, und da befohlen ward, alle Löhnungen in baarem Gelde nach dem Wiener current Fuss, abzureichen (podčrtal J. Š.). — Več o dr. Jožefu Luckmannu prim. Dana Zwitter-Tehovnik, Wirkungen der Französischen Revolution in Krain, Wien—Salzburg 1975, str. 80—96 (Veröffentlichungen des Historischen Instituts der Universität Salzburg, XII).

Brali smo že, kako so naši fužinarji dodatne količine surovega železa kupovali v koroških plavžih. Vzpostavitev Ilirskih provinc je podjetnike spet prisilila k nadaljnjim redukcijam delovne sile. Avstrijska vlada je prepovedala izvoz surovega železa iz svojega dela dežel v te province in od decembra 1809 dalje res ni prišla nobena večja pošiljka železa v francoski del njenega nekdanjega ozemlja. Posledica je bila, da so podjetniki bili prisiljeni obdržati na delu le toliko delavcev, kolikor je bilo potrebnih za to, da so podelali domače surovo železo. Ostale so odpustili. Kdaj in koga so redukcije najbolj prizadele, bo pokazala tale razpredelnica:²⁹⁰

Kategorija delavcev	Zoisova jeklarna Radovna-Javornik			Zoisova železarna in žebljarna Boh. Bistrica-Stara fužina		
	1810	1811	1812	1810	1811	1812
Rudarji	32	24	18	94	70	45
Drvarji in ogljarji	94	56	48	150	130	82
Drobilci rude	12	10	6	8	6	4
Plavžarji	8	8	8	9	9	9
Kovači pri presnanju	15	15	12	9	9	4
Kovači pri kladivih	4	4	3	8	6	6
Žebljarji				160	100	80
Fužinski tesarji	8	6	3	6	4	3
Čuvaji skladišč	3	2	2	3	2	1
Domači vozniki	4	3	2	5	4	3
Faktorji in pisarji	5	5	5	2	2	2
Skupaj	185	133	107	454	342	239

Zmanjšanje števila delavcev je najbolj prizadelo rudarje, drvarje, ogljarje in žebljarje. V splošnem sta Radovna in Javornik reducirala 43 % zaposlenih, Bistrica in Stara fužina celo 47 % delavcev. V glavnem je podjetnik izločil predvsem manj kvalificirane delavce, medtem ko je ostalo število visokokvalificiranih delavcev in pisarjev nespremenjeno ali bilo znatno manj znižano.

Nekaj vrstic dalje bomo objavili še nekaj starejših številke o zaposlenih. Če primerjamo te številke s pravkar navedenimi podatki, bomo opazili tudi zmanjšanje števila delavstva. Toda zmanjšanje števila delavcev iz let 1810—1812 je posledica zunanjih dogodkov, zunanjih sprememb, tisto iz leta 1792 pa izvira iz notranjih strukturnih premikov, ko je šlo podjetniku za koncentracijo delovne sile in povečanje proizvodnje (dve stari peči je zamenjal en sam modernejši plavž), torej za čim večjo rentabilnost en bloc. Zois je gotovo vedel za spremembe v svetu, v Angliji, v Franciji in drugod. Te številke so naslednje:²⁹¹

²⁹⁰ Temeljno spremembo v delovnih in mezdnih odnosih v Bohinju je Zois nazval z besedami »... und das neue Erzgeding hierinfals in die Fusstapfen des alten Erzkaufs treten wird...«, s čimer je povedal, da stopa na mesto nekdanjega za kmete ugodnega nakupa rude v tem primeru nov sistem, to je, fiksna pogodba o izkopu rude ali tako imenovani izkop na akord. Prejšnji nakup rude ali Erzkauf je brez odtegljajev znašal 16 kr v kranjski veljavi od centa (56 kg), z odtegljaji 12 kr.

²⁹⁰ AS, Zoisov arhiv, fasc. 29.

²⁹¹ Prav tam, fasc. 34.

Kategorija delavcev	Javornik 1792	Boh. Bistrica 1792	Stara fužina 1792	Mislinja 1800
Delavci v železarni		17		26
Delavci v jeklarni	30			
Rudarji	42	90		35
Žebljarji		60	100	
Žičarji		3	1	
Dninarji	19	28	19	5
Gozdarji				83
Pisarji, uradniki	5	4	3	
Skupaj	96	202	123	149

Ker Radovna ni imela svojih rudarjev, se je torej na Javorniku zmanjšalo število za deset; Bistrica je zaradi koncentracije rudnih jam na Gorjušah in drugje po hribih zmanjšala število knapov že pred 1792, tako da je število 90 dokaz novo nastale situacije. Pač pa sta Bistrica in Stara fužina odpustili nekaj pisarjev, medtem ko pričujočih podatkov za Mislinjo trenutno še ne moremo primerjati z vzporednimi navedbami, veljajočimi samo zanjo.

Seveda se samo s Zoisovimi fužinami ne moremo zadovoljiti, ker bi radi dobili zaokroženo podobo za ves montanistikum v slovenskem prostoru. Strnjene podatke imamo le za Kranjsko v letu 1811, za druge fužine le občasne podatke, pa še to ne za vse obrate. Za Kranjsko so, kot je videti, številke močno zaokrožene navzgor in zato izpostavljene kritiki. Predvsem ne gre samo za rudnike železa, temveč za rudnike in fužine sploh. Kropa je presenetljivo zaokrožena na 1000 delavcev, Kamna gorica na 600 in tržiške kovačije na 100 delavcev. Res pa je verjetno, da Ruardove fužine v Beli peči niso bile nič večje od preostalih dveh fužin v istem kraju. Danes še ne vemo, kaj je popisovalec prištel Ruardu v Beli peči, da je dosegel tako visoko številko. Ko bomo imeli na voljo točnejše podatke, bomo mogli razpredelnico, ki jo tu objavljamo, bistveno korigirati. To še toliko bolj, ker se nanaša na leto 1811, na leto krajšega kriznega obdobja zaradi omenjenih zunanjih okoliščin.²⁹²

Zap. št.	Podjetje	Število delavcev
1.	Zoisovi rudniki železa na Javorniku	210
2.	Rudniki železa v Bohinjski Bistrici	338
3.	Ruardovi rudniki železa na Savi	291
4.	Ruardovi rudniki železa v Pasjeku	93
5.	Auerspergovi rudniki železa na Dvoru	204
6.	Urbančičevi rudniki železa v Kamniku	145
7.	Rudniki železa v Železnikih skupno	870
8.	Rudniki železa v Kropi skupno	1000
9.	Rudniki železa v Kamni gorici skupno	600
10.	Lazzarinijevi rudniki železa v Zagradcu	94
11.	Ruardove fužine v Beli peči	89
12.	Cavalarjeve fužine v Beli peči	17

²⁹² AS, Ruardove fužine in rudokop Sava, fasc. 8.

Zap. št. Podjetje	Število delavcev
13. Gruberjeve fužine v Beli peči	30
14. Ignaca Jabornigga fužine v Trziču	43
15. Andreja Jabornigga fužine v Trziču	43
16. Fužine tržiškega gospostva	55
17. Kovačije v Trziču skupno	100
18. Kordičeve fužine v Retnem trenutno ne obratujejo	
19. Fuchsove fužine v Zgornji Kokri	20
20. Rudnik svinca Elizabete Luckmann v Rižah	47
21. Ruardov rudnik svinca na Savi	10
22. Rudnik svinca Jožefa Zerovca v Knapovžah	6
23., 24., 25., 26. in 27. Premogovniki skupno	62
28. Erarna steklarna v Zagorju ob Savi	60
29. Rudnik živega srebra v Idriji leta 1809	725
Skupaj	5152

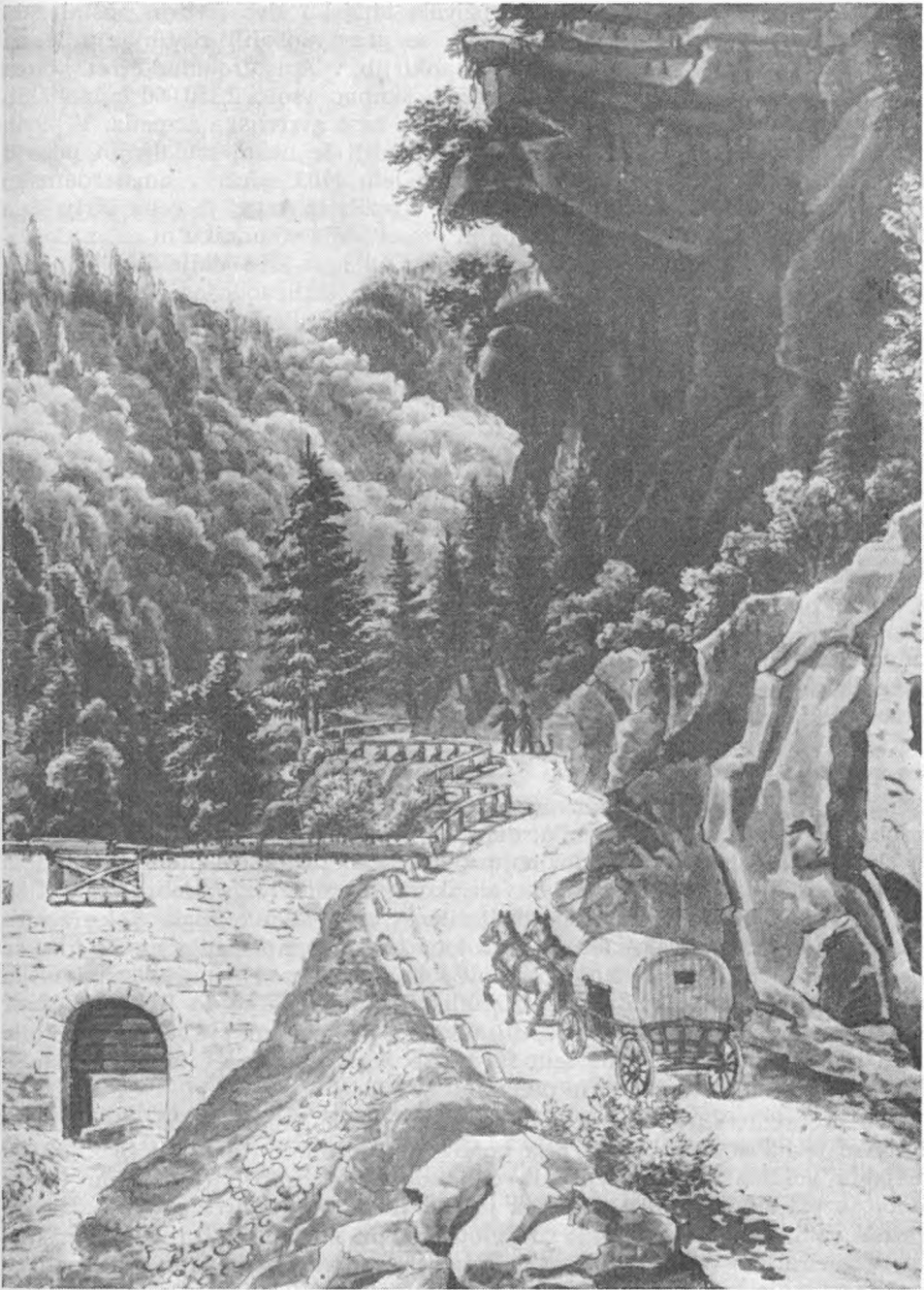
Pločevinarna Lipica ob Dravi na Koroškem je leta 1800 imela 33 delavcev, za vrsto drugih fužin v vzhodni polovici slovenskega prostora (razen za Mislinjo) še nimamo podatkov, ki bi temeljili na zanesljivih virih. V splošnem so rudniki imeli precej veliko število rudarjev, medtem ko so fužine štele od 20 do 60 delavcev. Rudarji v premogovnikih se v tem času, ko premog še ni imel prave veljave, seveda nikakor ne morejo kosati s poklicnimi tovariši pri železovi rudi; mogli so se primerjati kvečjemu s tistimi pri svinčevi rudi.

• • •

Ze precej pred pričetkom 18. stoletja je bilo — podobno kot ogrskim rudnikom bakra — tudi *idrijskemu rudniku živega srebra* odkazano posebno mesto v trgovini Avstrije s tujino. Ker je bil državna last, je domačinom šel le zaslužek za delo v jami, pri žgalnih pečeh, v gozdovih, pri plavljenju lesa, itd. Dobiček je kasirala državna blagajna, vsi trgovski posli in iz tega izvirajoči znatni profit so šli v dobro dunajskih, beneških in amsterdamskih firm.²⁹³

Ob vstopu v 18. stoletje je Amsterdam bil še vedno glavno tržišče za prodajo idrijskega živega srebra in trgovska ter bančna hiša Deutz njegov izključni prodajalec. Korespondenco in inšpekcijo glede živega srebra je vodila pooblaščená dunajska skladiščna firma. Za notranje državne potrebe sta živo srebro prodajali faktoriji v Steyru in Regensburgu. Prodaja pri rudniku je bila strogo prepovedana. Prodaja živega srebra in kontroliranje poslovanja resda nista bila zelo elastično izpeljana, toda po drugi strani je bilo nadvse

²⁹³ Heinrich Srbik, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*, Wien und Leipzig 1907. — Jakob Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*, München und Leipzig, 1925², str. 22—23, zlasti 292—359. — Mihael Arko, *Zgodovina Idrije, Gorica* 1931. — Marija Verbič, *Idrijski delavec v 16. stoletju*, *Zgodovinski časopis* VI—VII, 1952—1953, str. 531—551. — Ivan Mohorič, *Rudnik živega srebra v Idriji*, *Idrija* 1960, zlasti strani 91—194. — Marija Verbič, *Idrijski rudnik do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1966 (disertacija, tipkopis). — Marija Verbič, *Upor idrijskih podložnikov leta 1627*, *Kronika XVIII*, 1970, str. 147—149. — Marija Verbič, *Fabrikacija cinobra v Idriji*, *Kronika XIX*, 1971, str. 8—13. — Veliko podatkov imajo razni letniki revije *Idrijski razgledi*.

Voz za prevažanje živega srebra na cesti v Idrijo. F. K. v. Goldenstein, lavirana perorisba. Narodni muzej v Ljubljani

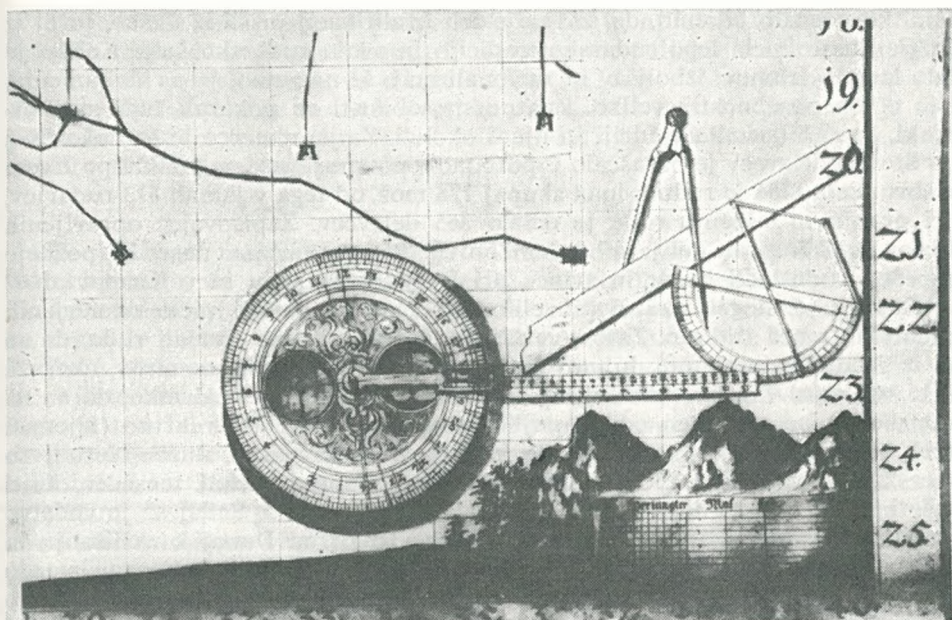
pomembno, da je kredit, ki ga je uživalo idrijsko živo srebro, postal zelo primerna osnova za najemanje posojil, se pravi posojil, ki jih je najemal habsburški dvor pri veletrgovcih in bankirjih v Amsterdamu. Proti koncu 17. stoletja so omenjena posojila dosegla skupno vsoto 2,350.000 holandskih goldinarjev, od česar je večji del rezervirala zase avstrijska armada. V prvih letih 18. stoletja je Avstrija najela v Holandiji še nekaj nadaljnjih posojil na račun živosrebrnega fonda. Ko pa je leta 1703 vdrla v amsterdamsko tržišče Anglija z živim srebrom, ki ga je uvozila iz Azije, je cena idrijskega živega srebra prav znatno nazadovala in proizvodnja v rudniku ni več zadoščala za odplačilo dolgov. V Amsterdamu so od leta 1708 dalje idrijsko živo srebro prodajali na javni dražbi z dokaj nizko izklicno ceno. Javne dražbe so bile vsako leto enkrat, poslednja je bila leta 1713. Potem so prišli na sistem stalne maloprodaje.

V času tega zastoja je beneški prodajalec odpovedal pogodbo in zahteval boljše pogoje, a jih ni dosegel več. Avstrija je namreč v tem času že vidneje izoblikovala osnutek svoje lastne merkantilistične politike: pri uvozu in izvozu se je odločila za prohibitivni sistem in podobno. Njena merkantilistično usmerjena gospodarska politika je šla za tem, da se pri trgovanju s komornimi ali državnimi dobrinami — v našem primeru pri trgovanju z živim srebrom — otrese dotedanjega odločilnega vpliva tujih faktorjev ter da prodajo prenese v notranjost države. Trgovanje z živim srebrom je z letom 1719 osredotočila v obeh svobodnih pristaniščih v Trstu in na Reki za južne dežele. Vprašanje prodajanja v Amsterdamu ni bilo istočasno rešeno, enako tudi ne problem odplačila avstrijskih dolgov, kajti šele leta 1724 je Dunajska mestna banka utegnila izplačati upnika. Tedaj je sama prevzela direktno prodajo živega srebra za ves čas, kolikor ga je potrebovala, da je likvidirala prav vse obveznosti, ki so izvirale iz Deutzevega privilegija glede prodajanja živega srebra po svetu.

Z letom 1725 se je uprava rudnika v Idriji mogla z olajšanjem lotiti internih problemov. Prva poteza je bila, da so omejili obseg eksploatacije rude in vpeljali racionalnejše gospodarjenje z dragoceno rudo. Medtem ko so leta 1698 še prodali blizu 1000 sodčkov ali skoraj 88 ton živega srebra (takrat so prodajo šteli po sodčkih, izmed katerih je vsak imel okroglo 87 kg živega srebra in je stal nekako 170 gld), je leta 1727 prodaja padla na 22 ton, se počasi popravljala in se leta 1736 povzpela skoraj na 170 ton, v ostalem pa nihala okoli količine sto ton. Proizvodnjo cinobra, ki so jo leta 1726 sicer spet vpeljali, so prav kmalu opustili, obnovili pa šele leta 1782 (te produkcije niso potem prekinili vse do leta 1918). Še pozneje, namreč leta 1796, so se lotili proizvodnje sublimata in precipitata.

Po preureditvah je živosrebrni fond spet postal kreditno sposoben in leta 1734 se je habsburška monarhija ponovno zadolžila v Holandiji za 2,400.000 renskih goldinarjev, pozneje za veliko dodatno vsoto. Kljub temu je bil dobiček pri živem srebru tolik, da je rudnik mogel razširiti svoja rudarsko-raziskovalna dela. Z letom 1736 so se lotili del pri poglobljanju rogov in jaškov, modernizirali so vodne, drobilne in pralne naprave, uvedli leta 1750 španske peči za žganje rude in leta 1765 povezali Idrijo z Vrhniko s pomočjo nove, boljše ceste. Nato so med letoma 1766 in 1770 zgradili znamenito kamšt, veliko črpalno napravo s kolesom na vodni pogon; kolo je imelo kar 10 m premera.

Do leta 1785 se je proizvodnja živega srebra gibala v smeri navzgor in dosegla maksimum 180 ton. Bistven vzpon so notirali od naslednjega leta

Fr. A. Steinberg, detajl merilnega orodja v rudniku živega srebra v Idriji. Arhiv dvorne komore na Dunaju, Zbirka kart, sign. P c 1

dalje, ko so sklenili ugodno pogodbo s Španijo: produkcija se je od takrat vse do leta 1796 gibala med 600 in 680 tonami.²⁹⁴

V odstavkih o »bilanciranju« smo brali, da je v Idriji ostalo le 40.000 gld za plače delavcem. Ob tem se nam seveda takoj sproži vprašanje o številu in kategorizaciji vseh delavcev, ki so se udinjali pri rudniku. Nanj ni težko odgovoriti, ker je takšnih in podobnih poročil kar precej. Podrobni seznam posadke za leto 1765 našteje 663 rudarjev in drugih delavcev; pravih kopačev je bilo 268, prebiralcev rude kar 131, drvarjev so našteali 83, kopaških učencev 65 — in tako dalje. Zaposlencev z uradniškim položajem je bilo seveda znatno manj: deset rudniških nadzornikov; jamskih tesarskih mojstrov je bilo šest, tesarjev sedem, štirje zidarski polirji, dva kamštna mojstra.²⁹⁵ Razen za nadzornike bi o drugih težko rekli, da so imeli uradniški položaj, vendar mojstri v klasičnem obrtniškem pomenu besede niso bili. Imeli so nekakšen poseben položaj. V železarni na Dvoru so na primer glavnemu tesarju rekli arhitekt, polir je bil tu vodja gradenj, ne pa nekakšen predelavec. V Idriji je bilo podobno. Kamštni mojster je bil kar inženir v malem, saj se je moral na mehaniko spoznati presneto dobro, kadar so vodni pogoni odpovedali. Seveda nas pri vsem tem zanima tudi število jamomercev ali geodetov in tudi drugih strokovnjakov, saj vemo, da so morali v Idriji mnogokrat reševati zapletene tehnične probleme kar sami in s svojim znanjem, kajti dunajski in drugi strokovnjaki niso bili vedno pri roki.²⁹⁶ Zato nismo prav nič presene-

²⁹⁴ K pogodbam prim. še Bressani Luigi, Konvencija med Španijo in cesarstvom (Avstrijo) iz leta 1791 za dobavo živega srebra iz c. kr. idrijskega rudnika Ameriki in španskim Indijam (= Španski Ameriki), Idrijski razgledi XVI, 1971. str. 196—201 (Konvencija je veljala do leta 1803; izvažali so prek Trsta).

²⁹⁵ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1573.

²⁹⁶ Jože Šorn, Jožef Mrak kot geodet in risar, Kronika 23, 1975, str. 94—101.

čeni, ko pogosto beremo, da so ljudje teh kvalifikacij prišli iz Češke, torej iz dežele, ki je imela lepo rudarsko tradicijo in svojo rudarsko šolo. Koliko je bilo lastnih izumov, izboljšav in racionalizacij, še ne vemo, je pa dokumentacije o teh posebnostih veliko. Znatne sposobnosti so pokazali tudi strokovnjaki, ki so bili doma v Idriji in njeni okolici. Za jamomerce je to dokazano.

Število delavcev je naraščalo vzporedno s povpraševanjem tržišča po živem srebru. Leta 1786 je rudnik imel skupaj 778 mož, od tega v jamah 413 rudarjev, pri pranju in čiščenju rude je delalo 365 delavcev. Zapisovalec opravljenih šihotov in nadnevnih del je bil Jožef Zerovic, ki je na primer deset let pozneje uspešno rudosledil baker in svinec pri Podjelovem brdu in v Knapovžah.²⁹⁷

Rudnik je mogel izkazovati velik dobiček tudi zaradi pičlo odmerjenih rudarskih mezd in dnin. Zato so rudarji protestirali, poneverjali rudo, da so si iz izkupička nakupili hrano, prišlo je celo do pravih nemirov (kar že v 16. stoletju).²⁹⁸ Nemir ali tumult v marcu 1767 se je končal tako, da so tri samske knape za kazen oddali najbližjemu regimentu kot rekrute (izjemen prekršek prastarega pravila, da so rudarji prosti vojaške službe, četudi so samski!). Spomladanski nemir se je polegel samo za nekaj mesecev, kajti poleti istega leta so delavci spet zahtevali zvišanje mezd. Sedaj se je vodstvo rudnika odločilo drugače: šest knapov so odgnali na Dunaj k zaslišanju in kaznovanju.²⁹⁹ Kateri delavci so se upirali, tisti, ki so prejeli urno mezdo (plačilo za uro dela) ali tisti, ki so delali na akord? Ko bomo imeli na voljo več podatkov in točnejše navedbe, bomo laže ugotovili, katere skupine delavcev so bile nezadovoljne. Pri vsem tem moramo vedeti, da je vrhovno vodstvo rudnika stolovalo na Dunaju, ker je bil rudnik državna last. Čeprav so to administracijo idrijske rudarske oblasti dovolj točno informirale o splošnem stanju Idrije (oddaljenost od agrarno dobro situiranih predelov, težka dostopnost in povezava s cestami nezadostna, pičla donosnost vrtičkarstva), je Dunaj vedno vztrajal pri kolikor mogoče nizkih mezdah. Sicer je res, da je rudnik imel svojo kaščo, ki je bila vedno dobro založena z žitom, toda le-to je bilo zaradi dovoza iz oddaljenih krajev vedno drago; poleg tega pa so rudarje pestile poklicne bolezni in zaradi slabe prehranjenosti so jih teže prebolevali. Prav na začetku 19. stoletja, ko je pričela v Zagorju ob Savi delovati steklarna in so se pričeli v manjšem obsegu priseljevati tako steklarji kot rudarji v premogovniku,³⁰⁰ so poznavalci tamkajšnjih razmer takoj ugotovili, da je Zagorje glede prehrane eden izmed najdražjih krajev na Kranjskem.³⁰¹ Razumljivo, saj je bil dovoz prehranjevalnih dobrin v hribovit in odročen zasavski revir dražji pa tudi bližnji kmetovalci so pričeli dvigati cene vzporedno s povpraševanjem. Idrija je bila na istem. Izračunali so, da je idrijskemu delavcu odpadlo za štiri delovne tedne ali 24 šihotov za živila kar 4 gld 22 kr. Po naših izračunih je bilo to nekaj manj kot dve tretjini celotnega mesečnega prejema.³⁰²

²⁹⁷ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1594. — Za Zerovica prim. še Jože Šorn, Proizvodnja svinca v osrednji Sloveniji med leti 1840 in 1918, Zgodovinski časopis XXVI, 1972, str. 350.

²⁹⁸ Marija Verbič, Prvi upor idrijskih rudarjev leta 1579, Idrijski razgledi XIV, 1969, str. 113—125.

²⁹⁹ ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. 1573.

³⁰⁰ Marija Verbič, Idrijska steklarna v Zagorju ob Savi, Kronika 24, 1976, str. 28—37; dalje Jože Šorn, Rudarji v naših premogovnikih ob koncu fevdalnega družbenega sistema, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja IV, 1963, str. 79—93.

³⁰¹ Jože Šorn.

³⁰² ADK, Münz — und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 3493 (podatek se nanaša na leto 1805).

To je samo nekaj malega podatkov o mezdi in njihovi kupni moči. Samo splošno vemo, da se je proti koncu 18. stoletja vse bolj čutila splošna druginja in vse večji pritisk delavstva v mesta. Kar se Idrije tiče, moramo pripisati, da so evropske vojaške razmere proti koncu stoletja krivuljo proizvodnje spet potisnile navzdol in zlasti med leti 1809 in 1813 je rudnik spoznal vse slabe strani v sistemu vojnega gospodarstva.

* * *

Ko gledamo razmestitev našega montanistikuma z geografskimi očmi, takoj opazimo, da je bilo njegovo težišče na obrobju slovenskega prostora. To smo videli pri železu in živem srebru, sedaj še pri *svincu*. Svinčevo rudo so kopali že precej pred letom 1700 v štirih revirjih, ki so bili: Rabelj, Slovenji Plajberk, Železna Kapla, Črna.³⁰³ V stoletju pred modernizacijo industrije so še najintenzivneje eksploatirali svinčevo rudo v Rablju. Proti koncu 18. stoletja je tod bil najmočnejši podjetnik Struggl, vendar niti zanj niti za vse druge podjetnike ne moremo navesti nobenih točnih podatkov o proizvodnji, o dobičku, o stalno zaposlenih delavcih in podobno. Samo posredno se približamo količini pridobljenega metalnega svinca na tale način: Leta 1800 so ukazali koroškimi svinčarjem, da morajo iz vojaških razlogov izročiti državi po naprej določeni ceni 728 ton svinca. Bleiberg nad Beljakom kot daleč vodilni revir je sam moral oddati 652 ton te barvaste kovine, Struggl v Rablju kot drugi najmočnejši proizvajalec na lestvici le še 25 ton, revir Slovenji Plajberk bore 11 ton — in tako navzdol. Če pomislimo, da je leta 1801 pridobila vsa Koroška prek 2270 ton svinca, potem so oddane količine svinca tehtale približno eno tretjino letne proizvodnje. Ta bi torej pri Strugglu utegnila znašati nekako 75 ton metalnega svinca, v Slovenjem Plajberku zaokroženo 34 ton in tako dalje. V osrednjih predelih Slovenije se je sredi 18. stoletja citirai rudnik svinca z nizko pečjo v Lokavcu nad Laškimi ter kop v bližini Smartna pri Litiji. Njegovo svinčevo rudo so vozili talit v Lokavec, vendar ne za dolgo, ker je ta kop kmalu ustavil svoje delo.

* * *

V zameno za pomanjkanje metalov je imela osrednja Slovenija obilico mineralov, predvsem seveda — *premoga*. Eksploatacija nekaterih rud je bila regal ali vladarju pridržana pravica še zelo dolgo časa, eksploatacija drugih rud in rudnin je pa bila mlajšega datuma. Kopanje premoga je bilo regal od leta 1766 dalje, glede cinka so šele 27. septembra 1799 izjavili, da spada pod rudarski regal, grafit so razglasili za regal celo 25. septembra 1811.³⁰⁴

Zanimanje za izkop premoga se je povečalo v šestdesetih letih 18. stoletja po obsežni agitaciji državne oblasti in deželnih kmetijskih družb. Med iskalce in najditelje premoga so se uvrstili — kar ni bil tako pogost primer v drugih neagrarnih gospodarskih panogah — ljudje raznih poklicev: duhovniki, obrtniki, zemljiški gospodje, uradniki pa tudi fužinarji in drugi podjetniki.³⁰⁵

³⁰³ Hermann Wiessner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues, II. Teil, Geschichte des Kärntner Buntmetallbergbaues mit besonderer Berücksichtigung des Blei — und Zinkbergbaues*, Klagenfurt 1951 (Archiv..., 36./37. Band), str. 121 sl., 208 sl., 222 sl.; dalje Ivan Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, Maribor 1954, str. 130—134, 137—140, 143—146.

³⁰⁴ Joseph Tausch, *Das Bergrecht des österr. Kaiserreichs, I. Teil*, Klagenfurt 1822, str. 77.

³⁰⁵ Jože Šorn, *Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja*, *Zgodovinski časopis* XVIII, 1964, str. 7—74.

Za prvega lastnika premogovega ležišča velja Franc Rakovec-Raigersfeld (1755, Zagorje ob Savi), ki je bil v tem času že visok deželni uradnik. Pridobil je nekaj ton premoga in ga prodal čistilnici sladkorja na Reki, ki so ji bili lastniki razgledani Holandci in drugi tujci. Njemu so v raznih delih slovenskega prostora sledili »najditelji« (v narekovaju zato, ker so jih pač domači kmetje navajali na ležišča premoga): pater Steiz leta 1766 blizu Slovenskih Konjic, naslednjega leta v okolici Šoštanja, varaždinski kovaški mojster Böttinger 1768 pri Konjicah in drugje, ljubljanski čevljar Folius leta 1769 blizu Medvod nad Ljubljano, baron Gall leta 1770 pri Mokronogu. Zaostajali nista niti Koroška niti Goriška.

Ležišč premoga je bilo sicer veliko, a gospodarska eksploatacija se je pričela dokaj pozno, šele proti koncu 18. stoletja in še to v omejenem obsegu. Prednjačila je čistilnica sladkorja na Reki s tem, da je leta 1782 pridobila v rudarsko last nekaj premoga pri Lipici blizu Bazovice, a je dela kmalu opustila; njeno sistematično kopanje v škofijah nedaleč od Vremskega Britofa se je pričelo v letu 1796. Manjše količine so vozili v Trst, neka ladja z Malte ga je vkrcala nekako 188 ton, največ pa ga je potrošila rafinerija sama: leta 1797 kar 854 ton, potem vse manj, dokler ni leta 1803 obstala pri 4,5 tonah, a se pozneje za kratko dobo spet dvignila. Ze 1796 so našli izdatne nove sloje premoga blizu Zagradca na Dolenjskem, še največ pa ga je od leta 1797 dalje pridobil zemljiški gospod Kahlberg pri Krmelju, itd.

V splošnem velja, da se je uporaba premoga zasidrila v delu industrije šele proti koncu 18. stoletja. Razen reške čistilnice sladkorja naj omenimo še Desselbrunnerjevo suknarno na Selu pod Ljubljano, Pinhakovo vitriolnico, opekarno ljubljanskega magistrata, nekaj poskusov v steklarnah, nekatere fužinarje in nekaj kovačev. Ta mineral so tudi že uvajali v peči za ogrevanje stanovanj. Glede industrijskih obratov moramo pripomniti, da zanje pomeni uvedba premoga določeno modernizacijo proizvodnega prostopka, da pa nikakor še ne pomeni spremembe v strukturi obratovanja in organizacije dela, še manj seveda že kar začetka tako imenovane industrijske revolucije.

Zanimanje se je zbudilo za šoto kot nekakšen nadomestek premoga. Po dosedanjih raziskavah sodeč je bil začetnik eksploatacije šote Anton Avguštin Kappus pl. Pichelstein, inšpektor za soliter in smodnik na Kranjskem. Šoto je uporabljal v svoji solitrarni v Ljubljani pod grajskim gričem že poleti 1766. Takoj je zaprosil za izključni ali privativni privilegij za 15 let in ga tudi prejel; na tej osnovi je smel 15 let neovirano pridobivati ali rezati šoto in jo prodajati brez plačila mitnine. Ker oblast ni dajala izključnih privilegijev rudarskim podjetnikom, sledi iz tega, da so imeli pridobivanje šote za »fabrikantstvo«. Uradnik ljubljanskega tobačnega urada Zorn je hotel vpeljati šoto v stanovanja za kurjenje peči, a tod se šota ni obnesla, medtem ko se je Kappusu obnesla pri kurjenju kotlov v solitrarni kar dobro. Po daljšem premoru so se šote oprijeli v večjem obsegu prav na koncu 18. stoletja. Z njo je kuril Pinhak v svoji vitriolnici in Desselbrunner v suknarni.³⁰⁶

³⁰⁶ AS, Kamera in reprezentanca, PP, T—1—1; AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXX, Diariam 1758—1759, podatek pod datumom 26. IV. 1758; Zalj, Star. reg. I, fasc. 21, ovoj 51; ADK, Münz — und Bergwesen, fasc. rd. št. 1617; AS, Novejši stanovski arhiv, fasc. 69/1800; AS, Kamera in reprezentanca, CC, S—30—1; za Koroško prim. Kärntens gevirbliche Wirtschaft, str. 221, 240.

9. POSPEŠEVANJE FABRIŠKE PROIZVODNJE

Privativni privilegiji. — Fiziokratski elementi v industrijski politiki države. — Normalne in formalne fabrike. — Trdoživost založniškega sistema

Na začetku 18. stoletja, ko si je merkantilizem šele utiral pot, je državna oblast uvedla v pospeševanje industrializacije nov element s tem, da je posameznim obratom podelila na njihovo prošnjo tako imenovani *izključni ali privativni privilegiji*. Ta dokument ni posegel v organizacijo dela in proizvodnega postopka, tudi ni reševal vprašanja osnovnega in investicijskega kapitala. Lastniku je dajal le določeno protekcijo, zaščito, s tem da v teku določenega časovnega obsega ni smel nihče ustanoviti obrata s prav takšno proizvodnjo, kakršno je imel zaščiteni obrat.³⁰⁷ Slaba stran dokumenta je bila v tem — če ga vrednotimo z očmi podjetnika — da je nosil v sebi element začasnosti («... podeljujemo privativni privilegij za deset let, za dvajset let, za petindvajset let...»), dobra pa v tem, da je zaradi protekcije vabil podjetnike k ustanavljanju takih podjetij, ki jih ali v vsej državi ali v določeni deželi še ni bilo. Privativni privilegij je še jamčil nedotakljivost obrata glede pošiljanja delavcev k vojakom in glede nastanitve vojaštva v obratnih prostorih. Podjetja so skoraj vedno uživala prost uvoz surovin in izvoz izdelkov (sistem »prostih potnih listov«). Lastnik je vedel, da bo ves določeni čas proizvajal brez konkurence in da sta mu s tem zajamčena tržišče in določen del dobička. Ker ni imel konkurence — uvoz podobnega blaga so tako že v smislu načel merkantilizma ali prepovedali ali prav občutno zmanjšali —, ni bilo mehanizma, ki bi privilegirancu urejal cene. Podjetnik je sam določil tisto zgornjo mejo za cene, ki jo je tržišče komaj še moglo sprejeti.

Prvi izključni ali privativni privilegij je dvorna administracija podelila leta 1709 nekemu dunajskemu podjetniku. Potem so si podelitve sledile vse hitreje. Avstrijska orientalna kompanija je tak privilegij prejela leta 1721 za belilnico voska na Reki, leta 1722 za vrvarno v istem letu. V slovenskem prostoru so bile privativnih privilegijev deležne predvsem tekstilne manufakture, na primer stanovska suknarna v Ljubljani, Thysova suknarna za fina sukna v Celovcu, itd. Aron in bratje Morpurgo so leta 1756 prosili za 10-letni izključni privilegij, ko so se odločili, da bodo v Gorici ustanovili obrat za esenco vinskega kamna. Oblast jim je privilegij odrekla z motivacijo, da se vinski kamen izdeluje tako v Trstu kot na Goriškem. Ivan Mihael baron Herbert iz Celovca je prav takrat prejel privilegij za vrvarno, čeprav je bilo na Koroškem nekaj vrvarjev-obrtnikov. Toda obrat bi proizvajal na fabriški in ne na obrtniški način, to je ta bistvena razlika! Istočasno vidimo prav na tem primeru docela jasno, da so bili privilegiji zavestno naravnani proticehovsko, proti drobni proizvodnji. Meščanski trgovec Jakob Harb & Co iz koroških Brež (v bistvu

³⁰⁷ Příbram, Geschichte, str. 14—18, dalje Johann Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I, Wien 1914, str. 1—2 (cit. Slokar, Geschichte.)

kompanija treh trgovcev) je leta 1765 prejel privilegij za »fabriko«, ki bo proizvajala volnene nogavice, platno, barhant in svilene trakove, torej artikle, ki so jih tudi sicer izdelovali nekateri obrtniki.³⁰⁸

V splošnem je tako v Avstriji kot v njenem slovenskem prostoru število obratov, ki so delali brez privativnega privilegija, presegalo tistega s privilegiji. Pri vsem tem pa določene proizvodne panoge privilegija sploh niso poznale, na primer steklarstvo, milarstvo, da o montanistikumu ne govorimo še posebej.

Kdaj pa kdaj se je za privativni privilegij potegoval kaj nenavaden »podjetnik«. Še leta 1791, ko že petindvajset let niso več podeljevali takih privilegijev, se je zanj priporočal goriški lekarnar (policijska obrt!) Karel Anton Leitenburg, češ da je v Gorici napravil čisto novo tovarno vinskega kamna, ki da je »v dednih deželah nekaj povsem novega«. Omogočila da bo pritekanje denarja v provinco, ki ji tako zelo primanjkuje gotovine. Prosil je za izdajo privativnega privilegija za deset let in za istočasno prepoved uvoza vinskega kamna iz tujine. Seveda so njegovo prošnjo pri priči odklonili.

V že velikokrat omenjenih šestdesetih letih 18. stoletja sta dvor in njegova administracija opustila sistem pospeševanja industrije s pomočjo izključnih privilegijev, ker je bila nova politika glede propagiranja in subvencioniranja industrije — v ospredju je že bila množičnost in ne več posameznost — diametralno nasprotna ideji o pospešeni industrializaciji. Leta 1753 so podaljšali privilegij schwechatski bombažni manufakturi za deset let, po preteku termina so prošnjo za podaljšanje že odklonili z izgovorom, da so taki privilegiji v novo nastalem položaju *skrajno škodljivi*, ker zavirajo razmah podobnih nepriviligiranih tovarn v državi.³⁰⁹ Od takrat niso nikomur več podaljševali privilegija: leta 1764 je ugasnila veljavnost podobnega dokumenta manufakturi volnenih izdelkov v Linzu, leta 1775 pa čistilnici sladkorja na Reki.

Nova politika je med ljudi vnesla zmedo, saj je črtala besedi privilegium privativum, obdržala pa — v smislu okrožnice iz leta 1770 — njegovo bistvo, ki je bilo v naslednjem: 1. Oprostitev tovarniških objektov vseh zemljiških in drugih nepremičninskih bremen ter nastanitve vojaštva; 2. Oprostitev tovarnarja, njegove družine in njegovih sodelavcev rekrutacije in plačevanja obrtnega davka; 3. Posebna zaščita za tuje »umetnike« in fabrikante, torej za delovodje, krasilce in podobne strokovnjake ter njihov prost odhod v domovino; 4. Pravica do uvoza po posebni zmerni carini tistih surovin in orodij, ki jih v dednih deželah ni bilo; 5. Zaščita pred konkurenco v tistem okolju, kjer je tovarna delovala; 6. Zaščita pred samovoljo delavcev tako, da drug podjetnik ni smel sprejeti delavca, če temu prejšnji delodajalec ni dal pismene odpustnice; 7. Podjetniki so smeli zaposliti tudi cehovske ljudi, jim dati priznanja in učna pisma (če bi cehi ne priznali te pravice, bi bili strogo kaznovani); 8. Podjetniki so dobili pravico, postaviti magazine v poljubnih krajih in prodajati svoje izdelke tudi na drobno, torej po kosih.

Po novem se je beseda privilegij z reducirala zgolj na odličje: taka tovarna je smela izobesiti ščit s cesarskim orlom in z napisom »Cesarsko-kraljevsko privilegirana fabrika«; napis je smela odtisniti tudi pri podpisu.

Ne kot odličje, temveč kot pojem so »privilegij« obdržali, kadar je šlo za posebne in pomembne izume ali odkritja, ki niso bila prirejena za množično proizvodnjo.

* * *

³⁰⁸ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315, 357, 385, 419, 421.

³⁰⁹ Příbram, Geschichte, str. 150—154, Slokar, Geschichte, str. 2—3.

S subvencijami, premijami in nagradami označena faza merkantilizma je bila v ospredju dogajanja približno deset let. Novo ustvarjena komerčna administracija je bila tisti forum, ki je sicer centralistično, vendar z zanosom propagirala skrb za razmah industrije in komerčnih obrti. Ni dvoma, da so naporu obrodili svoj sad, v nekaterih deželah večjega, v drugih spet manjšega. Toda po desetletnem centralističnemu načinu pospeševanja se je sorazmerno hitro uveljavil nazor, da je treba privatne gospodarske sile osvoboditi nadzorstva pa tudi državne podpore in jih čim prej privaditi na to, da bodo delovale samostojno.

Nova smer v industrijski politiki se je uveljavila prav kmalu po letu 1770, vendar s protekcionizmom ni opravila kar na kratko. Ta nova oblika merkantilizma, imenujmo jo fiziokratski merkantilizem (za razliko od dosedanjega nekakšnega formalističnega merkantilizma), je med drugim ukinila vse izvozne carine razen carine na surovine, poostrila pa je kontrolo nad uvoznotrgovinskimi posli, okrepila je torej prohibitivni sistem pri uvozu. Oviranje uvoza se je kazalo v tem, da so se importirale samo surovine, ki jih država ni premogla, so pa bile zelo potrebne. Nova uvozna politika je kmalu naletela na odpor, saj so nekateri vodilni forumi takoj ugotovili, da je v kratkem času od leta 1783 do 1785 padel izvoz po vrednosti za okoli 2.000.000 gld, in vedeli so, da je to rezultat represalij ali nekakšne carinske vojne Saške, Prusije in Poljske proti Avstriji. Rezultat represalij se je nadalje pokazal v tem, da je padla vrednost zlata in srebra; s tem se je — kot pravimo enostavno — življenje v Avstriji podražilo.³¹⁰

Še prej je moral fiziokratski merkantilizem rešiti nekaj starih in zapletenih problemov, na primer tudi ukiniti vse notranje mitninske pregraje. To potezo, ki so jo dolgo pripravljali, študirali in tehtali, so dekretirali leta 1775. Po njej so Češka, Moravska, Slezija, Zgornja in Spodnja Avstrija, Notranja Avstrija (= Štajerska, Koroška in Kranjska), Goriška z Gradiščansko in obmorski pas ali Litorale sestavljale od tedaj eno in enotno carinsko ozemlje. Zunaj njega so ostale le Tirolska, nekaj manjših delov Češke in ozemlje svobodnih pristanišč Trsta in Reke. Storjeni korak je še bolj poživil notranjo in zunanjo trgovino in prav gotovo olajšal akumulacijo kapitala. Po letu 1780 so se množili dokazi o tem, da vse bolj prevladuje tako imenovana fiziokratska miselnost (gr. *physis krateín* = vlada narave), ki je izšla iz Francije in ki je bila precej več kot samo agrarnopolitična doktrina. Zanima nas predvsem politika fiziokratizma na področju trgovine, obrti, industrije in montanistikuma.³¹¹

Fiziokratizem ni šel za tem, da razkroji težnje merkantilizma. Hotel ga je le »očistiti« določenih slabosti ali preživelih oblik in postopkov, kajti bil

³¹⁰ Karoline Unger, *Wirtschafts- und Finanzpolitik Josef II.*, Dissertation... an der Hochschule für Welthandel in Wien..., Wien am 15. Jänner 1949, str. 12—13, 39, 95.

³¹¹ Dobre informacije ima še vedno uporabno delo Šarl Žid i Šarl Rist (Charles Gide et Charles Riste), *Istorija ekonomskih doktrina od fiziokrata do naših dana*. Treće Izdanje. Sveska prva. Preveo Stanislav Savić. Beograd 1921, str. 1—131. — Prim. tudi deli Rozenberga in Šoškića, citirani v opombi 1. — O posegih fiziokratizma v agrarne razmere pri nas Marijan Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*, Ljubljana 1964. — Ema Umek, *Usmerjenost publikacij Kranjske kmetijske družbe v letih 1770—1779*, *Kronika XV*, 1967, str. 149—151. — Vlado Valenčič, *Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I*, Ljubljana 1970, str. 523—556.

je proti oblastnemu urejanju industrijske problematike, proti protekcionizmu oziroma protežiranju nekaternikov, češ da je to nekaj umetnega, nekaj nenaravnega. Glavno geslo merkantilizma, povečati izvoz in zmanjšati uvoz, je ostalo nedotaknjeno in je imelo še naprej polno veljavo. Leta 1783 je izšla vrsta odredb čisto fiziokratskega značaja, ki so na primer zadevale gospodarjenje v gozdovih, so pa bile zelo pomembne za fužinarstvo, steklarstvo, proizvodnjo pepelike in podobne industrijske panoge. V bistvu so šle odredbe za tem, da vzpostavijo polno prodajno pravico za vse proizvajalce, tako tiste v agraru kot one v industriji. Dvor in njegova fiziokratsko usmerjena administracija sta se torej tudi glede industrije ravnala po fiziokratskem nauku, da je prava cena samo tista cena, ki jo ustvarijo gospodarske razmere, podane pri prosti konkurenci ponudbe in povpraševanja, ne glede na to, ali gre za poljedelske ali za fabriške produkte. Zato je bilo samo po sebi razumljivo, da je oblast ukinila na primer tudi vse omejitve v trgovanju z železom; s tem je odstranila vsako prisilo v tej zvrsti kupčije, na primer uradno določanje cen za izdelke iz železa in podobno.³¹²

Fiziokratski nauk je izšel iz odnosa človek : narava in je v praksi prvotno bil namenjen agrarni politiki. Industriji le toliko, kolikor je bilo treba uskladiti fiziokratska načela za vse sektorje gospodarstva. Zato tudi pri nas nimamo toliko in tako izrazitih fiziokratskih piscev v sektorju trgovine, obrti, industrije, pomorstva in v sektorju teorije nasploh.

Že po prvi odtegnitvi državne podpore v letu 1771 in pozneje je prenehalo delovati določeno število podjetij v slovenskem prostoru in njegovem širšem sosedstvu. Predvsem je bila prizadeta tekstilna industrija, torej prav tista, ki so jo prvotno najbolj forsirali in protežirali. V letu 1785, ko so državno ozemlje ponovno gospodarsko rajonirali, so subvencije bistveno zavrli tudi v tistih deželah, ki jih prva redukcija podpor ni prizadela. Sestavili so seznam predujmov za dvajsetletje 1765—1785 in ob tej priložnosti ugotovili, da so se le-ti povzpeli do impozantne višine 679.527 gld. Levji delež sta dobili samo dve deželi: Češka kar 343.471 gld, Spodnja Avstrija »le« 324.179 gld. Preostala dva odstotka je država razdelila tako, da pri drugih deželah vsota ni presegla 1500 gld; izjemi sta bili Tirolska s svojimi 5400 gld in Moravska s Šlezijo s simboličnimi 859 goldinarji. To so državne subvencije; koliko so znašale deželne ali le bolj lokalne subvencije, v tem trenutku ne vemo. Po letu 1786 so subvencioniranje močno zavrli. Tega leta je znašala skupna vsota okrog 140.000 gld, naslednjega leta 110.000 gld, potem je padla — delno tudi zaradi vojnih razmer — na okroglo 40.000 gld letno.³¹³ V opravičilo za ukinjanje podpor navajajo zgodovinarji podatek, da je v tem času v Avstriji že teklo 36.000 statev, ki da so bile vse kar dobro zaposlene in visoko rentabilne in da zato niso več potrebovale kreditnih injekcij.³¹⁴ Gre seveda za založniško in drugače organizirane statve; tiste kmečke statve, ki niso organizirano proizvajale za široko tržišče doma ali v tujini, tu niso vštete.

Fiziokratski merkantilizem ni vpeljal svobodne konkurence med podjetji zgolj doktrini na ljubo. Pred očmi je gotovo imel tudi prakticistične cilje: razbremeniti državno blagajno številnih izdatkov, ki so bili v zvezi z ustanova-

³¹² Přebiram, Geschichte, str. 384, 386—387.

³¹³ Prav tam, str. 396. — Gustav Otruba, Wirtschaft und Wirtschaftspolitik im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus (Wirtschaftsgeschichte Österreichs, str. 105—133).

³¹⁴ Karoline Unger, Wirtschafts — und Finanzpolitik Josef II, str. 130.

mi, katerih glavna naloga je bila propagiranje industrije, z odpravo raznih privilegijev omogočiti uveljavitev podjetniških talentov; kar ni sposobno konkurence, naj pristane na likvidacijo in naj ne računa na bančnika, ki ga ni več. Komerčni konsesi, ki so bili zlasti aktivni približno v desetletju 1762—1772, so stali državo letno 133.326 gld. Niso bili nekoristen korpus, nikakor ne, samo sčasoma so se pričeli obnašati tako kot nekakšna vlada za trgovino, obrt in industrijo in v tem trenutku so postali že skoraj cokla, ki je hotela diktirati svoje lastne zamisli o industrializaciji. Na rob razprav o varčevanju fiziokratskega merkantilizma, o njegovi uvozni in izvozni politiki in vpeljavi konkurenčne sposobnosti zapišejo gospodarski zgodovinarji kaj radi impresivne številke, da so npr. leta 1755 znašali državni dohodki le 40,027.856 gld, da pa so se leta 1784 povzpeli kar na 100,400.000 gld.³¹⁵

Kmalu po letu 1790 ni bilo več tiste klasične dinamike v spopolnjevanju merkantilizma v teoriji in praksi in v uvajanju kakršnih koli novih pojmovanj o podjetništvu. Nekaj so na to vplivali zunanji dogodki (leta 1791 konec neuspešne vojne proti Turkom, leta 1792 začetek prve koalicijske vojne proti Francozom), nekaj je treba pripisati na račun dejstva, da se je omenjena dinamika začasno izčrpala, unesla »sama po sebi«. Proizvajalni odnosi, kakršni so se razvili do takrat, so nekako zastali, ker niso dobili nobenega novega impulza več. Novosti, ki jih je Anglija že uporabljala na veliko, na primer koks v plavžih, pudlanje, novosti pri tekstilnih strojih vseh kategorij, uvajanje parnih strojev v proizvodni proces in podobno, še niso prišle in tudi še ne bodo tako kmalu prišle do Avstrije.

* * *

Okrožnica iz leta 1770 o ukinitvi dokumentov z imenom privativni privilegij, a o obdržanju vsebine le-teh, je leta 1787 postala zakon. Po objavi okrožnice so takšne fabrike pričeli imenovati *formalne deželne fabrike* ali tudi deželno privilegirane fabrike, na kratko pa kar deželne fabrike ali privilegirane fabrike. Formalne namreč zato, ker jim je še klasični privativni privilegij določil formo, obliko. Kako pa so postopali s tovarnami, ustanovljenimi po letu 1770? Koncesijska listina ni več imela termina »cesarsko-kraljevsko privilegirana fabrika« in tovarna ni več bila deležna prednosti citiranih osmih členov. Te tovarne so bile — imenujemo jih v tej razpravi tako — *enostavne ali normalne tovarne*. Koncesije za take tovarne so dajali podjetnikom, ki so imeli — v primerjavi z necehovskim obrtnikom z delovno koncesijo — več osnovnega kapitala, več proizvodnih sredstev, večjo poslovno spretost, večje tržišče, več ambicije.³¹⁶ Ko so v začetku 19. stoletja hoté pričeli opuščati izdajanje delovnih koncesij necehovskim obrtnikom, češ naj se vključujejo v fabriško proizvodnjo, kjer je to že mogoče (ustvarjanje rezervne delovne sile za tovarne), so po drugi strani vedé dovoljevali »enostavnim tovarnarjem«, da so imeli neomejeno število pomočnikov in toliko proizvodnih sredstev, kolikor se je njim samim zdelo smiselno. Smeli so sprejemati in izučiti vajence. Od leta 1813 dalje so jim — to moramo podčrtati — že pričeli dajati ugodnosti, ki so bile prej pridržane samo privilegirancem v osmih členih. Pomembno je tudi to, da reflektant za normalno fabriško koncesijo ni več moral predložiti spričevala o izučitvi obrti. S tem so hoteli pritegniti v podjetništvo kapitalno močne ljudi, ki bi sicer stali ob strani in bi

³¹⁵ Prav tam, str. 133.

³¹⁶ Pffibram, Geschichte str. 581 sl., Slokar, Geschichte, str. 14.

kapital investirali kam drugam. Za vodstvo obrata je tak podjetnik namestil pač strokovno usposobljenega delovodjo, mojstra z izpitom.

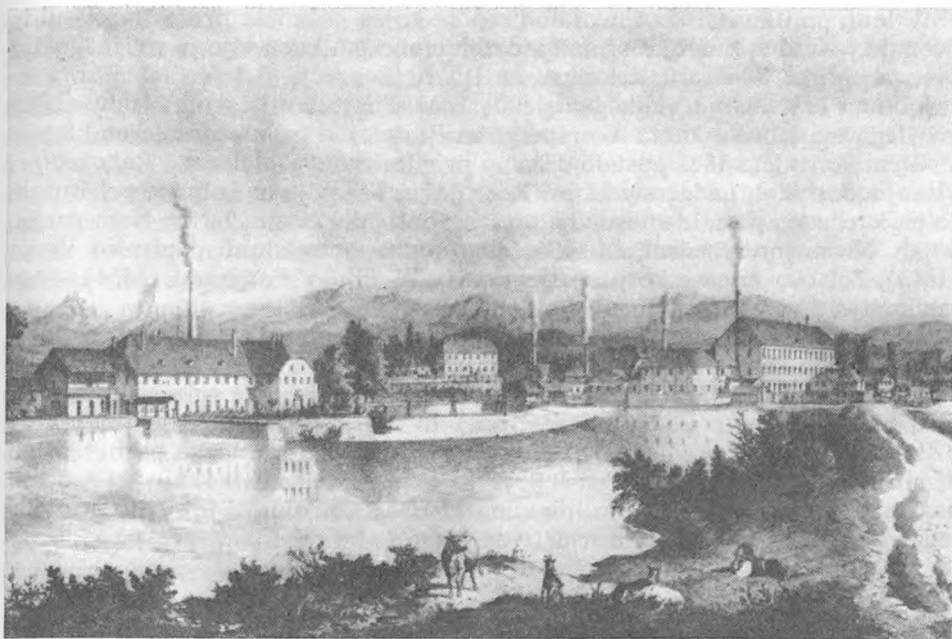
Prav na spopolnjevanju sistema tako imenovanih enostavnih ali normalnih tovarn lahko prav nazorno študiramo prehajanje v moderno ali kapitalistično pojmovanje termina »tovarna«, pri čemer pa še niso upoštevali pritegnitve modernih proizvodjalnih sredstev (množična uporaba mehaničnih statev, parnih strojev in podobno), boljše organizacije dela, poostritve delovne discipline, itd. Slo je predvsem za večjo pritegnitev kapitala v industrializacijo, za olajšanje prehoda večjih obrtnikov med tovarnarje, za to, da se tudi grosisti pridobijo za industrijsko dejavnost. Sicer so že leta 1791 določili, da podeljuje koncesije za formalne fabrike določena deželna oblast, koncesije za enostavne fabrike pa nižje okrožne oblasti in magistrati,³¹⁷ toda še precej daleč v 19. stoletje je segal dvom o tem, katera instanca naj podeli fabriško koncesijo reflektantu, ki je bil sicer ugleden zemljiški gospod, želel pa je le koncesijo za steklarno, usnjarno, papirnico in podobno. Niso še doumeli, da kriterij za podelitev določene koncesije ni stan, ni prosilčeva družbena opredelitev, temveč izključno le višina kapitala, število delavcev in proizvodjalnih sredstev, torej obseg proizvodnje nasploh. Okrog leta 1820 je že bilo jasno, da mora za obsežnejše fabrike izdati koncesijo dežela, deželna oblast, za skromnejše tovarniške obrate, ki niso hoteli že nič več biti večja obrt, pa okrožje oziroma magistrat.³¹⁸

Vendar sta razmah industrijske proizvodnje in vse večje vključevanje kapitalno močnih ljudi vanjo že sama po sebi pritiskala na to, da so se formalne in vsebinske razlike med obema kategorijama koncesij manjšale. Pritisk so povečale tudi zunanje okoliščine, na primer: vse tovarne je prizadel konkripcijski patent iz leta 1804, ki je preklical vse oprostitev in olajšave pri nastanitvi vojaščine in patent o davku na dohodke iz leta 1812, ki je strogo veljal za vse in ki je odpravil oprostitev plačevanja obrtnega davka.

Podobo smo tu zelo poenostavili zaradi preglednosti. V praksi ni vse teklo tako gladko. Za konec naj se povrnemo k našim domačim razmeram in z nekaj primeri pokažemo, kako so še zelo dolgo mešali pojme privativni privilegij, formalna tovarna, normalna tovarna. Ne gre zgolj za ilustracijo, s katero želimo poživiti tekst, ampak zato, da opozorimo na ambicije, ki so jih imeli nekateri podjetniki. Prvi je na vrsti podložnik, kot je sam sebe označil Krištof Marinčič iz kraja Podravlje (med Beljakom in Vrbo). Okrog leta 1770 se je naučil izdelovati platno za jadra. Zaradi tega je tudi potoval v Italijo. Ko je znanje spopolnil, je od leta 1783 sistematično proizvajal to jadrovino, čeprav le v manjših količinah. Prav konec leta 1785 se je odločil, da bo prešel na večjo proizvodnjo. Prosil je za izdajo privilegija (privativnega?), ki naj bi veljal deset let. Upal je, da bo v tem času postavil na noge kar tovarno, čeprav se da iz pisma razbrati, da je proizvajal sam. Trdil je, da je prvi na Koroškem, ki je pričel proizvajati jadrovino in da je njegovo blago po kvaliteti enako tistemu, ki ga proizvaja v Trstu Sinibaldova in Bozzinijeva fabrika. Mimogrede je še pristavil, da prosi tudi za subvencijo 1500 gld, ki bi jo vrnil v petih letih s triodstotnimi obrestmi. Čeprav se je uradni pripis glasil, naj se mu da vsaj privativum (= privativni privilegij — še v tem času!), če se mu že ne da subvencija, nam s tem trenutkom Marinčič izgine iz dokumentacije — in iz zgodovine industrializacije.

³¹⁷ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 619.

³¹⁸ Příbram, Geschichte, str. 573 sl.

Papirnica Vevče, heliografija iz leta 1857

Leopold pl. Fritz, ki je leta 1786 sporočil, da že leto in dan proizvaja razne končne izdelke iz jekla in železa v Goričah blizu Borovelj, je prejel koncesijo za normalno tovarno, leta 1804 pa Ivan Millesi za svojo tovarno jekla in železa kar koncesijo za formalno deželno fabriko, čeprav ta Šentvidčan niti ni imel kakšne posebno velike železarne. Ker je bil potomec znane apaltorske družine, ki je pred desetletji še imela tako imenovani volovski apalt, gre tu verjetno za vpliv družbenega stanu na podelitev koncesije za formalno fabriko.³¹⁹

Približno v začetku leta 1788 je pričel s proizvodnjo bombažnih tkanin obrat, ki se je v teku petih let okrepil do take mere, da je njegov lastnik, ki je nastopil s firmo Alojz Reyer & Co, prosil maja 1793, naj mu oblast izda »cesarsko-kraljevski privilegij« (= privilegium privativum ?). Prošnjo je motiviral z dejstvom, da ima 20 statev in da le tri niso vključene v proizvodnjo ter da ima predilstvo urejeno na Kranjskem. Zelenega privilegija se ni mogel razveseliti, ker so mu poslali le koncesijo za normalno tovarno. Podjetnik je vztrajal in leta 1795 dokazal, da ima že 26 statev in 312 delavcev (tu so vštete seveda tudi predice po domovih na Gorenjskem). Ker ga niso mogli odbiti kar tako na kratko, je res dobil privilegij, ki mu je jamčil, da mu poslopja ne more zasesti vojska (prva koalicijska vojna je še trajala). V tem primeru ni šlo za oživitev klasičnega izključnega privilegija, marveč samo za tisti člen, ki je govoril o prostosti obratnih prostorov glede nastanitve vojske.

Florijana Wolbinga manufaktura za navadno platno in jadvovino v Celovcu, ki je proizvedla letno 9000—10.000 metrov tega blaga (jadvovino tudi za Trst), je leta 1802 že bila formalna deželna fabrika.³²⁰

³¹⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 419.

³²⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 438.

V letih po ukinitvi kontinentalne zapore so se pojmi že precej razčistili in dvomov je bilo vse manj. Formalno deželnofabriško koncesijo je tržiški jeklar Dietrich prejel leta 1820. Železarni na Dvoru so vročili deželno fabriško koncesijo leta 1836 »zaradi velikega ugleda«. Smela je privzeti častni naslov »C. kr. privilegirana fabrika kneza Auersperga za litoželezno in kovanoželezno blago«. Medtem ko so leta 1841 postale deželno privilegirane še steklarne Rakovec pri Vitanju, Josipdol, Langerswald pri Recenjaku, Trbovlje in Lobnica pri Rušah, so pa istočasno postale enostavne tovarne Loka pri Žusmu in Sv. Neža pri Libojah. Nismo presenečeni, če so deželno koncesionirali tudi papirnico Vevče (1843), Zoisovo železarsko podjetje (1847), oljarno v Podgradu (1854) — in tako dalje.

Dokaj redek primer podjetniške fantazije je leta 1832 pokazal Franc Anton Socher iz Pazina ali njegove okolice. Prosil je čisto preprosto za privilegij (torej za kakršnega koli), ki naj bi mu omogočil uresničiti splošno manufakturo (fabbrica generale di manifattura) in magazin za zbiranje produktov v Istri. Na podlagi privilegija bi osnoval delniško družbo, vloge pa bi bile ali denar ali naravni proizvodi. Prosil je za kak opuščen samostan, kjer bi zaposlil otroke, ženske ter stare in invalidne moške. Odgovor oblasti je sledil leta 1834 ter je bil kratek in realen: Kot neizvedljiv se načrt odkloni.³²¹

* * *

Če bi ocenjevali strukturne spremembe v proizvodnem procesu zgolj po novostih pravnega značaja (ukinitvev izključnih privilegijev, uvedba deželnih koncesij za fabrike in podobno), bi zašli v hude zmote. Vsa tekstilna industrija, tako volnena kot lanena in bombažna, je tja do tridesetih let 19. stoletja še vedno prakticirala založniški sistem v organizaciji proizvodnje, torej do trenutka, ko so pričeli v Avstrijo uvažati predilne in tkalske stroje (ki so najprej delovali na vodni, šele nato na parni pogon, vsaj v večini podjetij). V industriji papirja so izdelovali pole papirja mojstri in pomočniki v kadeh vse do leta 1826, ko so v neki tovarni pri Pragi vgradili prvi stroj za proizvodnjo papirja, namreč mehanski stroj za neprekinjeno proizvodnjo, medtem ko je moral mojster pred tem izdelati s sitom vsako polo posebej in z rokami. Podobno je bilo v prenekateri stroki. Drugod spet je narava dela zahtevala drugačen sistem odnosov. Delo pri plavžu je zahtevalo znanje kemije, vsaj minimalno in empirično pridobljeno znanje, podobno tudi delo kovaških mojstrov pri presnih ognjih. Uvedba koksa v plavže in pudlanje v posebnih pečeh, da ne govorimo o eksperimentiranju z vpihavanjem vroče sape v plavže (tako tiste na oglje kot one na koks), so terjali dodatno spopolnjevanje v kemiji in znatno manj v mehaniki.

Ko govorimo o zmernem naraščanju števila formalnih deželnih fabrik, ne smemo misliti, da je založniška struktura proizvodjanja zastala ali celo nazadovala. Formalno podeljevanje nazivov še nikakor ne pomeni, da so nastopile spremembe v načinu dela, v načinu proizvodnje. Našo trditev moramo podkrepiti z nekaj stvarnimi podatki o nekaterih razvitih habsburških deželah in o prestolnici Dunaj. Za leto 1776 je Češka navedla, da ima 28 fabrik, kjer teče 27.669 statev. V povprečju je torej imela vsaka tovarna skoraj tisoč statev. Predic za lan je bilo 100.459, za volno znatno manj, le 31.000, za bombaž celo samo 6451. Komaj 11 let pozneje (1788) je vse bilo že močno spremenjeno: fabrik so naštehi 95, statev 52.000; predic za lan je bilo sedaj 234.000.

³²¹ AFM, Kommerz Acten, fasc. št. 29, 1832.

za volno več kot 51.000, za bombaž pa že 28.747. V novi situaciji je povprečno prišlo na fabriko manj kot 550 statev. To dejstvo seveda ne pomeni, da se je število statev zmanjšalo, temveč nas opozarja na preusmeritev industrije. Nastalo je večje število majhnih fabrik, ki so se lotevale predelave bombaža. Predic za lan se je nekaj več kot podvojilo, predic za volno pa se niti podvojilo ni. Napredek je šel predvsem v korist bombaža, saj ga je leta 1788 predlo skoraj 4,5 krat več predic kot pred desetletjem. Nujno bi potrebovali podatke o tem, koliko od omenjenih 95 fabrik je imelo naziv formalnih deželnih fabrik in koliko je bilo še klasičnih založniških podjetij brez vsakega naziva, toda teh podatkov ni. Zato moremo le domnevati, da je večji del novo nastalih podjetij prošil za podelitev formalnega priznanja deželno privilegirane fabrike — in ga tudi prejel. Dalje nam zgornje številke govore o tem, da se je večal kapital, vložen v tekstilno industrijo, da je naraščalo tudi število predic in statev po domovih. Iz praktičnih razlogov ne verjamemo, da so podjetniki še zmogli namestiti novo pridobljene statve in predice pod enotni fabriški krov.

Razmah na Moravskem in v Šleziji je bil drugačen. Moravska je leta 1776 registrirala 18 tovarn (leta 1789 že 23 tovarn), tudi število statev ni bistveno poraslo: leta 1776 nekaj prek 13.000, leta 1789 nekaj več kot 14.600; število predic se je povečalo v času med obema letnicama za prek 50.000, predic za volno za skoraj 13.000, za bombaž za 4400. V Šleziji je v istem času nastalo samo eno novo podjetje oziroma tovarna, število statev je ostalo skoraj isto (1600—1800), pač pa je nova tovarna zaposlila približno 500 novih predic za lan, za 1000 se je povečalo število predic volne, medtem ko je bombažna industrija šele nastajala: leta 1776 ena sama predica za bombaž, leta 1789 že 617 takšnih delavk.

V bombažno industrijo se je usmerjala tudi Zgornja Avstrija. Kolikor je tu nastalo novih tovarn, so bili to predvsem obrati bombažne stroke. Leta 1783 so imeli štiri tovarne, leta 1790 pa devet tovarn. Padlo je število statev (13.700 — 13.600), padlo je število predic za lan (36.200 — 28.700) in volno (17.000 — 13.700), poraslo pa število predic bombaža od 2000 na 6600.

Menda ni treba posebej dokazovati, kako je večje število proizvodnih sredstev in delavcev dvigalo proizvodnjo iz leta v leto in kako je naraščajoča prodaja češkega in moravskega tekstila po državi zadrževala ali celo dušila razmah drugod, tudi v slovenskem prostoru. Sedaj lažje razumemo, zakaj sta prva v prvih letih 19. stoletja zaprla svoja vrata dva velika obrata, Desselbrunnerjeva suknarna v Ljubljani in Thysova manufaktura v Celovcu.

Spodnja Avstrija je forsirala zlasti svilarško stroko. V desetletju 1775—1785 se je to število filatorijev in drugih strojev, potrebnih v svilarstvu, dvignilo od 251 na 699, število predic in navijalk svilenih nitk od 17.300 na 81.700; impozantna je tudi pomnožitev statev v tem kratkem času: 7800 — 15.400.

Statistika za Dunaj, ki je sicer sestavljena po drugačnih kriterijih, ni zato prav nič manj poučna. Število statev in delavcev v fabrikah je naraščalo, pri komerčnih cehih pa padalo. Podatki se nanašajo samo na leto 1785 in nam pokažejo le stanje, ne tudi trenda. Tega leta je delalo v fabrikah 2400 dninarjev in vajencev, pri komerčnih cehih le 290; tovarne so imele 3000 zaposlenih žensk, obrtniki le še 1100. Sorazmerje je bilo pri predicah in navijalkah še znatno večje, saj izkazujejo tovarne skoraj 73.000 takšnih delavk, obrtniki komaj 2300. Seveda so prevladovale fabriške statve (5000) nad obrtniškimi (3500), pri vodnih pogonih je pa bilo prav obratno: tovarne so imele le 28 vodnih pogonov, obrtniki kar 86 takšnih naprav. To pomeni, da je bilo ročno

ali manualno delo v tovarnah bolj razvito kot pri obrtnikih, ki so jim mehanske naprave olajšale delo.³²²

Uvajanje mehanskih naprav v tekstilno industrijo v letih po ukinitvi kontinentalne zapore je terjalo ogromna investicijska sredstva, ki jih podjetniki sami niso zmogli. Tu so jim priskočili na pomoč grosisti s svojim kapitalom. V slovenskem prostoru pa niso zmogli investicij niti podjetniki niti domači grosisti, pač pa so uvedli moderne tekstilne tovarne ali tujci (Moline v Ljubljani) ali grosisti iz Trsta (Ajdovščina, Prebold). Znan je en sam primer večje tovarne, ki si je sama omogočila modernizacijo v času do leta 1860. To je bila Morova tovarna v Vetrinju, ki je imela leta 1834 320 delavcev in 85.000 goldinarjev obratnega kapitala. Število in vrste strojev nam niso znane.

---

³²² Přebiram, Geschichte, razpredelnice na straneh 405–407.

II.

Pol stoletja moderniziranja industrije

Odlike minevajočega merkantilističnega obdobja glede razmaha gospodarskih sil so bile: pospešena akumulacija kapitala na temelju trgovine, primerno živahna gradnja cest in manj zavzeta gradnja kanalov ter regulacija rek, usmerjanje obrti v nevezano, necehovsko obliko delovanja, kjer naj samo širno tržišče odloča o kvaliteti obrtne proizvodnje, utemeljevanje manufaktur z založniškim načinom organizacije dela, povečanje trgovske mornarice, bolj ali manj izrazit prohibitivni ali prepovedni sistem na področju uvozne in izvozne trgovine, preobrazba določenega dela trgovskega kapitala v industrijski kapital, razpršenost glede opravljanja bančnih poslov na večje število posameznikov. Nova doba na področju industrializacije se je tu preje tam pozneje napovedala prek novosti, ki so učinkovale kot pospeševatelj strukturnih sprememb v načinu proizvodnje. Omenili smo že koks, mehanične statve, pudlanje kot posebni način presnanja železa, parni stroj. Spremembe so se uveljavile v načinu transportiranja in prometa sploh s pomočjo lokomotiv, parnikov, brzjava, itd. Nova načela v akumulaciji kapitala so nakazale delniške družbe, banke, posojilnice in hranilnice. Končno in ne nazadnje je bilo treba zamenjati carinsko politiko, omogočiti združevanje poslovnega sveta v njegove lastne profesionalne organizacije, široko odpreti vrata svetovnim znanstvenim dosežkom, reorganizirati šolstvo in podobno.

Ko bomo v tem drugem delu razprave govorili o uvajanju novih principov v gospodarstvo in v industrijo še posebej, principov, ki jim sumarno rečemo kapitalizem, se bomo morali ves čas dobro zavedati, da ni šlo za spremembo, ki se je uresničila v prav kratkem časovnem obdobju in v vsem slovenskem prostoru enakomerno in istočasno, temveč za dolgo trajajoč proces, postopek, dogajanje, ki je imelo tudi stranske učinke (zadolževanje kmečkih posestev, izseljevanje delovne sile v tujino, itd.). Omejiti se moramo na proces industrializacije v slovenskem prostoru, ki je trajal kar pol stoletja, da je preobrazil slovensko družbo v bolj ali manj izrazito industrializacijsko družbo, in se preučevanju stranskih učinkov ne bomo mogli posvetiti niti v najmanjši meri.

* * *

10. STRUKTURNE SPREMEMBE V EVROPSKEM GOSPODARSTVU

Industrijska revolucija v Angliji. — Nastanek Zollvereina. — Vpliv francoskega kapitala. — Gospodarski liberalizem. — Zemljiška odveza in konec merkantilizma v Avstriji

Proti koncu 18. stoletja je revolucionarna Francija začela proti znatnemu delu Evrope tako imenovane koalicijske vojne (leta 1792 prva koalicijska vojna). S tem se je stari kontinent znašel v metežu, ki je s presledki vred trajal polnih dvajset let. Po koncu tega stanja je bil položaj evropskega gospodarstva bistveno drugačen od položaja pred pričetkom vojn. S tem pričetkom so zveze kontinenta z otoško Anglijo, kjer je bila industrijska revolucija že v razmahu, nekoliko oslabela, popolnoma pa so se prekinile, ko je Napoleonova Francija leta 1806 odredila gospodarsko blokado Anglije in je ta odgovorila 1807 z zaporo francoskih pristanišč.³²³ Zaradi izolacije se je otok še bolj osredotočil na industrijsko revolucijo, na izgradnjo mornarice, na gospodarske zveze z deželami, ki jih ni dosegla celinska zapora, medtem ko je Evropa ustanavljala nove industrijske obrate, da je nadomestila prejšnji angleški uvoz. To je veljalo predvsem za Francijo, za Nemčijo že znatno manj, še manj za habsburške dedne dežele. Za Francijo je bila Nemčija interesantna zato, ker je tod kupovala potrebščine za armado, na primer tekstilne izdelke, metalurške proizvode in podobno. Takrat so prišla na površje železarska podjetja, ki so pozneje postala za Nemčijo nadvse pomembni industrijski giganti: Krupp, Röchling, Stinnes, Stumm. Leta 1810 so v Krefeldu ustanovili tkalnico svile s 3000 delavci, nato še drugo manjšo s 1500 delavci. Francoska državna naročila so poživila metalno industrijo v Turingiji in tekstilno na Saškem. Tisti pruski tekstilci pa, ki so živeli od izvoza, so bili z zaporo bistveno prizadeti.³²⁴

Ko omenjamo industrijsko revolucijo v Angliji, ne želimo s tem orisati vsega njenega historiata. Najbrž bo zadoščalo, če zapišemo, da so uvedli koks v talilni proces v plavžu že v prvi polovici 18. stoletja, mehanične predilne stroje kmalu po sredini tega stoletja, za njimi še mehanične tkalne stroje, sledil je parni stroj, na začetku 19. stoletja pa parniki in lokomotive. Imeli bi napačno predstavo, če bi mislili, da se je vsa Anglija že nekaj let po teh izumih ponašala samo še s stroji vseh vrst, zastarele naprave pa da so izločili iz proizvodnega postopka. Že sama tehnična zmogljivost novih strojnih tovarn ni dovoljevala česa takega. Prvi parni stroj v angleški mehanični bombažni predilnici so montirali leta 1785 in petnajst let pozneje je delalo v Man-

³²³ Za Evropo med leti 1790 in 1815 ter po tem času prim. Wilhelm Treue, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*, Stuttgart 1962, str. 325—394 in 395 sl., posebej za habsburško monarhijo prim. Alois Brusatti, *Österreich am Vorabend des industriellen Zeitalters (1792—1848)*, ter Morhart Matis, *Die Wirtschaft der franzisko-josephinischen Epoche (Oboje opravljeno v: Wirtschaftsgeschichte Österreichs, prva str. 135—150, druga str. 151—184)*.

³²⁴ Günter D. Roth, *Kurze Wirtschaftsgeschichte Mitteleuropas*, München 1961, str. 179—180.

chestru 32 parnih strojev s 430 KM. Potemtakem je industrijcem tega mesta uspelo kupiti le dva parna stroja letno. Šele od leta 1814 dalje so bile na angleških rekah zveze s parniki redne in prav tega leta je Stephenson skonstruiral prvo lokomotivo (približno 30 let po tistem, ko so v Angliji izumili postopek o presnanju železa, ki so ga imenovali pudlanje).

Kadar koli govorimo o *originalnosti angleške industrijske revolucije*, moramo poprej poznati ne samo vlogo industrije v celotni narodnogospodarski dejavnosti, ampak tudi težave te industrije (na primer pomanjkanje lesa, zato iskanje nadomestila v premogu; železo iz pudlovk so mogli takoj valjati, ne da bi ga morali poprej obdelovati pod kladivi, kar je pomenilo prav občuten prihranek časa in denarja). Podčrtali smo tudi besedo »originalnost«. To pomeni, da so vse postopke in izume izpeljali doma in brez pomoči tujine; ničesar niso uvozili. Proces, ki mu impresivno rečemo kar industrijska revolucija, je potekal v tisti angleški družbi, kjer so bili fevdalni odnosi že zelo pretekli čas in kjer so vneto gojili prirodoslovne in tehniške vede pa tudi filozofije niso zanemarjali, da o vplivu politično ekonomskih naukov Smitha in Ricarda ne razpravljamo preveč na dolgo. Domači izumitelji so tudi sami še dalje eksperimentirali,boljševali, tvegali; sami so gradili najprej stroje, potem še strojne tovarne. Skratka, bili so tako spiritus agens kot uresničevalci in izvajalci širše tehniške in ožje industrijske revolucije. Z njihovimi izumi so upravljali ljudje, ki so morali biti že primerno tehniško šolani, da so se lahko skladno in takoj vključili v proizvodjalni postopek.³²⁵

Ostali svet je vse to videl, doumel in povzel. Kolikor ni prvih parnih strojev, mehanskih statev in lokomotiv kupil, da se je industrializiral po angleškem vzorcu, si je pridobil licence, odkupil patente ali kakor koli kopiral nove pridobitve. Zaradi originalnosti je Anglija potrebovala nekaj desetletij lastnih naporov, da je prišla končno do lokomotive, svet je nadomestil vso zamudo v nekaj letih. Nekatere dežele, med njimi na primer tudi Avstrija, so najprej doživele — če govorimo nekako površno — revolucijo v prometu (železnice, parniki), šele nato množično uvajanje parnih strojev v industrijo, da se v probleme okrog pudlanja in koksanja ne vpletamo. Ménimo, da smemo v takšnih in podobnih primerih govoriti o pospešeni ali intenzivni industrializaciji in podobno. Ko je Anglija nakazala pot, se je izumiteljska dejavnost razširila po dolgi vrsti držav in kmalu so se tako Francozi kot Nemci in drugi lahko kosali z Angleži. Toda odpreti vrata je bilo težje.

³²⁵ Iz številne literature o angleški industrijski revoluciji in o industrializaciji ostalega starega in novega sveta se omejujemo le na nekaj najnovejših del, na primer: W. O. Henderson, *Die industrielle Revolution, Europa 1780—1914*, Wien-München-Zürich 1971 (prevod angleškega originala iz leta 1969, ki pa ima drugačen naslov, namreč *The Industrialization of Europe 1780—1914*). Problemsko zastavljen je zbornik 18 razprav s skupnim naslovom *Industrielle Revolution — Wirtschaftliche Aspekte*, Köln-Berlin 1972 (*Neue Wissenschaftliche Bibliothek*, 50, *Geschichte*). Zanimiv je izbor dokumentov z naslovom *Documents of European Economic History, Vol. I, The Process of Industrialization 1750—1870*, London 1968. — Problematiko za nemški prostor išči v delu Hans-Ulrich Wehler, *Bibliographie zur modernen deutschen Wirtschaftsgeschichte (18.—20. Jahrhundert)*, Göttingen 1976 (*Arbeitsbücher zur modernen Geschichte*, Bd 2, *Uni-Taschenbücher*, 621). Za isti prostor prim. še Knut Borchardt, *Die Industrielle Revolution in Deutschland*, München 1972 (*Serie Piper*), dalje Friedrich-Wilhelm Henning, *Die Industrialisierung in Deutschland 1800 bis 1914*, Paderborn 1973 (*Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Bd 2; *Uni-Taschenbücher*, 145). Zanimiv je razvoj Francije in Nemčije iz angleškega zornega kota: J. H. Clapham, *Economic Development of France and Germany 1815—1914*, Cambridge 1968 (peti ponatis četrte izdaje).

Učinek tako originalne industrijske revolucije kot pospešenih industrializacij je bil seveda podoben. Nastopile so velike spremembe v proizvodnih procesih vseh industrijskih panog, dalje v organizaciji dela po industrijskih obratih, končno in ne nazadnje v investicijski politiki in finančnem poslovanju podjetij. V tem primeru govorimo o prestrukturiranju družbe, o procesu, ki je imel zelo široke in globoke dimenzije.

Leta 1814, v trenutku kapitulacije cesarske Francije in likvidacije kontinentalne zapore, je Anglija dobesedno pljusnila z vso svojo industrijsko zmogljivostjo na kontinent in takrat se je razgalila vsa velika razlika med obema deloma Evrope. Anglijo je kontinentalna zapora kar precej prizadela in ko se ji je odprlo veliko tržišče, je priložnost dobro izkoristila. Pruski tekstilci, ki so zaradi zapore močno trpeli in so morali zmanjšati obratovanje, so po ukinitvi zapore izgubili prav vsa tuja tržišča. Angleški svinec je bil v Trstu cenejši od koroškega in angleški premog je bil v črnomoških lukah cenejši od ruskega. Ta konjunktura je Angliji omogočila, da je pohitela z izpeljavo industrijske revolucije in da je skozi dolgo vrsto desetletij ostala na čelu vodilnih industrijskih držav.

Tistih 32 manchesterških parnih strojev iz leta 1800 smo že omenili; nekako 39 let pozneje je imela vsa angleška bombažna industrija kar 1641 parnih strojev s 46.827 konjskih moči, sicer pa vsa angleška industrija 3.050 parnih strojev z 69.920 KM. Lahka industrija si je lastila 54 % vseh parnih strojev in 67 % vseh konjskih moči. Mala Belgija se je zelo hitro industrializirala, saj je ob istem času imela 1049 parnih strojev s 26.056 konjskimi močmi, Francija je pa že močno zaostajala. Leta 1830 je tod delovalo komaj 615 parnih strojev (10.000 KM). Nato se je industrializacija pospešila in leta 1848 že registriramo 4853 parnih strojev (62.000 KM), v Prusiji pa komaj nekaj več kot tisoč takšnih strojev. V habsburški monarhiji se je odvijala industrializacija še počasneje. Medtem ko je Francija izkazala leta 1815 vsaj dvanajst parnih strojev, je Avstrija kupila prvi parni stroj šele naslednjega leta. Številke torej pomenijo: bolj ko si bil oddaljen od središča klasične industrijske revolucije, počasnejši in šibkejši je bil val »mašinizacije«.

Nekaj podobnega je bilo tudi z izkopom premoga. Sicer pa sta ta dva elementa industrializacije neprimerljiva. Parni stroj si montiral tam, kjer si ga potreboval, premog si mogel kopati le tam, kjer se je nahajal, pri čemer sta odločali tudi njegovi kolikost in kakovost. Če ni bilo z rudnikom dobrih in hitrih prometnih zvez, je bil to v bistvu le mrtev zaklad. Anglija je imela veliko kakovostnega premoga, izdatno mrežo kanalov in kar lepo vrsto velikih pristanišč. Zato nas izkop premoga ne preseneča (leta 1844, vse v tonah):

Velika britanija	28,000.000
Francija	4,200.000
Nemški Zollverein	3,080.000
Avstrija	666.000

Podobnost med izkopom premoga in številom parnih strojev je torej bila zgolj v tem, da je bila pri obeh elementih na prvem mestu Anglija, na drugem Francija (če Belgijo izpustimo), sledil je Zollverein, zaostajala je Avstrija.

K primerjanju industrializacije moramo poleg parnih strojev in izkopa premoga pritegniti še moderne prometne zveze, to je, dolžino železniških prog. Za to navajamo naslednje podatke (v kilometrih):

Država	1840	1845	1850	1855
Vel. Britanija	2141	3768	10.142	13.406
Zollverein	350	1970	5.781	7.671
Francija	437	870	3.008	5.532
Avstrija	143	736	1.510	1.994
Rusija	27	48	500	1.166

Primerjava med dosežki industrijske revolucije v Angliji in dokaj zložno »mašinizacijo« industrije ter prometa v Avstriji je pri takem stanju stvari komaj še dopustna. Ne samo zato, ker je v Avstriji še vedno dominirala *fevdalna* družbena struktura s prohibitivnim sistemom v trgovski izmenjavi s tujino, da o zaostalem strokovnem in visokem šolstvu ter o pomanjkanju ognjevitih filozofskih razpravljanj sploh ne govorimo, ampak tudi zato, ker je Avstrija prek zunanje trgovine marljivo *uvažala* angleške, belgijske in ameriške parne stroje ter strokovnjake, da so jih montirali in naučili domačine manevrirati z njimi, ker je dalje *izbirala* tehniške novosti po svoji potrebi, ker se je končno industrijskoekonomski način razmišljanja in *kalkuliranja* komaj kaj več kot uvažal v dnevno gospodarsko prakso.

* * *

Pri vsem tem se Anglija ni morala boriti s takšnimi ovirami, kakršne je imela Avstrija. Mislimo predvsem na razplet političnih dogodkov v širšem nemškem svetu. Približno sedemdeset let po tistem, ko je Prusija izrinila Avstrijo iz bogate Šlezije, se je izoblikovala nova protiavstrijska politika. Nastajala je takole: V obrambo pred vdiranjem angleškega blaga po ukinitvi celinske zapore so države pričele višati zaščitne carine. Prusija je napravila prvi korak s tem, da je leta 1818 objavila nov carinski zakon, po katerem je opustila vse carine znotraj svojega ozemlja. Poteza je odprla vrata notranji trgovski svobodni izmenjavi; temu je sledila tudi obrtna svoboda. Ta politika je bila usmerjena tako, da je vodila k oblikovanju carinske zveze (Zollvereina) med nemškimi teritoriji. Idejo Zollvereina je zelo zagovarjal tudi narodnogospodarski teoretik Friedrich List. Leta 1828 so nastale južnonemška, sredjenemška in severnonemška carinska zveza. Vse tri zveze so leta 1834 ustanovile Zollverein.³²⁶ Habsburžani, ki so leta 1806 odložili krono Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti in s tem omogočili pruskemu dvoru, da je pozneje prevzel vodstvo nemških teritorialnih držav, so se omejili samo na ozemlje svojega ožjega cesarstva in tako nehote dopustili, da je omenjena gospodarska oziroma carinska unija postala zanje prava gospodarska grožnja. Pri vsem tem so države Zollvereina hitreje napredovale kot avstrijsko cesarstvo in s carinsko politiko so močno ovirale avstrijski izvoz na svoje področje. List, ki ni samo vneto zagovarjal nove carinske politike in gradnje železniških prog, ampak je vneto deloval v korist prosperiranja nemških držav v splošnem, je imel mnogo privrženecv tudi v Avstriji.

Naraščajoča vsesplošna nasprotja med Prusijo in Avstrijo so v jeseni 1850 pripeljala skoraj do vojne med obema državama. Vzdušje se je takrat sicer pomirilo, toda šestnajst let pozneje, torej poleti 1866, je res prišlo do vojne. Bojišče je dokončno rešilo problem, kdo — ali Avstrija ali Prusija — bo obvladal nemški prostor. Avstrija je izgubila ves vpliv v Nemčiji, odpovedati

³²⁶ Günter D. Roth, *Kurze Wirtschaftsgeschichte Mitteleuropas*, str. 181—183.

se je morala tudi gospodarsko pomembnim ozemljem v severni Italiji: Benečiji po tej vojni, Lombardiji celo že leta 1859.

S tem se je položaj nekako pomiril, razbistril, in Avstrija se je lotila vrste ukrepov, da bi svojo državo gospodarsko in politično modernizirala.

* * *

Po odpravi celinske zapore se je tu preje tam pozneje normaliziralo stanje na področju mednarodne trgovine, prometa in industrije. Kot drugi so tudi Francozi spoznali, da tako industrija kot promet, na primer železnice, potrebujejo za hiter razmah in modernizacijo *posebne banke*, ki naj jima pomagajo iz zaostalosti. Uspešno delo belgijske banke, ki je pričela poslovati leta 1822 z imenom Société Générale pour favoriser l'industrie nationale (Splošna družba za pospeševanje nacionalne industrije), je dokazalo, da si ni mogoče zamisliti hitre vpeljave parnih strojev v industrijo in promet brez sodobnega bančnega kapitala.³²⁷

Banque de France so leta 1800 ustanovili zato, da bi dajala potrebna finančna sredstva predvsem državi; za subvencioniranje industrijskih obratov se ni dosti zanimala. Toda v novem položaju, ki je bil posledica industrijske revolucije v Angliji, je industrija vse bolj potrebovala bančni kapital. V Franciji so po letu 1834 hitro rasli manjši denarni zavodi, ki so se imenovali *caisse* ali *comptoir*. Povpraševanje po kapitalu je bilo tolikšno, da so zasebni bankirji starega kova zlahka držali korak z marsikatero banko. Zaradi pritegnitve razpoložljivega privatnega kapitala se je v Franciji kmalu razmahnil še sistem delniških družb. Že leta 1839 je bilo v tej državi prek 800 takih družb, na primer 11 bančnih, 14 železarskih, 21 železniških, 44 premogovniških, 92 drugih fabriških delniških družb, in tako dalje, toda nekakšnega osrednjega denarnega zavoda, ki bi na elastičen, mobilan način in s širokopoteznimi prijemi pospeševal industrializacijo, dolgo časa ni bilo. Šele leta 1852 so v Parizu ustanovili bančno družbo z naslovom Société Générale de Crédit Mobilier (Splošna družba za mobilni kredit). Po uspešnem delu doma je družba kmalu prestopila meje in se zaradi konkretnih okoliščin usmerila zlasti v — Avstrijo. Del dunajskega zasebnega bančnega kapitala je nasprotoval vstopu pariške banke v državo, toda zagovorniki mobilnega kredita, med njimi zlasti tržaški gospodarstvenik nemškega porekla Karel Ludvik baron Bruck, poznejši trgovinski in finančni minister, so mu odprli vrata in ga angažirali na dveh področjih, v železniških in bančnih delniških družbah. Širokopotezni Bruck je razvil svoj koncept, o katerem so na Dunaju menili, da je primeren za preobrazbo Avstrije iz agrarne države v državo industrijskega in bančnega kapitala. Tako je ta minister postal duhovni oči avstrijske verzije Crédit Mobiliera. Ta je kmalu dobil priložnost, da se je izkazal. Železniško progo v smeri Dunaj—Trst je država gradila v lastni režiji; ko je po letu 1850 začela z deli na sektorju Ljubljana—Trst, se je pokazalo, da financiranje južne proge preveč obremenjuje državni proračun. Leta 1855 je oblast avtorizirala ustanovitev avstrijsko-francoske delniške družbe »Južna železnica« in ji podelila

³²⁷ Izmed mnogih del prim. le Alois Brusatti, Unternehmensfinanzierung und Privatkredit im österreichischen Vormärz, Wien 1960 (Mitteilungen des österr. Staatsarchivs, 13. Bd, str. 334 sl.), dalje Frederic Morton, The Rothschilds, New York 1861, končno moje Obdobje grosističnih tvrdk (1820—1870), Kronika XII, 1964, str. 17—37. Za dokumentacijo o aktivnosti Crédit Mobiliera v Franciji in v tujini prim. še Documents of European Economic History, Vol. I, The Process of Industrialization 1750—1870, str. 460—465, o razvoju francoskega bančništva sploh pa str. 455—459.

določeno število koncesij za premogovnike, rudnike železa, železarne itd. Od tega trenutka dalje je Avstrija vse bolj postajala področje, kamor je francoski bančni kapital rad investiral svoja sredstva. Za delniški kapital Južne železnice v višini 200.000.000 francoskih frankov se je prvo vplačilo opravilo v blagajni omenjene Société Générale de Crédit Mobilier. Približno dvajset let po tem dogodku se je francoski kapital zasidral tudi v premogovnikih našega Zasavja.

Pri delu za preobrazbo agrarne Avstrije v industrijsko državo niso mogli na Dunaju računati niti na nemški niti na angleški ali katerikoli drug bančni kapital, iz lastnih sil pa v kratkem času tudi niso uspeli rešiti najhujših gospodarskih problemov. Na angleški bančni kapital so se oprli šele pozneje, šele leta 1863, s tem da so v Londonu ustanovili Anglo-Avstrijsko banko. Ta denarni zavod je bil prvi iz serije tako imenovanih »Foreign Banks«. Nastal je takrat, ko je iz strahu pred posledicami secesijske vojne (1861—1865) priteklo veliko kapitala iz severnih in južnih držav ZDA v London; da ne bi tu obležal neplodno, je iskal področje, kjer bi se mogel investirati z velikim pridom. In to področje je bila Avstrija.

* * *

S pojmom *gospodarskega liberalizma* je približno tako kot s pojmom merkantilizma: oblika in vsebina sta se menjali od države do države in sta bili odvisni od konkretnega gospodarskega stanja v državi. Nekateri se o »začetku«
gospodarskega liberalizma sklicujejo na odgovor, ki ga je leta 1680 izrekel francoski lastnik manufakture Legender ministru in gospodarstveniku Colbertu na vprašanje, kaj naj še stori za gospodarstvo. Odgovor se je namreč glasil: »Laissez nous faire!«
S tem naj bi se začela opozicija proti colbertizmu, proti francoski verziji merkantilizma. Še bolj odločno so gospodarski liberalizem zagovarjali francoski fiziokrati. Njihovo geslo je bilo »Laissez faire, laissez passer, le monde va lui-même«
(Dopustite ustvarjanje, pustite potek, svet se obrača po svoje). Zopet drugi vežejo pojem gospodarskega liberalizma na utemeljitelja angleške klasične politične ekonomije Smitha, tretji na njegovega naslednika Richarda. Oba sta zagovarjala misel o svobodni trgovini, o svobodni menjavi dobrin. Seveda nam tu ne gre za poglobljanje v študij klasične politične ekonomije, ker je to znanstvena disciplina zase, temveč za spoznanje, da je bila historična vloga merkantilizma v tem, da je tako teoretično kot praktično pospeševal industrializacijo na manufakturni osnovi; ko pa je v glavnem dosegel svoj cilj, ga je gospodarska praksa prerasla in mu vzela vodilno moč. Potrebna so bila nova načela in ta so težila stran od oficialne skrbi za razmah industrije in gospodarstva sploh. Uveljavljala so se individualna hotenja podjetnikov ali skupin oziroma panog proizvodnje.

Kljub ne nezatni industriji ni Francija nikoli veljala za tipično industrijsko državo. Zato je razumljivo, da so misli o ekonomski svobodi akcije izšle iz francoskega agrarnega gospodarstva, ki je bilo v drugi polovici 18. stoletja v dokaj nezavidljivem položaju. Ta fiziokratska šola je trdila, da je najbolje, da se prepusti prirodno življenje svoji lastni zakonitosti. V tej perspektivi so se posvečali študiju proizvodnje, predvsem seveda agrarne proizvodnje, in prav buržuazne oblike proizvodnje so zanje kaj kmalu postale naravne oblike proizvodnje.

Čeprav je bil Anglež Adam Smith sodobnik francoskih fiziokratov, so imeli le-ti v agrarni Avstriji od 18. stoletja seveda tolikšen vpliv, da govorimo zelo veliko o avstrijski verziji fiziokratizma, o vplivu Smithovih načel na družbo v Srednji Evropi pa nič, ker ga ni bilo. Merkantilizem v Avstriji je imel precej

teoretikov, fiziokratizem pa ne; omejeval se je na praktično dejavnost. Že po letu 1770 so se uveljavile prve poteze v fiziokratskem duhu (na primer omejevanje državnih subvencij industriji), še več jih je sledilo po letu 1780: razglasitev kmeta za osebno svobodnega, ukinitvev prednostnih pravic rudnikov in fužin v gozdovih, sprostitev svobodne konkurence v trgovini in industriji in podobno.

Po odpravi celinske zapore je vse bolj sililo v ospredje vprašanje gospodarškega liberalizma. Ta liberalizem se je pojavljal v Avstriji v različnih oblikah: v zahtevi po znižanju določenih pristojbin, da bo avstrijsko blago na evropskem tržišču konkurenčno (takšna je bila na primer zahteva svinčarnarjev in železarjev leta 1842), v ustanovitvi združenja svinčarnarjev, ki naj bi samo in brez vmešavanja državnih oblasti reševalo vprašanje cen (leta 1830), v izdelavi nove cinkarske tarife leta 1843, čeprav so jo sprejeli šele leta 1851, v zahtevah, da je treba dati poslovnim ljudem večje poslovne pa tudi politične pravice (na primer ljubljanski trgovec Mühleisen leta 1838), itd. Ponovno moramo pripisati, da ne gre v teh avstrijskih primerih za klasični meščanski liberalizem v zahodnoevropski obliki in vsebini, marveč bolj za reakcijo na uradnc še veljavna načela merkantilizma, ki so se drugod v Evropi že preživela, v Avstriji pa še ne. Zato so pač imela na sebi nekaj liberalnega.

Tudi ne smemo misliti, da je tu šlo za vrsto naključij. Kratkih osem let je na Dunaju delovala ustanova (od leta 1816 do 1824), ki so jo sestavljali evropsko razgledani ljudje. Imenovala se je komerčna dvorna komisija in ker je imela visok položaj in velik vpliv, je mogla posredovati poslovni javnosti toliko novosti, da se je kar občutno opazila razlika med starim in novim. Mnogo zamisli so uresničili že v teh osmih letih, še več so jih realizirali pozneje, ko so dozorele družbene razmere za to. Prav do konca 18. stoletja so redkokdaj pritegnili k pomembnim gospodarskopoličnim posvetom industrijce in njihovih pojasnil in načrtov niso kaj prida upoštevali. Šele od leta 1816 so redneje ali sploh redno upoštevali njihovo mnenje in pripombe. Na ta način so tovarnarji in drugi podjetniki postajali dejavnik, ki ga deželna in državna administracija nista mogli že nič več obiti. Člani komerčne dvorne komisije so zavestno šli za tem, da poslovni svet osvobodijo skrbništva kameralistične birokracije. Zato so v letih 1816—1818 na široko obravnavali načrt o organiziranju trgovskih zbornic, ki naj bi združevali industrijce in druge podjetnike v avtonomne ustanove. Načrt je postal zakon šele leta 1850, medtem ko so ponekod v zahodni Evropi imeli podobne zbornice že sredi 18. stoletja in pozneje. Dalje je bila ista komisija že leta 1818 prepričana, da bi bilo smiselno, če bi ustanovili po deželah deželne trgovske komisije, ki naj bi bile spiritus agens gospodarskega napredka. Tudi te komisije so zaživele šele tedaj (1832), ko komerčne dvorne komisije že ni bilo več. V začetku deželne trgovske komisije niso bile trdno organizirane in učinkovite, ker so obrtna društva imela veliko moč. Obrtna društva niso bila društva obrtnikov, ampak društva industrijcev in grosistov. Ustanovili so jih zaradi njihovega pritiska, ker se niso več zadovoljevali z odvisnostjo od kameralistične birokracije. Hoteli so nastopati samostojno in le medsebojno povezani. Oblast je leta 1829 dovolila ustanovitev češkega obrtnega društva. Le-to je zaživel leta 1833 in kaj kmalu dobilo vrstnike: štiri leta pozneje se je konstituiralo notranjeavstrijsko društvo, dve leti nato (1839) tudi spodnjeavstrijsko društvo.³²⁸

³²⁸ Slokar, Geschichte, str. 21, 66, 71—72, 105—107.

Avstrijska oblika liberalizma — če smemo opisanemu pojavu tako reči — si ni uveljavljala na kdove kako radikalen način. Najprej je šlo za vprašanja organizacijskega značaja, torej za način debirokratizacije, potem za oblike nekakšne samopomoči, nato za zahtevo po ureditvi modernega carinskega sistema, skratka: bolj ko se je zakoreninjal industrijski kapitalizem, bolj se je uveljavljala zahteva po tem, naj industrijci sami krojijo industrijsko politiko (*laissez faire*). Ker je bil stan industrijcev še primerno šibek in maloštevilen, je bila tudi zahteva po politiki *laissez faire* temu primerno bleda.

• • •

Ko so kmetje v Avstriji po letu 1780 dosegli svobodo, so postali samo osebno svobodni, njihova zemlja je pa bila še vedno obremenjena z obveznostmi do zemljiškega gospoda. To pomeni, da so še obstala stvarna fevdalna bremena z denarno in naturalno rento ter z raznimi dajatvami in služnostmi. Ko se je meščanstvo kot družbeni razred, ki je bil nosilec liberalističnih idej, vse bolj krepilo, ni zahtevalo zgolj politično svobodo zase, ampak tudi svobodo akcije za poslovni svet (za industrijo in trgovino) in zemljiško, to je lastninsko svobodo za kmeta. V mnogih predelih Evrope so osebno in stvarno odvisnost podložnika od svojega zemljiškega gospoda odpravili že prej in na kaj različne načine. Avstrija je glede tega problema poznala dve ločeni akciji: prva iz konca 18. stoletja ni bila vezana na nobeno revolucionarno dejanje in je bila sad fiziokratske miselnosti, druga, *odprava materialne ali zemljiške odvisnosti*, je bila rezultat revolucionarnih dejanj v letu 1848. Dolga vrsta teoretikov in praktikov je šla za tem, da bi izsilila kmetovo zemljiško neodvisnost že pred tem letom in — kot razberemo iz njihovih spisov — na odkupni, torej na gospodarski, trgovski način. Za slovenski prostor bo zadoščalo, če se omejimo na razmišljanja Jakoba Scheliessniga iz leta 1836. Ker je izhajal iz Železnikove kmetije v Spodnjih Libučah blizu Pliberka, je kmetsko problematiko dobro poznal, in kot poznejši inšpektor Eggerjevega železarskega podjetja — po izobrazbi je bil namreč pravnik — je bil privrženec industrializacije ter splošnega gospodarskega napredka. Že od leta 1833 dalje, ko se je ustanjavljala nemška carinska unija Zollverein, je zagovarjal misel, naj bi se tudi v Avstriji zgedovali po stanju v nemških državah in naj bi kmeta napravili za svobodnega lastnika svoje posesti po kupnem pravu s pomočjo transakcije z njegovo zemljiško in desetinsko gospoko.

Materialno neodvisnost ali zemljiško odvezo so dekretirali v Avstriji poleti 1848. Dela v zvezi z odkupom in uravnavo zemljiških obveznost so se vlekla tja do leta 1880; usmerjena so bila tako, da so koristila veleposestnikom, kmetom znatno manj. Z zemljiško odvezo je kmet dobil teoretično in praktično možnost, da se zaposli kjerkoli, tudi v industriji in pri prometu (železnica). V resnici je bila možnost zaposlitve še vedno prav majhna, ker ni bilo dovolj industrijskih obratov; gradnja železniških prog je prav tako dajala omejeno možnost zaposlitve. Pomisliti moramo na to, da so vozniki ali furmani ter čolnarji na določenih relacijah vse bolj prihajali ob zaslužek, da pa so po drugi strani skoraj vse železniške službe zahtevale določeno izobrazbo in strokovno znanje. Zavirač, premikač, čuvaj ob progi, prometnik, sprevodnik, vlakovodja, kurjač, strojevodja in drugi so morali v nemščini znati prometna pravila, razumeti brzovjav, obvladati delovanje parnih kotlov, signalizacijo in podobno. Fizično delo pri popravljanju prog je bilo enostavnejše, toda neomejeno število kmečkih sinov si tu pač ni moglo najti stalnega zaslužka.

Vzporedno s protifevdalno aktivnostjo je šlo tudi delo za razkroj merkantilizma. Formalno je bila Sonnenfelsova knjiga *Temeljna načela policijske, trgovske in finančne znanosti* edino veljavni učbenik za študij političnih ved vse do leta 1848 oziroma 1851, toda poslednjih dvajset let je vse bolj postajal zastarel oziroma premalo prožen. Opozicija proti merkantilizmu je naraščala predvsem v Trstu in na Dunaju. Tu so bile določene oblike gospodarskega liberalizma kot teorije in kapitalizma kot njegove prakse sorazmerno močno razvite. V tisku so se pojavljali članki, ki so kritizirali avstrijski gospodarski sistem in dovolj jasno povedali, da more priti do resničnega gospodarskega razmaha le v državah z liberalno gospodarsko obliko. Trgovski in industrijski svet se je, pač tudi zaradi Listovega vpliva in poteka svetovnih gospodarskih strujanj, vse bolj navduševal za sistem zmerne carine. Niso pa bili vsi vodilni državni funkcionarji tako trdno prepričani o odrešilni vlogi gospodarskega liberalizma. Ne brez utemeljitve so trdili, da bi domača industrija prav kmalu zašla v slepo ulico, če bi obveljala svobodna konkurenca s tujino; tudi obrt bo lahko obstala samo tedaj, če jo bo ščitila primerna carina. Fabriška proizvodnja tujine bi pripeljala do pavperizacije, do osiromašenja ogromnega števila avstrijskih obrtnikov. To pa se ne sme zgoditi. Jakob Schelliessnigg je bil samo eden izmed mnogih slovenskih in s tem avstrijskih gospodarstvenikov, ki je bil privrženec zaščitnih carin.

Obe vzporedni akciji, prva za odpravo materialne odvisnosti kmeta od svojega zemljiškega gospoda, druga za nekoliko večjo liberalizacijo neagrarnega gospodarstva, sta imeli isti izvor, namreč hotenje, naj se Avstrija čimprej preobrazi iz agrarne v industrijsko državo.³²⁹ Ko je po revoluciji leta 1848 zasedla vodilne gospodarske položaje garnitura liberalnejših meščanskih gospodarstvenikov (tržaški organizator baron Bruck kot minister je bil samo eden izmed njih), je imelo omenjeno hotenje močno, široko in tudi stvarno osnovo. Prodor francoskega *Crédit Mobiliera* smo že citirali, osnovanje trgovskih zbornic poznamo, obrtna svoboda je postala dejstvo leta 1860, gospodarskih stikov s tujino na novi osnovi je bilo po letu 1860 vse več (trgovske pogodbe s Prusijo leta 1854, z Anglijo in s Zollvereinom od leta 1865 do 1868), o tako imenovani »dobi utemeljevanja« od okoli leta 1866 do borznega poloma leta 1873 bomo še govorili. Prodajanje državnih rudnikov od leta 1855 dalje (1865 je bil na spisku za prodajo tudi živosrebrni rudnik v Idriji) so mnogi gospodarstveniki starega kova spremljali samo še — po njihovi lastni izjavi — »z obžalovanjem«.

³²⁹ Temu problemu je posvečen prvi zvezek obsežne edicije ki ima skupni naslov *Die Habsburgermonarchie 1848—1918* (izd. Avstrijska akademija znanosti). Sam prvi zvezek ima naslov *Die Wirtschaftliche Entwicklung*, Wien 1973. Posameznih avtorjev ali strani ne citiramo, ker je aktualna vsa vsebina.

11. NOVI ELEMENTI ZA RAZMAH INDUSTRIALIZACIJE

Strokovno šolstvo. — Izumi in patenti. — Strokovni časniki in časopisi. — Industrijske razstave. — Društva proizvajalcev. — Železniške zveze. — Uvajanje parnih strojev

Če si odmislimo predilske, tkalske in čipkarske šole, ki so bile strokovne v prakticističnem smislu, nam ostane zelo malo strokovnih šol iz stoletja pred modernizacijo industrije, ki so gojile tudi teoretičen pouk. Ta pomembni element je uvedla Gruberjeva mehanska šola, ki je delovala v Ljubljani od leta 1769 do 1784, podobna p. Apfaltrerjeva šola v Celovcu že od leta 1765. Bolj oddaljena je bila rudarska šola v Jáchymovu na Češkem, ki je delovala od leta 1733 dalje (rudarska akademija od leta 1770 dalje). Sicer so leta 1752 ustanovili v Idriji strokovno šolo za geodete, nato leta 1763 prav tam šolo za metalurške in kemične vede (zaprla vrata leta 1769), toda to je bila veliko bolj interna rudniška šola kot pa javni učni zavod. Vzporedno z Gruberjevo mehansko šolo (ki so jo leta 1800 spet oživljali, a ne oživili) je delovala še posebna državna risarska šola (1775—1809?), dve leti je imel risarsko šolo znameniti inženir Šemerl, tudi v Ljubljani (1785—1780). Šola za umetnost, ki je delovala v Ljubljani komaj leto dni (1810—1811) in ji je bil direktor Valentin Vodnik, še ni bila deležna večjega zanimanja. O pouku na splošnih srednjih in visokih šolah tu ne moremo pisati, ker niso bile strokovne šole v ožjem smislu besede. Takšne niso bile niti nedeljske ponavljalne šole za rokodelske učence. Izmed teh je ljubljanska delovala od leta 1815 do 1857.³³⁰

Pomanjkanje strokovnih šol je bilo seveda vse kaj drugega kot spodbudna osnova za hitrejšo industrializacijo. Zanimarjanje šolstva se je hudo maščevalo. Na pragu močnega vpliva angleške industrijske revolucije so septembra 1802 poslali z Dunaja dopis, naslovljen na gubernij v Gradcu, kjer piše, da močno čutijo, kako zlasti v provinci primanjkuje delavcev, izučenih za umetna dela, in da je prav ta pomanjkljivost ena izmed glavnih ovir za učinkovitejši napredek domače industrije. Zato naj gubernij stori vse, da se primerno poveča število delavcev, ki bi bili sposobni opravljati taka dela. Napor se bo rentiral in ukrepi, usmerjeni v to smer, bodo zmanjšali prekomeren dotok delavcev v avstrijsko prestolnico.³³¹

Najprej bomo posvetili nekaj pozornosti tistemu šolstvu, ki mu je bil namen izboljšati znanje učencev in pomočnikov raznih obrtnih strok. Slovenski prostor je moral po omenjenem dopisu čakati polnih trinajst let, da se je v Ljubljani ustanovila leta 1815 obrtno-industrijska šola, pa še ta je bila prva te vrste v Avstriji. Delovala je do leta 1850 in prav njen dolgi obstoj potrjuje, da

³³⁰ Ivan Slokar, Zgodovina obrtnega šolstva v Ljubljani do leta 1860, Zgodovinski časopis XVII, 1963, str. 196—218. — Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I, Ljubljana 1963, str. 156—159, in Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, II (1805—1848), Ljubljana 1964, str. 75—78, 238—250. — Jože Šorn, Jožef Mrak kot geodet in risar, Kronika 23, 1975, str. 94—101.

³³¹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

je bila šola potrebna in koristna. Srednjih in visokih šol je bilo še kolikor toliko primerno število, toda strokovna izobrazba vajencev, pomočnikov in sploh delavcev, ki so hoteli doseči kvalifikacijo, je bila docela zanemarjena. Zato moramo toliko bolj poudariti obrtno-industrijsko šolo. Da je hotela uvesti kvaliteten pouk, vidimo iz tega, da je izbrala za poučevanje mehanike profesorja fizike na liceju Janeza Kersnika. Parni stroji so prihajali v deželo in treba se je bilo z njimi teoretično in praktično seznaniti, jih obvladati in vpreči v delo. Razen mehanike so poučevali na šoli še risanje, aritmetiko in geometrijo ter osnove kemije; za Slovence so kemijo nadomestili s stavbarstvom.

Sicer je leta 1839 ljubljanska delegacija graškega obrtno-industrijskega združenja odprla posebno nedeljsko risarsko šolo za rokodelce, vendar je to bila v bistvu le društvena risarska šola. Risanje je brezplačno poučeval mestni tesarski mojster Jurij Pajk, obrtnik, ki je na ljubljanski industrijski razstavi pokazal originalen model mostne konstrukcije in ki so mu leta 1847 patentirali novo vrsto sesalke. Tako prva strokovna kot druga društvena šola sta potemtakem imeli kar sposobne učitelje. Ko je prva šola prenehala delovati (1850), je bila druga, še vedno nedeljska šola, edini učni zavod za rokodelski naraščaj. Naslednjo pravo strokovno šolo so namreč ustanovili na ljubljanski realki leta 1856.

Nedeljska risarska šola v Trstu je pričela poučevati z letom 1819. Celovec se je razveselil popularnih tehnoloških predavanj precej pozneje, šele leta 1843, čeprav se je na primer Matija Ahacel potegoval za ustanovitev nižje tehniške šole v tem mestu že od leta 1832 dalje. Še ožje strokovni sta bili šoli za podkovske kovače, obe v Ljubljani. Prva je delovala od leta 1827 do leta 1837, druga od leta 1850 dalje (vodil jo je dr. Janez Bleiweis). Neznatno število mladih ljudi, vajencev in pomočnikov, se je šolalo tudi v Zagrebu.³³²

Po vzorcu Kolpingovih društev v Nemčiji so leta 1855 ustanovili v Ljubljani Katoliško društvo rokodelskih pomočnikov. Pravila niso določala samo pouk v verouku in petju, ampak tudi v pisanju, računanju, risanju, modeliranju, zemljepisu, naravoslovju, vse s posebnim ozirom na rokodelske panoge. Tudi tu so na tečajih brezplačno poučevali profesorji in učitelji drugih šol. Čeprav je bila struktura predavanj zelo pestra, s čimer hočemo reči, da ni bila izrazito tehniško strokovna, je bil obisk zadovoljiv. Že prvo leto se je v tečaj vpisalo 149 pomočnikov, kar je bilo več kot v drugih šolah.

Vseh teh oblik šolanja in poučevanja nikakor ne smemo podcenjevati ali zaradi kakršnegakoli razloga omalovaževati. Izobraževanje je bilo namreč namenjeno tistemu delu delavstva v slovenskem prostoru, bolje rečeno, v določenih njegovih središčih, ki bi morda že jutri utegnili upravljati s parnimi stroji, z mehničnimi statvami, z lokomotivami. In tu je bil dobrodošel vsak pouk, ki je bil usmerjen v izobraževanje določenega dela delavstva. Po drugi strani je — vse tako kaže — mojstrova strokovna obrtniško prakticistična vzgoja pomočnikov in vajencev z vandrovstvom vred še vedno kar zadoščala. Vendar bo treba raziskati, koliko so cehovski mojstri nasprotovali vsakemu javnemu strokovnemu šolstvu, temelječemu na spoznavanju teorije, češ da tak način šolanja razkraja njihovo moč nad pomočniki in vajenci in je zato vse obsodbe vreden.

Nista samo Mühleisen in Scheliessnigg tarnala, da primanjkuje šol, zlasti tehniških in trgovskih, pritoževali so se tudi naši največji podjetniki, na pri-

³³² Ljubomir Andrej Lisac, Slovenska trgovska mladina v Zagrebu 1836—1870, Kronika IV, 1956, str. 108—109.

mer Ruard in Zois. V obeh podjetjih so še v štiridesetih letih preteklega stoletja trdili da morajo drugje dobiti adjunkte in računarje, torej kvalificirano osebje, ker si z domačini ne morejo pomagati. In ko so najmanj v obeh podjetjih istočasno zahtevali od svojih kovaških mojstrov pri ognjih in kladivih, kjer so bili vsi domačini, da podpišejo neko izjavo, so se le-ti podkrižali, ker so bili vsi po vrsti nepismeni in svojemu odgovornemu delu le priučeni.³³³

Razmah kapitalističnega načina gospodarjenja v podjetjih je pospeševalo tudi specialno šolstvo. Praga je bila prva, ki si je mogla omisliti politehnični inštitut (1806), Dunaj ji je le sledil (1815). Joanneum v Gradcu je veljal kot nepopoln politehnični zavod, ki je pričel s predavanji res že leta 1812 (le prirodoslovna predavanja), a je pouk o tehniki vpeljal šele leta 1827 in je komaj leta 1844 postal javen učni zavod. Predavanja o rudarstvu in fužinarstvu na Joanneumu je uvedel znameniti strokovnjak Peter Tunner z letom 1835 in pet let pozneje (1840) je pričela z delom dveletna rudarska šola v zgornještajerskem Vordernbergu; leta 1849 so jo predstavili v Leoben, v enega izmed rudarskih in fužinarskih središč.³³⁴

Navtična šola v Trstu ne sodi v naš okvir. Na kratko se moramo seznaniti še s posebno šolo, ki so jo imenovali Mahrova trgovska šola. S poukom je začela leta 1834 v Ljubljani in je imela namen, izšolati dober srednji trgovski kader za potrebe trgovine in industrije. Ker je bila dolgo časa edina trgovska šola, ki je delovala v slovenskem prostoru in je privabljala učence celo iz oddaljenih dežel, je razumljivo, da so imeli njeni absolventi veliko možnost zaposlitve. Pouk je bil seveda v nemškem jeziku. Poučevala je dvojno knjigovodstvo, trgovinsko korespondenco, blagoznanstvo in podobne predmete. Ker si razmaha in zakoreninjenja kapitalizma ne moremo zamisliti brez dobrih trgovskih šol, zasluži Mahrova trgovska šola primerno pozornost. To še toliko bolj, kjer so ji finančno omogočile ustanovitev in delovanje naslednje domače firme: Terpinc & Fabriotti, Mihael Smole, Jožef Seunig, Simon Pesjak, Ivan Mühleisen, Ivan Kristijan Kanc, Ignac Kleinmayr, Czeike, Dutilh, Tichy & Co, Lambert Karel Luckmann, Andrej Mallner, Baumgartner & Co, Jožef Globočnik, Anton Krisper, Franc Sartori, Franc Souvan, itd.³³⁵

Dobršen del vzroka za šibko razvit šolski sistem vseh zvrsti je prav gotovo treba iskati v stalnih finančnih težavah Avstrije. Monarhija je bila znana kot država, ki se je nekajkrat sukala prav ob samem robu finančne stabilnosti in spričo razmer, v katerih je živela Avstrija v letih 1805—1825, ni nič nenavadnega, da je primanjkovalo finančnih sredstev za zboljšanje šolskega sistema, čeprav zavzetih šolnikov ni manjkalo (na primer Ahacel).

• • •

V pravem sorazmerju s potrebami merkantilistične industrije in s stanjem takratnega šolstva je bilo *izumiteljstvo* primerno skromno razvito. Ne gre, da bi govorili o alkimistih, katerih eksperimentiranje je bilo največkrat jalovo in

³³³ AS, Zoisov arhiv, fasc. 29 (?)

³³⁴ Slokar, Geschichte, str. 164—177.

³³⁵ Die Handels-Lehranstalt in Laibach. Festschrift aus Anlass des fünfzigjährigen Bestandes derselben zum 6. Juli 1884, Laibach 1884. — Die kaufmännische Bildungsanstalt in Laibach (Carniola 1842 št. 58, št. 102). O pomorskih šolah Miroslav Pahor, Slovenski dijaki in študentje na pomorskih šolah (1754—1941), zbornik z naslovom 10 let višje pomorske šole Piran 1960—1970, Portorož 1970, str. 43—100; dalje Srečko Vilhar, Katalog pomorske literature Študijske knjižnice v Kopru, zbornik O morju in pomorstvu, Koper 1967, str. 7—10.

brez najmanjšega vpliva na proizvodnjo v industriji, moramo pa spregovoriti nekaj besed o ljudeh, katerih poskusi so imeli znanstvene ambicije.

Profesor mehanike pater Gruber je spomladi in poleti leta 1769 eksperimentalno v žužemberškem mlinu za papir glede izdelave dobrega papirja modre barve za zavijanje sladkorja in sestavil lasten postopek za njegovo izdelavo. Poskušal je tudi izdelovati papir iz žagovine, končno pa je le podvomil, da bi tak papir imel kakšno prednost. V istem letu je uspel izdelovati modri papir ajdovski papirničar Tomaž Kumar verjetno tudi na svoj originalni način, ker bi ga sicer dokumenti ne imenovali »iznajditelja«. ³³⁶

Neki anonim je izumil cinobrov firnež kot sredstvo za preprečevanje razkroja lesenih predmetov v vodi in črvivosti lesa. Nekako poleti 1778 je s tem izumom eksperimentalno pater Gruber na željo Kmetijske družbe, je pa po poskusih pribil, da je treba anonima odkloniti, ker ima oljnata barva vsekakor prednost pred cinobrovim firnežem. ³³⁷

Eden izmed redkih razsvetljenih duhov v naši družbi je bil prirodoslovec Scopoli. Ko so v šestdesetih letih 18. stoletja ljudje vneto rudosledili premog, so vzorce prinašali Scopoliju v Idrijo, da bi na eksperimentalen način ugotovil, ali je prinesena rudnina premog ali ni. Vsakokrat je preskušanju dodal opis svojega postopka, ki je potem veljal kot napotilo za druge eksperimentatorje.

V ostalem lahko omenimo še dva izuma. Leta 1780 je poštni mojster iz Kranja Ivan Mayer izumil stroj, ki je imel obliko statev in je bil prirejen za tkanje ovojnih vreč iz žime. Ker je bil stroj zelo koristen, so Mayerja izdatno nagradili. Do tedaj so izdelovali take vreče za transportiranje volne kmetje sami, in sicer z dokajšnjo težavo. Dve osebi sta izdelovali eno vrečo štiri dni, s pomočjo Mayerjevega stroja pa je en sam človek izdelal dnevno po dve vreči. Drugi primer: v Mariboru je mizarski mojster Anton Parz izumil stroj, ki je žagal in phal obenem. Izumitelj je leta 1798 prejel nagrado, a znatno manjšo od Mayerjeve. Morda ta izum ni imel nobene posebno široke vrednosti, a nagrada dokazuje, da je oblast hotela na tak način pospeševati izumiteljstvo in s tem podpirati zanimanje za tehniški napredek na področju proizvodnje. ³³⁸

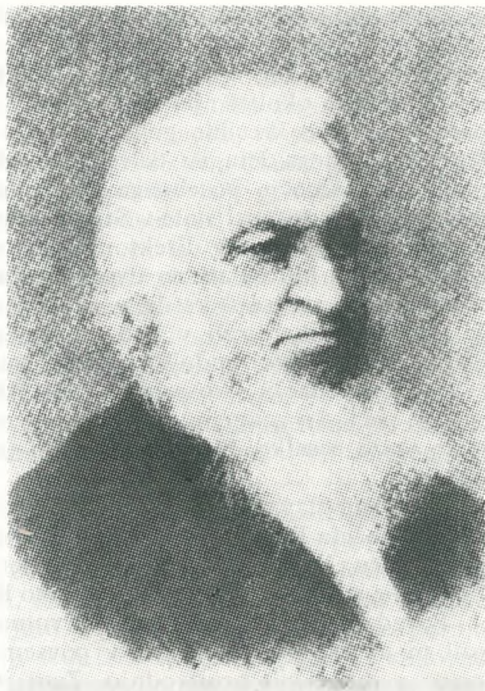
Kljub takemu šolstvu, kakršno je bilo, je val izumiteljstva zajel avstrijsko družbo in z njo vred družbo slovenskega prostora bolj na široko kmalu po odpravi celinske zapore. Tu se ne moremo zadrževati pri ljudeh iz industrijskega ali izrazito študijskega sveta, ki so iz tujine prinesli in doma širili že znana spoznanja, načrte, zamisli in izkušnje, čeprav ta vpliv ni tako nepomemben. Na primer: Rudarski in fužinarski strokovnjak Peter Tunner je študijsko mnogo potoval po tujini in znanje širil prek predavanj in razprav po Avstriji. Rosthorni, lastniki prevaljske železarne, so se pogosto in dlje časa mudili v rodni Angliji, kjer so študirali fužinarski napredek. William Moline je prišel iz Londona v Avstrijo okoli leta 1815 in nas zato čisto nič ne preseneča, če je v novi domovini prejel leta 1826 privilegij za izum rafiniranja sladkorja s paro v brezračnem prostoru in če je v svoji ljubljanski že mehanični bombažni predilnici montiral leta 1839 parni stroj. V koroški Lipici sta že leta 1793 dva Angleža montirala vse naprave za valjarno črne železne pločevine in ko so proizvajali tod belo pločevino, so cin uvažali iz Anglije (cinali so prav gotovo po angleškem sistemu). Leta 1795 je Francoz Jožef Dupré sporočil iz Trsta, da je »izumil« žitni mlin na veter; prejel bi rad 20-letni privilegij, ker ni hotel

³³⁶ Jože Sorn, Starejši mlini za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis VIII, 1954, str. 87—117.

³³⁷ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 417.

³³⁸ O Parzu in drugih oblikovalcih tistega časa Slokar, Geschichte, str. 21.

Viljem Moline, rojen v Londonu, v Avstrijo je prišel okoli leta 1815, lastnik bombažne predilnice in sladkorne rafinerije v Ljubljani

trpeti morebitne konkurence. Se leta 1803 je prosil za predujem 4000 gld, da bi dokončal svoj mlin. Oblast se ga je odkrižala tako, da je od njega zahtevala model mlina. Ker ga ni predložil, sta privilegij in predujem padla v vodo.³³⁹

Spoznanja so se širila tudi na dozdevno nenavadne načine: leta 1817 so osumili lipiškega tesarskega polirja Hribernigga, da je fabriško tajnost glede izdelovanja bele pločevine zaupal Bodlajevi valjarni pločevine v Gitschtalu. Lipica je zato prešla na luženje pločevine po šlezijemskem sistemu, ki je bil vrh vsega še cenejši in kvalitetnejši.³⁴⁰ Nadalje moramo vedeti, da so določene tovarne v Avstriji sploh in tudi na Slovenskem zgradili tujci, ki so si znanje tehnike pridobili drugje in so ga pri nas le realizirali, na primer obe čistilnici sladkorja v Ljubljani (prva 1828—1834, druga 1828—1858), tržaška tovarna solitra (last Angleža Borlanda), ki so jo kot kemično tovarno preselili leta 1845 v Hrastnik, Molineja smo omenili, in tako dalje. Po odpravi zapore še posebej je postalo menjavanje izkušenj, »mednarodna« gradnja tovarn in podobno vsakdanja praksa tako v Avstriji kot v ostali Evropi, da o ZDA ne govorimo še posebej.

Veliko bolj nam gre za to, da poudarimo izume, ki so nastali v naši družbi. Veliko izumov ni sodilo v industrijsko sfero (na primer Koširjeva zamisel o poštni znamki, Puharjeva fotografija na steklo), večina pa je imela to karakteristiko. V skoraj polstoletnem obdobju (1822—1868) so izumitelji v slovenskem prostoru prijavili okoli 60 izumov, izboljšav in spolnitev. Za strukturo družbe, kakršna je bila v tem času pri nas, številka najbrž ni skromna; nekaj drugega je seveda vrednost dosežkov. Nekateri so bili glede uporabnosti

³³⁹ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 619.

³⁴⁰ Kärntens gewerbliche Wirtschaft.

krajevno zelo omejeni, nekateri so dosegli kar svetovni sloves. Trgovec in založnik Pogačnik iz Ljubnega na Gorenjskem je leta 1822 prijavil izum posebnih česal za volno (v bistvu zboljšava), ki so jih potem uporabljali le v Ljubnem in okolici njegovi delavci. Ljubljanski tovarnar Kanc je leta 1829 patentiral novo kresilno gobo, ki se je dobro prodajala vsaj v večjem delu Kranjske. Istega leta so dali na Goriškem patentirati predenje svilnih odpadkov s pomočjo posebnega stroja in najbrž na tem patentu je temeljila proizvodnja v tovarni svile v Stražicah pri Gorici. Že leta 1826 sta iz Moravske priseljena Ignac Pantz (direktor železarne na Dvoru) in tesarski mojster Baumgärtl izumila hidrostatično dvojno pihalo, ki naj bi vpihovalo v plavž toplo sapo; s tem sta se uvrstila v skupino drugih redkih avstrijskih fužinarjev, ki so eksperimentirali v isto smer. Spet samo lokalni učinek, omejen na idrijski živosrebrni rudnik, je imel izum konstrukcije peči, namenjene praženju in destilaciji živosrebrne rude (1835), ki je omogočil neprekinjeno polnjenje peči. Že znanemu tesarskemu mojstru Pajku so leta 1847 patentirali novo vrsto sesalke, ki se je v praksi (na primer tudi na Dunaju) kar dobro obnesla.

Svetovne slave je bil deležen izum ladijskega vijaka, duhovna last dosejlenega Jožefa Resslerja; ta je svoj izum leta 1829 praktično preskusil v tržaškem pristanišču, je pa skoraj gotovo eksperimentiral s tem že preje na Krki pri Kostanjevici. Poleg vijaka pripisujemo Resslerju še 32 drugih izumov in izboljšav.

Povedali smo že, kako se je prvotno zelo širok pojem privilegija vse bolj ožil in se vse bolj usmerjal v povsem določeno dejavnost, ki ni več imela zveze z množično proizvodnjo. Zato je za pojem privilegija bila potrebna nova definicija. Le-to so leta 1810 objavili v obliki prvega avstrijskega zakona o privilegijih. Kljub primerni preciznosti je bil zakon še vedno nekakšen oris, kajti leta 1820 so objavili res bistveno boljši, da ne rečemo, temeljni zakon o patentih. Ta zakon so leta 1832 le še revidirali. Po dvajsetih letih veljave so leta 1852 izšle nove določbe o izumih.

* * *

Mislimo, da je odveč še posebej naglasiti izreden pomen *časnikov, časopisov in drugih strokovnih publikacij*, ki so izhajali v Avstriji po letu 1836. Gre za literaturo, ki ima danes že značaj virov, saj nam tako rekoč sproti — že kar kronistično — zapisuje podatke o industrializaciji države in z njo vred tudi slovenskega prostora.

Uradna avstrijska statistična služba je od leta 1829 dalje objavljala redno vsako leto publikacijo, ki je sprva imela zelo omejeno naklado (100 izvodov), ker je bila namenjena zaključnemu krogu poklicancev. Imenovala se je *Tabele k statistiki avstrijske monarhije* (*Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*). Ni toliko pomembno to, da se je naslov menjal, niti ne dejstvo, da se je publikacija po razveljavitvi merkantilistične gospodarske politike hitro in obsežno razvejila v specialne serije statističnih del, kolikor je bolj očitna vrednost podatkov, ki jih je objavljala. Iz nje moremo bolj ali manj uspešno izluščiti podatke za slovenski prostor ter na ta način točneje zasledovati delež industrije pri večanju — bolje rečeno pri nihanju — družbenega produkta na Slovenskem. To pa je operacija, ki jo je veliko težje izvajati za 18. stoletje. S tem, da je eden izmed zvezkov objavil podatke celo za čas od leta 1819 dalje, so Tabele samo pridobile na še večji vrednosti.

Zurnal avstrijskega Lloydja (*Journal des österreichischen Lloyd*), ki je izhajal od leta 1836 dalje, se je bolj osredotočil na pomorsko trgovske in sploš-

ne gospodarske vesti, manj na članke, namenjene industrializaciji.³⁴¹ Sicer ima Žurnal prednika v dnevniku, ki je izhajal leta 1835, a ker je bil pisan v italijanskem jeziku (*Giornale del Lloyd austriaco di notizie commerciali e maritime*), ni imel velikega kroga bralcev. Žurnal je vneto zagovarjal teorijo in prakso gospodarskega liberalizma in objavljajl članke, ki so kritizirali avstrijski splošni gospodarski in še posebej carinski sistem. Članki govore o tem, da more priti do resničnega gospodarskega napredka le v državah z liberalno gospodarsko politiko, ter o tem, da je treba odstraniti prohibitivni carinski sistem in ga nadomestiti s sistemom zmernih carin. Vedeti moramo, da je za žurnalom stal vplivni Karel Ludvik baron Bruck, ki je kot poznejši minister v celoti zagovarjal politiko gospodarskega liberalizma in jo tudi izvajal.

Vloga Trsta kot svobodnega pristanišča pri propagiranju gospodarskega liberalizma še daleč ni bila skromna. Tržaški poslovni svet se je dnevno srečaval z gospodarsko teorijo in prakso evropskega sveta; seveda je tudi Dunaj komuniciral z Evropo, toda dvor in njegova administracija sta via facti ustvarjala atmosfero konservativizma, medtem ko Trst ni bil obremenjen s tolikšno birokratsko dediščino.

Kolikor je bil Žurnal trgovski list, toliko je bil izrazito industrijsko usmerjen Notranje avstrijski splošni industrijski in obrtni list (*Innerösterr. allgem. Industrie- und Gewerbeblatt*), ki ga je od leta 1839 dalje izdajalo Industrijsko in obrtno društvo v Gradcu. Poleg tega, da je veliko pisal o razmahu domače in tuje industrije, obsežno seznanjal ljudi s pomenom in vrednostjo parnih strojev ter splošnih tehniških novosti, je leta 1834 vpeljal še posebno slikovno prilogo z dolgim naslovom *Splošni statistično-topografski in tehniški atlas fabriških slik avstrijske monarhije* (*Allgem. statist.-topograph. u. techn. Fabriks-Bilder-Atlas der österr. Monarchie*). Vložil je torej veliko denarja in truda v to, da bi na tak način enako podjetnike in obrtnike kot povprečne državljane vzgojil v gospodarsko napredne misleče ljudi, ki naj se navdušujejo za industrializacijo in s tem za industrijsko družbo, katere medli obrisi so se začeli kazati.

Nikakor ne smemo prezreti domačih gospodarsko usmerjenih Kmetijskih in rokodelskih novic, ki jih je od leta 1843 dalje izdajala Kranjska kmetijska družba v Ljubljani. Novice niso bile tipičen gospodarski ali celo industrijski list, ker so imele širšo nalogo in konservativnejšo družbeno enoto, toda bralce so le sproti seznanjale z novim dogajanjem na področju industrijskega oziroma fabriškega načina proizvodnje.

Spet strokovno usmerjen in na vso državo razširjen je bil Avstrijski časopis za rudarstvo in fužinarstvo (*Österr. Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen*) s svojim začetkom v letu 1853 in na Dunaju. Ne bi izgubljali besed o tem, kakšno pionirsko delo je opravljal vsaj prvih 20—25 let, ko je bilo treba vsaj poslovni svet navaditi na to, da je razmišljal in deloval v smeri racionalizacije v industriji, dalje na upoštevanje rentabilitetnega računa, ekonomičnosti proizvodnje in poslovanja, itd., — skratka, navajal jih je razmišljati in delovati kapitalistično v modernem smislu besede.

Dlje časa se pri teh in drugih podobnih publikacijah ne moremo več drževati, ker povsem zadošča, da smo omenili pionirske publikacije, torej tiste, ki so orale zelo trdo ledino in sejale seme, iz katerega se je po letu 1870

³⁴¹ Martin Riedlinger, *Das Journal des Österreichischen Lloyd, seine Stellung zur Regierung. Dissertation...* an der phil. Fak. der Universität Wien, Wien 1948 (tipkopis).

razvila širokopoteznejša industrija. Vsekakor bi predaleč zašli, če bi omenjali srednješolske in visokošolske učbenike in druga teoretična dela s področij fizike, kemije, strojne tehnike, gradbene tehnike in podobno. Kljub določenim uspehom na področju izumov, strokovnega šolstva in časopisov je Avstrija močno zaostajala za nemškim, francoskim in anglosaškim svetom. Ko je prišla po letu 1850 na površje liberalno usmerjena trgovska in industrijska buržoazija, je ozkost zemljiške aristokracije pričela hitreje kopneti, vendar se je čutil njen vpliv vsaj še dve desetletji.

* * *

Dva pojava sta nam že znana: prvi, da je industrijsko rajoniranje države in subvencioniranje še najbolj koristilo češki in spodnjeavstrijski industriji, drugi, da je veljava industrijcev v odnosu do trgovcev pričela rasti že konec 18. stoletja, predvsem pa še po ukinitvi celinske zapore. Tudi tu so se najprej uveljavili češki industrijci. Ena izmed oblik pozitivnega in strnjene nastopa je bilo prirejanje *industrijskih razstav*.³⁴² Prva taka prireditev je bila leta 1791 v Pragi, in je imela velik odmev: obiskovalci so se prepričali, da se doma proizvaja prav tako kvaliteten tekstil kot zunaj in da je čisto prav, da se uvoz zmanjša. Zanimanje za industrijo in njene proizvode je naraščalo in vse več so v Avstriji ustanovili kabinetov, ki so zbirali industrijske, rudarske in fužinarske proizvode.

Serijo domačih industrijskih razstav je uvedla Praga (v letih 1828, 1829, 1831 in tako dalje) za češko industrijo, sledil je Gradec za štajersko industrijo (leta 1832 in dalje), Brno za Moravsko (leta 1833 in dalje), Dunaj za vso monarhijo in za Spodnjo Avstrijo (od leta 1835 naprej), Celovec za koroško industrijo (1838), Ljubljana za kranjsko industrijo (1844), Linz leta 1847 za Zgornjo Avstrijo.³⁴³ Udeležba industrijcev je bila zadovoljiva: na vsaki razstavi nekako 200—300 udeležencev s približno 3000—4000 eksponati, samo dunajske razstave so bile dvakrat večje. Po letu 1850 so razstave za nekaj časa prenehale, toda te iz prve polovice stoletja so bile prav gotovo odlično propagandno sredstvo za razmah industrije in strokovnega šolstva. Zašli bi predaleč, če bi naštevali vse odlikovance bodisi na domačih bodisi na tujih razstavah. Ni pa bilo tako malo pomembno, če je na primer Zoisova jeklarna prejela na londonski industrijski razstavi leta 1851 medaljo, ali če je Terpinčeva tovarna papirja prejela na splošni nemški industrijski razstavi leta 1854 častno medaljo.³⁴⁴ Taki in podobni »drobci« so pripeljali do razpotja, ki je pričelo funkcijo in ugled trgovca vse bolj omejevati na sam poklic, funkcijo in ugled industrijca pa dvigati vse do pojma za napredek in simbol nove dobe.

* * *

Ljudje iz komerčne dvorne komisije so zavestno šli za tem, da dvignejo industrijce na stopnjo novega stanu; to so dosegli na ta način, da so jim dovolili združevati se v *društva proizvajalcev*. Komisija se ni ubadala na primer s hranilniškimi društvi, je pa veliko razpravljala o delniških družbah (leta 1821 njen dekret o njihovem organiziranju), o trgovskih in obrtnih zbornicah in podobno. Prav s pogovori o zbornicah je posredno dala spodbudo

³⁴² Slokar, *Geschichte*, str. 225—249.

³⁴³ Spomen izložba prve dalmatinsko-hrvatske-slavonske izložbe u Zagrebu 1864 — 1964, Zagreb 1964; tekst na str. 5—7 napisala dr. Miroslava Despot.

³⁴⁴ AS, Namestniški arhiv, fasc. 21, 5—10, 1850—1860.

za ustanavljanje društev proizvajalcev. Pozneje so ta jedra postala zelo vplivni korpusi.

Tudi pri ustanavljanju društev so prednjačili Čehi. Statute za prvo in pravo industrijsko društvo v modernem smislu besede so odobrili leta 1829, čeprav se je Društvo za spodbudo obrtnega duha na Češkem formalno ustanovilo šele leta 1833. Štiri leta pozneje se je konstituiralo Notranjeavstrijsko obrtno društvo, ki je imelo sedež v Gradcu, a v Ljubljani in v Celovcu svoji izpostavi. To društvo, ki je bilo tako ali drugače v zvezi z organiziranjem industrijskih razstav in z izdajanjem publikacij, se je zaradi ustanavljanja novih delegacij po raznih mestih reorganiziralo leta 1843 v Društvo za pospeševanje industrije in obrti v Notranji Avstriji in Zgornji Avstriji s Salzburškim. Podružnice tega društva so razvijale živahno dejavnost vsaka na svojem območju, saj je društvo štelo nad 2700 članov, od tega na Štajerskem 420, na Koroškem 247, na Kranjskem 154 in tako dalje. Že leta 1839 je doseglo ustanovitev delniške družbe z naslovom Družba za izvoz notranjeavstrijskih proizvodov v Trstu. Pospeševala naj bi izvoz v Levanto.

To so bila splošna društva. Poleg njih so obstajala še združenja industrijcev iste stroke. Ker je bilo proizvajalcev bombažnih tkanin vse več, so leta 1817 izbrali izmed sebe pet opolnomočencev, ki so pred vodilno državno administracijo branili interese bombažne industrije v Spodnji Avstriji. Ta organizacija ni bila uradno sankcionirana in ni imela statotov. Stroške za delo odbora je plačevala bombažna industrija po medsebojno dogovorjenem ključu. Leta 1836 so hoteli podobno združenje ustanoviti tudi češki proizvajalci bombažnih tkanin, toda vsaj pred sredino stoletja organizacija ni zaživela; nekateri češki producenti so se pridružili spodnjeavstrijskim članom. Podobnih načrtov je bilo še nekaj (za sladkor, za tekstilne vzorce).³⁴⁵

Ker je v prvi polovici 19. stoletja prevladovala konjunktura, ni razen tekstilcev (ti so si pričeli po ukinitvi celinske zapore zaznavneje konkurirati) nihče čutil potrebe po tesnejši profesionalni organizaciji. Kemična industrija na primer je še globoko v petdesetih letih 19. stoletja imela značaj obrti ali veleobrti. Zato je posebno funkcijo pri uresničevanju novih proizvajalnih metod prevzelo Avstrijsko društvo za kemično in metalurško produkcijo, ki se je ustanovilo leta 1856 in že naslednjega leta ustanovilo kemično tovarno na Češkem.³⁴⁶ Ko je sredi petdesetih let pričela država množično uvažati cenene angleške železarske proizvode (tirnice, mostne konstrukcije, profilno železo) in je zanje znižala celo carinske postavke, je s tem močno prizadela domače proizvajalce. Le-ti so se reševali iz kriznega položaja na različne načine, ne nazadnje s tem, da so leta 1859 ustanovili Društvo železarskih industrijcev. Društvo je vse železarne v Avstriji razdelilo v pet skupin. Za zastopnika skupine alpskih dežel je izvolilo Jakoba Scheliessnigga, ki je bil istočasno podpredsednik koroške trgovske in obrtne zbornice in deželni poslanec. Po štirih letih obstoja je društvo že imelo 106 članov, na primer Dvor, Mislinje, Steinauerja (lastnika treh fužin in enega plavža v slovenskem delu Štajerske), Silbernagla iz Borovelj, Štore in gorenjskega Ruarda.³⁴⁷

S tem zgleodom praktično ni bilo nobene ovire več za to, da se ne bi pričeli organizirati v poslovna društva ali združenja še drugi industrijci. Odslej se je

³⁴⁵ Slokar, *Geschichte*, str. 210—225.

³⁴⁶ *Die Habsburgermonarchie 1848—1918, I, Die Wirtschaftliche Entwicklung*, str. 168.

³⁴⁷ *Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen*, Wien 1859, VII. Jgg, str. 110, 115.

vse bolj kovala industrijska politika v zbornicah in društvih. Od tod do kartelnega dogovarjanja ni bilo potemtakem več daleč.

* * *

V kratkem času enega samega desetletja je promet doživel pravi preobrat v obliki *železniških zvez* in to s pomočjo vlakov, ki so jih po posebej zgrajenih železniških progah vlekli parni stroji ali lokomotive. Teh je 1848 bilo v Avstriji 242 po številu. Gre za desetletja 1847—1857, ko je stekla železniška zveza Celje—Trst in so s tem odpadli vozniki ali furmani na relaciji Celje—Trojane—Ljubljana—Trst.³⁴⁸

Zgodovinarji menijo, da je Avstrija dovolj hitro sledila angleškemu vzoru glede uvedbe železniških zvez. Prvi vlak je v Angliji stekel leta 1825, v Franciji 1832, v Belgiji in Nemčiji 1835, naslednjega leta so v Avstriji že na široko govorili in pisali o potrebi železniških zvez. Za slovenski prostor je bila nadvse pomembna načrtovana zveza Dunaja s Trstom. Progo Dunaj—Gloggnitz (na severnem vzhodu Semmeringa) so odprli za redni javni promet leta 1842; prelaz čez Semmering je bil vrzel celih dvanajst let. Progo Mürzzuschlag (na južnem vzhodu imenovanega prelaza)—Celje so odprli za redni javni promet leta 1846. Do Ljubljane je pripeljal vlak leta 1849, do Trsta leta 1857.

Spočetka so bile vse proge v Avstriji privatna last. Da bi se v gradnjo prog vnesel določen red, je leta 1838 državna administracija objavila direktive, po katerih naj se v bodoče podeljujejo koncesije za gradnjo železniških zvez. Direktive so bile prirejene tako, da so privatne družbe še vedno imele veliko možnost, investirati svoj kapital v ta posel; takrat so mnogi še mislili, da bodo železnice zlata jama za velik čisti dobiček že kar od samega začetka. Ker pričakovanega dobička ni bilo — novi promet namreč ni bil industrijski obrat špekulativnega značaja, ki bi hitro vračal investirani kapital, temveč prometno podjetje, ki se je rentiralo šele po velikih časovnih periodah — je začetno zanimanje kmalu upadlo. Zato je leta 1842 državna administracija prevzela investiranje v železniške proge v svojo režijo, spravila pa s tem kaj kmalu državne finance v še težji položaj, v kakršnem so tako že bile. Zaradi tega je oblast leta 1854 objavila zakon o železniških koncesijah, s katerim je pod pogoji, za državo neugodnimi, pritegnila domači in tuji privatni kapital v velikem obsegu k železnicam. Zgodovinarji imenujejo dobo od 1838 do 1854 periodo podržavljenih železnic, čas od 1854 do 1873 pa obdobje, ko je prevladoval sistem privatnih železnic z jamstvom. Tako je leta 1858 prišla tudi južna proga Dunaj—Trst v roke privatne družbe.

Omenjena južna železnica se seveda ni gradila na ljubo slovenskih nacionalnih gospodarskih interesov. Sodobniki so to takoj opazili in poudarjali, da je proga od Šentilja vse do Zidanega mosta speljana po neobljudeni deželi, torej po predelih, ki nimajo ne industrije ne rudnikov, tudi poljedelsko niso preveč na višini; šele od Hrastnika dalje da je več takšnih industrijskih

³⁴⁸ Jože Jenko, Ko nam je stekla prva železnica, Kronika slov. mest I, Ljubljana 1934, str. 168—173, 272—276; isti, Ob stoletnici proge Pragersko—Kotoriba, Kronika VII, 1959, str. 168—174; isti, 90—letni jubilej gorenjske proge, Kronika VII, 1960, str. 193—199, in IX, 1961 str. 20—30, 113—119; isti, Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let, Kronika X, 1962, str. 94—105; isti, Ob stoletnici koroške železnice, Kronika XI, 1963, str. 178—185. — Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 7—123. — Karl Bachinger, Das Verkehrswesen (Die Habsburgermonarchie 1818—1918, I, Die wirtschaftliche Entwicklung), str. 278—292.

središč. Opazili so, da je ostala ob strani vsa Mežiška dolina s svojo železarsko industrijo in da je gorenjski kot z vso industrijo pač ostal še vedno le kot. Slovenski prostor ni mogel zbrati dovolj kapitala, da bi sam zgradil prog. Zato je mogel le opazovati, kako so v drugem impulzu gradnje prog, ki pripada prvi polovici šestdesetih let, dokončevali in izročili javnemu prometu naslednje odseke: Pragersko—Ormož—Čakovec leta 1861, Zidani most—Zagreb—Sisak leta 1862, Maribor—Celovec leta 1863, Celovec—Beljak leta 1864. Gorenjsko kot najbolj zmogljivi del gospodarskega slovenskega prostora so povezali s svetom šele leta 1870.

Pritisk tovarnega blaga na vlake je bil zelo visok. Za Ljubljano trdijo, da je moralo blago čakati včasih po več dni, preden so ga naložili na vagon. Leta 1852, ko je bila ljubljanska postaja še vedno končna postaja, so sèm pripeljali blaga v skupni teži 53.200 ton. Struktura te količine je zelo poučna: na žito je odpadlo 28.000 ton ali okoli 53 % vse teže, na drugem mestu je bil les s svojimi 7800 tonami ali nekako 15 %, na tretjem mestu že premog v količini 7700 ton (skoraj 14 %). To je samo dovoz, medtem ko je bil blagovni promet znatno večji. Na primer leta 1853 so vlaki pripeljali in odpeljali 117.000 ton blaga. To je bila na vsej dolžini od Maribora do Ljubljane največja količina blaga. Zidani most je bil na drugem mestu s 34.000 tonami prometa, Maribor tretji z 21.000 tonami. Ko je pričela funkcionirati proga do Trsta, je leta 1858 izkazal kot končna postaja 104.000 ton blagovnega prometa. Količine so pozneje povsod naraščale, tu smo opozorili le na štartno osnovo. Koliko stotin ali tisočev furmanov oziroma voznikov je zamenjal vlak, ne vemo, da pa je bil promet po železnici cenejši in hitrejši, nam je znano.

S tem smo trčili ob problem, ki ga imenujemo spreminjanje družbene strukture zaradi vpeljave železniškega prometa. Ko je odšla s proge množica domačih in tujih nekvalificiranih delavcev, je uprava obdržala v sekciji za vzdrževanje proge le skromno število delavcev. Za mesto strojevodje in kurjača, vlakovodje, sprevodnika, zavirača, premikača, kaj šele prometnika in šefa postaje, so bili potrebni izpiti ali strokovna usposobljenost. Zato opazimo večji dotok nemškega in češkega življa v vsa mesta ob prog. Spomladi leta 1863 je steklo delo v železniških delavnicah v Mariboru. To je bil osrednji obrat za popravljanje železniških vozil z vsega področja družbe Južna železnica, ki je segalo od Mürzzuschlaga do Istre, od Linza do Siska. Bile so opremljene s parnimi stroji in parnimi kladivi, v začetku so imele 1000 delavcev in oskrbovati ter vzdrževati so morale vse vodne postaje na progah Južne železnice, približno 60 parnih strojev s 70 parnimi kotli ter 22 kurilnic s 314 lokomotivami. Vsekakor so bile mariborske železniške delavnice eden izmed največjih obratov v našem prostoru. Že takrat, ko je stekla železnica do Trsta, je steklo tudi delo v strojnih tovarnah z imenom Stabilimento tecnico. Zaradi vseh opisanih momentov se je skrčilo število voznikov ali furmanov na velike razdalje; mnogi so se prilagodili položaju in vozarili na krajše razdalje, na primer od določenih krajev do železniške proge. To zlasti velja za Gorenjsko do leta 1870, za Dolenjsko še dlje. Pač pa so prišli ob delo čolnarji na Savi in Ljubljanici. Nasprotno so se mogli novi delavci zaposliti v službah, ki jih do tedaj niso poznali, na primer pri izdelovanju in impregniranju železniških pragov, pri čuvajniški službi ob prog, pri brzojavu, v kurilnicah in podobno.

• • •

Kapitalističnemu gospodarstvu je v področju organizacije proizvodnje in tehnike obratovanja bistveno pripomogel do zmage prav *parni stroj*. Tu nam gre za to, da opozorimo na nekaj značilnosti glede uvajanja strojev v slovensko industrijo v desetletjih od ukinitve celinske zapore do ustanavljanja veleindustrije na osnovi kapitala delniških družb.³⁴⁹

Leta 1819 so montirali parni stroj v tržaški mlin. Potem so si sledili parni stroji z velikimi časovnimi presledki: leta 1835 so ga vgradili v ljubljanski čistilnici sladkorja, štiri leta nato v mehanični predilnici v istem mestu, leta 1844 še v podobnem obratu v Preboldu. Leta 1845 je Franc Černe že imel parni mlin v Kočevju. Temu stroju se je dogodilo nekaj, kar se je takrat pogosto dogajalo: bil je že montiran, toda zaradi pomanjkljivosti ali konstrukcijske napake po uvodnem poskusu ni več obratoval.³⁵⁰ Vse kaže, da so mlin spet preuredili na vodni pogon in »doba pare« se je v Kočevju vsaj za nekaj časa končala.

Černe se je zgledoval po Reki, od koder je leta 1842 prišel glas, da je blizu mesta pričel delovati parni mlin; poleg tega so tod za gradnjo kanala kupili — parni bager.³⁵¹

Tudi habsburška monarhija v celoti se je počasi opremjala s parnimi stroji; leta 1834 je imela komaj 78 mašin s skupaj 1149 KM, tri leta pozneje že 145 parnih strojev z 2537 konjskih moči, leta 1840 celo kar 253 teh pomagal s 5470 KM. Za nas to ni dovolj; povzeti moramo število industrijskih parnih strojev in njihovih konjskih moči v dednih deželah, če naj dobimo določene paralele (1841):

Dežela	Število parnih strojev	Število konjskih moči
Češka	79	1050
Moravska in Šlezija	77	795
Spodnja Avstrija	56	758
Kranjska	4	113
Primorska	3	53
Zgornja Avstrija	2	12
Tirolska	1	14
Štajerska	1	8
Skupaj	223	2803

V teh številkah so skriti parni stroji predvsem lahke industrije; ta se je do takrat in še nekaj čez najhitreje mašinizirala. Kot vidimo, je slovenski prostor premogel sedem parnih strojev s 166 KM. Štajerski stroj je deloval v graški čistilnici sladkorja; Koroška še ni uvozila nobenega parnega stroja.

Težka industrija in rudarstvo sta za prometom in lahko industrijo še bolj zaostajala. Železarstvo v slovenskem prostoru še leta 1850 ni imelo nobenega parnega stroja. Železarna Štore je prvega montirala leta 1852; železarna na Prevaljah je leta 1853 imela tri podobne mašine, pet let pozneje že 18 strojev (Štore prav takrat osem strojev; eden med njimi je že dvigal vodo v premo-govniku Pečovje); enako leta 1858 je parni stroj dobila tudi osamljena žele-

³⁴⁹ Slokar, Geschichte, str. 177—182.

³⁵⁰ Jože Šorn, Obdobje grosističnih tvrdk, Kronika XII, 1964, str. 30.

³⁵¹ Journal des Österr. Lloyd VII/2 z dne 16. III. 1842.

zarna v belokranjskem Gradacu. Parno kladivo s 15 KM so montirali v Štorah leta 1855.³⁵² Leta 1860 so montirali parni stroj za črpanje vode tudi v premogovniku Zabukovci. Takoj opazimo, kako je sredi petdesetih let pričel slovenski del Štajerske dohitevati Kranjsko in kako je približno v istem času spešil korake tudi slovenski del Koroške. Glede števila in moči parnih strojev v težki industriji in rudarstvu so v letih okoli 1862 prekašale Prevalje z Lešami vso ostalo montanistično Slovenijo skupaj. Število strojev je pojenjavalo v smeri severovzhod — jugozahod: še leta 1870 niso imeli na Kranjskem niti enega parnega stroja za dviganje vode iz premogovnikov. Nasprotno, tu in še ponekod so v teh letih uporabljali črpalke, ki so jih poganjale živali ali pa ljudje.

Leta 1853 so dogradili industrijski tir iz premogovnika Pečovje v železarno Štore. Vozičke na tem dvema kilometroma dolgem industrijskem tiru — vrh vsega je bil to prvi industrijski tir v slovenskem prostoru — so vlekli konji. Ko so leta 1865 dogradili industrijski tir iz premogovnika Zagorje na železniško postajo istega imena, so od takrat skozi petnajst let prevažali premog na vagonih, ki so jih prav tako vlekli — konji! Če že pomenijo industrijski tiri bistveno izboljšavo transporta znotraj določenega podjetja, pa konjska vleka dokazuje, da se je ta prenekateremu podjetniku zdela rentabilnejša od konjskih moči, ki so tičale v parnem stroju.³⁵³

Razen v Trstu je v vseh slovenskih mestih potekalo uvajanje parnih strojev počasi in z določenimi ovirami. Na primer: ko je leta 1857 pričel taliti plavž v Ponikvah na Dolenjskem, so kar precej govorili o tem, da bodo kmalu montirali še parni stroj z močjo 8 KM in da bodo kupili tudi parno kladivo. Ker ni bilo dovolj rude za plavž, je le-ta po manj kot dveh letih ugasil svoj ogenj — in s parnimi pomagali ni bilo nič. Ljubljana, ki je bila leta 1859 politično že kar ugledno vodilno slovensko mesto, je premogla vsega pet podjetij, ki so vpregla v delo parne konjske moči, in sicer osem parnih strojev s 146 KM: čistilnica sladkorja dva, predilnica enega, Ambrožev parni mlin enega, železniške delavnice tri, hotel Slon enega. Da ne bo pomote, moramo pojasniti, da je čistilnica sladkorja pogorela avgusta 1858 in po tem dogodku ni več obratovala. Požar je uničil mnogo naprav, morda tudi oba parna stroja. Lastnica je bila tvrdka Arnstein & Eskeles, ki je že maja 1859 prišla v stečaj. V vmesnem času med požarom in stečajem so oba stroja vpisali kot njena, vendar brez pripombe »uničena, ne delujeta«.

Morda je prav tu priložnost, da preverimo, od kod so ti stroji prišli k nam. Čistilnica jih je uvozila iz Anglije, Mihael Ambrož iz Skotske, predilnica ga je kupila v Belgiji, železniške delavnice celo v Združenih državah Amerike; preboldski parni stroj iz leta 1844 so izdelali v Pragi, nekatere druge na Dunaju. Kopališče hotela Slon je imelo prani stroj 6 KM, ki ga je »zgradil« Ivan Schwingshakhel v Ljubljani; verjetno gre le za sestavljanje in postavitve, saj so ga pripeljali v Ljubljano razstavljenega. Poraba goriva je bila znatna: preboldski je potrošil letno 896 ton premoga; hotelski parni stroj je potrošil 56 ton šote in 20 klafter lesa.³⁵⁴

³⁵² Bericht der Gratzter Handels — und Gewerbekammer ... im Jahre 1852, Gratz (s. d.), str. 90.

³⁵³ Der Bergwerksbetrieb ... der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie ... für das Jahr 1870, Wien 1871, str. X in 55 sl.

³⁵⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Reg I, fasc. 703, VII 32, spas št. 1204/859, Izkaz parnih strojev v Ljubljani 27. februarja 1859.

Tesarstvo Gustava Tönniesa je za žaganje lesa dalo januarja 1860 v pogon »prenosni parni stroj« (= lokomobil), vendar je bilo tri leta pozneje v Ljubljani še vedno pet podjetij opremljenih s parnimi stroji, a parnih strojev je bilo manj kot prej, namreč samo šest s 129 KM. Tönnies je zamenjal s svojim strojem bivšo čistilnico sladkorja z dvema strojema, železniška delavnica je obdržala samo en stroj, predilnica je imela dva; Jožef Debevc je bil sicer Ljubljčan, a je poleti 1863 spremenil svojo navadno žago blizu Fužine (na severovzhodnem pobočju Bohorja) v parno žago.

Se leta 1871 je inšpekcija parnih kotlov in parnih strojev mogla pregledati te moderne naprave le v devetih ljubljanskih podjetjih. Deseti podjetnik je bil sicer Ljubljčan, to je bil dr. Oskar Pongratz, toda njegova črpalka na parni pogon je delovala v Trbovljah. Imenovana podjetja so bila: dve parni žagi, dva parna mlina, dve tekstilni tovarni, v ostalem pa še Janešev mlin za Ježice, Maierjeva tovarna žičnikov, Sallerjevo kopalšče.³⁵⁵

Podobno geografsko smer mašinizacije, kakršno smo zgoraj ugotovili za slovensko ozemlje, je kazala tudi Avstrija kot celota. Če seštejemo konjske moči vseh industrijskih parnih strojev, ki so bili vključeni v proizvodnjo, jih razdelimo na prebivalstvo (za primerjavo smo vzeli stanje prav v letu 1865), moremo izluščiti naslednji vrstni red:

Dežela	Konjske moči	1 KM na prebival.
Češka	18.340	261
Moravska	8.764	225
Sp. Avstrija	5.817	249
Šlezija	4.969	96
Štajerska	2.269	361
Koroška	1.283	270
Trst s Primorsko	841	729
Kranjska	285	1.775
Tirolska	237	3.900
Salzburška	28	5.500
Dalmacija	28	15.430

Prvih šest dežel je predstavljalo kolikor toliko mašiniziran predel Avstrije, drugih pet je kazalo zelo raztrgano podobo. Če bi iz razpredelnice izločili slovenski prostor, bi se pokazalo naslednje zaporedje: Slovenska Koroška je imela približno 900 KM, Trst s Primorsko 841 KM (predvsem seveda Trst), slovenski del štajerske 656 KM in Kranjska 285 KM. Če računamo, da je v tem času živelo v slovenskem prostoru nekako 1,200.000 prebivalcev, potem se je 1 KM razdelila na skoraj 450 ljudi. Vendar nam ne gre predvsem za to, da poudarimo takratno redkost KM, temveč za to, da imamo pred očmi, kadar koli govorimo o mašinizaciji ali opremljenosti slovenskega prostora s parnimi stroji, modernizacijo izključno le določenih bazenov. Za čas do leta 1870 pomeni to, da so prvi tak bazen bile Prevalje z Lešami, drugi Štore s Pečovjem, tretji Ljubljana z okolico (Vevče), četrti Trst (Stabilimento tecnico 1857). Manjših koncentracij parnih strojev je bilo več: Bombažna predilnica Pre-

³⁵⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Reg. I, fasc. 856, VII/32 spis, št. 11.415, Pregled parnih strojev v letu 1871.

bold s premogovnikom v Zabukovci, Celovec (dobil strojno tovarno leta 1860), fužina Bistrica v Rožu (prvi parni stroj 1859), Maribor s svojimi delavnicami Južne železnice, itd. Pri nekaterih obratih smo zaradi nezanesljivih podatkov v dvomu glede opremljenosti s parnimi stroji. Tako je na primer z bakrarno bratov Sternberger v Slovenski Bistrici. Pred letom 1850 je imela dvoje škarij na vodni pogon; več kot domnevno je, da je tudi obe kladivi za baker in valjarno gnala voda. Toda leta 1852 navajajo, da je imel obrat tudi že dve strojni pihali.³⁵⁶ Morda smemo na podlagi tega citata že sklepati na to, da je pihali poganjal parni stroj. Takih nepreciznih podatkov je tudi pri drugih obratih še nekaj. Vsekakor je leta 1865 že zanesljivo deloval parni stroj 50 KM.

Vsekakor moramo podčrtati, da dokumentirajo večjo vnemo glede uvajanja parnih strojev v vse panoge industrije in rudarstva prav šestdeseta leta 19. stoletja. Pojav je na Slovenskem direktno odvisen od vse intenzivnejšega vstopanja grosističnega kapitala v industrijo in rudarstvo v obliki delniških in siceršnjih družb. Toda kljub vsemu trudu je rudarstvo zaostajalo, kajti uporabnost parnih strojev je bila omejena na črpalke za vodo, na dvigala za izvoz rude, na parne bagre v dnevnih kopih. Drugemu rudarskemu delu se s parnim strojem že nisi mogel več približati. Sicer smo se pa tako že seznanili z dejstvom, da je bila v prenekaterem rudniku živalska in človeška delovna sila cenejša oziroma uporabnejša od parne konjske moči. Za leto 1870 smo ugotovili naslednje število parnih strojev v rudnikih.³⁵⁷

Dežela	Črni premog	Rjavi premog	Drugi rudniki	Skupaj
Češka	187	147	55	389
Šlezija	75		1	76
Moravska	34	9	9	52
Štajerska		45	4	49
Galicija	29		5	34
Spodnja Avstrija	6	13	2	21
Koroška		5	2	7
Kranjska		4	1	5
Primorska		2		2
Bukovina			2	2
Tirolska		1		1
Skupaj	331	226	81	638

Slovensko ozemlje je imelo v rudnikih 17 parnih strojev, skoraj vse v premogovnikih; izjema je bil le parni stroj v rudniku bakra Škofje.

Kot so prvi parni stroj avstrijske provenience izdelali leta 1825 v Brnu, tako so leta 1840 izdelali v strojni tovarni železnice Dunaj-Gloggnitz prvo domačo lokomotivo. Torej so se tudi v Avstriji hitro naučili posnemati tuje dosežke. Leta 1848 je bilo na Dunaju in v Spodnji Avstriji že 16 strojnih tovarn z okoli 2400 delavci, na Češkem deset takšnih obratov z nekako 1000 delavci (pet je bilo obsežnejših, vsi drugi so imeli obseg večjih obrtnih delavnic). Po letu 1850 je naraslo povpraševanje po poljedelskih strojih, tudi zakon o železniških

³⁵⁶ Bericht der Grätzer Handels — und Gewerbekammer ... im Jahre 1852, str. 100.

³⁵⁷ Literatura kot v op. 353.

koncesijah iz leta 1854, ki je povečal interes za gradnjo železnic, je dodal nove impulze za utemeljevanje strojne industrije. Nova tovrstna industrija se je — povsem logično — koncentrirala le v določenih središčih, na primer na Dunaju, v Dunajskem Novem mestu, v Pragi, v Brnu, v Trstu. Tu so obstajale strojne delavnice Avstrijskega Lloydja in Stabilimento tecnico je že mogel proizvajati stroje za ladijske potrebe in tudi druge industrijske panoge.³⁵⁸

Drugje na Slovenskem so bile ambicije glede ustanavljanja strojne industrije seveda znatno bolj skromne. Z montažo prvih parnih strojev v Ljubljani in drugje se je pojavilo predvsem le vprašanje, kaj bo s popravili strojev. Najprej se je oglasila železarna na Dvoru, ki je pod Pantzevim vodstvom že v tridesetih letih izdelovala najrazličnejše strojne dele iz litega železa, dalje kotle in peči za cukrarne in druge obrate, cevi za vodo, plin in paro. Nato je Viljem Albers, predstojnik apreturnega oddelka v dvorski železarni, leta 1846 zaprosil za dovoljenje, da bi v Ljubljani zgradil železolivarno, livarno bronca in tovarno strojev. Po nekaj letih dela je obrat likvidiral, ker pač ni imel pravega zasluga. Šele v šestdesetih letih je Tönniesu uspelo, da je ustanovil večjo strojno tovarno (1867), ki je pa že mogla imeti stalno in dovolj veliko zaposlitev, saj vemo, da so prav v tem desetletju narasla naročila novih parnih strojev in nadomestnih delov zanje.³⁵⁹

³⁵⁸ Die Habsburgermonarchie 1848—1918, I, str. 182—183.

³⁵⁹ Ivan Slokar, Izdelovanje orodja, strojev in orožja, orožarne in skladišča smodnika v Ljubljani, Kronika VIII, 1960, str. 175—176.

12. OD GROSISTA DO BANKE IN OD TOVARNE DO VELEOBRATA

Dunajski grosisti. — Tržaški grosisti. — Naši domači grosisti. — Dunajske in druge banke. — »Doba utemeljevanj«

Ko so v 18. stoletju, v »stoletju trgovcev«, ustanovili na Dunaju gremij grosistov (1774), si najbrž nihče resno ni mislil, da bodo nekateri njegovi člani postali trideset let pozneje bankirji države, še deset let pozneje bankirji porajajoče se industrije, torej bistveno pomemben družbeni faktor. Podobna naloga pretvorbe manjšega dela trgovskega kapitala v industrijski kapital je čakala tudi tržaške kapitaliste, to je, lastnike trgovskega velekapitala. Grosisti so bili seveda tudi drugje, ne samo v navedenih dveh krajih (na primer v Pragi, Brnu, Innsbrucku, Salzburgu), toda omejili smo se nanje predvsem zato, ker so s svojim kapitalom posegli tudi v naš prostor in ga pomagali industrializirati. Vodilna historična vloga grosističnega kapitala je bila namreč prav v tem, da je po zrušitvi sistema celinske zapore skozi štiri ali pet desetletij fungiral kot bančni kapital. Vemo, da je pojem »grosističnega kapitala« vsebinsko širši od pojma »trgovski kapital«; ta se je udeleževal predvsem na področju trgovanja in trgovskih poslov, oni je zaradi težnje po plodni naložbi v širšem obsegu prerasel trgovanje, se v zelo veliki meri odcepil od njega in celo prevzel funkcijo bančnega kapitala, ni pa še postal izključno samo banka. Po odpravi zapore v Evropi so morale države pri prič mobilizirati ves prost ali razpoložljiv kapital za delo pri modernizaciji industrije, a to je mogel biti le grosistični kapital. Ko so se ustanovile banke tipa *Crédit Mobilier* in siceršnje banke (trgovske, obrtne, lombardne, hipotekarne itd.), sta se pojem in vsebina grosističnega kapitala razkrojila. Del grosističnega kapitala se je z nakupom bančnih delnic pretvoril v bančni kapital, drugi del se je usmeril v železnice, na borze za blago in vrednosti in podobno. Če je nekdanji klasični grosist posojal kapital vsem kreditno sposobnim reflektantom na glede na dejavnostno stroko, so sedaj specializirane banke delovale vsaka za svojo panogo, ki so jo zastopale. S tem se je ne samo razdelilo povpraševanje po kapitalu, ali drugače rečeno, se je zmanjšal pritisk na enega samega grosista. Tako so prišle do kredita še tiste panoge, ki so ga bile do takrat deležne v bolj skromni meri (na primer trgovci) ali sploh ne (na primer obrtniki).³⁰⁰

* * *

Za *dunajske grosiste* je bilo značilno, da so — prvič — posojali ogromne vsote državi in v industrijo usmerjeni zemljiški aristokraciji, da so se — drugič — na široko udeležili pri gradnji železniških prog na parni pogon in sploh industrije ter da so — tretjič — odprli vrata francoskemu mobilnemu kreditu in z njim sodelovali.

³⁰⁰ Prim. op. 350.

Trgovec na velike razdalje Adam Izak Arnstein in menjalec ali bankir Eskeles sta že leta 1787 ustanovila grosistično firmo Arnstein & Eskeles. Državni bankir je bila firma že od leta 1807 dalje in nekako od leta 1830 dalje je sama posegla v ustanavljanje industrijskih obratov in še deset let pozneje izdatno financirala druge industrije.

Jurij S. Sina je prišel v Avstrijo iz Grčije. Bil je torej tujec kot toliko drugih vodilnih mož političnega in gospodarskega življenja v Avstriji. Obogatel je z en gros uvozom in izvozom iz dežel osmanskega imperija. Njegov sin Simon J. Sina je dolgo časa veljal za največjega avstrijskega uvoznika tobaka, zlasti še po letu 1826, ko se je vključil tudi v ogrske tobačne posle. Kmalu potem se je hiša povzpela v sam vrh grosistične elite.

Bratje Geymüller so ustanovili grosistično tvrdko Geymüller & Co leta 1805; ni dolgo trajalo, ko je ta postala državni bankir in eden izmed članov te družine je bil do propada firme celo direktor avstrijske Nacionalne banke. V letih okrog 1840 je firma pretrpela hude izgube in njeno vodilno mesto so zavzele druge grosistične tvrdke, na primer Stametz & Co, Leopold Wertheimstein, hiša Biedermann, itd.

Steinerji kot nosilci firme Melchior Steiner in nečaki so prišli v Avstrijo iz Švice po odpravi celinske zapore, ker so vedeli, da bodo v modernizirajoči se Avstriji, ki je sicer finančno popolnoma izčrpana, zanesljivo uspevali. Najprej so ustanovili tovarno, nato se usmerili še v bančne posle. V dvajsetih mesecih 1838/1839 je hiša posodila raznim reflektantom ogromno vsoto v znesku 4.300.000 gld. To jo je napravilo nelikvidno in jo končno popolnoma zrušilo. Firma Stametz je obogatela z izvozom soli iz Wieliczke in z uvozom tobaka. Zgradila je tudi bombažno predilnico pri Bunzlauu. Mihael Lazar Biedermann je bil najprej juvelir, potem trgovec z volno in sukarnar, od leta 1808 dalje še bankir. In tako dalje; vsaka firma je imela svojo pot do bankirskega položaja.

Toda vse te firme je pustila daleč za seboj frankfurtska bankirska hiša Rothschild. Eden izmed petih sinov, bil je to Salomon M. Rothschild, je prek Berlina prišel leta 1820 na Dunaj in se takoj lotil bankirskih poslov. Bratska peterica je zavzemala visoka mesta v gospodarskem življenju takratne Evrope, tudi v diplomatskih in političnih krogih so bili vidne osebnosti.

Vsi ti in še vrsta nenašteti dunajskih grosistov so posojali prosilcem velike kapitale. Za Steinerja že vemo, zakaj je šel v likvidacijo. Ker je bil v ozki zvezi z Geymüllerjem, je za seboj potegnil tudi njega. Leta 1838 je Stametz posodil trumauski bombažni predilnici v Spodnji Avstriji večji kapital, kmalu nato Rothschild, Sina, Arnstein & Eskeles železarnarju Henckel-Donnersmarcku 1.125.000 gld, firma Arnstein & Eskeles knezu Antonu in grofici Tereziji Pamffy 2.475.000 gld; avstrijskemu Lloydju je Rothschild posodil 500.000 gld na zastavo parnikov.

Nič manj pomembna ni udeležba dunajskih grosistov pri gradnji železnic. Leta 1825 so ustanovili železniško družbo, ki je zgradila železnico na konjsko vleko od Gmundena prek Linza v Budějovice. Poleg prevažanja slazburške soli na Češko je opravljala tudi osebni promet. Najvažnejši delničarji so bili Geymüller, Sina in Stametz. Ko je spoznal odločilni pomen železnic, je leta 1833 pristopil k družbi še Rothschild. In že tri leta nato je Rothschild sam prejel koncesijo za graditev železniške proge na parni pogon Dunaj-Bochnia (v Galiciji). Na tej osnovi je sestavil začasni odbor, ki naj bi propagiral ustanovitev delniške družbe in podpisovanje delnic. V odboru so bili sami grosisti: Biedermann, Eskeles, Geymüller, Sina, Wertheimstein in v pozneje usta-

novljeni direkciji prav tako, le da se je v direkciji pojavil tudi še prevaljski železarnar Rosthorn, ki je očitno računal na zaposlitev svoje železarne pri izdelavi tirnic, osi, koles in podobnega železniškega materiala. Tej »severni železnici« je leta 1841 Rothschild posodil 1,400.000 gld, čez tri leta še 1,050.000 gld.

Sina kot Rothschildov konkurent ni hotel zaostajati in leta 1838 si je izposloval koncesijo za gradnjo »južne železnice« (Dunaj-Trst). Seveda so grosisti sodelovali še pri gradnjah drugih prog, toda morali smo se omejiti le na tiste, ki kakorkoli zadevajo slovensko ozemlje in njegovo gospodarstvo.

Podobno je tudi z njihovo udeležbo pri eksploataciji premogovnikov. Jeseni 1829 so se zainteresirale za premog v Hrvaškem Primorju tvrdke Rothschild, Geymüller, Stametz, Wertheimstein, Sina, Arnstein & Eskeles in druge. Rudarska last leta 1831 koncesionirane »C. kr. izključno privilegirane Jadranske premogokopne glavne družbe« z glavnico 1,000.000 gld se je raztezala čez Istro s premogovnikom pri Labinu. Tu je tudi sicer nakopala družba največ premoga.

Sina ni gradil Južne železnice, temveč je dela nadaljevala država v svoji režiji, a še pred dograditvijo se je leta 1854 obrnila k firmama Sina ter Arnstein & Eskeles (tudi ta je bila Rothschildov tekmeč) in k Ernestu Andréju iz Pariza, ki je nastopal kot zastopnik določenega števila francoskih kapitalistov, s predlogom, da bodo dobili tako imenovano »predkoncesijo« za zgraditev več prog, za izgradbo premogovnikov, državnih gozdov in imenj ter za ustanovitev tovarn, če kupijo Južno železnico. Pogajanja je vodil predsednik pariške »Société Générale de Crédit Mobilier« in jih poleti 1858 uspešno zaključil. Skupina avstrijskih grosistov in francoskih bankirjev je poslala lastnik za nas nadvse pomembne prometne zveze.

* * *

Tržaški grosisti so se odlikovali s tem, da so popolnoma obvladali trgovsko mornarico, ustanovili kapitalno močne pomorske zavarovalnice³⁶¹ ter da so organizirali dve sekciji Avstrijskega Lloydja, od katerih je bila prva pomorsko-trgovska agencija, a druga delniška družba za promet s parniki. Grosiste sta združevali dve poslovni organizaciji: trgovska konzulata in borza.

Grosistično firmo Morpurgo & Parente so sestavljali člani stare svilarske in trgovske družine iz Goriške in Gradisčanske z imenom Morpurgo, Parenteji pa so bili tržaški trgovci in lastniki ladij. Obe firmi sta se leta 1840 združili v komanditno družbo z zgornjim naslovom.

Carlo d'Ottavio Fontana je veljal poleg Sine za največjega avstrijskega uvoznika tobaka. Bil je borzni deputat. Zanimal se je za Resselove izume, ker je spoznal vrednost teh novosti. Carlo Antonio Fontana je bil tudi borzni deputat, sicer pa eden izmed direktorjev družbe za zavarovanje blaga pred požarom in škodo na morju.

Pasquale Revoltella je bil po poreklu Benečan in se je v Trstu naselil kmalu po ukinitvi celinske zapore, ko se je pristanišče vse hitreje uveljavljalo v sredozemskem bazenu. Tu je postal seveda trgovec, a je že leta 1839 kupil

³⁶¹ Nel primo centenario della Riunione Adriatica di Sicurtà (1838—1938), Trieste 1939, str. 63—64, in tabela III med stranema 64—65. — Andrea Benedetti, Pasquale Revoltella e l'opera da lui svolta per la realizzazione del Canale di Suez (La Porta Orientale), Rivista giuliana di storia politica ed arte, Trieste 1956, Anno XXVI, No 7—8, luglio-agosto, str. 264. — Attilio Tamoro, Storia di Trieste, II, Roma 1924, str. 453—461.

Tržaško pristanišče sredi 19. stoletja. Umetnostni muzej v Trstu

tovarno sladkorja na Dunaju, ki je dobro uspevala. Z drugimi tržaškimi grosističnimi hišami je sodeloval pri ustanovitvi Stabilimenta tecnica, modernega strojnega podjetja, nič manj ni bil znan po tem, da je bil z Lessepom pri ustanovitvi finančne skupine za gradnjo Sueškega prekopa, v kateri je kot delničar prezentiral avstrijske interese.³⁶²

Član stare lombardske družine Ivan Anton Brentano je prišel v Trst približno ob istem času kot Revoltella. Bil je trgovec, lastnik ladje in član trgovske konzulte. Udejstvoval se je tudi v industrijskih in rudarskih podjetjih.

To je seveda samo nekaj najbolj znanih grosističnih firm. Drugi grosisti, ki so posegli v naše gospodarsko življenje, so bili Sartorio, Brucker, Meticke, Chiozza, Mondolfo, Minerbi in drugi. Z letom 1822 so pričeli v Trstu ustanovljati moderne zavarovalne družbe, ki so jih organizirali Lazar Morpurgo, Dutilh (prišel iz Holandije in osnoval leta 1825 grosistično firmo), Gianichesi in drugi ter že znani baron Bruck. Konec leta 1840 je delovalo v Trstu že dvanajst privilegiranih zavarovalnih družb, ki so skupaj imele prek 8,100.000 gld osnovnega kapitala, in trinajst nepriviligiranih podobnih družb s skoraj 1,800.000 gld osnovnega kapitala. Bruck, privrženec gospodarskega liberalizma, se je izkazal kot organizator tržaškega gospodarskega sveta s tem, da je leta 1833 združil sedem zavarovalnih družb v Tržaški Lloyd, kmalu preimenovan v Avstrijski Lloyd. Že tri leta nato je Lloyd osnoval II. sekcijo, ki je bila po strukturi delniška družba z glavnico 1,000.000 gld in se imenovala »Parniška

³⁶² Andrea Benedetti, Pasquale Revoltella..., str. 268. — O Revoltelli prim. še Giulio Cervani, *L'economia triestina ed il Canale di Suez nelle lettere del barone Pasquale Revoltella* (Problemi del Risorgimento triestino, vol. II del Centro Studi per la Storia del Risorgimento, Suppl. al Vol. XXIII, Sez. 1 degli »Annali Triestini« a cura dell'Università di Trieste, Trieste 1953, str. 19—58).

družba«. Kupila je nekaj parnikov in z njimi opravljala tovarni in osebni promet po Sredozemlju. Lloyd, kot že vemo, je izdajal tudi svoj Žurnal.

S temi podatki si moramo ustvariti naslednjo okvirno podobo: okoli leta 1830 so dunajski in tržaški grosisti uspeli akumulirati zelo velike količine kapitala, ki so ga delno posojali, nekaj investirali v svoje tovarne in v siceršnja podjetja, nemalo pa so ga usmerili v široko vsedrjavno gospodarsko dejavnost, ali — drugače rečeno — vlagali v izgradnjo železniških prog, parniških zvez ter v sodelovanje s tujim kapitalom. Slovenski prostor, razpet med obe kapitalistični središči, ni mogel zbrati niti od daleč tolikšnih finančnih sredstev in je seveda nujno bil priča temu, da je začel velemestni grosistični kapital »vdirati« v določena središča. Tu ne govorimo o tržaškem in dunajskem kapitalu kot o tujem kapitalu, kakršen je na primer bil francoski, pač pa o kapitalu dveh močnih centrov, ki sta vedno vplivala na spreminjanje družbene strukture slovenskega prostora, kamor seveda prištevamo tudi območje mesta Trsta. Če že obravnavamo dunajski kapital kot nedomači kapital, ker pač ni izhajal iz slovenskega prostora in tu ni imel domovinske pravice, gre pri tržaškem kapitalu bolj za pojem »nedomači kapital« in ne za njegovo teritorialno ločenost, gre za stopnjo razvitosti, ambicij in dinamike, ne za siceršnjo tujost.

Prvi, ki je posegel na naše ozemlje oziroma v naše gospodarske razmere, je bil dunajski grosistični kapital. Grosistična firma Rosthorn je zaradi ugodnih cen cinka, ki so se pojavile po preklicu zapore, dogradila in dala leta 1824 v pogon cinkarno na Prevaljah (delovala je le štiri leta), istočasno je kupila premogovnik na Lešah ter pričela leta 1832 graditi železarno, prav tako na Prevaljah, ki je imela daleč pomembnejšo vlogo kot cinkarna. Pravzaprav je tega leta postala lastnik železarske delniške družbe, ki se je organizirala na pobudo Rosthornov (Volšperška železarska družba). Nekaj delnic te družbe je imela tudi grosistična firma Stametz, ki je veljala za njenega bankirja. Spet samolastniki so bili Rosthorni od leta 1837 dalje, šef firme »Bratje Rosthorn na Dunaju« je bil Matevž Rosthorn. Leta 1844 je pristopil na Prevalje kot družabnik železarnar Evgen baron Dickmann z vlogo 200.000 gld. Ker je baron kmalu nato dobil večino pri deležih, čeprav neznatno, je bila železarna njegova last, Rosthorni pa njegovi glavni družabniki. Zaradi zunanjih vplivov — izguba italijanskega tržišča, carinska politika države pri uvozu tujih železnih proizvodov, odlašanje z gradnjo proge Maribor-Celovec — so nastali hudi deficiti v premoženju in leta 1867 se je že vsiljevala misel o konkurzu.³⁶³

Na drugem koncu Slovenije, na tistem, ki je bil bliže Trsta, je tržaški grosist Chiozza pričel leta 1826 graditi bombažno predilnico v Ajdovščini, ki je kaj kmalu pokazala lepe proizvodne uspehe.

Ni trajalo dolgo, ko se je tržaški grosistični kapital, združen z manjšim delom dunajskega, investiral v dve čistilnici sladkorja v Ljubljani (1828). Zaradi določenega razpleta je leta 1837 priposestvovala drugo čistilnico firma Arnstein & Eskeles, ki je štiri leta pozneje pritegnila k lastništvu še firmo Brentano & Co.

Štirideseta leta 19. stoletja so za našo zgodovino industrializacije precej zanimiva. S tem nočemo in ne smemo reči, da sta prejšnji dve desetletji manj pomembni, nikakor ne, le prepletanje akcij je pripeljalo do tega, da se je v štiridesetih letih pričel zunanji in domači poslovni svet močneje zanimati

³⁶³ Herman Wiessner Geschichte des Kärntner Bergbaues, III, Kärntner Eisen Archiv . . . , 41. u. 42. Bd, str. 290—295.

za osrednjo Slovenijo. Tu je graditev železniške proge proti osrčju Slovenije in dalje na morje, tu je potreba industrije po premogu, tu so novi obrati, ki jih je gradil domači in nedomači grosistični kapital; vsi ti in drugi elementi so pripeljal do tega, da so postala ležišča premoga v prav kratkem času nadvse zanimiva. Država je ustanovila kar posebno direkcijo, ki ji je bila naloga, da poišče sloje dobrega črnega premoga zlasti v slovenskem delu Štajerske; firma Arnstein & Eskeles je s pridobitvijo ljubljanske cukrarne pridobila tudi premogovnik v Zagorju ob Savi; poleti 1842 se je ustanovila še posebna Premogokopna združba v Zagorju ob Savi, ki je kmalu postala najmočnejša premogovniška firma pri nas in leta 1845 so ustanovili Tržaško premogokopno združbo v Hrastniku in Dolu; končno in ne nazadnje je v teh letih pričela z delom bombaža predilnica v Preboldu, ki je tudi imela svoj premogovnik v Zabukovici.

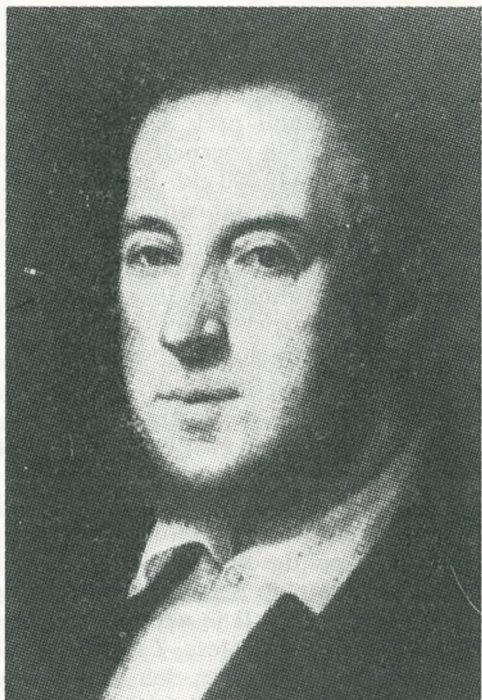
Če si odmislimo erarno Premogokopno direkcijo v Leobnu, o kateri bo govor drugje, zlahka opazimo, kako se je firma Arnstein & Eskeles približala premogu že nekaj let prej v Labinu in da je sedaj vnesla kapitalistični pridobitni princip v Zagorje, še bolj izrazito in v širšem obsegu pa Premogokopna združba v Zagorju ob Savi, ki jo je ustanovil Gradčan Jožef Atzl in pritegnil vanjo takoj še dva Innsbručana. Tržaško premogokopno združbo v Hrastniku in Dolu je organiziral že nekajkrat citirani baron Bruck, pridobil dve dunajski grosistični firmi (Rothschild, Arnstein & Eskeles) ter kar devet podobnih tržaških podjetij: Revoltello, Morpurga & Parenteja, Carla d' Ottavia Fontano, Sartoria, Bruckerja, Mondolfa in druge. Preboldska mehanična bombažna predilnica z zabukovskim premogovnikom je tudi bila last tržaškega kapitala. In če seštevamo osnovne glavnice po provenienci, brez navora ugotovimo, da je tržaški kapital nadkriljeval dunajskega. Ne samo zato, ker je bil bližji, ampak je tudi pričakoval od našega premoga večjo korist; prevladoval je tudi v tekstilni stroki, a nikakor ne v rudarstvu in železarstvu; montanistikum ga ni privlačeval.

Seveda moremo vrsto tržaških kapitalistov podaljšati za primerno število domačih imen z znatnim kapitalom. Tu nista iz zaledja samo Janez Kalister, rojen leta 1806 v Slavini na Krasu, ter sovaščan in sorodnik Jožef Gorup, ki je leta 1864 prevzel vodstvo firme Kalister & dediči, ampak je še vrsta ljubljanskih in drugih trgovcev, ki so povečali svoje kapitale prav v Trstu (Kozler, Kanduč, Baumgartner, itd.). S tem hočemo le poudariti, da je bil takratni Trst, govorimo seveda v luči gospodarske zgodovine, tako del zaledja kot del Apeninskega polotoka, da je bil stičišče obeh ekonomskih področij in obenem enako potreben emporij, kar pomeni, da je bil res mednarodno pristanišče. Zlasti zaledje bi se brez njega počasneje razvijalo.

* * *

Naši domači grosisti v kontinentalnem delu Slovenije niso pokazali nič manjših ambicij in nič manjših sposobnosti od severnih in zahodnih sosedov, a jih je oviralo moreče dejstvo, da niso imeli dovolj akumuliranega kapitala. Če si prikličemo v spomin milijonske vsote, ki so jih imeli v rokah sosedje, potem se kapitali domačih »celinskih« podjetnikov res niso mogli kosati z njimi. Vzrok ni samo v negativnem učinku celinske zapore, ki je prizadela zlasti trgovino prek morja, ampak tudi v kontribucijski politiki francoske oblasti, ki je prizadela predvsem zahodno polovico Slovenije, in v akutnem pomanjkanju kapitala, ki je pestilo vzhodno polovico tega prostora. Toda klub vsemu so domači grosisti obvladali veletrgovino z deželnimi pridelki, usnjarstvo,

Portret Fidelisa Terpinca, lastnika papirnice Vevče — olje Matevža Langusa iz okoli leta 1835. Narodna galerija v Ljubljani

sitarstvo, suknarstvo, organizirali so moderno strojno industrijo papirja, obvladovali so svinčarstvo v osrednji Sloveniji, bili so gospodarji znatnega dela železarstva.

V Ljubljani so organizirali leta 1820 Hranilniško društvo, v Celovcu pa leta 1835 Koroško hranilnico. Ljubljansko hranilnico so ustanovili veletrgovci Gašper Kanduč, Ivan Jurij Mulle, Jožef Seunig, Franc Galle in Jožef Friderik Wagner. Gašper Kanduč je leta 1825 prodal svojo veletrgovino z deželnimi pridelki Lambertu Karlu Luckmannu, ki je prav kmalu postal tudi eden izmed vodilnih ljubljanskih bankirjev.³⁶⁴ Jožef Seunig je bil veletrgovec z usnjem. S Kočevskega so prišli Kozlerji,³⁶⁵ ki so se kot trgovci in posojevalci zasedrali tako v Ljubljani kot v Trstu; trgovska hiša »Bratje Sunko« se je učvrstila v Slovenskih Konjicah, eden njenih članov se je kot trgovec etabliral v Zidanem mostu. Fidelis Terpinca je prišel v Ljubljano iz Kranja kot trgovčev in založnikov sin; iz Slovenske Bistrice so izšli Pongratzi, iz Sežane pa Polaji. Sorodniki ljubljanskega veletrgovca z deželnimi pridelki Ivana Baumgartnerja so se naselili tudi v Trstu, itd., itd. Nadaljnje naštevaje »drobnih« podatkov nas ne bi pripeljalo nikamor, kvečjemu bi spopolnilo podobo, ki je že znana: domači grosisti so v desetletjih po ukinitvi zapore do ustanavljanja bank kot d. d. opravljali isto historično nalogo kot tržaški in dunajski grosisti,

³⁶⁴ Družina Galle izvira iz Kranja (Geschichte der Familie Luckmann, zusammengestellt von Josef Luckmann, Ljubljana in März 1936, str. 29). Luckmanni pa iz Kroke, kjer so izkazani že v 17. stoletju (Geschichte der Familie Luckmann..., str. 1).

³⁶⁵ Franc Jakob Kozler, ki je umrl 5. III. 1760, je bil župnik v Kočevju (AS, rokopis št. I 47 r; Rakovec-Raigersfeldova zabeležba na posebnem priloženem listku).

le da so prvi zaradi počasnejše akumulacije kapitala stali nekako v senci teh drugih. Ljubljčan Frörenteich je leta 1819 posodil jeklarju Ruardu skoraj 13.000 gld. Belopeški fužinar Franc Kos je še leta 1848 dolgoval grosistom Ivanu Kozlerju prek 15.000 gld, Gustavu Reymannu podobno vsoto, Lambertu Karlu Luckmannu prek 3000 gld. Zoisovi dolgovi pri tem istem Luckmannu so se do leta 1848 povzpeli skoraj na 52.000 gld in dvajset let pozneje so prekoračili vsoto 140.000 gld. Po uveljavitvi zemljiške odveze so se uvrstili med posojevalce in soustanovitelje industrijskih družb tudi nekateri graščaki, na primer Rudež, nekaj Auerspergov in drugi. Mnogi zemljiški gospodje so akumulirali kapital tudi s pomočjo prodaje lesa. Auerspergi so že konec 18. stoletja bili v živahnih stikih s španskim konzulom v Trstu glede dobavljanja ladijskega lesa, pri čemer je ljubljansko-tržaški trgovec Kanduč imel vlogo trgovca v ožjem smislu besede.³⁶⁶ V slovenskem delu Štajerske so stali v ospredju grofje Attems.

Po vsem tem moramo osvetliti še organiziranje tiste industrije, ki je pokazala vso širino svojih ambicij in ki je določala smer razvoja tudi nekaterim drugim proizvodnim panogam. Glede tega je gotovo bila na prvem mestu industrija papirja. Po prihodu v Ljubljano je leta 1827 postal Fidelis Terpinc trgovec z deželnimi pridelki; imel je družabnika Franca Fabriottija. Ko sta se po desetih letih poslovno razšla, se je Terpinc lotil papirništva. Leta 1843 je steklo delo v mehanični tovarni papirja na Vevčah pod Ljubljano. Manjša družba, ki ji je načeloval Terpinc, je podjetje razširila še na proizvodnjo olja in barvnega lesa. Z novimi člani razširjena družba je leta 1869 izjavila, da namerava ustanoviti delniško družbo z namenom pomnožiti industrijo na Kranjskem ter se posvetiti izrabi naravnih dobrin v deželi, predvsem še neizkoriščene vodne sile. Da bi že delujoče tovarne papirja osredotočila v svojih rokah (Vevče, Janezija, pomožni obrat v fužinskem gradu, Goričane, Medvode, Virje), bi potrebovala veliko delniško glavnico. In res, Vevške tovarne papirja in industrijska družba, kakor naj bi se novo velepodjetje imenovalo, so si določile glavnico na 3.000.000 gld, na višino, ki je bila za takratno industrijsko Slovenijo več kot znatna... Toda delniška družba se ni ustanovila in poleti 1870 so družabniki opustili vsak načrt za uresničitev svojih zamisli.

Podobno politiko za koncentracijo obratov pod okriljem domače delniške družbe so pokazali ljubljanski grosisti v železarski stroki. Skupina železarskih podjetnikov se je začela kristalizirati pravzaprav na nekem področju, v prehranjevalni stroki. Ljubljanski trgovec Pothorn, lastnik manufakture papirja blizu Radeč, se ni priključil grosistom, zbranim okoli Terpinca. Poleti 1860 je svoje podjetje prodal ljubljanskemu grosistu Krisperju, sam pa dal protokolirati podjetje Ljubljanski parni mlin Ivana Pothorna. Dve leti pozneje so podjetje kupili grosisti Lambert Karel Luckmann, Vincenc Seunig in Karel Holzer. Zaradi velike zadolženosti obeh glavnih gorenjskih železarskih podjetij, Zoisovega in Ruardovega, je od tod izšla želja, naj se ustanovi Kranjska industrijska družba in kupi gorenjske železarne. Terpinčeva zamisel papirniške industrijske družbe in Zoisova želja o ustanovitvi železarske industrijske družbe sta si docela sočasna pojava, saj sta obe vzniknili v času julij—avgust 1869. Razlika je v tem, da je Terpinčeva obnemogla iz razlogov, ki jih še ne poznamo dobro, železarska Kranjska industrijska družba pa je bila kot delniška družba z glavnico 600.000 gld protokolirana že v septembru istega leta.

³⁶⁶ AS, Zapuščinski inventarji, črka A, fasc. IV, inventar št. 118.

K združitvi sil so težili trgovci in grosisti slovenskega prostora še v svinčarstvu in premogovništvu. Leta 1841 je pričela rudoslediti svinčevo rudo v Knapovžah pri Sori družba, ki so jo sestavljali Fidelis Terpinc, trgovci in posojevalci Ivan Mühleisen, Andrej Mallner, Jakob Mayer, trgovec in sitarski manufakturst Primož Hudovernik, trgovec in tovarnar Valentin Zeschko, graščak in sotovarnar Jožef Auersperg, železarska firma Zois in drugi. V svinčarstvu osrednje Slovenije se je odlikovala tudi firma Ivana Baumgartnerja, ki je leta 1845 ustanovila podjetje Rudnik svinca pri Šmartnem, sestavljeno iz štirih deležnikov. Leta 1854 je tržaška veja Baumgartnerjev, ki jo je vodil Jožef, ustanovila podjetje Združba Jožef Karel za kopanje svinca v Šmartnem. Ko so zaloge svinca izčrpali, je leta 1868 delo zamrlo in svinčarske družbe so se umaknile iz okolice Litije.³⁶⁷

Več možnosti za to, da domači grosisti uresničujejo svoje podjetniške sposobnosti, je dajalo premogovništvo. Leše so sicer že v dvajsetih letih postale last dunajskega grosističnega oziroma pozneje izključno železarskoindustrijskega kapitala, vsi drugi sloji so bili last domačih trgovcev: v Zagorju Schwarz in drugih, v Trbovljah steklarnarja Maurerja iz Celja, v Hrastniku ljubljanskega trgovca Lusnerja, v Libojah in Zabukovici libojskega steklarnarja Friedricha in tako dalje. »Vdor« tujih grosistov v Zasavje je sicer ravnovesje sil porušil, ni pa ga popolnoma razbil. Ivan Baumgartner je s svojo družbo posegel v premogovniško Zagorje že leta 1839, se tam obdržal, ni se pa razširil. Sele leta 1857 se je zasidral v Ojstrem pri Trbovljah, toda že z novimi družabniki, z Ivanom Kozlerjem in drugimi. Pravi razmah se je začel z letom 1867, ko je elita grosistov organizirala Združbo vodenskega rudnika, kjer so sodelovali Ivan Baumgartner & sinova, pivovarnarji in siceršnji delničarji Kozlerji (Ivan, Peter, dr. Jožef), Krisperji in dva zanimiva industrijca Karel Polaj in Alojz Prašnikar. Sežanec Polaj je bil gradbeni podjetnik (zidal je postajna in čuvajniška poslopja med Pivko in Sežano ter vrtal predore okoli Košane), deležnik raznih premogovniških družb v Hrvaškem Primorju in na Zgornjem Štajerskem, imel je tovarno keramike v Kamniku, bil je tudi deželni poslanec. Kamničan Prašnikar je bil v tem času že lastnik tovarne cementa, apna in čistilnega praška; prav zaradi proizvodnje čistilnega praška je bil domala svetovno znan podjetnik. Po proizvodnji premoga je bila njihova družba drugo najmočnejše podjetje v vsem Zasavju, takoj za tujo Premogokopno združbo v Zagorju ob Savi, toda v začetku oktobra 1871 so si bili grosisti okrog Združbe vodenskega rudnika že na jasnem, da zaradi pomanjkanja investicijskega kapitala ne bodo več dolgo lastniki svojega premogovnika.³⁶⁸

Poleg teh znanih imen so ustanavljali industrijska podjetja še drugi trgovci, grosisti in tovarnarji. Toda poudariti moramo zelo pomembno dejstvo, da so kot drugi tudi ti podjetniki izpričali največjo aktivnost šele po letu 1840. Že na samem začetku razprave smo zapisali, da je opaziti premik v novo dobo industrializacije nekako v desetletju 1830—1840.

Ljubljanski trgovec Neumann je že leta 1820 želel prejeti koncesijo za čistilnico sladkorja v Ljubljani, a so mu prošnjo odklonili; fužinar Steinauer je v letih 1824—1831 združil v svojih rokah fužine: Oplotnico, dalje Fužino s plavžem, končno še Vitanje (torej tri fužine in en plavž); trgovec Kanc je

³⁶⁷ Jože Sorn, Proizvodnja svinca v osrednji Sloveniji med leti 1840 in 1918, Zgodovinski časopis XXVI, 1972, str. 349—366.

³⁶⁸ Jože Sorn, Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918, Prispevki za zgod. del. gibanja VIII-IX, 1968—1969, str. 30.

leta 1828 ustanovil obrat za izdelovanje vžigalnikov iz kresilne gobe; Wieland je leta 1822 organiziral v Selnici pri Rušah tovarno svinčevega belila; Hartnagel je leta 1833 pričel zidati papirnico v Lobnici pri Rušah; Stareti iz Mengša so leta 1818 dogradili veliko pivovarno in tako dalje. Če tem obratom priključimo še tiste, ki smo jih citirali drugje, dobimo zaokroženo podobo o industrijski aktivnosti pred letom 1840.

Po tem letu se je število industrijskih obratov hitro množilo po vsem slovenskem prostoru (izjeme so Prekmurje, Kozjansko, Bela krajina, Beneška Slovenija, v glavnem skrajno vzhodno, južno in zahodno obrobje). Zelo verjetno je, da do danes še nismo registrirali vseh industrijskih obratov, ki so nastali po odpravi zapore in pred letom 1850. Prav leta 1840, ko je podjetnik Gustav Uhlich dograjeval preboldsko mehanično bombažno predilnico, je sporočila kratka vest, da isti Uhlich gradi v Laškem pivovarno. V jeseni 1838 je Mihael Primožič dal v pogon »stroj« oziroma žago za furnir v Sv. Katarini nad Trzičem (»prva na Gorenjskem«). V Novem Celju je leta 1843 steklo delo v tovarni špirlita (poročilo dodaja, da more veljati »za prvo v Notranji Avstriji«); na Ponovičah pri Litiji so proizvajali likerje, parfume in špirit od leta 1852 dalje; v Zidanem mostu so leta 1854 gradili tovarno sveč in mila, blizu Zaloga pri Ljubljani istočasno obrat gorilnega olja; trgovec Černe je v Kočevju pričel leta 1842 graditi že znani parni mlin in žago. Simon Smuk je leta 1862 vpisal firmo za proizvodnjo žičnikov v Kamniku, a istočasno zatrdil, da tu fabricira že več let in da je pred tem izdeloval žičnike v Idriji; istega leta 1862 so uredili tovarno za žico in žičnike v Dobrunajh pod Ljubljano (pet let pozneje so jo prenesli v Ljubljano); od leta 1866 dalje so izdelovali žičnike tudi v fužini Bistrica v Rožu.

Po vsem tem ni težko ugotoviti, da so pričeli dunajski in tržaški grosisti del svojega kapitala spreminjati v industrijski kapital prav kmalu po opustitvi celinske zapore in da so jim naši domači grosisti vidneje sledili s časovno razliko približno dvajset let. In ko se je krivulja aktivnosti klasičnih dunajskih in tržaških grosistov že znatno prevesila, aktivnost naših domačih grosistov še ni dosegla zenita. Firma Brentano & Co je šla v konkurz že leta 1849; Simon Sina je umrl leta 1856 in kmalu mu je sledil tudi Wertheimstein; dunajsko trgovsko sodišče je odprlo poravnalni postopek za firmo Arnstein & Eskeles leta 1859. Bruck je napravil samomor leta 1860 in Wollheim je bil v likvidaciji že leta 1865; Revoltella je umrl leta 1869 tik pred otvoritvijo Sueškega kanala, Rothschildi in drugi grosisti pa so se v tem času že vraščali v banke, ki so bile po strukturi delniške družbe ter so delovale po sistemu javnopравnih statutih, upravnih svetov, občnih zborov delničarjev in podobno.

* * *

Velika potreba po kapitalu in tuji zgledi ustanavljanja bank so sprožili tudi v Avstriji misel, naj se poleg grosističnega kapitala ustanovi nekaj *bank*. Konec leta 1837 je predlagal svilar nar Schick na Dunaju, naj ustanovijo trgovsko posojilnico kot delniško družbo z namenom, da se poživi in razširi delo tako trgovine kot industrije. Grosistični kapital je bil takrat seveda premočan in ni dopustil ustanovitve takšnega konkurenčnega denarnega zavoda. Ob isto težavo je trčil tudi dve leti mlajši predlog podjetnika Dietricha, naj se osnuje specialna avstrijska industrijska banka, čeprav je predlog podpisalo petdeset tovarnarjev in manufakturstov. Na banke kot moderne denarne zavode je bilo treba čakati še približno petnajst let pa tudi več.

Na strukturo in način poslovanja avstrijskih bank je imel velik vpliv francoski *Crédit Mobilier*. Sicer res, da je prvi avstrijski mobilarni kreditni zavod bila Spodnjeavstrijska eskomptna družba, ustanovljena leta 1853, toda prvi denarni zavod, ki je posnemal francoski vzorec mobilnega kredita in upošteval njegove principe, je bil C. kr. priv. avstr. Kreditni zavod za trgovino in obrt (K. k. priv. österr. Credit—Anstalt für Handel und Gewerbe), ki je zaživel proti koncu leta 1855, torej v času, ko je bil Bruck, zagovornik mobilnega kredita in pospešene industrializacije, finančni minister, in ko je krimska vojna (1853—1856) povečala že tako kronični deficit Avstrije. Ljudsko posojilo iz leta 1854 naj bi dalo vsoto 500 milijonov goldinarjev, toda kakršen koli že je bil odziv, vsota ni bila niti približno zadostna za kritje tekočih potreb. Delovanje Kreditnega zavoda za trgovino in obrt se je kmalu pokazalo kot zelo koristno, saj je ne samo sodelovalo pri izgradnji avstrijske železniške mreže, ampak tudi izdatno kreditiral industrijo. Štorskemu železarju Putzerju je v letih 1857 in 1862 posodil 235.000 gld za razširitev in modernizacijo železarne. Kmalu je zavod mogel ustanoviti podružnice, na primer v Pragi leta 1857, v Trstu leta 1861 in tako dalje.

S tem, da so po avstrijskih deželah počasi ustanavljali svoje deželne banke in podružnice dunajskih bank, še ni rečeno, da so grosisti — v mislih imamo seveda predvsem slovenski prostor — kar hitro zgubljali svoj vpliv. V Ljubljani so grosisti, kot vemo, ustanovili hranilnico in ne banke in leta 1871, ko je ustanova že zbrala za 8,200.000 hranilnih vlog, so v upravi sedeli še vedno znani grosisti in podjetniki: več Luckmannov in Seunigov, Fidelis Terpinc, Valentin Zeschko, Anton Samassa in drugi. In ko je leta 1856 odprla v Ljubljani svojo podružnico dunajska oziroma centralna Avstrijska nacionalna banka, so sestavljali direkcijo in cenzorski kolegij trgovci in posojevalci Jožef Luckmann, Arthur Mühleisen, Gustav Heimann (prej Heymann), Emmerich Mayer (vpisan že kot bankir, namreč privatni bankir), podjetniki Fidelis Terpinc, Valentin Zeschko, Primož Hudovernik in drugi. Ker je denarni promet naraščal, privatni bančni lokali naših grosistov Luckmanna, Mayerja in Skodlarja pa dela niso tekoče zmogli, je z novim letom 1868 odprla svoje poslovne prostore Ljubljanska obrtna banka, ki so jo vodili Jožef Luckmann, Albert Samassa, Jožef Hauffen, Aleksander Dreo, Edmund Terpin, Andrej Malič in drugi.

Poleg Avstrijske nacionalne banke je bil Kreditni zavod za trgovino in obrt skozi deset let edini inštitut, ki je svojo dejavnost razširil po vsej monarhiji. Naslednji močni denarni zavod je bil Splošni zemljiško-kreditni zavod (K. k. priv. allgem. Boden-Credit-Anstalt), ki je pričel funkcionirati leta 1863. Posojal je na hipotečno kritje. Organizatorjem je uspelo, da so za načrt o ustanovitvi pridobili dve veliki francoski banki, namreč *Crédit Mobilier* in *Crédit Foncier*.³⁶⁹ Zato najdemo v vodstvu te avstrijske banke francoske primke kot Izak Péreire, Frémy (guverner pariškega *Crédit Fonciera*) in druge.

Približno v tem času so snovali banke tudi drugod po Avstriji: Bancha commerciale Triestina 1859, brnska eskomptna banka 1862, praška eskomptna banka 1863, graška eskomptna banka 1864. Te banke so bile namenjene predvsem trgovcem in trgovskim poslom, ne pa tudi industrijcem. Kljub vsemu se je gospodarska živahnost v območju delovanja teh bank takoj pokazala, ne samo zato, ker so se banke znale približati množici prosilcev in ker so imele posluš za njihove gospodarske načrte (pri grosistih sta bila oba momenta

³⁶⁹ Za *Crédit Foncier* prim. še Documents of European Economic History, I, The Process of Industrialization, str. 459—460.

nekoliko potisnjena v ozadje), ampak zlasti zato, ker so z elastičnim poslovanjem in z bančnimi vlogami, ki so jih vlagali komitenti, napravile od tedaj statični kapital za dinamičnega, to je, spravile so v obtok, v cirkuliranje, ogromne vsote, ki so do tedaj počivale. Z dunajsko Anglo-avstrijsko banko vred (ust. 1864) je na primer v začetku leta 1867 delovalo v avstrijski polovici države šele komaj deset bank, kar je v primeri s Francijo, Anglijo in Nemčijo naravnost smešno malo. Takšno stanje v avstrijskem bančništvu je močno hromilo industrijski polet, ki se je pričel očrtavati šest let po uveljavitvi zemljiške odveze. Zato se je ves avstrijski gospodarski svet dobro zavedal, da je treba na moč pohiteti.

* * *

V drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja se je v Avstriji pričel odvijati proces, ki ga gospodarski zgodovinarji imenujejo »ustanoviteljski zagon«, tudi »doba ustanavljanja«. Šlo je za dialektiko dogajanja, lastno prvemu obdobju gospodarskega liberalizma: zaradi pospešitve industrializacije je gospodarstvo potrebovalo kredit, ki je bil hitro na voljo, torej mobilni kredit. Tega so po eni strani dajale na razpolago banke tipa Crédit Mobilier ali, kar je po funkciji podobno, tipa Maklerbanke (nemško Makler = posredovalec, senzal, mešetar), po drugi strani pa industrijske delniške družbe.

Zdrav normalen ustanoviteljski zagon je v določenem nekontroliranem momentu presegel kreditno sposobnost interesentov in se nevarno približal območju špekulacije. To je pripeljalo do borznega poloma 9. maja 1873. Znamenje, da je zagon dosegel skrajno razumno mejo, je bila že tako imenovana »mala kriza« v letu 1869, si je trajala od jeseni tega leta do poletja 1870. Tik pred začetkom kriznih znamenj ali v maju 1869 je Boden-Credit-Anstalt ustanovil — ker se sam ni smel ukvarjati s financiranjem in ustanavljanjem industrije, čeprav je bil največji avstrijski zavod za hipotečni kredit — delniško družbo z imenom Dunajsko bančno društvo (Wiener Bank-Verein). Ta banka je bila najtipičnejši predstavnik Crédit Mobiliera, kajti imela je glavnice le za 3,200.000 gld, lotila pa se je poslov, ki so daleč presejali vsako bančniško logiko: ustanavljala je ali je sodelovala pri ustanavljanju številnih železniških, bančnih in industrijskih družb. Skoraj preširok obseg dela obeh bank, tako BCA kot WBV, je povzročil, da sta v maju 1873 obe denarni ustanovi zboleli, druga bolj kot prva.

V začetku 1867 je v avstrijski polovici države bilo torej deset bank. Od tedaj do male krize so ustanovili nadaljnih 36 bank; od krize do borznega poloma so ustanovili trikrat več bank. Tudi sicer je število koncesijskih listin za ustanovitev delniških družb na splošno hitro naraščalo (s pripombo, da je polletna kriza 1869—1870 pokazala določen zastoj):³⁷⁰

Leto	Število izdanih konces. listin	Leto	Število izdanih konces. listin
1867	26	1871	175
1868	32	1872	376
1869	141	1873	154
1870	101		(Maja borzni krah)

³⁷⁰ Fritz G. Steiner, Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich. Von den Anfängen bis zur Krise von 1873, Wien 1913, str. 177, 194 (Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte, VIII. Heft). — Eduard März und Karl

Od začetka 1867 do »črnega petka« so potemtakem izdale oblasti 1005 koncesijskih dokumentov. Glede na strukturo ustanovljenih delniških družb so se koncesije delile takole:

Podjetje	Konsesio- niranih	Realiziranih	Nerealiziranih
Banke	175	143	32
Industrija	604	385	219
Gradbeništvo	104	63	41
Železnice	34	29	5
Zavarovalnice	39	28	11
Rudarstvo	23	18	5
Brodarstvo	8	4	4
Gostinstvo	18	12	6
Skupaj	1005	682	323

Takoj opazimo, da je tretjina skupnega števila koncesijskih listin ostala le kos papirja, ker je koncesionarjem uspelo zbrati kapitala le za dve tretjini podjetij. Ta špekulacija je kumulirala predvsem v času od male krize do kraha; do jeseni 1869 se je sukal zagon vendarle še nekako v mejah finančnih zmogljivosti akterjev.

Primerjava med navedenimi dejstvi in stvarnostjo v slovenskem prostoru ni težavna: v času, ko so naši domači grosisti uspeli združiti pod vodstvom svojega grosističnega kapitala določeno število obratov, je zunaj tega prostora uspel kapital tipa Crédit Mobilier ustvariti vrsto modernih delniških družb, ki so posegle tudi v ta prostor in prevzele grosistične obrate. Ti so bili na najboljši poti, da sicer postanejo veleobrati, toda zaradi pomanjkanja kapitala so obstali na pol poti. V veleobrato so jih spremile šele tuje delniške družbe.

Ker je bil ta proces zelo pomemben, si ga moramo ogledati poblize. Ko so se Fidelis Terpinč in njegovi poslovni prijatelji proti koncu leta 1869 — »mala kriza«! — pripravljali, da definitivno ustanove družbo Vevške tovarne papirja in industrijska družba«, je prišla iz Gradca ponudba papirničarske in tiskarske firme Leykam, da kupi papirnice okoli Ljubljane. Domača družba je naslednjega leta na to pristala in za 1.270.000 gld prodala vse svoje obrate. Glavnica nove delniške družbe je znašala 4.000.000 gld; del te vsote je podpisala eskomptna banka v Gradcu (Steiermärkische Eskomte-Bank), ki je že nekaj časa stala za družbo Leykam. Tako je nova Leykam-Josefsthal AG für Papier und Druck- Industrie, Graz pripojila graškim in drugim obratom še tovarne v Ljubljani in njeni okolici, pozneje še nekatere oddaljenejšše fabrike.³⁷¹

Težavam, ki so prizadele prevaljsko železarno, se niso mogle izogniti niti druge koroške železarne. Dogovarjanja med šestimi koroškimi železarskimi podjetji so bila osredotočena na to, kako prebroditi krizno obdobje. Poleti 1869 so prišli do prepričanja, da je najenostavneje, ustanoviti veliko delniško družbo, ki naj kupi vseh šest firm in nato skrbi za delitev dela med žele-

Socher, Währung und Banken in Cisleithanien (Die Habsburgermonarchie, I, str. 339—343).

³⁷¹ Jože Šorn, Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana 1956, str. 31—32.

zarnami in enotno rešuje probleme te stroke. Tako se je ustanovila v septembru 1869 Hüttenberška železarska družba (Hüttenberger Eisenwerksgesellschaft) z veliko delniško glavnico 12,000.000 gld. Prevaljsko železarno, ki je tudi postala last omenjene vsekoroške družbe, so ocenili na 1,300.000 gld.³⁷²

Za Kranjsko industrijsko družbo, podjetje domačih grosistov, ustanovljeno skoraj istočasno s Hüttenberško železarsko družbo, se neslovenski kapital ni zanimal. Z delniško glavnico 600.000 gld je KID spadala med manjše železarske družbe, saj je bila samo prevaljska železarna dvakrat dražja od Kranjske industrijske družbe. Le-ta se je tudi sicer najpočasneje modernizirala.³⁷³

Se ožja delniška družba je bila Rudarska in železarska delniška družba Store, ustanovljena že leta 1865. Omejevala se je samo na železarno v Storah in na premogovnik v Pečovju (oboje koncesionirano leta 1850). Proti letu 1870 se je štorska družba pričela močno zadolževati in perspektiva zanjo ni bila niti malo rožnata.³⁷⁴

Domači grosisti, ki so bili lastniki Združbe vodenskega rudnika, so po začetnem poletu opešali in 1871 so že vedeli, da ne bodo več dolgo lastniki svojega obetavnega premogovnika in da zato tudi ne bodo mogli nadaljevati s politiko koncentracije rudnikov premoga v Zasavju. Želeli so ustanoviti delniško družbo, toda interesentov niso iskali v Ljubljani ali v slovenskem prostoru, temveč — na Dunaju. Še v istem letu je nastopil kot koncesionar Wiener Bank-Verein, ki je sklical ustanovni občni zbor Trboveljske premogokopne družbe prav na koncu leta 1872.

Koncentracijo svinčarstva smo pridržali za konec obravnavanja delniških družb. Izkoriščanje rudnikov svinca v slovenskem delu Koroške je ves čas od ukinitve celinske zapore do ustanoviteljskega zagona kazalo na pisano podobo. Svinčarskih podjetnikov je bilo po številu sorazmerno precej, toda nihče ni po proizvodnji ali pa po velikosti kapitala vidno presegal soseda. Še najmočnejša je bila Kompoševa družba (Kompoš, Partner & Brunner), ki je bila še klasična rudarska družba na kukse (= delnicam podobne deleže, ki jih je smelo biti največ 126). Zaradi težav, ki gredo v glavnem vse na račun velikega nihanja cen v svinču, se je v začetku šestdesetih let 19. stoletja razširila med koroškimi svinčarji misel, da bi se združili v eno samo veliko delniško družbo. Konzorcij, ki je zlasti širil to misel, je poleti 1867 prosil za koncesijo, s katero bi smel ustanoviti takšno podjetje. Dejansko so naslednjega leta protokolirali Bleiberško rudarsko unijo (Bleiberger Bergwerks-Union) z delniško glavnico 1,020.000 gld. Združila je rudnike in talilnice svinca v Bleibergu nad Beljakom, v Rablju in le delno v Mežiški dolini. Šele pozneje se je z večjim zamahom lotila nakupovanj tod in v okolici.³⁷⁵

³⁷² Hermann Wiessner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues, III, Kärntner Eisen* (Archiv . . . , 41 u. 42), str. 131—133, 295. — *Kärntens gewerbliche Wirtschaft*, str. 283—284.

³⁷³ Ivan Mohorič, *Zgodovina železarne Jesenice, II. del* (od 1869—1918), Ljubljana, januar 1954 (tipkopis), str. 3—5.

³⁷⁴ Jože Šorn, *Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva*, *Kronika X*, 1962, str. 144—156.

³⁷⁵ Ivan Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, Maribor 1954, str. 152—155.

13. IZOBLIKOVANJE VODILNIH PROIZVAJALNIH PANOG

Krizno obdobje. — Železarstvo. — Premogovništvo. — Svinčarstvo (s cinkom). — Tekstilstvo. — Steklarstvo. — Idrijsko živo srebro

Zelo radi citiramo, da se je »prvi parnik« pojavil v pomorstvu določenega leta, da je industrija pri nas vpeljala »prvi parni stroj« takrat in takrat, da je »prva parna lokomotiva« vozila po Slovenskem od določenega dne dalje, da je prav odprava celinske zapore omogočila razmah moderne industrije in podobno. Ta in druga dejstva nam vseeno ne smejo zastreti pogleda v precej bolj pomembno resničnost, namreč v to, da sta bili približno dve desetletji — od okoli leta 1810 do okoli leta 1830 — v bistvu *močno krizni desetletji*. Ne gre samo za spremembe v valutah, za inflacijo, za draginjo, za obsežen pojav lakote na Slovenskem in tako dalje, gre za to, da so nekatere industrijske in rudarske panoge, ki so v letih pred 1810 opozarjale na zadovoljivo konjunkturo, v omenjenih dveh desetletjih bile — kot pravimo po domače — čisto na tleh ali pa so sploh propadle. Celotni montanistikum ni mogel nikamor naprej in se je ves ta čas boril za obstoj, svilarstvo na Goriškem je zamiralo in domala zamrlo, premog ni našel kupca, uvoz tekstila iz Češke in Moravske je dušil domače proizvajalce sukna, nove stroke, kot mehanične bombažne predilnice in tkalnice, so se uveljavile šele okrog leta 1830.

Pri tem ni bil pojav, ki ga tu imenujemo »selitev industrije«, skoraj nič pomemben. V bistvu je šlo namreč za selitev nekaj obratov za proizvodnjo alkoholnih pijač (za rozoljo) z ozemlja Ilirskih provinc na področje avstrijskega dela Slovenije. Brata Marrat, ki sta proizvajala rozoljo v Gorici od leta 1805 dalje, sta že zgodaj jeseni 1809 preselila svojo »tovarno« v štajerski Gradec, naslednjega leta so jima sledili v južni del Štajerske trije podobni tržaški fabrikanti (Casali, Jelušič, Baletti). Prva dva sta se hotela naseliti v Rogatcu, Baletti v Mariboru, čeprav se je leta 1811 nastanil v Ptujju, kjer mu je obrat vodil komisar Poskočil. Ne vemo, kako so se odrezali brata Marrata, Casali in Jelušič, vsekakor pa je bil Baletti zelo skromen tovarnar; od decembra leta 1812 dalje je v dveh mesecih izvozil 32 zabojev rozolje. S takšno proizvodnjo niso Francozi ničesar izgubili in Avstrijci ničesar pridobili.³⁷⁶

Pač pa je doživela uničujoč udarec panoga, značilna za celo deželo, namreč svilarstvo na Goriškem. Hirati je pričela kmalu po ustanovitvi Ilirskih provinc. Ko je po ukinitvi celinske zapore Avstrija carinsko povezala del severne Italije, Lombardijo in Benečijo s svojim ozemljem (1817), je novi konkurent bistveno spremenil industrijsko strukturo goriške dežele. Leta 1801 je tu še teklo prek 1000 statev, deset let pozneje je že bilo okoli 300 teh enot manj, leta 1820 je delovalo komaj še 80 statev in leta 1830 le nekako 60 statev. Rezultat: zelo veliko svilarjev se je preselilo pač na Dunaj v tamkajšnje svilarne. Z ostanikom 50 statev in nekaj desetih delavcev so v Gorici leta 1841

³⁷⁶ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 418.

organizirali dve manjši manufakturi, se petnajst let pozneje povzpeli na tri manufakture s 73 statvami, a leta 1873 je vse skupaj v celoti zamrlo.³⁷⁷

Koroška je leta 1808 proizvedla v svojih 19 plavžih že 13.059 ton surovega železa; leta 1814 je stalo brez dela 11 glavnih plavžev in proizvodnja je padla na 4351 ton ali na tretjino nekdanje produkcije. Kolikšna je bila redukcija rudarjev in fužinarjev, še ne vemo. Poznavalci zgodovine koroškega železarstva trdijo, da so se razmere normalizirale v dvajsetih letih; v začetku tridesetih let se je že pokazal določen razcvet in leta 1837 so preseгли 19.000 ton (porast za 46 % v primeri z letom 1808).³⁷⁸ O propadanju boroveljskega puškarstva smo že govorili in na tem mestu ne moremo ničesar več dodati. Še leta 1832 je pločevinarna v Lipici tožila, da ni kos angleški konkurenci. Trdila je, da stane zaboj angleške bele pločevine v Trstu 20 gld, z uvozno carino vred 24 gld, medtem ko sama enake količine bele pločevine v isti kvaliteti ne more prodajati po ceni, nižji od 40 gld! Zato, je pisala, izgublja trg v Italiji.

Tudi železarstvo južno od Karavank se je dodobra seznanilo z redukcijami proizvodnje po letu 1810. Tistim stavkom in podatkom, ki so o tem že govorili, dodajamo na tem mestu nadaljnje nove podatke. Primerjava med leti 1809 in 1817 je prav govorna:³⁷⁹

Fužine	Štev. deležnikov		Zmanjšanje za
	1809	1817	
Železniki	41	8	ok. 80 %
Kropa	58	12	ok. 80 %
Kamna gorica	14	5	ok. 64 %
Skupaj	113	25	ok. 78 %

Potrebna je bila dolga vrsta let, da se je število deležnikov pomnožilo, da se je proizvodnja popravila in da je število delavcev spet naraslo. Redukcije delavcev so bile namreč znatne. Sodobniki navajajo, da je Zois odpustil iz vseh svojih podjetij 350 delavcev, Ruard iz svojih številnih obratov celo prek 600 delavcev, Dvor 124 delavcev (od 216 v letu 1809 na 92 v letu 1817). Pri žebjarjih omenjenih petih fužin je bila redukcija takšnale:

Fužine	Štev. žebjarjev		Zmanjšanje za
	1809	1817	
Železniki	420	292	ok. 30 %
Kropa	620	360	ok. 42 %
Kamna gorica	350	208	ok. 40 %
Skupaj	1390	860	ok. 38 %

Kot da bi se dogovorili, so vsi montanistični podjetniki na Kranjskem in Koroškem navedli kot vzrok za takšno derutno stanje naslednje štiri točke: povišana izvozna carina, večji davki, porast življenjskih stroškov, pritisk tuje konkurence. Prva dva elementa sta šla v korist državne blagajne in

³⁷⁷ Josip Zontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957, str. 90—91, 109—110.

³⁷⁸ Hermann Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, III, Kärntner Eisen (Archiv, 41 u. 42), str. 99.

³⁷⁹ AS, Gubernijski arhiv, fasc. 58, 1817—1834.

vrhovna administracija ni imela namena tu kaj popustiti, tretjega elementa ni mogel seveda nihče uspešno razrešiti z dekretom, glede tuje konkurence pa so podjetniki trdili, da sta angleško in švedsko železo (in svinec) celo v sredozemskem bazenu cenejša povprečno za 20 odstotkov ter da more in mora država tu pač nekaj ukreniti. Šele leta 1824 so vsi fužinarski podjetniki iz obeh dežel kolektivno prosili za odstranitev ovir. Končno je državna oblast le zmanjšala carinske postavke in druga plačila.

Izvoz avstrijskega (= koroškega) svinca, ki je imel leta 1809 izredno visoko ceno, so po odpravi celinske zapore tolkli Angleži s cenami, ki so bile za okoli 45 % nižje od avstrijskih. Svinčarji so se leta 1824 pridružili protestu železarjev in oblast je rešila vprašanje izvoza svinca tako, da je načelno dovolila lastnikom prav vseh rudnikov in fužin, da ustanovijo društva za prodajo montanskih izdelkov po vzorcu Skandinavije. Železarji tega dovoljenja takrat še niso izkoristili, svinčarji pa so organizirali združenje, kjer so se dogovorili, na kakšen način bodo določili cene svojemu proizvodu. Težav v svinčarstvu slovenski prostor ni pravzaprav nič čutil, ker je proizvodnja svinca bila tu komaj opazen posel.

Tako smo se na kratko seznanili z učinkom »dveh blokad«: Prva, s katero je Francija blokirala Anglijo in obratno, se je leta 1814 sprevrgla v drugo, ko je Anglija z nizkimi cenami blokirala Sredozemlje in zelo otežila prodajo avstrijskih proizvodov v tujini; učinek je v obeh primerih bil podoben, namreč ta, da sta Avstrijo zaprli v njen lastni prostor. V samoobrambi pred poplavo tujega blaga je Avstrija podaljševala življenje prohibitivnemu sistemu. Angleži pa niso zagospodovali samo Sredozemlju. Leta 1837 je Jadranska premogokopna družba poslala v Odeso premog iz okolice Šibenika; podjetniki so na mah spoznali, da bodo s prodajo težko uspeli, ker so Angleži že dokaj časa pred tem zalagali Odeso in celotno Črno morje s svojim odličnim premogom in to po ceni, ki je bila Jadranski premogokopni družbi nedosegljivo nizka. Poleg tega je šlo za količine, ki jim Avstrija ni bila kos: v Odesi in drugih ruskih črnomorskih pristaniščih so potrošili letno 7500—8500 ton črnega premoga. Naslednjega leta je imenovana družba poslala s posredovanjem kairskega generalnega konzula Laurina nekaj svojega premoga še v Egipt, a spoznanje je bilo podobno: nismo konkurenčni, angleške nizke cene nas blokirajo.³⁸⁰

V slovenskem prostoru krize niso občutile vse panoge sočasno in enako trpko; tudi niso bili razni predeli prizadeti v isti meri. Najmanj je trpela trgovina v ožjem pomenu besede, le štiri leta (1809—1813). Ne smemo trditi, da v tem času ni bilo nobenega trgovanja, to prav gotovo ne, toda obseg je le bil zožen. Po likvidaciji celinske zapore si je trgovina opomogla v najkrajšem možnem času. Val ogrskega žita je prek Trsta in Reke ponovno pljusnil na Apeninski polotok, usnje se je dobro prodajalo, enako tudi platno, steklo, celo laneno olje itd., medtem ko povpraševanju po ladijskem lesu (na primer po hrastu) skoraj niso mogli zadostiti. V teh artiklih so pa Angleži bili brez moči. Povpraševanje po lesu je sploh močno naraslo, pa naj je šlo za hrast izpod Gorjancev ali za mehki les iz zgornje Savinjske doline in s Pohorja; včasih navajajo poročila natančne količine lesa, včasih se pa zadovoljujejo s splošnimi trditvami, da je na primer »splavarstvo zelo močno naraslo«,³⁸¹ da so prodali »več milijonov kubičnih čevljev« lesa in podobno.

³⁸⁰ AFM, Commerz Acten, No 50—58, 1831—1840.

³⁸¹ Podrobno obdeluje Angelos Baš, Savinjski splavarji, Ljubljana 1974, str. 27—40.

Nikjer ne beremo, da je katera izmed pohorskih steklarn ustavila delo prav zaradi posledic dogodkov v letih 1809—1813; tudi fužine, kolikor jih je bilo v obeh slovenskih okrožjih Štajerske, so proizvajale dokaj normalno. Dejstvo, da je štel Trst leta 1837 že 48.741 prebivalcev in da se je promet v pristanišču sunkovito dvigal, nas nedvoumno prepriča, da je postajal vse močnejši magnet za gospodarsko misleče ljudi, ki so v mestu tudi v resnici napravili lepo kariero. Gorup, Kalister, Premuda, Kozulič, Revoltella, baron Bruck in drugi to dokazujejo.

Temu nasproti so sodobniki nenehno opozarjali na to, da je prebivalcem Pustoljne in njenega širokega področja še naprej edini skromni zaslužek tovarjenje in prevažanje; »pomanjkanje gotovine« so trpeli tudi veliki predeli vzhodne Slovenije. Toda ti predeli so imeli premog, surovino bodočnosti, so imeli obsežne gozdove, tu so najprej gradili železniško progo, so torej imeli elemente za skorajšnjo konjunkturo.

Da na kratko označimo stanje na prehodu iz kriznega obdobja v začetek konjunkturo, smo za leto 1832 zbrali podatke za dve deželi, za Kranjsko in Koroško, ki se nanašajo na nekaj komerčnih in drugih negospodarskih panog. Montanistikuma nismo upoštevali, ker ga obravnavamo na drugem mestu. Goriške in obeh slovenskih okrožij na Štajerskem nismo pritegnili v razpredelnico, ker podatki niso dovolj zanesljivi. Torej:³⁸²

Enota	Število					
	to- varn	trgo- vin	obrt- nikov	poseb. pokl.	pomož. delav.	Obrat. kapital
Ljubljana-mesto	3	51	992	85	864	620.194
Ljublj. okrožje	34	98	4.749	102	1878	247.470
Novom. okrožje	7	14	5.079	83	1405	127.109
Postojn. okrožje	4	6	2.331	54	917	152.168
Skupaj	48	169	13.151	324	5064	1,146.941

Taka je podoba za Kranjsko. Obrtnikov je 2,6-krat več kot delavcev v industrijski proizvodnji, obratnega kapitala približno toliko, kolikor so nekaj pozneje posodili Rothschild in drugi dunajski grosisti železarnarju Henckel-Donnersmarcku. Geslo »Tovarne« vsebuje fabrike v modernem smislu besede (na primer obe čistilnici sladkorja) in vsa krepkeje organizirana založniška podjetja na deželi.

Kriteriji za Koroško so podobni:

Enota	Število					
	to- varn	trgo- vin	obrt- nikov	poseb. pokl.	pomož. delav.	Obrat. kapital
Celovec mesto	2	38	827	55	572	241.200
Celov. okrožje	50	38	6.489	233	2045	392.200
Belj. okrožje	50	28	4.546	185	2228	416.854
Skupaj	102	104	11.862	473	4854	1,050.254

³⁸² AS, Gubernijski arhiv, fasc. 31, 1833—1834.

Posebni poklici so bili stavbeniki, geometri, advokati, zdravniki, babice, itd. Kot pri Kranjski so tudi pri Koroški podatki za število delavcev prenizki — vsaj za nekatera področja — ker vemo, da je bilo »tovarn« več, kot je naštetih v prvi in drugi razpredelnici. Ni na primer opekarn, čeprav sta jih imeli Ljubljana in Celovec. Najbrž niso prejele dokumentov, da so ali enostavne ali formalne tovarne. Kriterija, kaj je tovarna ali fabrika, niso izdelali niti teoretiki niti praktiki, zato lahko samo iz izkušenj trdimo, da gre pri geslu »Tovarne« v bistvu za podjetje, kar so pa ugledni in aktivni založniki z dobro organiziranim založniškim sistemom v bistvu tudi bili. Zanje ne moremo reči, da so imeli tovarno (v modernem smislu besede!), da so pa bili podjetniki, to drži.

Na Koroškem je bilo obrtnikov skoraj 2,5-krat več kot delavcev; razlika s Kranjsko ni velika. Pač pa je Ljubljana bila pri svojih 12.268 prebivalcih bolj industrializirana, bolj trgovska, bolj obrtniška in bogatejša kot Celovec pri istem številu prebivalcev (12.188). Če k vrednotenju pritegnemo še montanistikum, potem izgubijo obrtniki v obeh deželah svoj primat, Koroška pa se pokaže kot bogatejša dežela od svoje južne sosedice.

* * *

Seznanili smo se že z železarstvom v kriznem obdobju in naglasili nekaj elementov, ki dokazujejo krizo. Vendar pa ni bilo povsod tako. Fužina v Misljinji je prejela koncesije prav v letih 1812, 1827 in 1837; Muti so točno leta 1816 dali koncesijo za ogenj, ki je pomagal izdelovati valjano železo. Auerspergov Tržič se je razveselil koncesije za plavž že leta 1817, čeprav je ta visoka peč ugasnila leta 1831.³⁸³ Ko je plavž zagorel, so Grmovko ali Tržič III (Polakovo kosárno) spremenili v jeklarno,³⁸⁴ medtem ko je Tržič I leta 1823 dokončno prejel koncesijo za montiranje peči, ki je izdelovala cementno jeklo.³⁸⁵ Jabornigovemu Tržiču so podpisali nadaljnje koncesije leta 1821 in 1830.³⁸⁶ Fužinarju na Javorniku so vročili dovoljenje za fino tezanje jekla leta 1827. Še neki drug moment po eni strani opozarja na konjunkturo, po drugi pa na spreminjanje odnosa do delavcev. Zois je leta 1831 sporočil svojim kovačem na Javorniku, da bo v letu 1832 ostal zaposlen in plačan pač po opravljenem delu le tisti, ki bo izdeloval brezhibno blago in ne bo presegel 25-odstotnega kala. Kdor bo imel med letom večji kalo, torej večji upadek, več izmečka pri kovanju, bo odpuščen in omenjeno plačilo se bo obračunalo, kot da je imel krajši delovni čas (se pravi, več ko bo izmečka, krajši bo obračunski delovni čas). Oboje, konjunktura in spreminjanje odnosa je logična odvisnost: zaradi konjunktura je podjetnik terjal od svojih delavcev maksimum napora in pozornosti (konec klasične lagodnosti), manjša količina izmečka pa je pocenila proizvodnjo, ker ni bilo treba tako pogosto pretapljati ostankov izpod kladiva. Upadek je vsekakor še vedno velik; bistveno se je zmanjšal z dodatnimi strojnimi napravami, z vpeljavo valjanja in podobno, do česar je prišlo na Gorenjskem v splošnem precej pozneje.

³⁸³ AS, Rudarska knjiga M 1, str. 57, dalje M 27, str. 43.

³⁸⁴ AS, Rudarska knjiga M 1, str. 85, dalje M 13, str. 20 in 31.

³⁸⁵ Žariti je bilo treba palice mehkega železa v ogljenem prahu v neprodušno zaprtih kamenitih zabojih, varnih pred ognjem. Pri tem se je palično železo vezalo s toliko ogljika, kolikor je bilo potrebno za preobrazbo na jeklo.

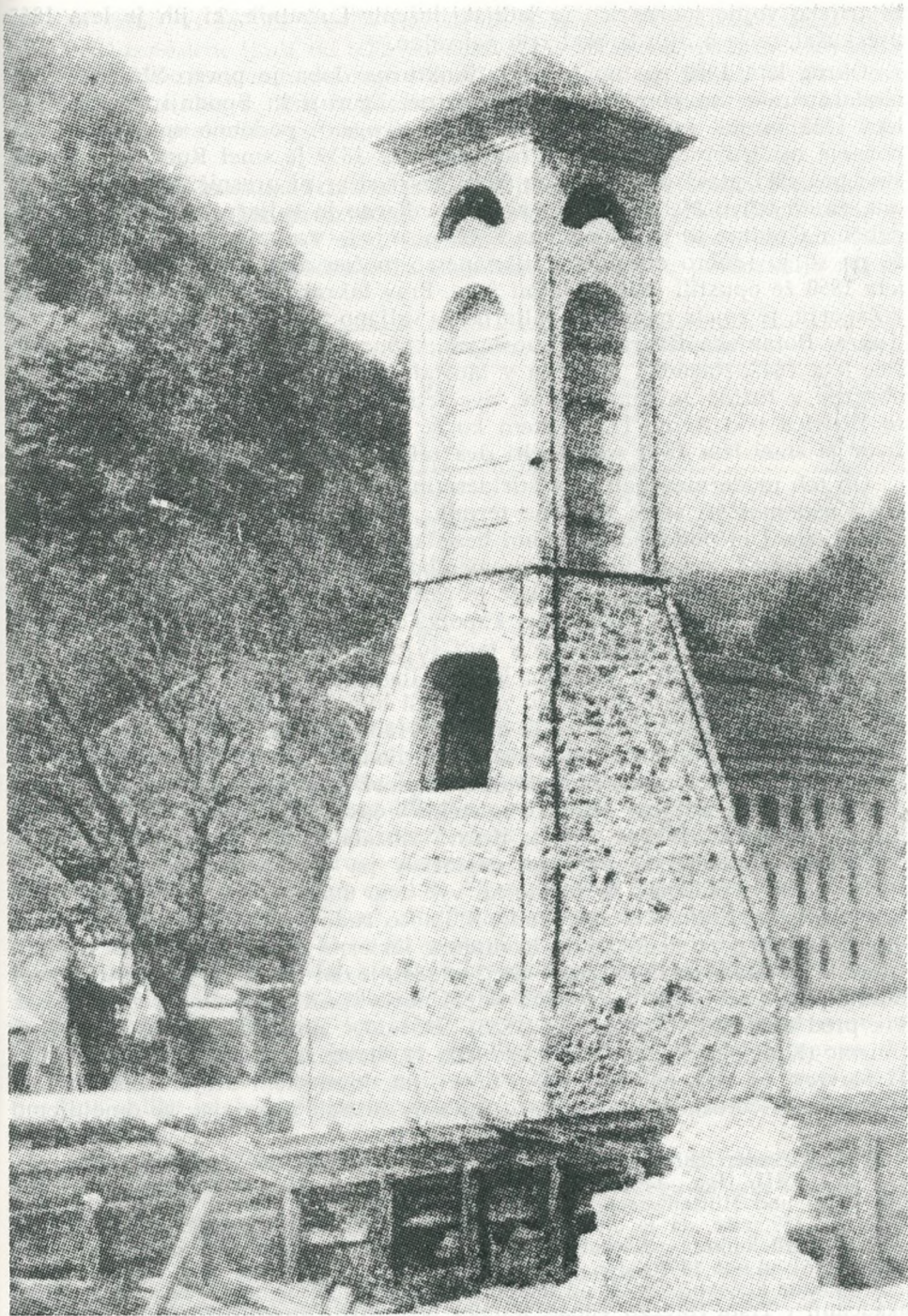
³⁸⁶ AS, Rudarska knjiga M 1, str. 69, dalje M 9, str. 5, potem M 13, str. 19, končno M 27, str. 43.

Zoisova kalkulacija je vredna vse pozornosti. Toda na severovzhodnem obrobju slovenskega prostora se je dogajalo nekaj revolucionarnega, nekaj, kar je pomenilo bistveno odločilen korak v *modernizacijo železarske industrije* pri nas in v znatnem delu Avstrije sploh. Rosthorni z Dunaja so namreč dogradili leta 1835 železarno na Prevaljah in vanjo vgradili šest modernih pudlovk, valjarno, vrsto kvalitetnih ognjev in specialnih kladiv. Eksperimentirali so z leškim lignitom in ga hoteli na vsak način vključiti v proizvodjalni postopek. Uspeli so in rezultat tega dela je bil doma in v določenem delu Avstrije vse kaj drugega prej kot neopazen: od leta 1838 dalje so proizvajali železniške tirnice, od leta 1842 osi, od leta 1844 obroče za kolesa. Mislinja ni hotela zaostajati: leta 1840 so ji koncesionirali valjarno, kupolko in peč za fine metale (= za kvalitetno jeklo). Od kdaj sta izdelovali osi za vagoni tudi železarni v Mislinji in Borovljah, še ne vemo točno, vsekakor pa sta bili leta 1870 že uvrščeni v skupino proizvajalcev takšnih osi.

Veliko zaslug za napredek domačih železarn je pripadlo domačim strokovnjakom. Celjan Jožef Senica (1816—1886), ki je študiral tehnične vede na Dunaju, je pet let (1835—1840) delal v Mislinji, ko pa je končal še rudarsko šolo, je v isti Mislinji postal rudniški in fužinski upravitelj (1842—1845); od leta 1850 dalje je bil direktor srednjekoroške železarne za semmerinško progo. Od leta 1854 do 1859 je bil rudniški in fužinski direktor na Javorniku. Boroveljčan Valentin Poschinger (1828—1900), sin tamkajšnjega puškarja, je končal rudarsko akademijo v Leobnu in se leta 1858 zaposlil v Kokri, potem na Javorniku. Ljubljčan Anton Jugovic (1836—1902) je absolviral tehniko v Gradcu in rudarsko akademijo v Leobnu, potem pa se zaposlil v Mislinji in postal tudi njen upravitelj. Gradil je bessemerko na Prevaljah, vpeljal Siemensove peči na Štajersko in uvedel izdelavo opeke iz žlindre. Matija Jaric (1835—1901) iz koroškega Hrastovca je študiral montanistiko v Štiavnici in pozneje postal rudarski direktor podjetja Österreichisch-Alpine Montangesellschaft, nato rudarski svetnik. In tako dalje. Teh nekaj primerov zadostuje za ugotovitev, da domačini niso stali ob strani, ko je šlo za modernizacijo domačih železarn in da so bili močna postavka v celotnem industrializacijskem procesu slovenskega prostora. V glavnem so vstopali v službo tik pred letom 1840, še bolj pa po tem letu.³⁸⁷

Dvor je postal urejena in ambiciozna železarna šele pod vodstvom Ignaca Pantza. Proslavil se je tudi s tem, da je kot drugi v Avstriji (prva je bila spomladi ali poleti 1834 neka češka visoka peč) vpihal vročo sapo v plavž. Pri prvi kampanji v letih 1834—1835 je dobil temperaturo zraka 110 °R (137,5 °C), v drugi kampanji v letih 1835—1836 je z zboljšanim aparatom dosegel že 325 °C, v tretji kampanji v letih 1836—1837 celo 362,5 °C. Pri teh poskusih je sodeloval nameščenec direktcije Friderik Bruno Andrieu, od 1841 fužinski kontrolor v Vordernbergu, od leta 1850 dalje graditelj moderne železarne v Štorah (od leta 1850 do konca 1858 velika konjunktura za železarstvo!) in lastnik koncesije za enajst pudlovk, tri varilne peči in dve žarilni peči, dve valjni liniji, prvo za grobo, drugo za fino valjanje, štiri parne kotle, itd. Štore so od začetka šestdesetih let izdelovale odlične oklepne plošče za

³⁸⁷ Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen: za Senico 34. Jgg, 1886, Vereins-Mitteilungen, str. 122; Pošingerja 48. Jgg, 1900, Vereinsmitteilungen, str. 64; za Jugovica 50. Jgg, 1902, Vereins-Mitteilungen, str. 16; za Jarica 49. Jgg, 1901, Vereins-Mitteilungen, str. 28.

Obnovljen plavž na volka v Zgornjih Železnikih iz 19. stoletja

avstrijsko vojno mornarico in ladijski inženir Lučaunik, ki jih je leta 1865 preskušal, se je o njih izrekel zelo pohvalno.³⁸⁸

Okrog leta 1840 nastopajoča konjunkturna doba je povzročila, da so se modernizirale vse pomembnejše železarne. Zgornji in Spodnji Železniki so leta 1835 prejeli koncesijo za drugi talilni ogenj, podobno se je štiri leta pozneje razširil tudi Andrioli. Prav tako leta 1839 je smel Ruard premestiti svoj pasješki plavž v Zagorje ob Savi (česar sicer ni uresničil) in dovolili so mu, da ob izlivu Medije v Savo zgradi pudlarno in valjarno pločevine raznih debelin. Gradnja se je pričela leta 1842; niso je — vse tako kaže — dokončali, če pa so jo (dobro ohranjene ruševine so močan argument za to), so okoli leta 1850 že opustili vsak nadaljni trud. Prav takrat, ko so začeli s temi deli v Zagorju, je smela montirati valjarno za valjano železo različnih debelin tudi Kokra. Bohinjska Bistrica je zaostajala; koncesijo za valjarno so ji vročili šele leta 1847. Navadna kovačija v Mostah pri Žirovnici se je leta 1844 preobrazila v fužino za fino tezanje, dve leti pozneje ji je sledila po isti poti še Bistrica pod Retno II, medtem ko se je Bistrica pod Retno I razširila. Dvor je smel leta 1848 spremeniti dva talilna ognja na jeklo v tri kupolke.

Ob teh modernizacijah so v štiridesetih letih 19. stoletja pričeli tudi v Avstriji nadomeščati stare klasične termine, ogenj za presnanje, talilni ogenj, žarilni ogenj in podobno, z novimi besedami. Seveda ni šlo pri tem zgolj za menjavo besed, ampak tudi za spremembo strukture celotnega postopka oziroma proizvodnega postopka, kar je rezultat vnetega študija kemije, fizike in tehnologije nasploh. Pudlovke, kupolke in podobne racionalnejše peči so spodrinile klasiko in vzporedno s tem so od navedenega desetletja dalje le še redkokdaj govorili o fužinah. Razpravljali so o železarnah, o jeklarnah; o fužinah le v primerih, ko je šlo za manjši in moderniziran železarski obrat. Železarna v Bohinjski Bistrici je smela vgraditi peč za cementno jeklo leta 1853, istočasno pa Ruardova Sava kupolko. Ponikve (južno od Turjaka) so dočakale stavbno dovoljenje za železarno in plavž leta 1855, koncesijo za pogon plavža dve leti pozneje.³⁸⁹ Ponikve so stekle v času, ko je avstrijsko železarstvo zašlo v krizo zaradi tega, ker je država znižala carino na angleške izdelke (tirnice in podobno) za petdeset odstotkov pa tudi precej več. Komaj je steklo delo v Ponikvah, že so morali vse delo ustaviti (še pred letom 1860), ker ni bilo kvalitetne železove rude; s slabšo rudo proizvodnja ni bila rentabilna. Kmalu po tistem, ko je kvalitetna jeklarna grofa Thurna na Ravnah vgradila še pudlarno in valjarno (1853—1854), je dal Bessemer patentirati svoj talilni postopek (1856) in z njim odprl novo stran v zgodovini železarstva. Tik pred tem patentiranjem je (1855) delovalo v slovenskem prostoru 36 rafinirnic (Kranjska 17, slovenska Koroška 11, slovenska Štajerska 8) in skupaj 12 plavžev, od tega na Kranjskem devet, na slovenskem Štajerskem dva, na slovenskem Koroškem eden. Izmed mnogih možnih primerjav se omejujemo

³⁸⁸ Innerösterreichisches Industrie- und Gewerbeblatt, IV. Jgg, Grätz 1842, str. 39, dalje III. Jgg, 1841, str. 403, za Lučaunika Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen, 13. Jgg, Wien 1865, str. 4. — Isti časopis, 14. Jgg, 1866, str. 159, piše, da je bila oklopna fregata Habsburg opremljena z oklopnimi ploščami izdelanimi v železarnah Store in Zeltweg. Store so izdelovale takšne plošče vsaj od leta 1862 dalje.

³⁸⁹ Viktor Lučavnik je bil od leta 1870 do 1896 profesor na Trgovski in navtični akademiji v Trstu (Srečko Vilhar, Katalog pomorske literature Studijske knjižnice v Kopru; O morju in pomorstvu, Koper 1976, str. 8 in 12. — Dalje še Miroslav Pahor, Slovenski dijaki in študentje na pomorskih šolah (1754—1941); zbornik z naslovom 10 let Višje pomorske šole Piran, Portorož 1970, str. 56).

na eno samo, ki se tiče števila zaposlenih delavcev. Prevaljska železarna je imela 604 zaposlene ljudi, od tega 560 delavcev, vseh osem rafinirnic slovenske Štajerske 758 zaposlenih, od tega 679 delavcev. Če bi upoštevali še Thurnove obrate na Ravnah, v Črni in Mežici, bi koncentracija železarstva v Mežiški dolini daleč prekosila vso slovensko Štajersko z njenim razpršenim železarstvom.³⁹⁰

Vsekakor se moramo vrniti k proizvodnji surovega železa na Slovenskem. Do leta 1830 ni skupna proizvodnja — vsaj kolikor smo preverili do sedaj — nikoli preseгла 2000 ton. V teku naslednjih 15 let se je podvojila, do viška v letu 1862 pa več kot početerila. Računana v tonah je proizvodnja napredovala takole:

Leto	Kranjska	Sl. Štajer.	Sl. Koroška	Skupaj
1832	1530	307	291	2128
1836	1959	334	310	2603
1837	2801	370	302	3473
1844	3193	415	397	4005
1850	3207	473	411	4091
1853	3703	914	609	5226
1857	5108	1724	717	7549
1859	5912	1088	876	7876
1860	6072	1200	1019	8291
1861	6369	993	816	8178
1862	6744	1164	1017	8925

Večjo zmogljivost taljenja plavžev so dosegli na dva načina: prvič, z zvišanjem plavža, drugič, s povečanjem števila talilnih tednov. Leta 1780 je bil savski plavž visok le 7,5 metrov. V času konjunktуре sredi 19. stoletja so bili plavži že višji: leta 1853 so zgradili dve novi visoki peči na Javorniku in na Savi, tako da je bil javorniški plavž visok 11,4 m, savski 12 metrov. Nekaj let nato so pregledali še druge plavže in ugotovili, da je tisti v Bohinjski Bistrici visok 8,8 m, v Kropi spodnji 5,7 m, zgornji 5,2 m. Višji je bil plavž v Fužini pod Bohorjem (9,5 m), mislinjski pa ga je za spoznanje preseгал (9,8 m). Oba nova plavža, ki so ju postavili v Gradacu in Ponikvah, sta bila takrat najvišja tovrstna objekta na Slovenskem: gradški je meril v višino 13,3 m, ponihevski celo 14,2 metra. Dva inženirja v Štorah sta po postopku, ki so jima ga privilegirali leta 1860, proizvajala surovo železo iz rude in žlindre; v ta namen sta v železarni zgradila talilno peč, visoko 5 metrov, ki je bila precej podobna kupolni peči, ni pa bila kupolna peč. Ta mali plavž posebne oblike je služil eksperimentiranju, zato ga nismo upoštevali v nobeni razpredelnici.

Tako je ostalo naslednjih 15—20 let; po letu 1870 so jih pričeli spet zviševati: bajdiškega so dvignil za 2,2 metra (1871), savskega že leta 1875 za več kot 5 metrov, da je dosegel višino 17,2 metra, itd.

Talilni tedni so bili pri naših plavžih zelo skromni po številu. Češki plavži so leta 1862 talili že 50 tednov, zgornještajerski plavži 41 tednov, oba slovenskoštajerska in koroški povprečno 33 tednov, kranjski celo samo 21 tednov. To pomeni, da so kranjski obratovali le po približno pet mesecev na leto.

³⁹⁰ Österr. Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen VIII, 1860, str. 263.

Ker sta bili letno dve talilni kampanji, je na jesensko odpadlo dva meseca taljenja, na spomladansko tri mesece. Približno tako je na Slovenskem ostalo vse do leta 1870, torej do pričetka obratovanja oziroma taljenja v prevaljskem plavžu; ta je obratoval že kar 43 tednov letno ali celih deset mesecev.³⁹¹

Spričo dejstva, da je bilo slovensko ozemlje področje gozdnega železa in da so domačini še vedno talili s plavži manjšega volumna, ni nič nenavadnega, da je proizvodnja znašala le tri do štiri odstotke vse avstrijske proizvodnje surovega železa. V proizvodnji je vodil gorenjski kot, toda svoji povprečji sta dvignili tudi vzhodna Slovenija (Mislinja, Fužina pod Bohorjem) in severni slovenski prostor (Bajdiše, Borovlje, Bistrica v Rožu). Gorenjska je v navedenih letih producirala od 68 do 83 % vsega slovenskega surovega železa, nataljenega na klasičen način, to je, s pomočjo oglja in vodnih pogonov. Prav leta 1862, ko so gorenjski plavži in peči na volka dosegli svoj maksimum glede količine, je bila udeležba 75-odstotna. Po tem letu se je Gorenjska izčrpala in krivulja se je obrnila navzdol. Prav ob koncu tistih let, s katerimi zaključujemo našo razpravo, se je sunkovito dvignila proizvodnja slovenske Koroške — beri: prevaljskega plavža na koks. Padanje gorenjske proizvodnje, dviganje koroške in nihanje štajerske produkcije surovega železa nam dokumentira naslednja razpredelnica (v tonah):

Leto	Kranjska	Sl. Štajer.	Sl. Koroška	Skupaj
1863	5716	1272	1103	8091
1864	5327	820	1243	7390
1865	4183	1257	1167	6562
1866	2787	1715	1209	5711
1867	3956	1372	996	6324
1868	5139	1097	1384	7620
1869	5180	1196	1417	7793
1870	3583	871	5255	9709
1871	3866	1130	7753	12748

Skupna proizvodnja obeh slovenskoštajerskih plavžev je dosegla svoj višek leta 1866, pri čemer je bil mislinjski plavž precej zmogljivejši od fužinskega. Kranjska industrijska družba je kupila vse Zoisove in Ruardove obrate v času njihove velike recesije in prve znatne zadolženosti obeh bivših lastnikov. Verjetno so hoteli ljubljanski grosisti-upniki, predvsem firma Luckmann, z nakupom zavarovati svoje kredite, svoja posojila, toda dejstvo je, da je terjala modernizacija obeh zastarelih železarn in jeklarn ogromna investicijska sredstva; domači grosisti in banke jih niso zmogle in zato so pritegnili k sanaciji — tuji kapital (najprej dunajskega, pozneje še berlinskega).

Prevaljski plavž je prav gotovo predstavljal znatno cezuro v proizvodnji surovega železa v slovenskem prostoru. Proizvajal ga je iz uvožene hüttenberške železove rude. Novost je tudi v naslednjem dejstvu: leta 1871 je delovalo v Avstriji 132 plavžev in samo devet jih je uporabljalo koks v talilnem postopku (okoli 7 odstotkov). Koks in oglje je mešalo šest plavžev, med njimi mi-

³⁹¹ Der Bergwerks-Betrieb... der Österr. — Ungar. Monarchie... für das Jahr 1871, Wien 1873, str. 136.

slinjski, s koksom, premogom in ogjem so talili železovo rudo v dveh plavžih, z antracitom in ogljem pa v enem plavžu. Prevaljski plavž, ki je talil izključno samo s koksom, je bil potemtakem pomemben celo v avstrijskem merilu.

***

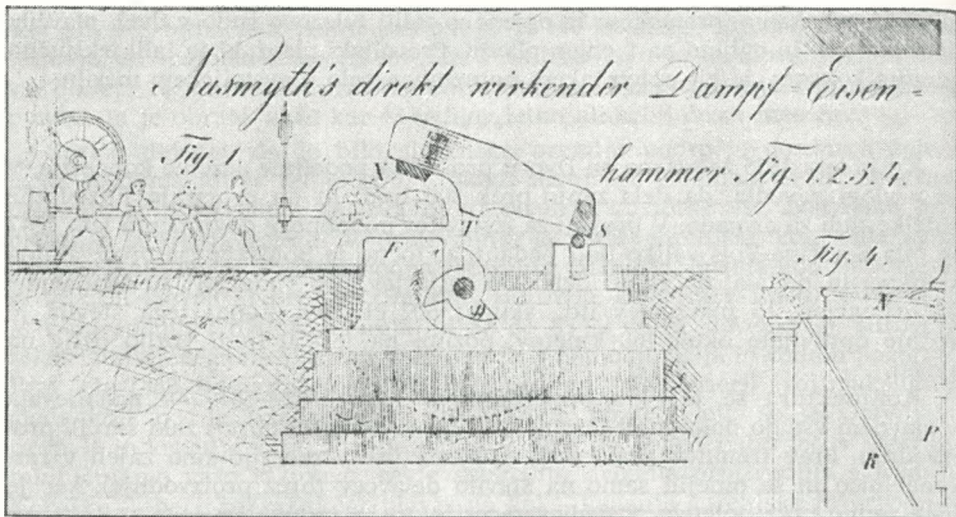
Ko je leta 1835 železarna na Dvoru prosila za podelitev deželne koncesije,³⁹² je v vlogi navedla, da dela zanjo prek 800 ljudi in da proizvaja litoželezne izdelke tudi za armado. V prošnji za izstavitve podobnega dokumenta leta 1847 je bila Serafina Zois veliko bolj pedantna; točno je popisala vsa proizvodjalna sredstva in dodala, da zanjo dela 230 ogljarjev, 150 rudarjev, 30 žebjarjev, 23 fužinarjev, 15 plavžarjev itd., skupaj 502 človeka. Zunaj tega števila je vožnje opravljalo okoli 160 kmetov, pozimi pa je 450 ljudi vozilo oglje na saneh.

Konjunktura se je — s presledkom v letih 1848—1849 — nadaljevala v glavnem vse do poletja ali jeseni 1858, ko so nekateri obrati zelo skrčili proizvodnjo. Prav trenutek prevesenja konjunktura v recesijo smo zajeli v razpredelnico in se omejili samo na število delavcev (brez proizvodnje), ker je le-te vedno prve doletela posledica recesije, to je, redukcija:

Podjetje	Leto	De- lavci	Ru- darji	Fuži- narji	Dni- narji	Va- jenci	Nad- zor.	Moj- stri	Urad- niki	Skupaj
Rosthorn	1857	1766				20	99		13	1808
	1858	1768				33	12		16	1829
Zois	1857	106			750	17	9	3	9	894
	1858	103			820	17	9	3	9	961
Ruard	1857			78	452					664
	1858		156	80	485					721
	1859		174	86	490					750
Putzer	1857	350				18	4		7	379
	1858	100				10	4		7	121

Svoje delavnice je specificiral samo Ruard; če bi tako napravil tudi Rosthorn, bi moral v koloni »rudarji« navesti kopače premoga na Lešah, ker kopačev železove rude ni imel. V premogovniku je tačas delalo okoli 300 delavcev (rudarjev, tesarjev, opekarjev, voznikov premoga, odbiralcev itd.). Njegovi samski delavci so stanovali v kasarnah, poročeni so imeli posamezne hišice s skromno ohišnico. Oboje je dajalo podjetje rudarjem v zakup. Za vse prevaljske delavce je funkcionirala bolnišnica, lekarni pa sta bili dve, pri železarni in pri premogovniku. Dobro za nas bi bilo, če bi Rosthorn navedel v koloni »dninarji« število voznikov, gozdnih delavcev in podobnih nekvalificiranih zaposlencev. Kajti s septembrom 1858 se je število delavcev silno skrčilo: odpuščenih je bilo 1252 delavcev in rudarjev, tako da je ostalo na delu le 516 delavcev in 10 vajencev (23 vajencev odpuščenih). Nas bi zelo zanimalo zvedeti, v kakšnih sorazmerjih je redukcija prizadela določene skupine poklicev in dninarjev (nekvalificiranih delavcev). Zaradi tega lahko samo splošno rečemo, da je bil kvalificirani kader veliko manj prizadet, rudarji v premogovniku pa spet veliko bolj kot kvalificirani v železarni.

³⁹² AS, Rudarska knjiga M 28, str. 297; za deželni privilegij M 13, str. 15.

Shema parnega kladiva. Arhiv dvorne komore na Dunaju

Putzerjeva železarna v Štorah je bila še mlada železarna, zato je recesijo prej občutila kot pa prevaljski obrat. Putzer je že v jeseni 1857 zreduciral število delavcev za sto (od 350 na 250) in število vajencev za tri (od 18 na 15). V prvi polovici leta 1858 je sledila druga redukcija; njen rezultat je zapisan v razpredelnici. Pred prvo redukcijo je podjetnik imel 397 dninarjev in rudarjev v premogovniku Pečovje, na koncu je pa ostalo le še 108 zaposlencev.

Vedeti moramo, da sta Prevalje in Štore bili pudlarni in valjarni, prirejeni za izdelovanje železniških tirnic in podobnih modernih izdelkov. Ker je takrat država na veliko uvažala angleške tirnice, ki so bile po izjavah strokovnjakov slabše kakovosti kot domače, zato pa neprimerno cenejše, sta najprej zabredli v težave prav obe omenjeni pudlarni in valjarni. Zois in Ruard sta proizvajala klasično komercialno železo in izdelke iz njega, zato ju recesija ni prizadela. Nasprotno, oba sta dobro uspevala; to dokazujejo številke zaposlenih delavcev.

Za druge obrate še nimamo zadovoljivih podatkov za delavce prav za omenjena leta. Auerspergov Dvor je bil zelo velika železolivarna, ki je leta 1855 imela 88 fužinarjev, 29 vajencev, dva mojstra in tri uradnike (za rudarje, voznike, gozdne delavce še ne vemo); Thurnova obrata, prvi v Črni je imel štiri presne ognje, valjarno, dve težki kladivi, žičarno in parni stroj 40 KM, drugi v Mežici je imel presni ogenj in žičarno (skupaj 19 klešč za vlečenje žice in 8 panjev za izdelavo žičnikov), oba skupaj pa sta imela 60 fužinarjev, deset mojstrov, štiri vajence in štiri uradnike. — Mislinja je leta 1857 imela 55 rudarjev, Fužina 24 rudarjev, Muta osem fužinarjev, tri vajence ter po enega mojstra in uradnika, medtem ko sta Vitanje in Oplotnica skupaj imela 57 delavcev (brez specifikacije), po sedem mojstrov in vajencev ter tri uradnike. Za vse te železarske obrate še ne vemo, kako so doživljali recesijo, je pa zelo verjetno, da je sploh niso občutili.

* * *

Kot protiutež za to, da vzhodna Slovenija ni imela veliko železarn, suknarn in drugih industrijskih obratov, pa je imela veliko *rjavega premoga*. Nekaj so

ga pričeli izkoriščati že v poslednjih letih 18. stoletja (libojska steklarna, obrat za proizvodnjo galuna, obrat za keramiko), toda zaostajal ni tudi zahodni del slovenskega prostora, ki je imel svoj glavni sloj v Zagorju ob Savi. Vsa proizvodnja premoga v Sloveniji je dosegla svoj prvi višek v letu 1810 s 3058 tonami izkopa. S tem trenutkom je pričela recesija oziroma »krizno obdobje«; šele leta 1831 so presegli citirano količino izkopa, ko so v vsem slovenskem prostoru pridobili 3237 ton premoga.³⁹³

Nazadovanje izkopa, ki se začne v letu 1811, je posledica pertubacij, ki so doletele zahodno Slovenijo. Vzhodna polovica je eksploatirala premog še dalje v istem tempu približno petnajst let, ko so novi potrošniki (na primer trboveljska opekarna 1824) po svoje pripomogli k povečanju izkopa. Toda tu je prav naglo stopila v premogovniško zgodovino severovzhodna Slovenija z rudnikom lignita v Lešah pri Prevaljah. Ta rudnik je leta 1835 prevzel vodilno mesto (eksperimentiranje in potem stalna uporaba v prevaljski železarni) in ga obdržal skozi dvajset let. Prav v letu 1856 pa se je težišče premaknilo v vzhodnoslovenski del Zasavja in tu ostalo dolgo vrsto desetletij.

Uporaba premoga je izvrstno merilo za razmah industrializacije v slovenskem prostoru. Ko bomo v naslednjem navajali številke, bomo morali imeti ves čas pred očmi dejstvo, da do leta 1833 noben premogovnik ni bil absolutno vodilen, da torej ni sam izkopal več kot 50 % premoga; po tem letu je mejo prestopil leški rudnik in se v teku naslednjega desetletja povzpел do svoje skrajne zmogljivosti, ko je njegova delež znašal 78 % vsega slovenskega izkopa. Potem se mu je pričela bližati železnica s svojimi zalagateljji v Zasavju, vzporedno seveda še druga industrija. V splošnem moramo reči, da prav leto 1840 označuje prav opazno napredovanje, kar seveda nekaj pomeni. Predvsem pomeni, da je Prevaljam sledila tudi druga lahka in težka industrija v raznih predelih Slovenije ter da se je s tem končavala nekakšna latentna doba, nekakšna pripravljalna doba za moderni razmah kapitalistično-fabriškega sistema proizvodnje in da so premogovniki vse bolj postajali samostojna pridobitniška podjetja, nič več niso bili le pomožni obrati določenega fabriškega principala. Pač, mislinjski fužinar je imel premogovnik Stari trg pri Slovenj Gradcu od leta 1835 dalje, vetrinjski in celovski suknarnar Moro je imel svoj lastni kop premoga v Hódišah od istega leta dalje, ljubljanska čistilnica sladkorja svojega blizu Zagorja od leta 1839 dalje, opekarnar Kahlberg rudnik Krmelj od leta 1843 dalje, in podobno. Vendar pa splošni razvoj v premogovništvu ni šel v to smer. Vse bolj so se uveljavljale tipične premogovniške družbe.

Izkop premoga, merjen v tonah, se je razvijal takole:

Leto	Slovenija	Leto	Slovenija
1810	3058	1834	3778 (?)
1829	1279	1835	6904
1830	2155	1836	7425
1831	3237	1837	6186
1832	3459	1838	7392
1833	2938	1839	8810

³⁹³ Jože Šorn, Premogovništvo na slov. ozemlju do sredine 19. stoletja, Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 7—74, in nadaljevanje Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918, Prispevki za zgod. del. gibanja, VIII—IX, 1968—1969, str. 3—102.

Štirideseta leta 19. stoletja so že precej jasno opredeljena: leta 1842 je Atzl ustanovil Premogovniško združbo v Zagorju ob Savi, v Hrastniku se je leta 1845 zasidrila Tržaška premogokopna združba v Hrastniku in Dolu, državni erar je v letih 1843—1845 sistematično iskal premog v približno 40 krajih vzhodne polovice Slovenije zaradi gradnje železniške proge, dokler se ni osredotočil na manjše število dobrih premogovnikov; v njegovi režiji sta se od leta 1845 dalje uveljavljala v slovenskem prostoru in zunaj njega odlični črni hrastovski premog in koks; koksanje so po nekaj letih opustili. O še nekaterih eksploatorjih slovenskega premoga ne kaže govoriti, čeprav so tudi pripomogli k širjenju tržišča zanj. Namigujemo predvsem na industrijo, kajti gospodinjstva in siceršnji privatniki so glede potrošnje znatno zaostajali. Neko poročilo pravi dobesedno: »V Celju, ki ima okoli 5000 prebivalcev, niso mogli leta 1849 prodati 224 ton premoga iz Pečovnika; za privatno rabo se še vedno kupuje les.«³⁹⁴ Kljub vsemu pa do prvih 100.000 ton ni bilo več daleč:

Leto	Slovenija	Leto	Slovenija
1840	12.818	1847	53.013
1841	19.166	1848	44.233
1842	18.707	1849	50.000
1843	33.909	1850	55.000
1844	39.224	1851	65.000
1845	42.293	1852	75.000
1846	50.722	1853	82.000
		1854	105.000

Z letom 1842 se je začel skokovit dvig. V revolucionarnem letu 1848 se je proizvodnja zmanjšala nekako za 15 %; pri tem naj opozorimo na dejstvo, da notirajo recesijo tudi druge gospodarske panoge. Na primer pri Kranjski hranilnici v Ljubljani so vlagatelji dvignili vlog za 7,5 % (toda šele leta 1849). Leše, ki so pridobile leta 1848 še vedno 74 % vsega slovenskega premoga, so po tem času hitro nazadovale: leta 1849 so nakopale 70 odstotkov vsega tega premoga, leta 1850 približno 63 odstotkov, leta 1851 komaj 54 %, leta 1852 pa že niso nič več absolutno prevladovale. Toda med posameznimi podjetji so še imele vodilni položaj ali relativno večino. Kaj kmalu jih je namreč pričela dohitevati Premogokopna združba v Zagorju ob Savi, ki je dosegla relativno večino leta 1863 s svojimi 20 % celotnega izkopa premoga v slovenskem prostoru. Njen odstotek je naraščal, dokler se ni leta 1871 povzpел na 35 odstotkov. Manjši zastoj proizvodnje v letu 1865, ki je znašal nekako 3 % proizvodnje iz prejšnjega leta, gre skoraj izključno na račun recesije v železarstvu:

Leto	Slovenija	Leto	Slovenija
1855	125.000	1863	280.000
1856	130.000	1864	320.000
1857	150.000	1865	310.000
1858	170.000	1866	315.000
1859	185.000	1867	350.000

³⁹⁴ AFM, Steinkohlenschürfung-Direktion in Leoben fasc. za leto 1850.

Leto	Slovenija
1860	195.000
1861	250.000
1862	255.000

Leto	Slovenija
1868	355.000
1869	385.000
1870	395.000

K erarnemu Hrastovcu pri Poljčanah se moramo ponovno vrniti in to zaradi naslednjih treh konsumentov: hrastovške koksarne, Južne železnice in Plinske družbe v Gradcu. Pri rudniku so pričeli koksati leta 1845 najprej v kopah, v kakršnih se kuha oglje. Še v istem letu so poslali železnici v Gradec več ton koksa za poskuse na lokomotivah. Zaradi vse večjega povpraševanja so leta 1846 dozidali večjo koksno peč. Od leta 1853 dalje je koks kupovala tudi prevaljska železarna. Ker je nakupila več desetin ton koksa, manjše količine pa Körösijeva strojna tovarna in železolivarna v Andritz, graški železolivar Gottsbacher in železarna v Štorah, da o domačih kovačih, prodajalnah in o breitenauskem plavžu, ki ga je kupil več ton (1848), a ne uporabil za taljenje železove rude, ne govorimo še posebej. Prevaljska železarna je hotela leta 1854 hrastovski premogovnik enostavno kupiti. Graška železniška postaja je od leta 1845 do 1848 kupila več sto ton hrastovskega koksa, nekaj za nadaljnje eksperimentiranje na lokomotivah, nekaj za svoje delavnice v Gradcu, Celju, Poljčanah in v Špilju. Poleg koksa je kupovala tudi premog iz tega državnega premogovnika. Tretji odjemalec hrastovskega premoga je bila Družba za plinsko razsvetljavo v Gradcu (Éclairage au Gaz de la ville de Gratz Ed. le Guerny & Cie), ki je od leta 1846 dalje kupila prav znatne količine premoga, ga sama koksala in sama uporabljala plin.

Kljub naraščanju eksploatacije premoga pa vrednost izkopanih količin ni bila znatna. Ko je na Kranjskem proizvodnja surovega železa že nazadovala, ker se je manjšala izkopana količina železove rude, izkop premoga pa se je stalno večal, je vrednost proizvodnje v montanistikumu imela naslednje relacije (v goldinarjih): leta 1866 so bili fužinski produkti vredni 871.403 gld, vse rude 311.972 gld, a premog le 244.929 gld; naslednjega leta se je vrednost vseh treh postavk dvignila in količina vseh izkopanih rud je bila vredna 1.036.646 gld, vseh fužinskih produktov 909.639 gld, premoga pa le 306.231 gld.

Slovenski del Štajerske je prav gotovo izkazoval pri premogu večjo vrednost kot Kranjska, a tega trenutno še ne moremo dokumentirati. Slovenski del Koroške, ki je imel najmanj premoga, je — povsem logično — izkazoval največjo vrednost produktov pač v železarstvu. Računanje vrednosti za ves slovenski prostor je trenutno še zelo problematična operacija.

Pri premogokopni združbi v Zagorju ob Savi so vsi delavci, torej tudi rudarji, imeli 12-urni delavnik z uro odmora (efektivno so delali 11 ur), teden je imel šest delovnih dni, leto pa 294 delovnih dni. Tako navaden delavec kot rudar sta na izmeno ali šiht (12 ur) zaslužila 20—30 kr; kdor je delal na akord, je mogel zaslužiti tudi 36 krajcarjev. V mesecu dni, ki je imel štiri delovne tedne, je mogel rudar pri tej združbi zaslužiti najmanj 8 gld, tudi 12 gld, uspešneži v akordu nekaj več kot 14 gld.

Imed kvalificiranih delavcev Premogokopne združbe je najbolje zaslužil svinčarski mojster (mesečno 25 gld), za njim pa cinkarski mojster (20 gld); talilci pri pečeh in polvisokih pečeh tako za cink kot svinec so še vedno prejeli 15 gld mesečno, medtem ko so vsi drugi delavci, tudi rudarji, močno zaostajali. Ženske so po pravilu imele najmanjše dohodke: prebiralka cinkove rude 9 gld, perice svinčeve rude 7,5 gld, druge delavke 6,5 do 8 gld.

Rudarji, ki so kopali premog za erarne ali državne premogovnike v slovenskem delu Štajerske (Poljčane in drugi rudniki), so oktobra 1844 pričeli skoraj množično zapuščati premogovnike in prehajati k železnici, kjer so imeli višje mezde, zlasti se jih je veliko priglasilo za dela pri gradnji predora blizu Poljčan. Za višino mezd v erarnih premogovnikih zvemo šele v podatkih iz leta 1847. Za 8-urni šiht je predkopač prejel mesečno 12 gld in se ni pritoževal, da ima nizko mezdo; star kopač z 9,6 gld ni bil zadovoljen in je zahteval 11,2 gld na mesec; mlad kopač je namesto prejetih 8 gld želel zaslužiti 9,6 gld. Najslabše so plačevali dvigalce vode in delavce pri motovilu, kajti od 7,2 gld so hoteli priti na 8,8, delavci pri potiskanju vozičkov niso bili zadovoljni s 6 gld, temveč so terjali zaslužek 7,2 gld. Dvorna komora na Dunaju kot vrhovni vodja državnih premogovnikov je pristala na to, da se pritožnikom zvišajo mezde le v mesecih junij, julij, avgust in september, pozneje se bodo spet znižale, kajti z novo žetvijo bodo cene živil spet padle in zato ni razloga, da obdržijo delavci zvišane mezde. V navedenih štirih mesecih bodo prejemale zahtevane višje mezde.

Takih in podobnih številčnih podatkov bi mogli navesti še več, toda pravega cilja z njimi ne bi dosegli. Bistvo problema je namreč v tem, da ugotovimo eksistenčni minimum za določene predele slovenskega prostora in potem primerjamo poklice, ki so se mu približevali ali zaslužili celo manj kot minimum, in da po drugi strani fiksiramo poklice, ki so bili nad minimumom ali so se mu celo zdržema oddaljevali. Pri tem je treba upoštevati slabe letine in zato draginjo, pri tem pa seveda ne prezreti vsesplošne tendence glede dražitve življenjskih potrebščin kot nekakšnega sekularnega pojava (vplivi dolgotrajnih vojn, zviševanje davkov, dražja sredstva za proizvodnjo in podobno). Neki podatek za leto 1760 trdi, da na Koroškem zaslužijo zidarji po 15 kr na dan, da pa s tem niso zadovoljni in odhajajo na Kranjsko, kjer zaslužijo za isto delo 17 kr. V istih pogojih, kakršne smo omenili zgoraj pri rudarjih (štirje tedni po šest dni = delovni mesec), bi koroški zidarji s 6 gld ne bili zadovoljni, ker bi na Kranjskem zaslužili 6,8 gld. S to mezdo bi bili sredi 19. stoletja enaki potiskačem vozičkov v erarnih rudnikih. Tudi po preračunavanju še drugih podatkov pridemo do spoznanja, da se je sredi 18. stoletja sukal eksistenčni minimum okoli 5 gld, sto let pozneje (ne upoštevajoč valutnih sprememb in druge vplive) okoli 9—10 gld. Preračunavanja še niso zaključena, zato so mogoče prav znatne napake. Zelo zanimiv izračun nam je zapustil merkantilist Rakovec-Raigersfeld s tem, da nam je v svojem dnevniku pri datumu 11. decembra 1758 sporočil, da stane aristokratsko kosilo za vse leto 365 dni po 50,5 kr = 307 gld 12 kr 2 denariča. Sto let pozneje bi bilo to le še malomeščansko kosilo.

* * *

V stoletju pred modernizacijo industrije je bilo železarstvo najbolj reprezentativna panoga montanistikuma pri nas, saj je imela največ zaposlenih delavcev, njen proizvodni postopek je bil najbolj zapleten, vrednost njenih produktov največja in podobno. Po kriznem obdobju sta se železarstvu pridružila še premog in *svinec* (*s cinkom*). Ne moremo reči, da svinčarstva pred tem ni bilo, res pa je, da je imelo docela podrejeno vlogo. Nekaj so ga kopali v Rablju, nekaj v Lokavcu nad Laškimi, blizu Šmartnega pri Litiji ter okoli Pece — in konec. Še slabše je bilo z bakrom. Bakrarna v Ajdovščini, ki je bila le manjša fužina ob potoku Hublju nad tem mestom, je doživljala konjunkturo po svoje. Iz surovega bakra, pripeljanega seveda od drugod, ni izdelovala

samo kotlov in podobnih manjših predmetov, ampak je vsaj v letih okoli 1845 izdelovala tudi plošče za obijanje ladij.³⁹⁵

V času obstoja Ilirskih provinc je Avstrija izgubila najizdatnejšo svinčarsko področje v Bleibergu nad Beljakom, ker je pripadlo provincam, obdržala pa šibkejši predel v vzhodni Koroški (Kapla, Črna, Mežica, Pliberk). Zaradi pomanjkljive tehnike izkopa in lastninske razpršenosti je bila proizvodnja tod skromna: od leta 1810, ko so namenili vzhodnokoroškemu svinču večjo pozornost, do leta 1844, ko so iz svinčene rude v Šmartnem pri Litiji — torej v osrednji Sloveniji — natalili 140 ton metalnega svinca, je proizvodnja te dobrine nihala, zelo nihala, od nekaj desetih ton do 180 ton v letu 1834. Od leta 1845 do 1870 se je v glavnem sukala med 150 in 250 tonami, nihanja pa so bila krajša in blažja. Bleiberska unija, ki so jo ustanovili konec 1868, je šla za tem, da pokupi vse pomembnejše rudnike svinca na Koroškem. V Črni, Mežici in njuni okolici se je to dogajalo po letu 1870. Prav koncentracija lastništva in primerno izdatna finančna osnova unije sta kmalu pripeljali do ugodnih rezultatov, to je do večjega izkopa rude in natalitve metalnega svinca.

Po koncu celinske zapore je pričela rasti proizvodnja tudi v Rablju. Pred zaporo je večji del rabeljskega revirja pripadal erarju, manjšemu delu pa je bil lastnik Struggl. Po njej je propadli Strugglov delež prevzel erar. Ker je imela rabeljska svinčeva ruda tudi visok odstotek cinka, so ‚cinkovo‘ svinčevo rudo vozili v cinkarno blizu Zagorja ob Savi.

Izkop svinčeve rude in njena talitev sta bili v osredi Sloveniji količinsko izdatni, a časovno kratkotrajni. V prvi konjunkturi, ki je obsegala leta 1841 do 1867, so tri združbe, prva v Knapovžah, drugi dve v Šmartnem pri Litiji, natalile maksimum 424 ton svinca (1850), po recesiji pa spet 377 ton (1859), v splošnem z velikimi nihanji v proizvodnji. V drugi konjunkturi od leta 1878 dalje je absolutno prevladovala Združba Litija.

Razen v Rablju (in nekaterih oddaljenih koroških rudnikih svinca) niso v slovenskem prostoru in njegovi neposredni bližini nikjer imeli večjih zalog cinkove rude. Kolikor je je sploh bilo (na primer okoli Litije in Šoštanja pa Šentjanža na Dolenjskem), so jo prav hitro izčrpali. Potrebovali so jo za naši prvi dve cinkarni, za Zagorje ob Savi in za Šentjanž. V Zagorju so jo talili od leta 1842 dalje; maksimum se je sukal okoli 300 ton cinka letno. Cinkarna blizu šentjanškega premogovnika je pričela z redno proizvodnjo leta 1863 in je tri leta pozneje dosegla višek s 700 tonami cinka.³⁹⁶

* * *

Najbrž je najradikalnejše spremembe v prvi polovici 19. stoletja doživljala v sektorju industrije prav *tekstilna stroka*. Ne gre samo za to, da sta dve veliki suknarni zaprli svoja vrata že pred celinsko zaporo in da so po njej nastale le še tri manjše volnene manufakture na Kranjskem in dve takšni na Koroškem, temveč za to, da je na področju surovin prišlo do premika od lanu in volne na bombaž in od ročnega predenja na mehanično predenje,

³⁹⁵ Journal des Österr. Lloyd X/45 z dne 15. IV. 1845.

³⁹⁶ Hermann Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, II, Geschichte des Kärntner Buntmetallbergbaues mit. bes. Berücksichtigung des Blei- und Zinkbergbaues, Klagenfurt 1951 (Archiv..., 36./37. Bd), str.125 sl., 145 sl., 222 sl. — Jože Šorn, Cinkarne v Zagorju, Šentjanžu in Celju, Kronika XVIII, 1970, str. 129—134. isti, Proizvodnja svinca v osrednji Sloveniji med leti 1840 in 1918, Zgodovinski časopis XXVI, 1972, str. 349—366.

nato še na mehanično tkanje. Seveda bi bil popoln nesmisel trditi, da je proizvodnja platna doživela s tem svoj konec, res pa je, da je platnarstvo dobilo v bombažnih tkaninah svojega resnega tekmeca, ki mu je šele nekaj desetletij pozneje uspelo, da je platnarstvo zreduciral na stopnjo drugorazredne ali celo tretjerazredne industrije.

Omenjene tri kranjske manufakture so v glavnem izdelovale le koce. Kar dve sta imeli središče v Kranju, tretja v Škofji Loki. Prvo v Kranju je okoli leta 1820 ustanovil Fidelis Terpinc, pri čemer mu je pomagal oče Blaž. Pet let pozneje je Fidelis prepustil obrat sorodniku Karlu Florianu, ki pa je okoli leta 1830 imel v osrednjem obratu še vedno le pet delavcev; celo v šestdesetih letih je tu imel komaj deset delavcev, pač pa je volno predlo nekako 80 družin v bližnji in daljni okolici Kranja. Takrat je proizvodnja tega založniško organiziranega obrata znašala letnih 2500 kocev. Obrat je zaprl svoja vrata leta 1877. Morda prav leta 1834 je odprl kocarno tudi Valentin Pleiweis, ki je na višku proizvodjalnih zmogljivosti leta 1844 izdelal kar 5000—6000 kocev. Pač pa je prenehal delati še pred Florianom, namreč že leta 1865. Tretja kocarna, tista v Škofji Loki, se je lotila dela leta 1838. Utemeljitelj Franc Krenner ni imel ambicij; po številu izdelanih kocev se je mogel kosati s Florianom.

Vendar je pomembneje to, da je njegov sin Alojz preobrazil kocarno v moderno strojno tovarno volnenih izdelkov, vendar v času, ki ga naša razprava ne zajema več (1871).³⁹⁷

Kot zapoznel odmev klasičnega kmečkega tkalstva in manufaktur na vodni pogon sta zanimiva dva koroška primera. Najprej je leta 1852 pričela z delom skromna manufakture lodna Pogatschnigg v Mlinskem gradu pri Velikovcu, ki je imela dve vodni kolesi s skupaj 8 KM, potem pa so sedem ali osem let za njo Goritschnigg, Ukmar in Metzner ustanovili sukarno v Trabesinjah med Kotmaro vasjo in Vetrinjem. Ta šibki obrat je kaj kmalu kupil iz konkurenčnih razlogov mogočni podjetnik Moro, ki je tudi sicer imel dolgo časa vodilno vlogo v koroški tekstilni industriji.³⁹⁸

Z bombažem se je Avstrija seznanila sorazmerno pozno, če jo primerjamo z državami zahodne Evrope. V bližini našega ozemlja so ustanovili manjši obrat leta 1763 v zgornjedravski dolini, ga deset let pozneje prestavili v Celovec, kjer pa ni bil sam, ker je že od leta 1769 deloval podoben obrat. Oba sta opustila delo okoli leta 1776. Njima je sledil šele leta 1793 Alojz Reyer, ki je ustanovil menda že leta 1788 — kot trdi neki dokument³⁹⁹ — manjše podjetje za izdelavo bombažnih tkanin; leta 1795 ga imenujejo c. kr. privilegirana tovarna. Imel je 20, nato celo 26 statev in s predicami vred 312 delavcev; del predic je imel na Gorenjskem.⁴⁰⁰ Zdi se, da je delo v privilegirani tovarni zastalo in zamrlo v času celinske zapore.

Že prej, v letih okoli 1780, so v Trstu proizvodjali trije manjši obrati tkanine iz bombaža. Vsi trije skupaj so letno napredli okoli 34 ton rdeče obarvane preje. Če so tudi ti lastniki imeli predice v slovenskem zaledju, ne vemo, znano pa je, da je graška bombažna tovarna ustanovila leta 1787 »faktorijo«

³⁹⁷ Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 13—17 (Publikacije Tehn. muzeja Slovenije, 14). — Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, str. 298—314.

³⁹⁸ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 400.

³⁹⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 438.

⁴⁰⁰ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 250.

za predenje bombaža na Gorenjskem okoli Bleda, Radovljice in Begunj.⁴⁰¹ Ker so se Gorenjke seznanile z bombažem kar temeljito, nas ne preseneča podatek, da je Anton Terpinc, Blažev brat in zato Fidelisev stric, imel v letih po odpravi zapore v Kranju lastno manjšo tkalnico muslina, posebne bombaževinaste tkanine.

Vse to so bili drobci v primeri s potezo, ki so jo napravili tržaški grosisti s tem, da so dali leta 1828 v pogon mehanično predilnico bombaža v Ajdovščini, naslednjega leta prav tam še barvarno. Deset let je obrat deloval na vodni pogon v klasičnem smislu pojma, kajti leta 1839 je dobil tehnično novost, Fourneyronovo vodno turbino s 55 KM; nizkotlačni parni stroj sistema Watt s 35 KM je sledil po montaži Fontaine Jonvalove turbine 20 KM. Obrat je imel v letih okoli 1845 prek 430 delavcev in delavk v obeh oddelkih skupaj, v predilnici in barvarni.⁴⁰² Vsi skupaj so proizvedli 343 ton bombažne preje, saj je teklo 12.480 vreten.⁴⁰³ Delala je na Thorstle selfaktorjih in Mule-Jenny strojih najnovejšega tipa.

Ajdovski obrat je še deloval na vodni pogon, ko so v Ljubljani odprli vrata druge mehanične bombažne predilnice (1838). Po tehnični opreми je bila približno za polovico šibkejša od prve, ker je imela le osem predilnih strojev s 3000 vreteni, zato pa kar od samega začetka parni stroj. Leta 1845 je že imela trikrat več vreten in je proizvedla 251 ton preje, torej še vedno manj kot ajdovska predilnica. Nov razmah je sledil leta 1848 s tem, da je odprla mehanično bombažno tkalnico s 150 statvami, s številom, ki je bilo pomembno v treh pogledih: prvič, v enem samem obratu dotlej še ni bilo toliko statev, drugič, bile so mehanične, tretjič, tkale so bombaževino, konkurenta platnu. Ljubljansko tovarno je ustanovil podjetnik, ki je bil po poreklu Anglež (Moline); pozneje jo je prevzela delniška družba tržaških in dunajskih kapitalistov, ki so jo protokolirali leta 1863 z delniško glavnico 300.000 gld. Glavnica je bila za ljubljanske razmere, celo tudi za slovenske, prav impozantna. Do leta 1871, ko je pričela z delom tobačna tovarna, je bila mehanična bombažna predilnica in tkalnica največja tovarna v Ljubljani. V njej je delalo 360 delavcev in delavk.⁴⁰⁴

Najvzhodnejšo mehanično bombažno predilnico in tkalnico, tisto v Preboldu, ki jo je tudi ustanovil tržaški kapital, so protokolirali leta 1842. Prejo je pričela proizvajati s prek 8000 vreteni, leta 1870 je imela že prek 17.000 vreten.⁴⁰⁵ Glede števila statev je zanimiv podatek, ki se nanaša na leto 1854, da ima tkalnica 138 statev oziroma tkalskih strojev, da pa razen teh fabriških strojev dela za podjetje še 1584 drugih različnih »obrnikov«, med njimi 1157 tkalcev z okoli 1400 statvami. Potemtakem so v Preboldu proizvajali kotenino (bombažno tkanino, tkano v platneni vezavi) na založniški način, kjer je mehanična tovarna fungirala kot založnik. Zato je razumljivo, da je na višku proizvodnje leta 1860 proizvedla firma 250 ton preje in 15.660 kosov kotenine

⁴⁰¹ Ivan Slokar, Bombažna industrija v Ljubljani do leta 1860, Kronika XX, 1972, str. 13—16.

⁴⁰² Journal des Österr. Lloyd X/49 z dne 24. IV. 1845.

⁴⁰³ Še največ o obratu Katarina Kobe-Arzenšek, Prvi industrijski tekstilni obrati na Slovenskem, str. 22.

⁴⁰⁴ Vlado Valenčič, Starejša ljubljanska industrija, str. 26—29.

⁴⁰⁵ Katarina Kobe-Arzenšek, 125 let Tekstilne tovarne Prebold, 1842—1967, Prebold 1967, str. 1—4. — France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem, Kronika XVIII, 1969, str. 85—91. — France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji, Ljubljana 1976, str. 28—29.

(naslednjega leta že manj preje, zato pa 16.212 kosov kotenine). V sami tovarni je delalo 283 delavcev in delavk ter 68 otrok pod 14. letom starosti.⁴⁰⁶ Potem je proizvodnja nazadovala in sledili so odpusti delavstva. Nakupovanje surovega bombaža je namreč v letih 1861—1865 zastalo zaradi državljenske vojne v ZDA; takrat se je bombaž podražil za okoli 300 %. Sicer je pa tovarna leta 1866 pogorela; ponovno je stekla proizvodnja šele v maju 1870. Že pred požarom je obrat zaradi bombažne krize delo povsem ustavil.

Zanimivo je kako so se mehanične bombažne predilnice in tkalnice širile v slovenskem prostoru v smeri zahod-vzhod (Ajdoščina, Ljubljana, Prebold) in kako dlje od samega središča niso prodrle, vsaj do leta 1870 še ne.

Po zgraditvi prebolske tovarne se je nov impulz snovanja bombažne industrije oprijel stare smeri. Do časa, s katerim zaključujemo našo razpravo, so sicer ustanovili samo eno novo takšno tovarno, zato pa pozneje dve.

Leta 1849 je odprla svoja vrata mehanična bombažna predilnica in tkalnica Ritter Rittmayer & Co v Stražicah pri Gorici.⁴⁰⁷ Po kapaciteti je bila najmanjša izmed vseh naših tovrstnih tovarn, zato pa tako kot ostale opremljena od samega začetka s tistimi stroji, ki so bili v danem trenutku najmodernejši. V letih 1849—1854 je kupovala stroje v Franciji, Angliji in Švici. Imela je dve turbini sistema Jonval s skupaj 120 KM, v predilnici 1304 vretena in mnogo selfaktorjev, v tkalnici 360 specialnih vreten in 197 statev. V predilnici je delalo 86 delavcev in 59 delavk, v tkalnici samo 12 delavcev, zato pa 210 žensk; v obeh obratih skupaj je delalo 16 otrok pod 14. letom starosti (12 v predilnici, 2 v tkalnici). V letih okoli leta 1870 so proizvedli okoli 10.000 kosov kotenine; citirajo sicer proizvodnjo 161.700 metrov, menimo pa, da je vsak kos meril 15—16 metrov.⁴⁰⁸

Deležnik omenjene bombažne tovarne je bil Viljem pl. Ritter, ki je s posebno družbo bil lastnik še ene mehanične predilnice, tokrat predilnice za svilo. Ta je bila v letih okoli 1870 še bolj mehanizirana, saj je imela dve Jonvalovi turbini (40 + 60 KM) in tri parne stroje (10 + 12 + 80 KM). Tudi delavcev ni bilo malo: 271 moških, 378 žensk, 90 otrok. Proizvodnja je znašala več kot 92.000 kg svilene preje.

Predilnica svilenih odpadkov v Solkanu je že pred letom 1870 prišla v roke firme Aleksander Pfeffer & Co. Sicer je res imela 12 turbin s 60 KM in 60 delavcev, zato pa kar 200 delavk, ki so napredle 20.000 kg uporabne preje.

Na rdeče je barvala barvarna Adolfa Moserja v Gorici z enim parnim strojem 12 KM in 28 zaposlenci.

---

⁴⁰⁶ Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer... im Jahre 1852, str. 105; Bericht... im Jahre 1853, str. 53; Statistischer Ausweis der Grätzer Handels- und Gewerbekammer für das Jahr 1854, str. 88—89; Statistischer Ausweis... für das Jahr 1855, Grätz 1857, str. 50; Statistischer Ausweis... für das Jahr 1856, Grätz 1857, str. 291; Statistischer Ausweis... für das Jahr 1857, Grätz 1859, str. 236; Bericht... in den Jahren 1857, 1858 und 1859, Grätz 1860, str. 198; Bericht... für die Jahre 1860, 1861 und 1862, str. 204—206; Bericht... für die Jahre 1863, 1864 und 1865, str. 217; Bericht... in den Jahren 1866, 1867 und 1868, str. 299; Statistischer Bericht... für die Jahre 1869 und 1870, str. 219; Statist. Bericht... für die Jahre 1871 bis 1874, str. 301—302.

⁴⁰⁷ Ivan Slokar, Bombažna industrija v Ljubljani do leta 1860, Kronika XX, 1972, str. 13—16.

⁴⁰⁸ Rapporto della Cammerra di Commercio e d'Industria di Gorizia, rassegnato... sopra le nozioni statistiche degli anni 1870—1871—1872, Gorizia 1873, Tabelle speciali dei principali stabilimenti industriali.

Glede modernih mehaničnih predilnic in tkalnic se seveda nekako kar samo od sebe sili v ospredje vprašanje, kako so se delavci, delavke in otroci uvajali v novi način dela. V mnogih fužinah, steklarnah in založniško organiziranih podjetjih so delale kar cele družine oziroma so otroci le pomagali svojim staršem pri delu. V tovarnah, torej v obratih, ki so imeli delo organizirano tako, da je ves proizvodni proces potekal pod isto streho, je bil nadzor nad delavci lažji, delovni režim strožji in točno določen delovni čas.

Skoraj v vseh tovarnah je trajal delovni dan 12 ur, le odmor za kosilo in malice je bil različen. V mehanični bombažni predilnici in tkalnici v Stražicah so imeli otroci, mlajši od 14. let, vseeno 10,5 ur dolg delovni dan (odmor ni naveden). V Ritterjevi predilnici za svilo so bile relacije podobne: starejši 12 ur, otroci 10,5 ur. Zelo stvaren je podatek za papirnico v Podgori pri Gorici, ki pravi: delovni dan 12 ur minus 1,5 ure za počitek. Potemtakem bi utegnili otroci pod 14. leti delati 9 ur, odrasli 10,5 ur. Vendar ni bilo povsod tako. Mehanična bombažna predilnica in barvarna v Ajdovščini piše, da delajo pri njej 11 ur dnevno, Moserjeva barvarna na rdeče pa navaja 11,5 ur dolg delovni dan. Če je to citiranje učinkovitega dela, potem so bili odmori v teh dveh primerih krajši. Povsod so delali samo podnevi od 6. do 18. ure, le solkanska predilnica svilenih odpadkov je imela dve izmeni: dnevna je trajala od 6. do 19. ure, nočna od 19. do 6. ure zjutraj naslednjega dne.

Vsi ti obrati so fiksirali 300 delovnih dni v letu. Če pomislimo na delavce v 18. stoletju, se spomnimo, da so prejšnji fabriški delavci veliko več praznovali kot sedanji. Zato pa so sedanji — vsaj v nekaterih podjetjih imeli boljše socialno zavarovanje. Že v letih pred 1870 je predilnica in tkalnica v Stražicah uvedla brezplačno zdravljenje, pomoč v bolezni, pokojninski fond, imela je delavske hiše, ustanovila je hranilnico in šolo pri tovarni. Točnega pregleda nad funkcioniranjem vseh teh ustanov še nimamo. Zdravnika in zdravila je plačevala ajdovska bombažna tovarna tako delavcem kot članom njihove družine, enako tudi tovarna papirja Hektorja barona Ritterja de Zahonyja; ta je plačeval vrhu tega še primerno pokojnino delavcem, nesposobnim za delo.⁴⁰⁹

Bolniška blagajna se omenja že leta 1860 tudi v preboldski tovarni. Plačevala je tako zdravniško pomoč kot tudi podpore (bolezni?). Sicer je res, da je obrtni red iz leta 1859 predpisal, da morajo obrati z več kot 20 delavci imeti službeni red, ki naj vsebuje vse pomembnejše določbe glede delovnega razmerja, toda s tem še nikakor ni rečeno, da so ga dala pri priči izdelati vsa podjetja in da so le-ta striktno izpolnjevala vse predpise, zlasti tiste, ki so šli v breme njihove blagajne.

Ljubljanska mehanična bombažna predilnica in tkalnica je v prvih letih obratovanja zaposlovala prav znatno število otrok. V začetku je imela 70—80 delavcev in neugotovljivo število otrok pod 14. letom starosti. Že leta 1840, ko je bilo starejših delavcev morda okoli 150, je v predilnici delalo 78 otrok (54 deklic, 24 dečkov). Ko je v letih 1874 in 1848 podjetje doživljalo recesijo, je zaposlovalo 197 delavcev (1846: 311 delavcev) in 24 otrok med 11. in 14. letom starosti. Službeni red za delavce z dne 1. maja 1860 je določal — najbrž je le pismeno fiksiral že ustaljeno prakso — da se dela od 5. ure zjutraj do 12. ter od 13. ure do 20. ure zvečer, potemtakem 14 ur na dan. Enourni odmor opoldne je bil namenjen kosilu, čas za malice se ne navaja. Za prestopke službenega reda so določili denarne kazni; le-te so šle v korist bolniškega fonda. Sicer so pa morali delavci vplačevati redno v fond manjše vsote, ki so

⁴⁰⁹ Ibidem.

jih izračunali na osnovi tedenskih zaslužkov. Podjetje je bilo oproščeno rednih vplačil, koliko pa je skladu kaj namenilo, so vsoto obravnavali kot darilo in ne kot obveznost. V breme sklada je podjetje plačalo zdravnika, ki je zdravil delavce.⁴¹⁰

* * *

Večji del *steklarn*, ki so nastale po letu 1840, je vpeljal v svoj proizvodni postopek premog, če pa upoštevamo prav vse slovenske steklarne, je les kot kurivo še prevladoval. Sicer je splošni tehnični napredek silil steklarne v modernizacije, toda zaradi specifičnosti dela je bila modernizacija dokaj omejena. V steklarstvu je šlo predvsem za določene posebnosti.⁴¹¹

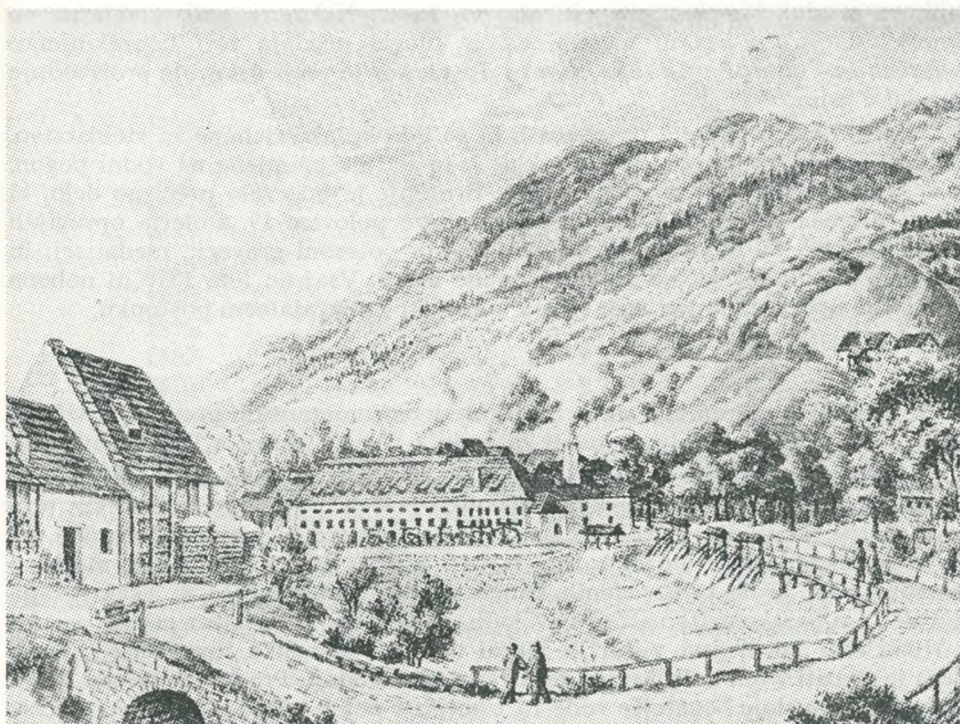
Ena izmed takšnih posebnosti je bila dejavnost Benedikta Vivata, ustanovitelja steklarne v Rušah leta 1834 in od leta 1827 dalje lastnika podobnega obrata pod Klopnim vrhom: leta 1837 je dogradil več kilometrov dolgo in tehnično zelo zahtevno vodno drčo z zapornicami. S tem si je zagotovil nove ogromne količine lesa. Naslednjega leta je sicer postal lastnik manjše leče premoga oziroma lignita, a si z njim v proizvodnem postopku ni mogel nič pomagati. Raje je ostal pri lesu. Pri Zgornji Polskavi je odkril tako kvalitetno glino, da je od leta 1838 dalje izdeloval iz nje nezgorljive talilne lonce, ki so bili dvakrat do trikrat vzdržljivejši od dosedanjih loncev, v katerih se je talila steklena masa. Ta novost je istočasno pomenila znaten prihranek kapitala, saj dosedanji lonci niso bili uporabni dosti dlje kot pol leta. Nato je leta 1841 postavil lastni obrat za pulveriziranje kremenca med mlinskimi kamni in takoj odpravil zastareli sistem drobljenja v stopah, kjer se je delavcem-drobilcem nabiral v pljučih kremenčev prah. Zaradi teh in drugih novosti je bila steklar- na sposobna izdelovati tudi zelo zahtevne vrste stekel, na primer brušeno steklo ter laboratorijsko steklo, v obliki množične proizvodnje. Ustvaril je pravi steklarski veleobrat, ki pa je še vedno temeljil na lesu in vodnih pogonih. Leta 1840 je v njem delalo 160 moških, 40 žensk in 52 otrok. Okrog leta 1870 so podjetje ocenili skoraj na 103.000 gld z gozdovi vred, medtem ko je bila sama steklar- na vredna 97.000 gld. Podjetje je delalo v glavnem za izvoz in je na primer leta 1852 proizvedlo vsega steklenega blaga v teži 840 ton, kar je bila za takratne steklarne ogromna količina, ki je nobena druga ni dosegla niti od daleč.

Pripravili smo razpredelnico o številu zaposlenih delavcev in o količini proizvodnje za leti 1850 in 1852, kar vse nam bo omogočilo, primerjati obseg obratov med seboj:

Obrat	Urad- niki	Delavci			Proizvod (v tonah)	
		moš.	žen.	otr.		
Jurklošter, Franc Grohmann	1	28		5	34	80
Trbovlje, Franc Maurer	1	41		5	47	92
Liboje, Ivan Friedrich	2	38		16	56	175
Žusem, Jožef Gotscher	3	72		8	83	161
Ruše, Benedikt Vivat	4	160	40	52	256	840

⁴¹⁰ Vlado Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija*, str. 27—28.

⁴¹¹ Odstavki temelje na literaturi, navedeni v opombi 217; dalje prim. še Franc Minařik, *Slika nekdanje glažute ob spodnji Lobnici pri Rušah*, *Kronika I*, 1953, str. 191—194, dalje *Bericht der Gratzter Handels- und Gewerbekammer... im Jahre 1852*, str. 90.

Kurz v. Goldenstein: Fabrika cinobra v Idriji. Narodni muzej, Ljubljana

Obrat	Urad- niki	Delavci			skupaj	Proizvod (v tonah)
		moš.	žen.	otr.		
Areh					62	80
Dolž, Windischgrätz					82	
Vitanje, Rakovec					80	240
Josipdol- Pohorje					80	224
Lovrenc-Pohorje					50	112
Draga- Glažuta						80
Šalka vas, Ranzingerji					20	70

Nimamo še podatkov za steklarne Log pri Rogatcu, Andreja Tappeinnerja v Lovrencu, za Jurklošter-Lisco in Langerswald-Recenjok; Zagorje II in Hrastnik leta 1852 še nista obratovala. Delovno silo je specifičiral samo Vivat, drugi so ločili samo otroke, delavce in delavke pa sešteli.

Po zgornjih nepopolnih podatkih moramo soditi, da je bilo leta 1852 zaposlenih v steklarstvu najmanj 800 delavcev, ki so proizvedli nekako 2254 ton steklenih izdelkov raznih vrst in kvalitet, kar vse je bilo vredno 700.000 gld ali tudi več. Nekateri podatki za leto 1841 trdijo, da je bila češka skupina steklarn razred zase in da je vrednost proizvodnje češke steklarske industrije znašala 10 milijonov goldinarjev, vrednost ostalih komaj 4,75 milijonov goldinarjev. Ker steklarn v vzhodni polovici Slovenije niti ni bilo malo niti niso bile po proizvodni zmogljivosti najslabše, moremo celo domnevati, da je vrednost

njihove produkcije presegala citirano vrednost. Nekatere naše steklarne so imele skladišča v večjih mestih, da je mogla prodaja teči neprekinjeno: Lovrenc na Pohorju, v Gradcu, Vivat v Trstu, ker je večji del svoje proizvodnje prodal v tujino.

Omenili smo določene posebnosti, ki so bile karakteristične za steklarstvo. Mednje spadajo tudi brusilnice stekla: le-te so bile prirejene na vodni pogon, v nekaj primerih celo na ročni pogon. Brušenje je bilo zelo precizno delo, ki so ga pri nas morda v večini primerov prve polovice 19. stoletja opravljali češki mojstri. Za določene posebnosti so bili potrebni graverji, medaljerji in krasilci, ki so nanašali na steklo posebne barve. Vsaj do leta 1870 ni nobena steklarna uporabljala parnega stroja v svojem proizvodnjem postopku.

• • •

V odstavkih o premogu smo citirali vrednost montanskih produktov v letih 1866 in 1867. V tekstu ni vrednosti za *rudnik živega srebra* v Idriji, ker je ta bil državna last; podatki se nanašajo le na vrednost privatne proizvodnje.

Če so se za vrsto montanskih dejavnosti pričele po nastanku Ilirskih provinc vrstiti težava za težavo, ker so se tržne razmere bistveno spremenile, pa živosrebrni rudnik ni mogel trditi, da je v zagati. Nova oblast ga je marljivo eksploatirala, le da proizvedenih količin živega srebra nihče ni vestno zapisoval. Po roparskem izkoriščanju v letih 1809—1813 se je stari lastnik — avstrijski erar po vrnitvi v Idrijo moral odločiti za velike investicije. Zaradi tega je opaziti v teh letih krajšo recesijo v proizvodnji. Predvsem je bilo treba izslediti nove sloje bogatejše rude in izboljšati potek njenega žganja v pečeh. Rezultat trenutnih nizkih cen živega srebra na svetovnem trgu in velikih investicij je odseval tudi v rudniškem proračunu: za leto 1817 je bilo kar 183.000 gld izdatkov in le 42.630 gld dohodkov. Rudnik je bil deficitaren še nekaj let; leta 1821 je bilo dobička bore 2158 gld, leta 1829 pa že prek 39.000 gld. Spričo takega stanja so že prej zaprli tovarno za cinober, ker je proizvodnja postala docela nerentabilna. Velika nihanja v prodaji so dokazovala, da se tržišče še ni konsolidiralo.⁴¹²

Iz kriznega obdobja je idrijski rudnik izšel leta 1832, ko je cent ali 56 kg živega srebra že bil vreden okoli 160 % več kot leta 1820, pet let pozneje pa kar 227 % več. Izrazita konjunktura glede cene je bilo osemletje 1836—1844, pri čemer ima svoj delež — naravna katastrofa, ki je doletela konkurenčni rudnik v španskem Almadenu. Da bi bila proizvodnja hitrejša in rentabilnejša, so pri rudniku gradili od leta 1842 dalje modernejše žgalne peči, ki so potem delovale dvajset, nekatere celo štirideset let, in leta 1848 so položili tire od prebiralnice rude do peči, a vagončke so še vlekli konji.

Rudnik se je znašel pred hudim problemom, da je količina čistega živega srebra v enoti izkopane rude iz leta v leto bolj padala. Zato je na vsak način bilo treba povečati kvantum rude, namenjene žganju v pečeh. Da so se mogli leta 1860 vsaj od daleč približati količini proizvodnje živega srebra v letu 1810, so morali prežgati skoraj desetkrat več rude:⁴¹³

⁴¹² Ivan Mohorič, *Rudnik živega srebra v Idriji*, Idrija 1960, str. 194 sl.

⁴¹³ Ivan Gantar, *Iz letnih poročil rudnika živega srebra v Idriji*, Idrijski razgledi št. 2, 3, 4 iz leta 1956, št. 2 iz leta 1957. — Ivan Mlakar, *Osnovni parametri proizvodnje rudnika Idrija skozi stoletja do danes*, Idrijski razgledi XIX, 1974, str. 75—114.

Leto	Prežgana ru- da (v tonah)	% živega srebra	Proizvodnja živega srebra (v tonah)
1786	4.223	16	583,6
1790	6.618	14	614,2
1800	6.181	7	402,0
1810	2.461	8	209,7
1820	1.855	7	122,7
1830	2.571	5	129,0
1840	3.292	5	150,4
1850	14.322	2	141,5
1860	19.689	2,2	166,3
1870	26.592	2,2	370,7

Da bi povečali izkop rude, so proizvajalni postopek modernizirali tako, da so leta 1874 vpeljali v jamah strojno vrtnanje, dvigala preuredili na pogon s parnimi stroji in izrabili zmogljivost žgalnice do skrajnih dopustnih meja. Ko smo že omenili parne stroje, naj še dodamo, da so idrijski vodni pogoni ali kamšči delovali tako brezhibno, da parnih strojev v resnici niso potrebovali. Sicer so v tridesetih letih 19. stoletja pripeljali v rudnik dva parna stroja, da sta izčrpala vodo, ki je zalila neki rov, toda po opravljenem delu so ju spet ustavili.

14. NOVI INDUSTRIJSKI OBRATI TER OBRT

Prehranjevalna industrija. — Kemična industrija. — Tobak. — Industrija cementa. — Reforma obrti

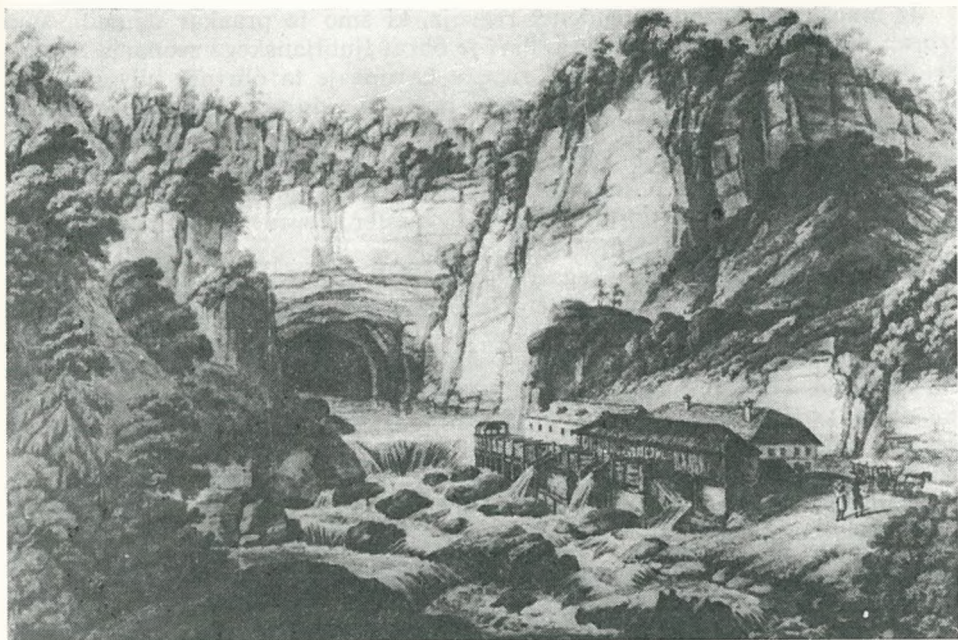
Po razveljavitvi celinske zapore so podjetniki organizirali določeno število obratov, ki so imeli formo in strukturo velike obrti; zanje bi težko rekli, da so proizvajali na moderni fabriški način. Vemo za ustanovitelja, za leto, ko je stekla proizvodnja, za mesto obratovanja, morda še za kakšno nadrobnost, glede vseh drugih pomembnih kriterijev pa ostanemo praznih rok. Takšnih obratov je bilo v slovenskem prostoru morda več deset. Danes še ne moremo naštetih vseh opekarn, kemičnih »tovarn«, večjih žag in podobnih obratov, ki so jim rekli tovarna, pa to niso bile. Seveda je zanimivo, ko beremo, da je leta 1843 pričela v Novem Celju s proizvodnjo tovarna špirita, ki more — kot piše — veljati za prvo tovrstno tovarno v Notranji Avstriji in da ima njen špirit 35—37 stopinj alkohola, toda kaj, ko je to prva in poslednja vest o njej!⁴¹⁴ Spomladi 1823 je steklo delo v tovarni svinčevega belila v Selnici ob Dravi, kjer je celo leta 1851 delalo šele pet delavcev in 13 žensk, čeprav je bila to »tovarna« od samega začetka.⁴¹⁵ V Gorici sta nastali dve fabriki za vinski kamen v prahu; v Windspachovi je v letih pred 1870 delal mojster z 12 delavci in dvema delavkama, v drugi, ki je imela naslov Tovarna vinskega kamna v prahu, mila in sveč Antona Seilerja & Co, pa je vinski kamen proizvajal mojster s štirimi delavci (1870). V Seilerjevem oddelku za sveče je imel mojster celo samo dva delavca, oddelek za milo je bil največji, saj je premogel poleg mojstra kar 5 delavcev, ki so letno proizvedli več sto ton mila.⁴¹⁶ Do izdaje obrtnega zakona je mogel biti fabrika vsak obrat, ki je fabriciral, proizvajal za široki trg, in si pri tem pridobil enostavno koncesijo, s katero je ustanovil enostavno ali normalno tovarno.

Toda kljub takim in podobnim pomanjkljivostim, majhnim številom delavcev, nezadostnim obratnim kapitalom, prostorskim utesnjenostim le moremo razbrati tendenco razvoja. Ta je v naslednjem: število obratov je naraščalo, tako da se njihovo število iz konca 18. stoletja ne more niti od daleč primerjati s številom novo ustanovljenih obratov na primer v desetletju 1830—1840; zaradi povpraševanja tržišča se je širil in množil izbor obrti, ki so mogle preiti v fabriško strukturo proizvodnje; akumulirani kapital se ni hotel angažirati v obrti, temveč le v večje obrate, torej le v »tovarne«, v obrate s takšno ali drugačno fabriško koncesijo; nekateri obrtniki so pokazali tolikšno proizvajalno ekspanzijo, da so faktično prešli med tovarnarje, čeprav niso imeli nobenega dokumenta o tem, da so tovarnarji.

⁴¹⁴ Innerösterr. Industrie- und Gewerbeblatt, V, 1843, str. 100.

⁴¹⁵ Antoša Leskovec, Tovarna svinčevega belila v Selnici ob Dravi, Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta XI, 1975, str. 44—47.

⁴¹⁶ Rapporto della Camera di Commercio e d'Industria di Gorizia..., Tabelle speciali..., Gorizia 1873.

Ferdinand Runk — Carl Postl, žaga in mlini pri izviru Unca okoli leta 1800, jedkanica

F. K. v. Goldenstein, mlini pri Mrzlem studencu na Ljubljanici okoli leta 1840. Narodni muzej v Ljubljani

Iz množice dokazov o tendenci razvoja, ki smo jo pravkar omenili, smo izbrali dva prav klasična primera. Prvi je obrat ljubljanskega zvonarja Samasse. Še približno 15 let po ukinitvi zapore Evrope je ta obrtnik bil predvsem izdelovalec zvonov. Potrebe tržišča so ga pripravile do tega, da se je preusmeril v izdelovanje brizgaln in raznih aparatov, za idrijski rudnik živega srebra je ulil črpalko za dviganje vode, za železniško progo v gradnji je izdeloval razne dele iz medenine, po naročilu je ulival tako za industrijo kot za mornarico. Izbor izdelkov je postal številen in pester, čeprav je Samassa postal prvi industrialec šele po letu 1870.⁴¹⁷

Proizvajalna pot ljubljanskega rokavičarja Ivana Horaka je bila takšna: Do leta 1837 je bil pomočnik, potem je postal mojster. Spočetka je izdeloval enostavne rokavice, to se pravi takšne, da so jih potrošniki po potrebi prali. Z letom 1843 je že mogel preiti na proizvodnjo glacé rokavic, ki jih je približno 50 delavk že šivalo na 30 šivalnih strojih. Ta mehanizirana veleobrt je mogla zadostiti povpraševanju tržišča tako, da je morala prav kmalu dokupiti še 20 šivalnih strojev. V štiridesetih letih je dnevno proizvedla 80—90 parov francoskih glacé rokavic in vsem se je takrat zdelo, da je to izredno velika množina. Obrat je bil ves čas polno zaposlen, saj je imel kar veliko tržišče: poleg Kranjske še Goriško in Koroško ter določeni del Hrvaške.⁴¹⁸

• • •

Razen dveh čistilnic sladkorja *prehranjevalna industrija* ni kazala pred letom 1850 težnje po tem, da bi prešla na moderno fabriško proizvodnjo. Obe čistilnici sladkorja sta pričeli fabricirati v Ljubljani, obe je ustanovil tržaški kapital in obe sta pričeli z delom leta 1828.

Čistilnica sladkorja na Reki, ki jo že poznamo, je ugodno poslovala do ustanovitve Ilirskih provinc, ko se je celinska zapora razširila še na obale Jadranskega morja. Zastal je uvoz kolonialnega surovega sladkorja. Rezultat je bil logičen: rafinerija je leta 1812 prenehala z delom in odpustila vse delavce. Po odpravi Ilirskih provinc je delo sicer obnovila, a le v neznatni meri, ker je bil pritisk angleških cukrarn, ki so bile deležne izvoznih premij, preveč močan. Iz teh in drugih razlogov je reška rafinerija leta 1824 definitivno zaprla svoja vrata, družba sama pa se je razšla dve leti pozneje. Tudi dve manjši čistilnici v Trstu sta se ustavili; premestili so ju v Gorico. Poskus tržaško-ljubljanskega trgovca Štefana Neumanna že iz leta 1819, da bi ustanovil lastno čistilnico v Ljubljani, je propadel.⁴¹⁹

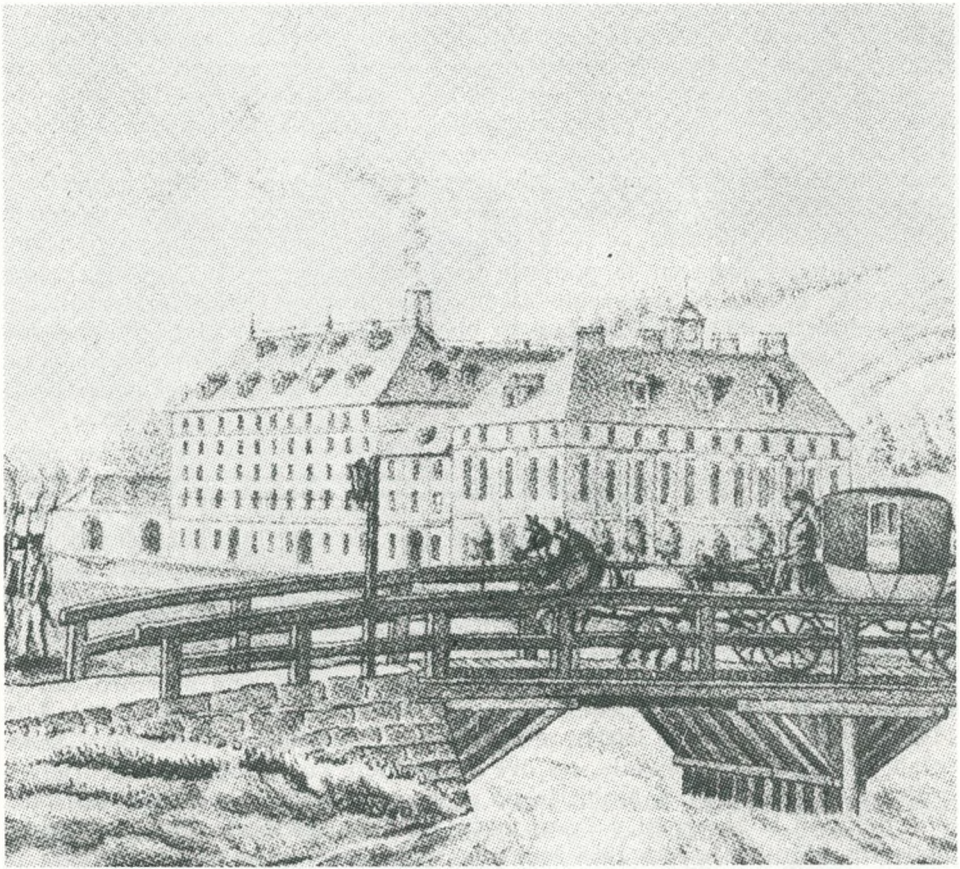
Uspela je akcija tržaškega kapitala (Jakob Veier in drugi), ki je leta 1828 dal v pogon v tem mestu čistilnico s šestimi varilnimi kotli in 36 delavci. Družbina glavnica je znašala 100.000 gld. Razmah obrata je prekinil požar, ki je leta 1834 upepelil tovarno.

Konkurenčno čistilnico je ustanovila neka druga skupina tržaških kapitalistov (Rossmann & Pelican in drugi). Bila je manjša tovarna, saj je imela le en kotel in 22 delavcev, toda bila je perspektivnejša: njena glavnica je bila višja, saj je znašala 150.000 gld, število njenega delavstva se je prav kmalu povzpelo na 150; leta 1835 je montirala svoj prvi parni stroj. Kupila ga je v Angliji, poganjal pa je vodno črpalko in dvigalo za prevažanje tovora v višja nadstrop-

⁴¹⁷ Vlado Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija*, str. 37.

⁴¹⁸ *Ibidem*, str. 31.

⁴¹⁹ O tem, da je ljubljanski kavarnar Matija Castagna želel že leta 1789 ustanoviti v Ljubljani cukrarno, prim. AS, Gubernijski arhiv, 1787—1795, št. 43.

F. K. v. Goldenstein, ljubljanska cukrarna leta 1836 ali 1837. Narodni muzej v Ljubljani, litografija, izrez

ja. Vredno je pripisati, da je bil to prvi parni stroj ne samo v Ljubljani, temveč celo na vsem ozemlju današnje SR Slovenije. Leta 1855, ko je bila čistilnica na višku svojih proizvodjalnih zmogljivosti, je z 225 delavci in dvema parnimima strojema, dvema parnimima kottloma, z več pečmi za kostno oglje in večjim številom varilnih kotlov proizvedla blizu 6300 ton sladkorja. Družbina glavnica je tedaj znašala kar 1.000.000 gld. Ne smemo namreč pozabiti, da je leta 1837 to ljubljansko in ono graško čistilnico priposestvovala dunajska grosistična firma Arnstein & Eskeles, ki je k poslovanju pritegnila še tržaško grosistično firmo Brentano & Co.

Med vsemi rafinerijami znotraj habsburških meja je bila ljubljanska po proizvodjalni kapaciteti na prvem mestu, saj je izmed vseh 17 čistilnic proizvedla kar šesti del vsega sladkorja. Nadaljnega razmaha pa najbrž ne bi mogla več doseči, ne samo zato, ker je leta 1858 pogorela, temveč predvsem zato, ker so se tovarne sladkorja vse bolj usmerjale v predelavo sladkorne repe, kar je bilo znatno ceneje od čiščenja uvoženega kolonialnega surovega sladkorja.

Zaradi celinske zapore so Francozi poskušali dobiti sladkor iz pese. Po večletnih naporih je eksperimentiranje uspelo do tolikšne mere, da so polagoma prešli na industrijsko proizvodnjo. V habsburški monarhiji so se z gojenjem sladkorne pese izkazali zlasti na Češkem. Vendar so šele po zemljiški odvezi nekdanji zemljiški gospodje zaradi odkupa prišli do tolikšnega kapitala, da jim je kazalo investirati ga v sistematično gojenje sladkorne pese. Na tej osnovi je nastala vrsta manjših tovarn sladkorja, ki so uspešno spodrivale klasične rafinerije in jih končno povsem zamenjale. To usodo bi dočakala tudi ljubljanska cukrarna, če se ne bi pravočasno preusmerila na novi sistem.

Pet let pred požarom je podjetje ustnovilo podporno blagajno za svoje ljubljanske delavce in prispevalo začetno glavnico; delavci so prispevali določene odstotke od svojih mezd. S to blagajno je bila združena tudi nabava živil, torej nekakšna konsumna trgovina. Leta 1856 je imela podporna blagajna 181 članov, premoženja pa kar za skoraj 8000 gld. Po likvidaciji podjetja so podporni sklad izplačali po določenem ključu med še prisotne delavce.⁴²⁰

Med obrati prehranjevalne stroke so najbrž bile najštevilnejše prav pivovarne. Vendar so bile do sredine šestdesetih let vse po vrsti le večji ali manjši obrtni obrati, ki so varili pivo v vsakem večjem mestu ali trgu. Nekatera mesta so imela po več pivovarn, na primer Trst, Celovec, Maribor in Ljubljana. Ko je leta 1867 steklo delo v eni izmed šestih ljubljanskih pivovarn, namreč v Kozlarjevi, ki je vključila v delo tudi že parni stroj, so pošteli vse pivovarne na Kranjskem in ugotovili 28 takšnih obratov, toda sedem izmed njih je obstajajo le na papirju, tako na primer obe novomeški. Kozlerjeva pivovarna je bila največja izmed vseh podobnih obratov v slovenskem prostoru, saj je že v prvem letu delovanja proizvedla prek 8700 hl piva.⁴²¹ Tista v Izoli je leta 1856 prodala vseh svojih 3600 hl piva v obalnem področju. Pivovarno v Senožečah, ki je leta 1867 mirovala, sta dve leti pozneje kupila dva tržaška trgovca in jo spravila v pogon.⁴²² Ambicije po prehodu iz obrti v industrijo so v teh letih pokazali le še obrati v Trstu in Celovcu ter Mariboru, kjer je Götzova pivovarna najpozneje leta 1865 že imela svoj lastni parni stroj.⁴²³ Drugje je še nekaj časa zadoščala obrtna proizvodnja piva, ki je pa glede proizvedenih količin nikakor ne smemo podcenjevati.

Prav tako s parnim strojem je leta 1866 pričela proizvodnjo Tschinklova tovarna kavinih nadomestkov v Ljubljani. Sodobnikom se je zdela produkcija okoli 560 ton surogatov in 560 ton figove kave letno kar znatna količina.⁴²⁴ Temu nasproti je mariborska tovarna kavinih nadomestkov, ki so jo ustanovili leta 1852, dolgo časa delovala na vodni pogon in je letno proizvedla okoli 30 ton blaga.⁴²⁵

V prehranjevalno industrijo moremo šteti tudi dolgo vrsto obratov za proizvodnjo likerjev, rozolje in drugih alkoholnih pijač. Zlasti v Trstu je bilo veliko »tovarn« rozolje, obrat za proizvodnjo likerja je leta 1854 nastal v Ponovičah blizu Litije, tudi Gorica je imela nekaj podobnih izdelovalnic, da o drugih mestih ne govorimo, ker še nismo evidentirali vseh obratov. Vsi so bili

⁴²⁰ Vlado Valenčič, *Sladkorna industrija v Ljubljani*, Ljubljana 1957, str. 17. — Jože Šorn, *Obdobje grosističnih tvrdk*, Kronika XII, 1964, str. 17—37.

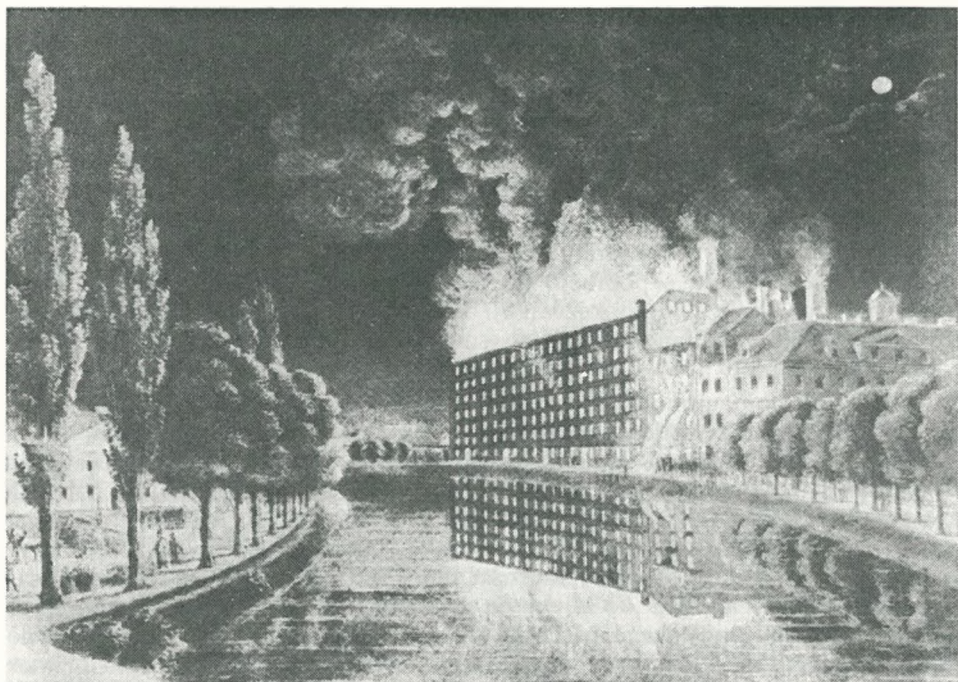
⁴²¹ Vlado Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija*, str. 35—36.

⁴²² Okrožno kot trgovsko sodišče, Ljubljana, Register, Druž I 36.

⁴²³ Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer... für die Jahre 1863, 1864 und 1865, Gratz 1866, str. 44.

⁴²⁴ Vlado Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija*, str. 35.

⁴²⁵ Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer... im J. 1852, str. 99.

F. K. v. Goldenstein, ljubljanska cukrarna ob požaru avgusta 1858. Narodni muzej v Ljubljani, akvarel

neprimerno bolj obrti kot pa tovarne. Večje osnovne glavnice pri nekaterih podjetjih nas ne smejo napeljati na misel, da gre za fabriško proizvodnjo.

Leta 1851 je tržaški trgovec Meticke osnoval oljarno v Zidanem mostu, ki je prav kmalu dobila parni stroj s 25 KM; Mihael Ambrož je leta 1858 zgradil v Ljubljani parni mlin, dve leti pred njim pa Anton Schrey valjčni mlin, ki je bil sicer na vodni pogon, vendar novost zato, ker je bil mehaniziran (mletje z valji namesto s kamni do takrat še ni bilo znano pri nas);⁴²⁶ Baumgartner in Kanc sta že leta 1853 ustanovila v Ljubljani tovarno za kis, ki pa je bila tovarna le po nazivu, v bistvu obrtna delavnica. In tako dalje, takih majhnih obratov z velikimi ambicijami je bilo v slovenskem prostoru še precej, vendar za nastanek prave industrije pogojev še vedno ni bilo.

* * *

V odstavkih o *kemični industriji* bomo spregovorili o najrazličnejših obratih, o takih, ki so ostali zgolj prošnja za koncesijo, in o takih, ki pomenijo bistven napredek v modernizaciji dnevnega življenja ljudi. Prvi primer je zanimiv zato, ker nam dokazuje, kako daleč je že prišlo znanje o uporabnosti kemije. Leta 1858 je nekaj grosistov hotelo na Ljubljanskem barju ustanoviti kemično tovarno, ki bi pridobivala iz šote gorilna in kolomazna olja, parafin, amoniak, lesno kislino, umetni asfalt in gorilne snovi sploh. Prošnja je ostala dokument o željah zato, ker jim oblast ni dala koncesije.⁴²⁷ Pač pa

⁴²⁶ Vlado Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija*, str. 30–31.

⁴²⁷ Jože Šorn, *Obdobje grosističnih tvrdk*, *Kronika XII*, 1964, str. 17–37.

se je naslednjega leta lotila v nekem smislu podobnega dela tovarna pri Dravogradu, ki je s pomočjo štirih destilacijskih aparatov in 15 delavcev predelovala smole, mazna olja in razne destilacijske odpadke v kolomaz, v strojna olja, terpentinovo olje in podobno. Maksimum letne proizvodnje je znašal 56 ton takšnega blaga.⁴²⁸ Niti prva želja niti druga tovarna nista bili osamljena primera, ker je neka druga skupina podjetnikov ustanovila leta 1854 tovarno gorilnega olja blizu Zaloga pod Ljubljano.

O obratih za proizvodnjo mila in sveč velja pripomba, da so bili v bistvu obrt. Zanimivo je to, da je leta 1855 nastala pri Zidanem mostu tovarna mila in sveč, ki je delovala s pomočjo parnega kotla; to je namreč najzgodnejši pojav parnega kotla v tej proizvodjalni stroki. Izdelovalnico sveč in mila je premoglo vsako večje mesto; Gorico smo omenili, stanje v Trstu je znano, Ljubljana je po letu 1860 tudi dobila »tovarno« sveč in mila, itd.

Veliko bolj pomembno je bilo, da so se naša mesta okrog leta 1860 že osvetljevala s plinsko razsvetljavo. V Trstu so leta 1856 že gradili plinaro; Ljubljana se je zgledovala po njem in na jesen 1861 je plinska razsvetljava že funkcionirala. Najprej so plin pridobivali iz lesa, ker se je pa število naročnikov za plin večalo, so dve leti za prvim gasometrom postavili še drugega, prešli pa na premog, ker je tudi naročnikov na koks bilo vse več.⁴²⁹ Leta 1862 se je plinarne razveselil Celovec,⁴³⁰ nato še Gorica.⁴³¹ Tod so imeli vsaj že leta 1870 parni stroj s 4 KM, ki pa ni deloval; letno je goriška plinarska potrošila 672 ton angleškega in češkega premoga. Maribor je dobil plinarsko 1866. Ti obrati so v splošnem imeli majhno število delavcev. Gorica na primer štirinajst, Trst in Ljubljana nekoliko več. Del teh delavcev so bili prižigalci uličnih plinskih svetilk oziroma ugaševalci.

Posebej se moramo zaustaviti tudi pri kemični tovarni v Trstu, ki jo je leta 1841 ustanovil tamkajšnji grosist Goszleth; proizvodjala je kalijev soliter, kmalu nato še žvepleno kislino in druge kemikalije. Tako rekoč od same postavitve dalje je uporabljala parni stroj s 25 KM in nekaj desetih delavcev. Leta 1859 jo je lastnik prestavil v Hrastnik (k cenenemu kurivu premogu). To je omogočilo podjetju še večji razmah, delno tudi zaradi nižjih mezd.⁴³²

Po letu 1870 se je kemična industrija še bolj razmahnila. Že leta 1871 je pričela obratovati velika smodnišnica ob Bistrici nad Kamnikom.

* * *

Znana nam je že skromna *tobačna industrija* s svojimi mlini, nekaj delavci in nekaj sto kilogrami izdelkov na leto. Tudi drugje v Evropi je bila tobačna industrija do sredine 19. stoletja komaj kaj več kot veleobrt. Dostikrat se navaja, da je v Bremnu, glavnem mestu nemške tobačne industrije, delovalo leta 1841 kar 185 »cigarfabrik« s skupaj 2017 delavci. Le sedem izmed njih je imelo 50—75 delavcev, zato pa kar 39 obratov le deset do petindvajset delavcev.⁴³³ Avstrija je imela znatno manj tovarn, zato pa v njih znatno

⁴²⁸ Ivan Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, Maribor 1954, str. 229—230.

⁴²⁹ Rudolf Andrejka, *Razvoj ljubljanskih industrij med 1859—1869*, *Kronika slovenskih mest VI*, 1939, str. 92—93.

⁴³⁰ *Kärntens gewerbliche Wirtschaft*, str. 393.

⁴³¹ *Rapporto della Camera di Commercio e d'Industria...*, *Tabelle speciali...*, Gorizia 1873.

⁴³² Janko Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, I*, Trbovlje 1958, str. 531—532.

⁴³³ Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, II/2, str. 765.

večjo koncentracijo delavcev. Leta 1850 je delovalo le 17 tobačnih tovarn s skupaj 10.429 delavci (2655 moških in 7774 žensk), tako da je imela vsaka tovarna povprečno po 613 delavcev.⁴³⁴ Poudarja se, da so avstrijske tovarne spočetka imele ekonomski značaj, pozneje pa so jih — vsaj v nekaterih deželah — ustanovili iz socialnih razlogov.

Prvo tovarno za izdelovanje cigar je dobil Celovec leta 1858, Ljubljana šele leta 1871; motiv za ustanovitev je bil isti, namreč rešiti socialni položaj. Celovška tovarna je po desetletnem obratovanju že imela nad 300 delavk, pet let pozneje že 514 delavcev in delavk (parni stroj so tod montirali šele leta 1871);⁴³⁵ ljubljanska je kar na samem začetku zaposlila 240 delavk.⁴³⁶ Ker se je govorilo, da bodo ljubljansko cigarfabriko povečali, se je v najkrajšem možnem času priglasilo novih 500 žensk, ki so reflektirale na delo.

* * *

Za uvod k razmahu *industrije portlandskega cementa* moramo napisati še nekaj stavkov o žganju opeke s premogom in o nezgorljivi opeki. Obstaja namreč neka zanimiva povezava: ko so kopali premog za žganje opeke, so pogosto naleteli na glino posebnih lastnosti. Bila je črna in zelo mastna ter — dobro žgana — odporna proti ognju in visokim temperaturam.

Ljubljanska opekarna je začela eksperimentirati s premogom že leta 1798, erarna opekarna pri premogovniku v Zagorju ob Savi je delovala od leta 1804 dalje (enako tudi apnenica). Ljubljanski obrat je bil zgolj kupec premoga, medtem ko so opekarji v Zagorju sicer opazili umazano glino, niso ji pa pripisovali posebnih lastnosti. Dobre gline pri primogovnikih je bilo kar precej, zato je bilo žganje na kraju izkopa vedno zelo ceneno: od leta 1824 dalje je bil opekarnar v Trbovljah sam lastnik premogovnika Franc Maurer, Röthel v Kočevju pa je imel opekarno kar pri premogovniku od leta 1826 dalje, z opekarnami sta mu sledila pri lastnih premogovnikih Oberman in knez Auersperg, okoli leta 1840 je v Govcah premogar Grilc imel še opekarno in apnenico, tudi Rosthorni s Prevalj so sporočili leta 1839, da imajo pri premogovniku tudi opekarno.⁴³⁷

Seveda so nekatere opekarne še veliko pozneje kurile z lesom. Opekarna bratov Foramitti v Dvorski vasi pri Begunjah je še leta 1870 žgala opeko za potrebe gorenjske proge v gradnji kar z lesom.⁴³⁸ Toda ta pojav nima nobene zveze s premogovniki v tistem smislu, v katerem bomo sedaj govorili o njih.

Prav Maurerjevi jamski nadzorniki v Trbovljah so opazili, da ima ta črna glina odlične lastnosti. Že kar od leta 1824 dalje so v opekarni žgali poleg navadne opeke še to črno, za katero so ugotovili, da je nezgorljiva. Lonci iz te gline so kazali odlične lastnosti loncev, izdelanih iz grafita, ki so prenesli zelo visoke temperature. Tudi iz Rosthornove opekarne na Lešah so se leta 1839 oglasili z vestjo, da pridobivajo glino za nezgorljivo opeko.

Interesentov za takšno opeko niti ni bilo tako malo. Fužinarji so jo potrebovali za notranjo oblogo plavžev, steklarji za oblogo svojih peči; tudi pirotehtnikom je prišla zelo prav. Največji sloves si je s to opeko pridobil Franc

⁴³⁴ Die Habsburgermonarchie 1848—1918, I, str. 210—211.

⁴³⁵ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 397.

⁴³⁶ Ivan Slokar, Začetki tobačne industrije v Ljubljani, Kronika IX, 1961, str. 16—19.

⁴³⁷ Jože Šorn, Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja, Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 7—74.

⁴³⁸ Jože Jenko, 90-letni jubilej gorenjske proge, Kronika IX, 1961, str. 113—119.

Sartori iz Zidanega mosta, ki je iz gline v šentjanškem premogovniku izdelal tako opeko, da so jo leta 1858 preskusili celo na Dunaju v tovarni porcelana in takoj tudi potrdili, da je izvrstno prestala preskus ter da je res primerna za oblogo plavžev. Pohvala je povzročila da je leta 1868 Sartori dobavil ne- zgorljivo opeko tudi Ruardu na Savo za njegov plavž.⁴³⁹

Osnova za to glino je bil lapor, premešan z ogljikovim prahom. Industrija cementa je temeljila na istem laporju, vendar čistem in ne pomešanim z og- ljikovim prahom. Zato se prav nič ne čudimo, da so dobre cementarne nastale tudi v Trbovljah in Zidanem mostu. Industrija portlandskega cementa je eksploatirala ta kvalitetni lapor, toda v posebnem tehnološkem postopku so mu primešali še kalcij in nekatere druge kamnine, vse zmlete v prah. Zmes, ki so jo imenovali cement, je bila dehidrirana. To gradbeno vezivo je potem, ko so ga prepojili z vodo in pustili, napravilo beton. A ker je bil beton tako na suhem kot v vodi neprimerno bolj obstojen kot navadna malta, je povzročil v gradbeništvu pravi preobrat, pravo revolucijo.

Starejši kot portlandski cement je bil romanski cement, ki so ga v naši bližini uporabljali zlasti na Apeninskem polotoku; temeljil je na uporabi določenih glin, ki pa niso bile tako odlično vezivo kot laporji za portlandski cement. Seveda ni nobeno naključje, da so pričeli portlandski cement pridobivati v velikih količinah prav v Angliji, kjer je bilo primernega laporja več kot dovolj. Tu je leta 1824 dal Aspdin patentirati svoj način proizvodnje portlandskega cementa, do katerega je prišel na empiričen način; tudi vsa njegova množična proizvodnja je temeljila na empiriji. To pomeni, da kemičnega sestava uporabljenih laporjev ni poznal in do ravno prave zmesi ni prišel na znanstveno eksakten način. Do pravih znanstvenih spoznanj so se pozneje dokopali šele Francozi in Nemci.⁴⁴⁰

Naši obrati niso spočetka proizvajali niti romanskega niti portlandskega cementa, temveč zmes, ki so jo imenovali hidravlično apno.⁴⁴¹ Le-to je spadalo v vrsto naravnih cementov, kar pomeni, da se je zmes ustvarila na naraven in ne na umeten način. Hidravlično apno so pridobivali s sušenjem oziroma žganjem in potem drobljenjem posebnih glin, ki pa niso dale trdega in trdnega betona. Dobro so ga prodajali zato, ker je bilo povpraševanje po vezivu, boljšem od malte, kar znatno. Začetek pomeni aktivnost Premogokopne združbe v Zagorju ob Savi, ki je leta 1856 prejela koncesijo za proizvodnjo hidravličnega apna.⁴⁴² Z letom 1858 je pričel proizvajati »hidravlični cement« (boljša vrsta hidravličnega apna?) pri Zidanem mostu že znani Franc Sartori.⁴⁴³ Za strukturo te zmesi ne zvemo. Na podobno težavo naletimo tudi pri tretjem podjetniku, to je, pri Alojzu Prašnikarju iz Mekinj pri Kamniku, ki je leta 1854 ustanovil podjetje za proizvodnjo apna in »cementa«. Ni čisto jasno, kdaj in kako je prišel do proizvodnje cementa, kajti leta 1864, ko je dejansko produciral pravi portlandski cement, se je močno pobahal, da ga proizvaja že deset let. Zanesljivo moremo namreč ugotoviti le to, da je

⁴³⁹ AS, Ruardov arhiv, fasc. 9.

⁴⁴⁰ W. A. Becker, Erfahrungen über den Portland-Cement, Berlin 1853, str. 4—11.

⁴⁴¹ Bericht über die allgemeine Agricultur- und Industrie-Ausstellung zu Paris im Jahre 1855... im Auftrage des k. k. Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, hrsgg unter der Redaction von Carl Nobak, Zehntes Heft, XIV Classe: Civil-Bauwesen, Wien 1857, str. 48—51.

⁴⁴² Jože Sorn, Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918, Prispevki za zgod. del. gibanja VIII—IX, 1968—1969, str. 17.

⁴⁴³ Tovarno je zgradil že leta 1857, trdi Ivan Mlinar, Zidani most v zgodovini, Kronika IV, 1956, str. 67—76.

leta 1854 zgradil veliko in moderno apnenico, nato je leta 1860 od družbe, ki je v Kamniku izdelovala čistilni prašek za kovine, odkupil patent za proizvodnjo tega praška in se najbrž s pomočjo ljudi iz obrata za prašek dokopal do kamnin oziroma laporjev, primernih za proizvodnjo cementa. Po krajšem eksperimentiranju bi res leta 1864 utegnil že redno in v velikih količinah proizvajati zmes, podobno portlandskemu cementu.

Če je bil potek res tak, kakršen domnevamo, da je bil, potem so ga prehiteli tri tovarne. Kajti pravi portlandski cement je zmes, sestavljena na umeten način iz povsem natančnih relacij med laporjem, kalcijem in drugimi primesi, bolje rečeno, iz natančno določenih relacij med povsem konkretnim laporjem, kalcijem in določenimi primesmi. Ne gre toliko za tisto tovarno, ki so jo leta 1860 postavili blizu Bistrice na Dravi visoko nad Beljakom,⁴⁴⁴ ker je bila daleč zunaj slovenskega prostora, kolikor za dve iz leta 1861 v bližini Železne Kaple, ki sta proizvajali portlandski cement za koroško železnico Maribor-Celovec v gradnji po zaslugi nekega češkega inženirja. S tem res prvič in fiksno naletimo na proizvodnjo portlandskega cementa na Slovenskem.⁴⁴⁵ Vendar je bila Sartorijeva cementarna, ki se je okoristila s spoznanji iz Železne Kaple in prešla na proizvodnjo pravega portlandskega cementa, najbolj industrijska: najpozneje leta 1865 je že imela parni stroj 20 KM. S tem se je uvrstila med štirinajst ali petnajst podjetij, ki so tega leta v slovenskem delu Štajerske imela svoj parni stroj (ki jih je tu bilo skupaj 26 po številu).

Skupini koroških cementarn moramo prišteti še tisti mali obrat iz leta 1861, ki so ga postavili v Črni v Mežiški dolini.

Nato je prave surovine za portlandski cement odkrila tudi Premogokopna združba v Zagorju ob Savi. Najpozneje od leta 1870 dalje je tudi v časnikih propagirala svojo cementarno v Zagorju, in okoli tega leta so postavili cementarno tudi blizu Bele pri Železni Kapli. Že v času, ki ne sodi več v naše obravnavanje, je sezidala cementarno še Trboveljska premogokopna družba v Trbovljah (1876).⁴⁴⁶

Od okoli leta 1860 dalje so s portlandskim cementom gradili ne samo manjše mostove brez opornika, ampak so ga uporabljali tudi za obzidavanje rudniških rovov, pri gradnji betonskih temeljev za fabriške omenimo stroje in podobno, da ne omenimo še posebej, kako so mogli ob vodah brez težav graditi naprave za vodne turbine in za jezove, postavljati temelje za viadukte prav v rekah itd.

* * *

Prav ob koncu 18. stoletja je zastalo delo z *reformiranjem obrti*; tudi v prvem desetletju novega stoletja je ostalo še vse pri starem. Z nastankom Ilirskih provinc se je za vso zahodno polovico Slovenije nenadoma vse bistveno spremenilo. Ta del našega prostora je postal sestavni del francoske gospodarske sfere in je bil prav kmalu deležen sistema popolne francoske obrtne svobode. V drugih delih Avstrije ni v tem času prišlo do nobenih sprememb in ko je ozemlje Ilirskih provinc spet pripadalo Avstriji, je stara oblast izjavila, da ne more potrditi prejšnjega francoskega sistema obrtne svobode. Ko je kmalu nato izgubila veljavo tudi celinska zapora, je obrt-

⁴⁴⁴ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 407—408.

⁴⁴⁵ Janko Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, I, str. 402.

⁴⁴⁶ Arhiv rudnika Zagorje, Zagorje ob Savi, fasc. XV.

ništvo takoj občutilo pritisk tujega cenenega blaga. Vse pogosteje je bilo slišati glasove, da tako ne bo šlo več dalje in da je treba modernizirati, poenostaviti in izboljšati nepregledno stanje v avstrijskem obrtništvu, tudi predrugačiti njegovo strukturo.⁴⁴⁷ Odpor proti tem novim glasovom je bil vse prej kot neznamenit in poskusi, da bi se izdal enoten obrtni zakon — poskusi so iz leta 1816 — so ostali zgolj poskusi. Obrtniki in drugi forumi so vedeli, da bi prodor gospodarskega liberalizma v obrtniški sistem povzročil pravcato obubožanje zelo velikega števila obrtnikov. Kdo si je po prestanih vojnah še upal tvegati radikalen poseg v socialno strukturo obrtništva?

Toda pritisk nekoliko bolj liberalno mislečih gospodarstvenikov, ki jim je šlo za zmago načela *laissez faire* pa tudi prakse — upali so v tovarne pripeljati precejšnje število strokovno sposobnih obrtniških pomočnikov — ni popuščal, saj je povsod v Evropi naraščal novi trend. Zato je vrhovna administracija v Avstriji formirala leta 1835 posebno komisijo, ki naj bi izdelala novo obrtno zakonodajo. Po enajstletnem delu, študiranju, poizvedovanju, razpravljanju pro in contra je leta 1846 dokončala svoj osnutek. Previdnost pri delu, če naj tako označimo to počasnost in omahovanje, razumemo bolj, ko si ogledamo nekaj števil. Zgodovinarji namreč navajajo, da je leta 1831 doseglo število v obrti zaposlenih Avstrijcev številko 600.000, leta 1847 celo prek 780.000, temu nasproti pa da število vseh fabriških koncesij ni preseglo številke 10.000. Da je včasih pod zaščito fabriške koncesije delalo tudi le po 10—15 delavcev, smo že videli, da pa jih je proizvajalo tudi po več stotin, tudi vemo. Obrtniški način proizvodnje se je pravzaprav širil, čeprav se je v nekaterih strokah že čutil vpliv modernizacije: zaradi napredovanja volnene in bombažne industrije se je zmanjševalo število obrtniških suknarjev, suknostrizcev in barvarjev. V Avstriji je nazadovalo število le-teh od okrog 11.000 v letu 1831 na nekako 6400 v letu 1847. Do leta 1830 in še čez so v dednih deželah proizvedli 80 % sukna in drugih volnenih izdelkov v obrtnih delavnicah, potem pa je obrtna proizvodnja pričela hoditi rakovo pot, kajti v istem času je naraslo število tovarn na Češkem od 118 na 526, na Moravskem celo od 33 na 526. Moravska je bila sploh središče volnene industrije, saj so tod proizvedli 45 % vseh industrijsko produciranih suken. Neka brnska firma je s svojimi tisoč delavci sploh veljala za največjo trvdko na kontinentu. Usnjarska industrija v Avstriji je v teh časih kmalu imela približno 50 tovarn, vendar je največja imela komaj 40 delavcev.⁴⁴⁸

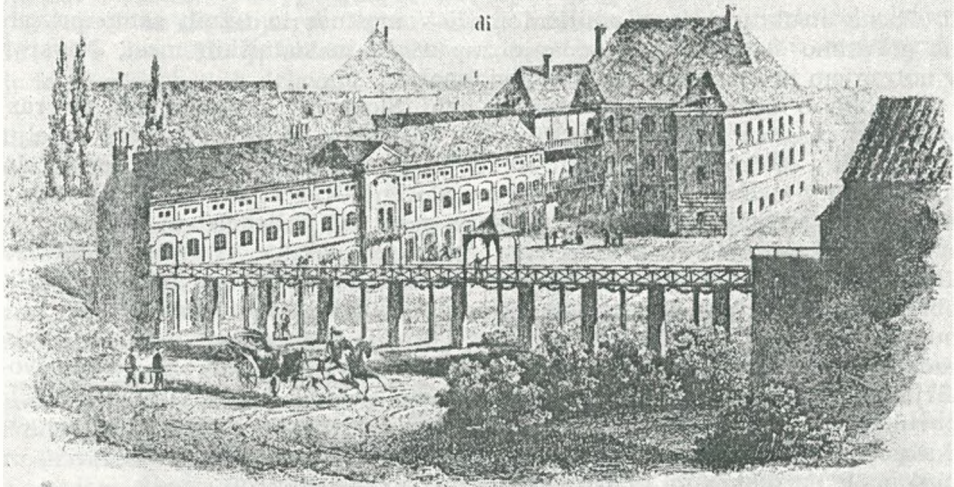
Komisija je opozorila, da je prejela iz vrst obrtništva presenetljivo malo impulzov in nasvetov glede reformiranja obrtnega reda. Obrtniki so hoteli ostati pri starem, čeprav so vedeli, da jih industrija tolče na področju proizvodnje, ne pa na področju pravnega statusa. Vsi so na svoje oči videli, da so statve, ki proizvajajo za založnika, spričo cenejše in množične proizvodnje tovarn pričele polagoma ustavljati svoje delo, da je konfekcija oblek, perila, obutve in podobno stisnila v kot dolgo vrsto šivilj, krojačev, čevljarjev, da so kovane žeblje vse hitreje spodrivali industrijsko izdelani žičniki, da so parni stroji pričeli nezadržno uničevati vodne pogone. Vendar so kljub vsemu upali, da bodo s konservativnim obrtnim redom kolikor toliko zadovoljivo rešili svoje najtežje probleme. Njim nasproti so privrženci gospodarskega liberalizma trdili, da bo prebivalstvu potrebno obrtništvo prav gotovo obstalo

⁴⁴⁷ Slokar, *Geschichte*, str. 126—142.

⁴⁴⁸ Alois Brusatti, *Österreich am Vorabend des industriellen Zeitalters (1792 bis 1848)*, prim. *Die Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, str. 139—140.

Fabbrica di cuojo e di oggetti di pelle, di finimenti da cavallo ecc.

di

Cristoforo Neuner a Klagenfurt e Trieste.

Onorato dalla visita di S. M. l'Imperatore.

Reklamni letak tovarne usnjenih izdelkov Christofa Neuerja v Celovcu iz leta 1854. Letak je v italijanščini in namenjen italijanskim kupcem

in primerno dobro uspevalo, da pa se bodo morali vsi tisti obrtniki, ki imajo skrajno šibko finančno osnovo ali ki so odvečni, ker proizvajajo na malo prav tisto blago, ki ga producira industrija na veliko, preusmeriti v druge poklice, ker je popolnoma jasno, da industrija, ki je v zagonu, ne more in ne bo popustila v korist konkurenčnih obrtnikov niti za ped. Obrtniki so se sklicevali na tradicijo, industrijci so gledali v perspektivno bodočnost in se sklicevali na svoje cenene proizvode.

Podobno avstrijskim zgodovinarjem, ki trdijo, da še danes nimajo obsežne in temeljite zgodovine obrtništva od ukinitve zapore v Evropi dalje do zakona o obrtnem redu, ki je izšel 1859 in je pričel veljati v naslednjem letu (gre skoraj za pol stoletja), moramo tudi mi ugotoviti, da bi še kako potrebovali podobno študijo. Zato se omejujemo na tekst, ki obdeluje zgodovino rokodelstva v Ljubljani.

Francoski vzorec obrtne svobode se je glasil: Vsakdo, ki se prijavi za plačevanje obrtnega davka, prejme dovoljenje za opravljanje obrti. Avstrija je potem odstopila od tega načela z izjavo, da je podelitev obrtne pravice pridržana pristojni oblasti. Kot odpravljene so veljale le realne obrti.

Cehovski sistem povezave je bil zelo trdoživ. Niti Francozi niti spet Avstrijci za njimi niso mogli iztebiti cehovskih navad. Na primer: Ohranjena cehovska knjiga ljubljanskih jermenarjev ima vpise brez sleherne prekinitve od leta 1700 do leta 1860; ljubljanski knjigoveški ceh je še v letih 1827, 1832 in 1843 sprejemal nove člane. Sicer pa to ni nikomur škodovalo niti nikomur kaj

prav posebno koristilo, saj je šlo za povezavo v obliki nekakšnega staromodnega društva. Drugače je bilo seveda v 17. stoletju in preje, sicer pa še v prvi polovici 18. stoletja; takrat je bil ceh ne samo čvrsta poklicna organizacija, ampak tudi stanovska organizacija, ki je bila pomemben del celotne družbene strukture, da o politični moči v mestnih in tržnih samoupravah ne govorimo še posebej (zasedanje županskih in sodniških mest, članstvo v notranjem in zunanjem svetu in podobno).

Podobo o obrtništvu v manjšem delu Slovenije v desetletjih po razveljavitvi celinske zapore naj poživimo s poročilom okrožnega urada v Celju iz novembra 1845: »Razen v mestu (sc. Celju) je komerčnih obrti na deželi zelo malo. Celo v mestih Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec, Brežice in še bolj v mnogih trgih živijo meščani v glavnem samo od poljedelstva; obrtnost je zato nepomembna in se omejuje na najnujnejše poklice, ki redno pripadajo kategoriji policijskih obrti. Najpogostejša tudi na deželi sta od komerčnih obrti usnjarstvo in lončarstvo. Samo v navedenih mestih naletiš še na klobučarje, barvarje, pasarje in kleparje.«⁴⁴⁹ Poročilo je seveda površno, vendar le zadene osnovni ton glede stanja v obrtništvu celjskega okrožja: bolj životarjenje kot pa vodilna struktura. Pisec ni imel namena primerjati števila vseh obrtnikov s številom rudarjev in industrijskih delavcev, temveč je namen dosegel že s tem, da je citiral vodilne obrti, ki vse — z izjemo usnjarstva — niso imele perspektiv za razvoj v industrijo ali za zlitje z njo.

Revolucija na Dunaju v marcu 1848 je razburila obrtnike predvsem zaradi tega, ker so mislili, da bo zmagovita revolucija vpeljala popolno obrtno svobodo. Ljubljanski obrtniki so v svoji vlogi z dne 17. julija 1848, naslovljeni na ministrstvo za trgovino, opisali svojo stisko, prosili za zaščito in protestirali proti morebitni nameri, da se uvede obrtna svoboda. Zahtevali so, naj se število obrtnih delavnic ne pomnoži, da se omejijo dovolila na krajevno potrebo, naj se odpravijo proste obrti in naj se zatre šušmarstvo.

V letih 1854 in 1855 je ministrstvo za trgovino poslalo deželni vladi v Ljubljani osnutke za vseavstrijski obrtni zakon. Načrt iz leta 1855 je bil koncipiran zelo liberalno. Pri posvetovanju so se močno slišali glasovi, da s tem zakonom uvajajo možnost, po kateri bodo nepremožni obrtniki obubožali in postali proletarci, premožni pa se bodo polastili obrti, jo s tem povečali in delali s pomožnimi delavci. Vendar je na koncu posvetovanja deželna vlada le osvojila osnutek zakona. Tudi zbornica za trgovino in obrt se je izrekla soglasno za obrtno svobodo. Končno so konec leta 1859 tudi na Dunaju sprejeli osnutek, ki je postal zakon z veljavo od leta 1860 dalje. S tem so vsa trenja med obrtjo in industrijo prenesli s pravnega na ekonomsko področje in desetletja trajajoči konflikti, ki jih je povzročala obrtiška konservativnost, so bili s tem precej razrešeni.

Določene obrti so po številu članov precej nazadovale in res obubožale, na primer suknjarji, tkalci, klekljarice in podobno, zato so pa nastajale nove obrti s področja mehanike in tehnike sploh, dalje stanovanjske opreme itd. Sicer bo še najbolje, da nihanja v številu obrtnikov dokumentiramo z nekaj številkami. Ob ustanovitvi Ilirskih provinc leta 1809 je bilo v Ljubljani 192 mojstrov in 249 pomočnikov (skupaj 441), ob ukinitvi leta 1814 pa mojstrov 288, pomočnikov znatno manj le 130 (skupaj 418). Posledica francoskega sistema obrtne svobode je bila ta, da se je število pomočnikov zmanjšalo skoraj za 50 %, ker je prav ta polovica prosila za mojstrovstvo in ga seveda

⁴⁴⁹ AFM, Commerz Acten, fasc. 17.

prejela. V splošnem je število v tem kratkem času nazadovalo za 5,2 %. Podatki se nanašajo na 25 poklicev. Posledice deflacijske valutne reforme leta 1816, let lakote 1815—1817 in depresije po ukinitvi celinske zapore so se med ljubljanskim obrtništvom pokazale v tem, da so leta 1820 registrirali v tistih 25 poklicih le še 158 mojstrov. Zmanjšanje je znašalo kar 45 % v primeri z letom 1814! Po letu 1820 je oblast prešla na drugačen sistem popisov; registrirala je le število obrtnih delavnic. Nihanje je bilo takšnote:

Leto	1820	1822	1837	1840	1844	1851	1859	1860
St. del.	240	260	302	292	352	291	347	388

Tabela zajema obrtne delavnice za 38 poklicev. Če pomislimo, da je leta 1809 imela Ljubljana 10.000 prebivalcev in da je to število naraslo do leta 1860 za 115 odstotkov (21.539), potem je število delavnic naraslo le za 88 odstotkov; čevljarji in krojači so ostali v premem sorazmerju s številom prebivalstva, medtem ko je število tkalcev padlo za 75 odstotkov.

Stara praksa, da so določene obrti od časa do časa razglasili za komerčne, če so bile pred tem policijske, se je nadaljevalo vse do štiridesetih let 19. stoletja. Na primer čevljarstvo, ki je bila policijska obrt, so leta 1846 razglasili za komerčno. Zakaj? V nekaterih krajih, zlasti v Trziču, potem v Kamniku, Škofji Loki in Kranju so se čevljarji že precej pred tem letom lotili serijske proizvodnje in s tem blagom prodirali v Ljubljano in druge kraje; počasi so si organizirali nekakšne zaloge ali magazine in od tod razpečevali cenene čevlje. Protesti ljubljanskih obrtnikov niso zalegli, ker so organizirane in napredne akcije zunanjih proizvajalcev bile docela zakonite, ljubljanski čevljarji pa si kolektivnega nastopa še niso mogli privoščiti.⁴⁵⁰

Ko je pričela funkcionirati železniška zveza do Ljubljane, si našel v ljubljanskih trgovinah vse več češkega, dunajskega in sploh spodnjeavstrijskega blaga, ki je bilo fabriško izdelano in zato ceneje, poleg tega se je uveljavljala tudi konfekcija. Vsi takšni in podobni pojavi so se strnili v proces, ki je trajal precej časa in je določene obrtniške poklice stiskal v kot, jih gnal v obubožanje. Zato nismo prav nič presenečeni, če so mnogi izmed takšnih obrtnikov postali vneti člani delavskih izobraževalnih društev, ki so se pričela ustanovljati konec šestdesetih let in so temeljila na Lassalovih predstavah o socializmu.

S tem pa se tudi v razvoju industrije in družbe na Slovenskem začinja novo obdobje.

⁴⁵⁰ Ivan Slokar, Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860, B, Razdobje od ukinitve cehov do ustavnosti (1809—1860), str. 1—16 (Tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljane, Ljubljana).

[Faint, illegible text, possibly a header or introductory paragraph]

[Faint, illegible text, possibly a section header or sub-paragraph]

[Faint, illegible text, possibly a paragraph]

[Faint, illegible text, possibly a paragraph]

[Faint, illegible text, possibly a paragraph]

[Faint, illegible text, possibly a paragraph]

[Faint, illegible text, possibly a paragraph]

Seznam osebnih imen*

- Abel Wilhelm, 40
Ahacel Matija, 190, 191
Albers Viljem, 204
Aljančič Tomaž, 60
Ambrož Mihael, 201, 249
Ambrožič, 59
André Ernest, 207
Andreaš Miha, 54
Andrejka Rudolf, 250
Andrieu Friderik Bruno, 224
Apfaltrer, 37
Apfaltrer, 189
Apih Elio, 54, 136
Arko Mihael, 162
Arnold, 20
Arnstein Adam Izak, 206, 207, 209, 210, 214, 247
Aron, 169
Arrivabene, 52
Aspdin, 252
Attemsi, 55, 56, 212
Atzl Jožef, 210, 232
Auersperg, 41, 133, 161, 176, 212, 251
Auersperg Jožef, 213
Ausenik (Ostenik) Primož, 111
- Bachinger Karl, 198
Balant Anton, 68
Balletti Jakob, 135
Baletti, 219
Barle Matevž, 111
Bartolotti Matija, 91
Basso Ivan, 133
Bastanzi Anton, 115
Baš Angelos, 37, 130, 221
Baumgartner Ivan, 191, 210, 211, 213
Baumgartner Jožef, 213
Baumgärtl, 194
Becker Jakob, 94
Becker W. A., 252
Becher Johann Joachim, 17
Benedetti Andrea, 207, 208
Benedičič Matevž, 88
Benkovič Ivan, 134
Bergant Ivan, 134
Bessemer, 226
Biedermann Mihael Lazar, 206
- Blaich Fritz, 13, 14, 15, 17, 103
Blaznik Pavle, 44, 48, 59, 78, 86, 87, 105, 129
Bleiweis Janez, 190
Bodlaj Luka, 88, 193
Bogataj Leopold, 59, 60, 91, 111, 129
Bolza, 23
Bonaczy Bonazza Anton, 125
Bonn Mich., 36
Borchardt Knut, 181
Borghi Franc, 120, 124
Borland, 193
Bozzini Michelangelo, 135
Bozzini, 118, 174
Braudel Fernand, 15
Brautz Peter, 130
Brentano Ivan Anton, 208, 209, 214
Brentano, 51, 52, 247
Bressani Luigi, 165
Breznik Anton, 54
Britovšek Marijan, 171
Brolih Matija, 97
Bruck Karel Ludvik, 184, 188, 195, 208, 210, 214, 215, 222
Brucker, 208, 210
Brunner, 218
Brusatti Alois, 15, 180, 184, 254
Bucelleniji, 50
Buchscheiden, 101
- Casali, 219
Castagna Matija, 246
Cavalari, 142, 161
Cech (Čeč?) Andrej, 133
Cerar Vdova, 124
Cervani Giulio, 208
Chiozza C. L., 136, 208, 209
Christallnigg, 150
Christian Matija, 46
Cigler Boštjan, 130
Cimaroli, 52
Clapham J. H., 181
Clary, 123
Codelli Avguštin, 45
Codelli Peter Anton, 19, 28, 42, 45, 46, 49, 59, 150
Colbert Jean Baptiste, 13, 15, 26, 185

* Seznam osebnih in krajevnih imen je sestavil mag. Zdenko Čepič.

- Cosmanos, 61
 Cossar Ranieri Mario, 130, 131
 Cromwell Oliver, 13
 Czeike, 191
- Čebul Jernej, 46, 48, 59, 60, 88, 123, 124
 Černe Franc, 200, 214
 Čiček Ivan Mihael, 128
- Debevc Jožef, 202
 De Gerardi Tomaso, 18, 19
 Demšar, 42
 Demšar Martin, 68, 88, 89
 Demšar Matevž, 47, 48, 53—55, 88, 89
 Demšar Simon, 68, 88, 89
 Denhofer Ivan Mihael, 111
 De Pitoni Franc, 32
 Dermote, 148
 Despot Miroslava, 116, 196
 Desselbrunner Jožef, 52, 59, 91, 116, 117, 168
 Dickmann Evgen, 209
 Dietrich, 176, 214
 Dolenc Luka, 49, 87
 Domian Anton, 56
 Domino Franc, 45
 Dreo Aleksander, 215
 Dupré Jožef, 192
 Dutilh, 191, 208
- Ebmer Samuel Franc, 132
 Edenburg, 42
 Egger Maks Tadej, 149, 150, 157
 Eichhorn F. L., 123
 Erceg Ivan, 24, 37, 134
 Eskeles, 206, 207, 209, 210, 214, 247
- Fabriotti Franc, 191, 212
 Fanzo Oswald, 117, 118
 Fanzo Ožbolt Anton, 59
 Ferjan Jakob, 68
 Ferz Simon, 56
 Fischer Jasna, 8
 Florian Karl, 236
 Flörentreich, 212
 Folijs, 168
 Fontana Carlo Antonio, 207
 Fontana Carlo D'Ottavio, 207, 210
 Foramitti, 251
 Frémy, 215
 Friedrich Ivan, 213, 240
 Fritz Leopold, 175
 Fuchs, 162
- Gall, 168
 Galle Franc, 211
 Gallenfels Jožef, 111, 130
 Gallenberg, 52
 Gantar Ivan, 242
 Gasser Peter, 52
 Gašperšič Joža, 105, 141, 142, 148
 Gentile Moša, 94
- Gestrin Ferdo, 40
 Gayer Janez Jurij, 76
 Geymüller, 206, 207
 Gianichesi, 208
 Gide Charles, 171
 Globočnik Jožef Adam, 145, 191
 Globočniki, 148
 Gogala Miha, 68
 Gogala Štefan, 68
 Goldenstein F. Kurz, 163, 240, 245, 247, 249
 Golia Modest Ludovik, 30
 Gollimayr Anton, 101
 Gollner Valentin, 59
 Golob Jurij, 111
 Goritschnigg, 236
 Gorup Jožef, 210, 222
 Gostiša Matija, 54
 Goszleth, 250
 Gotscher Jožef, 239
 Gottsbacher, 233
 Götz, 248
 Grilc, 251
 Gritzner Max. Joseph, 138
 Grohmann Franc, 239
 Grošelj Franc Tomaž, 48, 53, 54
 Großlji, 148
 Gruber Gabrijel, 129, 192
 Gruber Matevž, 140
 Gruden Primož, 56
- Hacquet Balthasar, 150
 Hamerlič Tomaž, 101
 Harb Jakob, 169
 Harmann Jožef, 124
 Hartnagel, 214
 Hauffen Jožef, 215
 Hayderer Jurij, 124
 Heimann (Heymann) Gustav, 215
 Henckel-Donnersmarck, 222
 Henderson W. O., 181
 Henning Friedrich-Wilhelm, 181
 Herbert Ivan Mihael, 123, 134, 169
 Hermann, Ritter Benedikt Franz Johann, 42, 52, 78, 85, 134, 145
 Hingerle Dominik, 46, 47, 115
 Hingerle Hans, 46
 Holzer Karel, 212
 Homan Andrej, 68
 Horak Ivan, 246
 Hornigk Philipp Wilhelm, 17, 27
 Hribernigg, 193
 Hubegg, 111
 Huber Franc, 46
 Huber, 142
 Hubmershofen Tobija, 150
 Hueber, 42
 Hudovernik Primož, 89, 213, 215
 Hülbert, 111
- Iskra Mara, 108
 Iskra Mate, 108

Jabornig, 90, 91
Jabornigg Andrej, 162
Jabornigg Ignac, 162
Jamnik, 129
Janežič, 42
Japelj Jurij, 54
Jaric Matija, 224
Jelovšek Jurij, 49
Jelušič, 219
Jenko Jože, 198, 251
Jenko Jenkensheim, 48
Jenko Jožef Jenkensheim, 68, 87, 88
Jenko Jurij Jenkensheim, 68
Jenko Marija Neža Jenkensheim, 88, 89
Jugovic Anton, 224
Jugovic Franc Simon, 54, 88, 89
Jugovic Ivan Tomaž, 41, 42, 48, 49, 54, 87
Jugovic Jakob, 68
Jugovic Niklas, 68
Justi Johann Heinrich Gottlob, 17

Kahlberg, 168, 231
Kalister Janez, 210, 222
Kanc Ivan Kristijan, 191, 194, 213
Kanduč Gašper, 89, 210, 211, 212
Kapus, 88
Kappus Anton Avguštin Pilhelstein, 133, 168
Kastelic Janez Krst., 31
Känel, 123
Kennedy, 58
Kermavner Anton, 54
Kersnik Janez, 190
Kinsky Jožef, 23
Klander Simon, 133
Kleinmayr Ignac, 191
Klíma Arnošt, 61
Klun, 111
Knerler Franc Filip, 84
Kobe-Arzenšek Katarina, 115, 120, 236, 237
Köfiller, 123
Kogelnik Jožek, 110
Kokal Jakob, 54
Kokal Miha, 54
Kampoš, 218
Kordič, 162
Korne Jurij, 68
Korner Andrej, 119
Koropec Jože, 37, 44
Korošec Branko, 35
Kos Franc, 212
Košir, 193
Kotnik France, 101
Kozler, 210, 211, 248
Kozler Franc Jakob, 211
Kozler Ivan, 212, 213
Kozler Jožef, 213
Kozler Peter, 213
Kozlerji, 211
Kozulič, 222
Krechtler, 23
Krenner Alois, 236

Krenner Franc, 236
Körösi, 233
Kresal France, 115, 237
Krisper Anton, 191
Krisperji, 212, 213
Krupp, 180
Kulišer Josif, 13, 58
Kulnik, 150
Kumar Tomaž, 75, 132, 192
Kumerdej Ivan Peter, 97
Kunčnik, 122

Labrousse Ernest, 15
Lamberg Franc Adam, 118
Lamberg Leopold, 31
Langus Matevž, 211
Laurin, 221
Lazzarini, 161
Legender, 185
Leitenburg Karel Anton, 170
Leskovec Antoša, 87, 243
Lesseps, 208
Letner Jožef, 155
Lianni Peter, 46
Leykam, 217
Lipovc Blaž, 54
Lisac Ljubomir Andrej, 190
List Friedrich, 183, 188
Lobkowitz, 23
Lokar Simon, 89
Luckmann Elizabeta, 162
Luckmann Jožef, 159, 215, 228
Luckmann Lambert Karel, 121, 211, 212
Luckmanni, 215
Lučaunik Viktor, 226
Lukančič, 48
Lusner, 213
Luzzato Gino, 55
Luzzatto, 94
Lužar, 59

Maček Jože, 133
Mahr, 191
Majes Stanko, 131
Malič Andrej, 215
Mallner Andrej, 191, 213
Marrat, 219
Marinčič Kristof, 174
Marinič Andrej, 124
März Eduard, 216
Matis Morhart, 180
Maurer Franc, 125, 213, 240, 251
Maurer Hubert, 36
Mayer Emmerich, 215
Mayer Ivan, 192
Mayer Jakob, 213
Medič Karel, 132
Medler, 130
Menaše Venturo Gentile, 118, 124
Merl Ivan, 135
Meticke, 208, 249
Metzner, 236
Meyer Franz Martin, 48

- Mihevc Jakob, 68
 Mihič Marija, 109
 Mikič Miha, 68
 Millesi Ivan, 56, 175
 Millesi Izidor, 57
 Millesi Matija, 57
 Millesi Simon, 57
 Milpacher, 115
 Minařik Franc, 125, 239
 Minerbi, 208
 Mlakar Ivan, 242
 Mlinar Ivan, 34, 252
 Mohorič Ivan, 49, 93, 95, 99, 157, 162, 167,
 198, 218, 242, 250
 Moline, 178
 Moline William, 192, 193, 237
 Molk Uršula, 85
 Mondolfo, 208, 210
 Moro, 120, 178, 231, 236
 Morpurgo Anselm, 117, 124
 Morpurgo Lazar, 208, 210
 Morpurgo, 94, 169, 207
 Morton Frederic, 184
 Moser Adolf, 238
 Mrak Jožef, 165, 189
 Mrcina, 42
 Mulc, 42
 Mulej Franc, 121
 Mulle Ivan Jurij, 211
 Mühleisen Arthur, 215
 Mühleisen Ivan, 186, 190, 199, 213
 Müller Avguštín Henrik, 119
 Mussolin, 94
- Nagode Neža, 85
 Nastran Matevž, 68
 Neuer Christof, 255
 Neumann, 213
 Neumann Stefan, 213, 246
- Oberman, 251
 Oblak Franc Janez-Wolkensperg, 48, 59
 Obreza Franc, 46, 47
 Ogrin Rafael, 32, 35, 38, 49, 105
 Oman Niko, 89
 Orožen Janko, 37, 125, 129, 250, 253
 Österreicher, 53
 Otruba Gustav, 172
- Pagliaruzzi, 89
 Pahor Miroslav, 192, 226
 Pajk Jurij, 190, 194
 Pamffy Anton, 206
 Pamffy Terezija, 206
 Pantz Ignac, 194, 224
 Parente, 207, 210
 Partel, 136
 Partner, 218
 Parz Anton, 192
 Pelican, 246
 Peračnik Gašper, 68
 Perr Matevž Franc, 48, 55, 59, 132
- Péreire Izak, 215
 Pesjak Simon, 191
 Petz Leopold, 91
 Pfeffer Aleksander, 238
 Polaj Andrej, 56
 Pichler Jožef, 50
 Pincherle Izak Rafael, 119, 124
 Pinhak Jožef, 133, 168
 Pibrovci, 148
 Plavci, 148
 Pleiweis Valentin, 236
 Pogačnik, 129, 194
 Podlipnik Matevž, 68
 Podlipnik Miha, 68
 Pogatschnigg, 236
 Polaj Karel, 56, 213
 Polaji, 211
 Polak, 134
 Polster Franc, 134
 Pongratz Oskar, 202
 Pongratzi, 271
 Poschinger Valentin, 224
 Poskočil, 219
 Postl Carl, 244
 Potočniki, 148
 Pothorn Ivan, 212
 Prašnikar Alojz, 213, 252
 Premuda, 222
 Prešeren Tomaž, 54
 Pribram Karl, 22, 49, 72, 89, 123, 156, 174,
 178, 169—174
 Primožič Mihael, 214
 Prunner Krištof, 14
 Puhar, 113
 Pušin Hanže, 68
 Putzer, 215, 229, 230
- Rakovec-Raigersfeld Franc, 16, 18—20, 35,
 37, 44, 48—50, 52, 58, 64, 67, 69, 70, 71,
 104, 108, 115, 116, 122, 168, 211, 234
 Ranzingerji, 240
 Rauscher, 150
 Rayer, 53
 Reja Ludvik Anton, 46, 48, 59
 Rephun Ivan Franc, 46
 Ressel Jožef, 194, 207
 Reš Primož, 111
 Revoltella Pasquale, 207, 208, 210, 214, 222
 Revoltella, 55
 Reyer Alojz, 175, 236
 Reymann Gustav, 212
 Ribano Hijacint, 135
 Ribnikar Peter, 60
 Ricardo David, 181, 185
 Rigoni Franc, 45
 Riedlinger Martin, 195
 Riste Charles, 171
 Ritter Hektor De Zahony, 239
 Ritter Ivan, 55
 Ritter Viljem, 238
 Röchling, 180
 Römer, 35

- Rosenberg Philipp, 18, 19
 Rossmann, 246
 Rössman Anton, 120
 Rössman Janez, 120
 Rosthorn Matevž, 209
 Rosthorni, 59, 192, 207, 209, 224, 229, 251
 Roth Günter D., 13, 105, 180, 183
 Röthel, 251
 Rothschild Salomon M., 206, 207, 210, 222
 Rothschildi, 214
 Rozenberg D., 13, 171
 Ruard, 47, 50—52, 90, 142, 151, 161, 191,
 197, 212, 220, 226, 228, 229
 Ruard Valentin, 59, 90, 91, 116, 117, 146,
 147
 Rudež, 212
 Rudolph, 37
 Runk Ferdinand, 244
- Sam Jožef, 36
 Samassa Albert, 215
 Samassa Anton, 215
 Samassa, 246
 Sartori Franc, 191, 252, 253
 Sartorio, 208, 210
 Savary Des Brulons, 58
 Savary Jacques, 58
 Savič Stanislav, 171
 Scheinigg Martin, 101
 Scheliessnig Jakob, 187, 188, 190, 197
 Schell Schellenburg Jakob, 28, 42, 45—47,
 49, 59
 Schellenburg, 115
 Schick, 214
 Schmidt Vlado, 110, 189
 Schober Jožef, 56
 Schrey Anton, 249
 Schröder Wilhelm, 17
 Schubert Kristijan, 48
 Silbernagel, 53
 Schwarz Franc, 47
 Schwarz, 213
 Schwingshakhel Ivan, 201
 Scopoli, 192
 Segale Dominik, 94
 Seiler Anton, 243
 Seip Marija Ana, 112
 Senica Jožef, 224
 Setnik Jakob, 133
 Seunig Jožef, 191, 211
 Seunig Vincenc, 212
 Seunigi, 215
 Silbernagel Jožef Lovro, 148, 150
 Silva Anton, 124
 Sina S. Simon, 206, 214
 Sina S. Jurij, 206, 207
 Sinibald, 174
 Slokar Ivan, 47, 59, 76, 104, 116, 125,
 130—133, 136, 189, 204, 237, 238, 251,
 257
 Slokar Johann, 169, 170, 173, 186, 191, 192,
 196, 197, 200, 254
 Smettau, 48
- Smith Adam, 181, 185
 Smole Mihael, 191
 Smuk Simon, 214
 Socher Franc Anton, 176
 Socher Karl, 217
 Solanin (Selanin?) Ludvik, 49
 Sombart Werner, 35, 58, 124, 135, 250
 Sonnenfels Joseph, 18, 188
 Souvan Franc, 191
 Srbik Heinrich, 56, 162
 Stametz, 206, 207, 209
 Stareti, 214
 Starhenberg, 123
 Steinauer, 213
 Steinberg Franc Anton, 31, 35, 165
 Steiner G. Fritz, 216
 Steiner Melchior, 206
 Steiz, 168
 Stenberger, 203
 Stephenson, 181
 Sticklberger Jožef, 119, 124
 Stigeler Tadej, 51
 Stinnes, 180
 Strieder Jakob, 162
 Struggl, 167, 235
 Struppi, 35
 Strzelba, 136
 Stržek Anton, 111
 Stumm, 180
 Stupan, 44
 Svetina Hanže, 68
 Svetina Jakob, 68
 Svetina Nace, 68
- Šašel Franc Ks., 101
 Semerl Andrej, 36
 Semerl Jožef, 35, 36, 189
 Semerl, 189
 Šifrer Živko, 104
 Sorn Jože, 3, 5—8, 16, 17, 19, 40, 45, 50, 56,
 59, 60, 71, 107, 122, 131, 133, 148, 165 do
 167, 189, 192, 200, 213, 217, 218, 231, 235,
 248, 249, 251, 252
 Šoškič Branislav, 13, 171
- Tacco Franc, 118, 119, 133
 Tamoro Attilio, 207
 Tappeinner Andrej, 240
 Tausch Joseph, 167
 Terpin Edmund, 215
 Terpinc, 181
 Terpinc Anton, 60, 237
 Terpinc Blaž, 60, 236
 Terpinc Fidelis, 211—213, 215, 217, 236
 Terpinc Jurij, 68
 Thurni, 148, 226
 Thys Ivan, 59, 63, 109, 117, 123, 124, 169,
 177, 119—121
 Tichy, 191
 Tič Jožek, 110
 Tičar Janez, 54
 Toman J., 134
 Tomani, 148

- Tomšič Franc, 54
 Tomšič Jurij, 54
 Tomšič Lovrenc, 54
 Tomšič, 46, 150
 Tönnies Gustav, 202, 204
 Treue Wilhelm, 13, 180
 Tschinkl, 248
 Tunner Peter, 191, 192
 Turtltaub Franc, 56

 Uhlich Gustav, 214
 Ukmar, 236
 Umek Ema, 36, 37, 38, 40, 171
 Unger Karoline, 171, 172
 Urban Franc, 130
 Urbančič, 161
 Urbas Andrej, 54
 Urbas Janez Anton, 54, 64
 Urbas Janez Krstnik, 54, 55
 Urbas Jurij, 53, 54
 Urbas Matevž, 54
 Urbas Matija, 54
 Ursinij Ivan Blagaj., 118

 Valant Milan, 133
 Valenčič Vlado, 40, 41, 45, 75, 125, 171, 237, 239, 246, 248, 249
 Valvasor J. V., 33, 147
 Veier Jakob, 246
 Venini, 52
 Verbič Marija, 85, 125, 157, 162, 166
 Vilfan Sergij, 14, 26, 40, 44, 56
 Vilhar Srečko, 191, 226
 Vivat Benedikt, 239—241
 Vodopivec Peter, 8
 Vodnik Valentin, 189
 Vögheler Ivan Jurij, 135
 Von Perizhoffen Carl Seyfrid, 27, 70
 Vraz Stanko, 54

 Wagensperg, 19
 Wagner Jožef Friderik, 211
 Waldstein, 123
 Waldtreich Caharija, 45
 Warnus Matija, 46, 47
 Weber, 42
 Weber Johann Peter, 19
 Weber Max, 13, 86

 Webern Jožef, 59
 Wehler Hans-Ulrich, 181
 Weiss Ivan, 84
 Weitenhiller Friderik, 59, 116
 Wellens, 58
 Werndl Jožef, 102
 Werpoorten, 58
 Werteimstein Leopold, 206, 207, 214
 Wieland, 214
 Wiessner Hermann, 100, 145, 150, 167, 209, 218, 220, 235
 Windischgrätz, 240
 Witine Hanže, 68
 Wolbing Florijan, 175
 Wollheim, 214

 Zanetti Jurij, 123
 Zergoll Franc, 45
 Zescho Valentin, 136, 213, 215
 Zois, 45, 59, 88, 139, 140, 145, 150, 151, 157—161, 191, 212, 213, 220, 223, 224, 228
 Zois Michelangelo, 42, 45—47, 53—55, 146, 147
 Zois Serafina, 229
 Zois Žiga, 157
 Zorc Jožef, 116
 Zorn, 168
 Zupan Tomaž, 97
 Zurman, 94
 Zwanowetz Georg, 16
 Zwitter Fran, 104
 Zwitter-Tehovnik Dana, 159

 Žebot Andrej, 68
 Žebot Hanže, 68
 Žerjav Andrej, 54
 Žerjav Peter, 54
 Žerovec Jožef, 162
 Žerovic Jožef, 166
 Žerovnik Anton, 159
 Žigan Boštjan, 49
 Žigan Franc Jožef, 49
 Žigoni, 148
 Zontar Josip, 16, 27, 40, 42, 44, 48, 59, 60, 69, 89, 93, 95, 105, 124, 220
 Zontar Jože, 60, 89, 120, 136, 157, 236
 Zontar Majda, 31
 Žužek Ivan, 79

Seznam krajevnih imen

- Ajdovščina, 75, 131, 132, 178, 209, 234, 237
do 239
Aleksandrija, 21, 52
Almaden, 242
Amsterdam, 20, 25, 50, 162, 163
Anoritz, 233
Antwerpen, 58
Areh, 127, 128, 240
Aussee, 37
- Bajdiše, 148, 151, 152, 228
Bakar, 116, 120
Bazovica, 168
Begunje, 65, 68, 237
Beljak, 34, 105, 109, 147, 167, 199
Bela Peč, 142, 143, 148, 149, 161, 162
Bela pri Železni Kapli, 253
Benetke, 11, 12, 21, 22, 52, 60, 135
Beograd, 13, 18, 36, 37, 171
Bergamo, 57
Berlin, 13, 40, 86, 181, 206, 252
Bistrica na Dravi nad Beljakom, 253
Bistrica pri Kamniku, 49, 143, 149, 150,
153—158, 250
Bistrica-Retna, 142, 149
Bistrica Rož, 149, 151, 152, 203, 214, 228
Bitnje, 88, 89
Bled, 32, 60, 68, 78, 113, 237
Bleiberg, 167, 218, 235
Bochnia, 206
Bohinj, 32, 157, 158, 160
Bohinjska Bistrica, 139, 142, 143, 147—149,
151, 153—156, 158, 160, 161, 226, 227
Borovlje, 85, 101, 102, 134, 148—150, 175,
197, 224, 228
Boštanj pri Grosupljem, 116, 118
Bovec, 44, 104
Braslovče, 55
Bremen, 250
Breže, 117, 169
Brežice, 32, 34, 55, 129, 256
Brdo pri Kranju, 133
Brno, 196, 203—205
Budějovice, 206
Bunzau, 206
- Celje, 26, 37, 55, 80, 82, 89, 95, 105, 111,
125, 129, 198, 213, 232, 233, 235, 256
Celovec, 34, 54, 57, 59, 63, 78, 80, 82, 89, 95,
96, 100, 105, 109, 115—117, 119, 120, 123,
129, 131, 132, 134, 138, 145, 148, 167, 169,
175, 177, 189, 190, 196, 197, 199, 203, 209,
211, 222, 223, 235, 236, 248, 251, 253, 255
Ceneda, 115, 119
Cerklje, 132
Cerknica, 44, 127
- Čabar, 146, 148, 149, 153, 154
Čakovec, 199
Čatež, 36
Črna, 149, 167, 227, 230, 235, 253
Črnuče, 32, 130
- Devin, 44
Dobrunje, 214
Dol pri Hrastniku, 125, 232, 250, 253
Dol pod Ljubljano, 54, 210
Dolž pod Gorjanci, 127, 240
Doklavžovje, 56
Domžale, 41
Dorfarji, 88
Dornava, 80
Dovje, 113
Draga-Glažuta, 127, 240
Dravograd, 34, 37, 44, 250
Dubrovnik, 12
Dunaj, 11, 15—20, 22, 27, 28, 30, 34, 39, 41,
49, 50—53, 55, 56, 61, 65, 73, 76, 79, 101,
103, 108—111, 113, 123, 124, 143, 155, 159,
162, 169, 171, 176, 177, 181, 184, 186, 188,
189, 191, 194—198, 201, 203, 208, 214, 216,
218, 224, 226, 230, 243, 252, 256
Dunajsko Novo mesto, 204
Dvor, 56, 151, 154—156, 161, 165, 176, 194,
197, 204, 220, 226, 228, 230
Dvorska vas pri Begunjah, 251
Dürnstein, 34
- Eisenerz, 138
Eupen, 117
- Fara, 122
Feldsbach, 111
Foggio, 115

- Frankfurt na Odri, 16
 Fridberg, 110
 Friesach (Breže) 34
- Gitschtal, 193
 Glinje, 101
 Gloggnitz, 198, 203
 Gmunden, 206
 Gorica, 34, 36, 54, 57, 59, 78, 94, 105, 119,
 130, 162, 169, 170, 219, 238, 243, 246, 248,
 250
 Goričane, 56, 131, 212
 Goriče, 68, 175
 Goričica pri Mirnu, 116, 119, 124
 Gorjuše, 158, 159, 161
 Gornja Trebuša, 126
 Gornji Rogatec, 126
 Gospa Sveta, 78, 80, 119
 Gradac, 201, 227
 Gradec, 27, 42, 46, 60, 76, 78, 82, 107—110,
 113—115, 189, 191, 195—197, 217—219,
 224, 233, 241
 Gradiška, 124
 Graz glej Gradec
- Halle, 16
 Hamburg, 21, 22, 30, 40, 69, 97
 Hertberg, 111
 Himmelberg, 109
 Hódiše, 80, 231
 Hrastovec, 224, 233
 Hrastnik, 36, 125, 128, 193, 198, 210, 232,
 240, 250, 253
 Huje, 44
 Humperk, 80
 Hüttenberg, 138
- Idrija, 46, 54, 85, 162, 163, 165—167, 188,
 189, 192, 214, 240, 241
 Innsbruck, 205
 Izola, 248
- Jáchymov, 189
 Javornik, 125, 142, 147, 149, 151, 153, 155
 do 157, 160, 161, 223, 224, 227
 Jesenice, 90, 111, 134, 218
 Ježice, 32
 Jihlava, 108
 Josipdol, 127, 176, 240
 Judenburg, 78
 Jurklošter, 127, 239
- Kamen, 111, 116, 118
 Kamna Gorica, 141—143, 148, 149, 153 do
 155, 157, 164, 220
 Kamnik, 49, 54, 85, 132, 135, 161, 213, 214,
 253, 257
 Kanal, 116, 120
 Kaniža, 56
 Kapla, 235
 Kapla-Rebrca, 149
 Katschberg, 34
 Klagenfurt glej Celovec
- Knapovže, 162, 165, 213, 235
 Koče — Fridrihštajn, 128
 Kočevje, 41, 68, 80, 200, 211, 214, 251
 Kokra, 33, 151
 Konjice, 95, 96
 Koper, 191, 226
 Kostanjevica, 32, 40, 194
 Kostel, 109
 Kotmara vas, 236
 Kotoriba, 198
 Kožentavra, 101
 Köln, 181
 Kranj, 19, 31, 40, 44, 54, 87—89, 105, 120,
 136, 211, 236, 237, 257
 Kranjska gora, 133
 Krefeld, 180
 Krems, 49
 Kremsbrücke, 34
 Krka, 109
 Krmelj, 168, 231
 Kropa, 48, 49, 53, 105, 142, 143, 147—149,
 153—155, 157, 161, 211, 220, 227
 Krško, 36
- Labin, 207, 210
 Laibach glej Ljubljana
 Langerswald, 176
 Langerswald — Recenjok, 240
 Laško, 34, 80, 95, 109, 111, 114, 214
 Leipzig, 22, 35, 42, 56, 58, 150, 162
 Leoben, 130, 191, 224, 210, 232
 Lesce, 32
 Leše, 202, 209, 213, 231, 232, 251
 Liboje, 127, 130, 213, 239
 Linz, 22, 49, 110, 113, 170, 196, 199, 206
 Lipica, 149, 150, 157, 162, 168, 192, 193, 220
 Litija, 213, 235
 Ljubljana, 5, 8, 13, 14, 16, 18, 21, 26—28,
 32, 36—38, 40—42, 45—48, 53, 54, 63, 64,
 75—76, 78—80, 85, 93, 95, 104, 105, 107
 do 113, 115, 116, 118—120, 123, 124, 129
 do 136, 145, 146, 148, 157, 162, 163, 168,
 169, 171, 177, 178, 184, 189—191, 193, 195,
 197—199, 201, 202, 204, 209, 211—215, 217,
 218, 220—223, 232, 236—238, 240, 244,
 246—251, 255—257
 Ljubno, 194
 Lobnica pri Rušah, 126, 131, 132, 176, 214,
 239
 Loče, 151
 Log pri Logatcu, 240
 Log ob Sotli, 127
 Logatec, 31, 54, 85
 Loka, 34, 41
 Loka pri Zusmu, 127, 176
 Lokavec nad Laškim, 167, 234
 London, 20, 181, 192, 193
 Louvan, 19
 Lovrenc na Pohorju, 127, 151, 240, 241
- Macelj, 126, 127
 Manchester, 180

- Maribor, 21, 34, 37, 43, 44, 76, 80, 87, 89,
 95, 105, 125, 129, 132, 135, 167, 192, 199,
 203, 209, 218, 219, 248, 250, 253
 Marija Gradec, 128
 Marseille, 21, 52, 135
 Medborovnica, 101
 Medvode, 31, 79, 168, 212
 Mekinje, 132, 252
 Mengeš, 214
 Metlika, 31, 32
 Mežica, 227, 230, 235
 Miren, 119
 Mirna Peč, 129
 Mislinja, 142, 145, 149—151, 153, 155, 157,
 161, 162, 197, 223, 224, 228, 230
 Mlinare, 149
 Mojstrana, 147, 149, 151
 Mokronog, 168
 Moste (pri Žirovnici), 30, 32, 226
 Mozirje, 114
 Mrzla Draga, 127
 Muta, 89, 140, 142, 151, 223, 230
 München, 13, 35, 58, 105, 162, 180, 181

 Nabrežina, 24
 Naklo, 54
 Nedelišče, 56
 New York, 184
 Novo Celje, 214, 243
 Novo mesto, 31, 32, 80, 111, 129
 Nürnberg, 21

 Odesa, 221
 Oglej, 44
 Ojstro nad Trbovljami, 213
 Olimje, 126
 Oplotnica, 128, 129, 142, 151, 213, 230
 Ormož, 95, 96, 199
 Otoče, 68
 Oxford, 35

 Pariz, 15, 207
 Pasjek, 151, 154, 155, 156, 161
 Pazin, 176
 Pečovje, 200—202, 218, 230
 Pečovnik, 232
 Petersburg, 42
 Piran, 191, 226
 Pivka, 213
 Plajberg, 101
 Planina, 32, 35
 Plavž, 147—149, 153
 Pliberk, 187, 235
 Plzen, 30
 Podgora pri Gorici, 131—139, 239
 Podgora pri Trbovljah, 101
 Podgrad, 176
 Podljubelj, 149, 150
 Polhov Gradec, 68, 80
 Poljane nad Skofjo Loko, 113
 Poljčane, 130, 233, 234
 Podravje, 174
 Področja, 149

 Ponikve (na Dolenjskem) 201, 226, 227
 Ponoviče pri Litiji, 214, 248
 Postojna, 8, 31, 32, 222
 Pordenone, 130
 Portorož, 191, 226
 Pozabljeno, 142, 143, 147, 149
 Prabesinje, 236
 Praga, 76, 176, 191, 196, 201, 204, 205, 215
 Pragersko, 198, 199
 Prebold, 178, 200, 202, 210, 237, 238
 Prevalje, 200—202, 209, 218, 224, 230, 231,
 250
 Pšata (Pri Dragomlju), 30
 Ptuj, 34, 37, 47, 50, 55, 80, 89, 95—97, 109
 do 111, 113, 121, 129, 135, 219

 Rabelj, 167, 234, 235
 Radeče, 131, 132, 212
 Radgona, 34, 80, 111
 Radovljica, 47, 68, 85, 237
 Radovna, 147, 149, 160, 161
 Rakovec, 176
 Ravne, 226, 227
 Razdrto, 30
 Recenjak, 127, 176
 Regensburg, 30, 97, 162
 Reka, 11, 19, 20, 22, 24, 32, 37, 41, 43, 45,
 50, 52, 58, 59, 97, 105, 115, 132, 135, 163,
 168—171, 200, 221, 246
 Renke, 36
 Resnik, 101
 Ribnica, 41, 126
 Riže, 162
 Rogatec, 80, 219
 Rotterdam, 25
 Rož, 120
 Rožek, 80, 119
 Ruše, 127, 239

 Salzburg, 159, 205
 Sava, 50, 52, 90, 117, 142, 146, 147, 149, 151,
 153, 155, 156, 161, 162, 227, 252
 Selnica ob Dravi, 214, 243
 Senj, 47, 97
 Senožeče, 248
 Sežana, 211, 213
 Sisak, 36, 198, 199
 Slovenji Plajberk, 167
 Slovenska Bistrica, 34, 95, 111, 203, 211,
 256
 Slovenj Gradec, 34, 231, 256
 Slovenske Konjice, 114, 168, 211
 Smirna, 21
 Smolnik, 127, 128
 Sodražica, 44, 59
 Solkan, 116, 124, 130, 238
 Spittal, 34
 Steyer, 162
 Stražiče pri Gorici, 194, 238, 239
 Stražišče, 44, 49, 88, 89
 Spodnje Libuče, 187
 Strmol, 133

- Studenice, 80
 Stuttgart, 13, 180
 Sv. Anton, 34
 Sv. Duh pri Škofji Loki, 131
 Sv. Jurij — Tabor, 127
 Sv. Katarina nad Trzičem, 214
 Sv. Neža pri Libojah, 176
 Svibno, 127
- Salka vas — Kočevje, 128, 240
 Sentilj, 198
 Sentjanž na Dolenjskem, 235
 Šibenik, 221
 Škofija, 168
 Škofja Loka, 42, 44, 48, 49, 54, 55, 78,
 86—88, 105, 107, 129, 132, 236, 257
 Škofje, 203
 Šmarje, 111
 Šmartno pri Litiji, 167, 213, 234, 235
 Šoštanj, 235
 Špilje, 78
 Špitalič, 126
 St. Vid, 34, 56
 Štepanja vas, 37
 Store, 130, 139, 197, 200—202, 218, 224,
 227, 230, 233
 Špilje, 233
- Tišina, 56
 Torino, 54, 136
 Trata, 101
 Trbiž, 34, 57, 97, 113, 136
 Trbovlje, 36, 125, 127, 176, 202, 213, 239,
 250—253
 Triest, Trieste — glej Trst
 Trojane, 32
 Trst, 6, 11, 17, 19—22, 24, 25, 28, 30, 34,
 37, 39, 40, 41, 43, 45, 47—49, 51—55, 69,
 71, 75—79, 80, 82, 86, 96—99, 104, 105,
 110, 115, 118, 120—122, 132, 134, 135, 145,
 163, 165, 168, 169, 171, 174, 175, 178, 182,
 184, 188, 190—192, 195, 197—199, 201,
 202, 204, 207—213, 220—222, 226, 236,
 241, 246, 248, 250
 Trzič, 40, 90, 93, 95—97, 99, 111, 113, 133,
 134, 162, 223, 257
 Trzič (Monfalcone), 136
- Varaždin, 16, 56
 Velikovec, 34, 95, 96, 109, 149, 236
 Vetrinje, 78, 80, 116, 120, 178, 236
- Vevče, 79, 175, 176, 202, 211, 213, 217
 Videm, 42
 Višnja gora, 91, 92, 134
 Vitanje, 89, 127, 128, 139, 142, 151, 176,
 213, 230, 240
 Vitanje — Baselišče, 126
 Vodice, 111
 Voitsberg, 109
 Vordernberg, 191, 224
 Vransko, 34
 Vrba, 32, 174
 Vremski Britof, 168
 Vrhnika, 32, 35—38, 49, 105
- Weisbaden, 13
 Wien — glej Dunaj
 Wolfsberg, 145
 Würzburg, 103
- Zabukovca, 201, 203, 210, 213
 Zagrad, 116, 117
 Zagradec, 143, 148, 149, 153—155, 161, 168
 Zagorica, 111
 Zagorje, 36, 37, 125, 127, 128, 133, 162, 165,
 168, 201, 210, 213, 226, 231—233, 235, 240,
 251—253
 Zagreb, 16, 24, 134, 190, 196, 199
 Zalog, 36, 37, 79, 214, 250
 Zapuže, 32
 Zeltweg, 226
 Zgornja Kokra, 162
 Zavrstnik, 142, 151
 Zgornja Planina pri Rakeku, 54
 Zgornja Polskava, 239
 Zgoša, 116, 120
 Zavrč, 96
 Zidani most, 34, 37, 198, 199, 211, 214,
 241, 250, 252
 Zürich, 181
- Žavlje, 24
 Zalec, 54
 Železna Kapla, 167, 253
 Železniki, 44, 141, 143, 148, 149, 153—155,
 157, 161, 220, 225, 226
 Žetina, 48
 Žirovnica, 32
 Žusem, 239
 Zužemberk, 131—133

Kazalo

O avtorju in njegovem delu	5
Uvodna pojasnila	9
I. STOLETJE PRED MODERNIZACIJO INDUSTRIJE	11
1. Merkantilizem (Razlaga nekaterih pojmov. — Merkantilisti teoretiki in praktiki. — Industrijsko rajoniranje države. — Razmah statistične službe. — Fiskalna politika države in poslovanje deželnih stanov)	13
2. Trgovec — gibalna sila (Vzdrževanje cest in rek. — Kmečki trgovci. — Mestni trgovci. — Gremij grosistov. — Apaltatorji. — Knjigovodski problemi)	30
3. Kmečka proizvodnja (Shema proizvodjalnih sektorjev. — Kmečke statve. — Vprašanje obsega kmečke proizvodnje)	62
4. Obrtniška proizvodnja (Politika države do cehov. — Kategorizacija obrti. — Vprašanje števila obrtnikov. — Obseg obrtniške proizvodnje)	70
5. Okrepitev založniškega sistema (Založniška organizacija proizvodnje. — Sitarstvo. — Nogavičarstvo. — Svilarstvo. — Usnjarstvo. — Krznarstvo. — Klobučarstvo. — Medeninarstvo. — Kovaštvo. — Puškarstvo)	86
6. Problemi zaposlitve (Populacijska politika. — Popisi prebivalstva. — »Pohajkovalci in delomrzneži«. — Sirotišnice in prisilne delavnice. — Predilske in podobne šole)	103
7. Samostojni obrati (Pomanjkanje preje. — Tekstilni obrati. — Subvencioniranje obratov. — Steklarne. — Opekarne. — Majolikarne. — Mlini za papir, tobak in smodnik. — Vitriolnice. — Usnjarne. — Klej in milo)	113
8. Rudarstvo in fužinarstvo (Sistemiziranje železarskih fužin. — Struktura fužinske proizvodnje. — Fužine in plavži na Slovenskem. — Proizvodnja plavžev. — Železarji in rudarji ter njihovi problemi. — Rudnik živega srebra in njegovi delavci. — Svinec. — Premog)	137
9. Pospeševanje fabriške proizvodnje (Privatni privilegiji. — Fiziokratski elementi v industrijski politiki države. — Normalne in formalne fabrike. — Trdoživost založniškega sistema)	169
II. POL STOLETJA MODERNIZIRANJA INDUSTRIJE	179
10. Strukturne spremembe v evropskem gospodarstvu (Industrijska revolucija v Angliji. — Nastanek Zollvereina. — Vpliv francoskega kapitala. — Gospodarski liberalizem. — Zemljiška odveza in konec merkantilizma v Avstriji)	180

11. Novi elementi za razmah industrializacije (Strokovno šolstvo. — Izumi in patenti. — Strokovni časniki in časopisi. — Industrijske razstave. — Društva proizvajalcev. — Železniške zveze. — Uvajanje parnih strojev)	189
12. Od grosista do banke in od tovarne do veleobrata (Dunajski grosisti. — Tržaški grosisti. — Naši domači grosisti. — Dunajske in druge banke. — »Doba utemeljevanj«)	205
13. Izoblikovanje vodilnih proizvodjalnih panog (Krizno obdobje. — Železarstvo. — Premogovništvo. — Svinčarstvo s cinkom. — Tekstilstvo. — Steklarstvo. — Idrijsko živo srebro)	219
14. Novi industrijski obrati ter obrt (Prehranjevalna industrija. — Kemična industrija. — Tobak. — Industrija cementa. — Reforma obrti)	244
Seznam osebnih imen	259
Seznam krajevnih imen	265

Urednik zbirke Branko Avsenak

JOZE SORN
ZAČETKI INDUSTRIJE NA SLOVENSKEM

I. izdaja

Uredila in za tisk pripravila
Jasna Fischer in Peter Vodopivec

Lektoriral France Dobrovoljc

Opremila Breda Varl

Založila Založba Obzorja Maribor

Za založbo dr. Rudi Lešnik

Natisnila Tiskarna Ljudske pravice
v Ljubljani 1984

Naklada 1500 izvodov